ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ

ԵՐԿԵՐ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆ · 1986

ԳՄԴ 84Հ1
Ս 411

Կազմեց և ծանոթագրեց ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՓՉՅԱՆԸ
Առաջաբանը՝ ՍՏԵՓԱՆ ԹՈՓՉՅԱՆԻ

Սևակ Ռ.

Ս 411 *Երկեր (Կազմ. և ծանոթագր. Ալ. Թոփչյանի: Առաջաբանը Ս. Թոփչյանի.— Եր.: Սովետ. գրող, 1985. 480 էջ.*

Ժողովածուում ամփոփված է Ռուբեն Սևակի չափածո և արձակ երկերը: Բանաստեղծի գրական ժառանգությունն առավել ամբողջությամբ ընթերցողին ներկայացվում է առաջին անգամ: Ի մի են բերված ոչ միայն ժամանակի մամուլում ցրված երկերը, այլև անտիպները:

Ժողովածուն հրատարակվում է Ռուբեն Սևակի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ:

Ս $\frac{4702080000\ (313)}{705\ (01)\ 85}$ 85 «Ձ»   ԳՄԴ 84Հ1

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, կազմելը, ծանոթագրությունները, առաջաբանը և ձևավորումը, 1985

ՌՈՒԲԵՆ ՍԵՎԱԿ

1915 թվականի օգոստոսի 26-ին Չանղըրիից Ռուբեն Սևակն իր նահատակ Դանիել Վարու-ժանի [illegible] հայրենում էր ամենավերջին անգամ [illegible]։ [illegible] իրենց տեղերից տարիներ անմեղության ու բնության մեջ [illegible] [illegible] կենդանության ծաղկող, [illegible] [illegible] Հայ [illegible] [illegible] ժողովրդի [illegible] ([illegible] 1911-ի [illegible] [illegible])։

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

1

Ռուբեն Սևակը (Ռուբեն Չիլինկիրյան) ծնվել է 1885-ի փետրվարի 15-ին Մարմարա-յի [illegible] [illegible] Սիլիվրի գյուղաքաղաքում։ «Մանկությունս [illegible] [illegible] [illegible] է Սիլիվրիից։ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Չիլինկիրյանը [illegible] է [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ռուբենն ավարտում է [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], իսկ 1901-ին անց-

նում Կ. Պոլսի նշանավոր Պերպերյան վարժարան, որն ավարտում է 1905 թ-ին։ Դասընկերները լավ ծանոթ էին նրա կողմնակիցական ինքնագործ աշակերտական խմբում կարդացած բանաստեղծություններին։ Իսկ առաջին տպագիր գործը 1905-ին «Մասիս» (թիվ 24, 15 օգոստոսի) խմբագրության ծանոթությամբ «Առաջնորդան խոսքեր» բանաստեղծությունն էր, որ Պերպերյանի շրջանավարտ Ռ. Չիլինկիրյանը կարդացել էր վկայականների բաշխման ավարտական հանդեսին, արժանանալով ներկաների գնահատանքին։ Փայլուն ավարտելով վարժարանը, ցայտուն ընդունակություններ դրսևորած ամենաառաջին աշակերտների յուրացման մեջ, մեծ մանկավարժ Ռեթեոս Պերպերյանի թելադրությամբ ու աջակցությամբ Ռուբեն Սևակը մեկնում է Շվեյցարիա։ 1905-ի աշնանից ուսանելով Լոզանի բժշկական համալսարանում, 1908-ին, առողջության վատանալուց հետո, ամառվա արձակուրդներին նա գալիս է Կ. Պոլիս, կարճ ժամանակով դրսևորում «Սուրհանդակ» թերթերի հրատարակությամբ, նվիրվում հասարակական գործին։ Լոզանի բժշկական համալսարանը 1911-ին ավարտելուց հետո աշխատում է տեղի հիվանդանոցներում որպես գծական բժիշկ։ Ուսանելու շրջանում նա ծանոթանում է գերմանական բարձր դասի մի ընտանիքի դստեր՝ Յաննի Ապելի հետ, որը դարձավ նրա կինը։ Հակառակ աղջկա ծնողների արգելքներին (հակառակությունը շատով ի հայտ եկավ և Սևակի նամակներից իսկ երևում է, որ նրան վերաբերվում էին չափազանց համակրանքով)։ Երիտասարդ և գեղեցիկ ամուսինները երկար զավակ ունեցան՝ Լևոն և Շամիրամը։ Յաննիի և Ռուբենի նամակները առանձին, անմար սիրո մի վկայություն են, այժմ մեզ համար արդեն այդպես մի գրականության պատմության հնայից մի գրվաց։ Կարևորագույն ավարտուն։ Սևակին պատմում է Սևակի ընկերներից մեկը՝ Գ. Անասյանը։ Յաննին հետաքրքրվում էր հայ մշակույթով և սկսել էր սովորել հայերենի դասեր առնել։

Ուսանողության տարիներից էլ Սևակը արևմտահայ մամուլում տպագրում է իր գործերը Թեոդիկի լույս ընծայում ստանալով։ 1910-ին Կ. Պոլսում լույս տեսավ «Կարմիր գիրքը» ժողովածուն։ Թեոդիկի 1911-ի «Ամենուն տարեցույցում» հայ մշակույթի բազմաթիվ այլ գործիչների հետ տրված Ռուբեն Սևակի կենսագրականում նշված են իր ծրագրած «Քառյակ», «Սիրո գիրքը», «Վերջին հայերը» և այլն։ Նույնը հավաստում է նաև Միքայել Պարսամյանը («Շանթ», Կ. Պոլիս, 1913, թիվ 2)։ Այդ գրքերը չհաջողվեց հրատարակել։ Սևակի առանձին առաջին գործը՝ «Ջարդի մը վերջ» պատմվածքը լույս տեսավ 1909-ին, իսկ 1913-ին «Ազատամարտում» սկսեց հանդես գալ «Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր» շարքով, որը մեծ հաջողություն ունեցավ և որը նույնպես ամբողջությամբ չհաջողվեց հրատարակել։ Ռուբեն Զարդարյանը շարքի մասին գրեց. «Չեք կարող երևակայել, թե որչափ խանդավառ ընդունելություն գտած են անոնք ընթերցող հասարակության մեջ... Առիթ եղավ կարդացողներ այն անտարակուսելի զգացման համոզումին, որով կըրնան ձեր հոդվածները ցեղային մը չափ թրթռալ...»[1] Իսկ Հակոբ Սիֆիլյանը հիացմամբ էին արվեստագետի ձիրքերը. «Զգայությունները փափկություն նկարիչ մը, ճկուն ciseleur մը, և բարեն ամբողջ ուժովը՝ հաճելի դրացիս մը։ Գրական նոր ճյուղ մը կ'ստեղծեր կարծես»[2]։

Ինչպես այդ, այնպես էլ Արևմուտքում ապրած տարիների մասին արժեք պատմելու են տալիս Ռուբեն Սևակի նամակները, որոնցից մի փունջ ընդգրկված է ներկա ժողովածուում։ Թվում էր թե բոլոր նախադրյալները կան չխախտվել ապրելու, երջանիկ լինելու համար. հաջողություն, նվիրվածություն ու ապահով ընտրած մասնագիտության մեջ, հեր-

1 Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 326։

2 «Աստղաբերդ», 1962, թիվ 5, էջ 62։

ցանկալի բնությունից ու խոկական մեծ սեր, ստեղծագործական հագեցված, փայլուն կյանք, անշահախնդիր արվեստասեր ու ոչ արվեստասեր բարեկամների ազդեցիկ շրջան, անկարևոր չէր համարում նաև նյութական բարեկեցիկ վիճակը։ Բայց ճիշտ բանաստեղծի ըմբռնումներով, ինչ երկնքի տակ էլ ապրի, չի կարող երջանիկ լինել, հայ բանաստեղծը դատապարտված է ճակատագրով։ Արդեն էլ զգացվում էր պատերազմի մոտեցումը և այնուամենայնիվ հայ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ վերադառնում էին տուն։ Այդպես 1914-ին Սևակն ընտանիքով վերադարձավ Կ. Պոլիս։ Ահեղ նախազգացումով, Յաննիի վրա թուրքական միջավայրը ծանր տպավորություն թողեց. «Ռուբեն, դառնանք այս շրջաններով, ես չեմ ընտելանար այս երկրին... Սոսկում եմ ձեզ վրա, չե՞ս տեսներ, ո՛չ մեկուն գլուխը կծակէրու։ Սևակը հաստատապես վճռել էր վերադառնալ, և դժբախտաբար, կնոջ մռայլ կանխազգացումը որևէ նշանակություն չունեցավ։ Կ. Պոլսում Սևակը բնակվում էր Բերա, Պանկալթի, Մակրիգյուղ թաղամասեր, աշխատում իր մասնագիտությամբ, դասախոսություններ կարդում Բերայի Հայ բժշկական միության կազմակերպած հիվանդապահության դասընթացներում։ Դրական աշխատանքի հետ, բուռն շրջան էր սկսվել նաև իր հարազատ տարերքի մեջ էր՝ արևմտահայ արվեստագետների միջավայրում։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո Սևակը կանչվեց թուրքական բանակ՝ սպայի աստիճանով, որպես զինվորական բժիշկ։ Մի հանդիպման մասին Մերուժան Պարսամյանը պատմում է. «Առտու մը տեսա զինքը ձիու վրա, զինվորական բժիշկի համազգեստով... երբ տուն հասանք... իր անտիպ քերթվածներեն ու արձակներեն կարդաց... Ինքն տիկին Չիլինկիրյանն էր, որ իր բարի ու ջերմ հիասքանչները հյուսեցներ սենյակին մեջ, ապրություն մը, երազչություն մը հանգչելով մթնոլորտին մեջ... Նույն իրիկունն իսկ իմացա, որ ձերբակալեր են զինքը»։

Առաջին վայրկյանին իսկ հուսահատ էր տիկին Չիլինկիրյան. ասաց՝ գերման դեսպանատուն, իրիկուն՝ ոստիկանական տեսչին մոտ... Երբ քե հայանի մը ըլլար տիկին Չիլինկիրյան, կրնացաներ գերմաններուն ընթացքը. կդառնարին անոնց վայրագություններ։ Ռուբեն Սևակը ձերբակալվեց և աքսորվեց Չանղըրը։ Այդ օրերի մասին վկայություններ է թողել նրա հետ աքսորված Միքայել Շամտանճյանը (տե՛ս «Հայ մտքին հարկը հայ եղեռնին», Կ. Պոլիս, 1919, «Չանղըրըի վերհիշումներ», էջ 113—121)։ Չանղըրըում Սևակը բուժում է մի թուրք չեթեի աղջկան։ Թուրքը, «հիվանդապատների կյանքերը հույանելով բժշկին, համոզում է մահմեդականություն ընդունել աքսորականի սպառնալիքից փրկվելու համար։ Սևակը հրաժարվում է, ավելին, նա, որ ատամով ու կոտորմ չէր ընդունում, հավատափոխությունը համարելով ազգադավաճանություն, ամբողջ երեկո որ աշխատում է համոզել տատանվող որոշ հայերի, թե մահը մահմեդականացումից լավ է, ոգևորելով երբևէ նրանց՝ որոնց վրա կախված ուներ։ Օգոստոսի 26-ին, հինգշաբթի առավոտյան հինգ հոգի երկու կառքով ուղարկվում են Այաշ, որոնց մեջ Ռուբեն Սևակն ու Դանիել Վարուժանը։ Երեկոյան ժամը 12-ին հասնում է նրանց սպանության լուրը, իսկ մեկնելուց ընդամենը 24 ժամ հետո Կ. Պոլսից հեռագիր է ստացվում, որ նրանց ներում է տրված արձակվեն։ Ականատես Հասան անունով թուրք կառապանի պատմությունը բացում է սպանության հանգամանքները։ Ճանապարհին կառքերը կանգնեցնում են, հեռանում են ավազակների հարձակում է, բայց ոստիկանության պաշտպանության անհամաձայնելով բարեխում է անձնավորին, որին հետևում էին չորս ուղիներ՝ մինչև ատամները զինված։ Տեղափոխությունն սովորական խուզարկություն էր, նախապես ծրագրված մշակված էր հինգ զոհերի սպանության ծրագիրը։ Նրանց ձեռքերը կապված էին և զինաթափել չէին

¹ «Ճանճ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 2, էջ 14։

կարոտը Կոստանդնուպոլսի անհնարինն նկատի ունի Սևակին, երբ նշում է. «Անուշիկ մեկը երիտասարդ մըն էր ու ժպտուն և վառվռուն աչքերով»[1]։ Ռամիկյանները խոսելով են զավակներին, կոտրատում նրանց տանջանքը և հիասթափությունը։ Կոստանդնուպոլսը մնում է և Հնդկից գիտական ստացումի անասունը։ Հինգ դարերի հարստացրած են հինգ դարերի վրա, մերկացման, կարոտ ձոնելով. «Հետո չմեռնելով և իր մայրենի բառեր պայքարները մերկացումին և սիրած ցանկությունն և հանգիստ կիրքով ցանկոց մաքրության։ Կարոտ պոետական սոցիալական և անհուն հասարակական կատարումիթյունը սիրտ կճմլէին»։

Միջոցից համտանքներ ապրած պաշտոնավոր հոգևոր հետ մենակյա Բյուզանդ դրացին այն կողմ տեսնում են համբերքի անդերով ժամկյանք, քաղաքի ոտքի վերա։ Հինգ հազարամյակների Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի անհատներն այսպես են։

Արտաքին ժամանակ Ռուբեն Սևակը դարձածված ամփոփել էր կյանք, չափավոր՝ մարդու արժեք հանդիպել համակարգի կյանք, 1915-ի հունիսի 12-ին Չանկըրըից գրում է կնոջը. «Ոսկի հանդիպում եմ... մի մտածողիկ ինձի համար։ Ժողովուրդ ատամեր չէր ամենեն արդարությունը կենդանությունը և մենք մինակին կըցանք։ Ինչպե՞ս վերանորոգենք կորած արդարությունը, ինչպե՞ս պայծառենք չկորսված առաջան։ Նրան հանդիպու չէր ավել մահվան զգայարանը, բայց տրտունջ էր ինքնա երա գրականության մեջ միայն մահվան տեսակարարից ու ատելությունից, կյանքի ու գույքի անմնացորդ հափշտակմանը ան-խուսափելի որբացածությունը չէ։ Անհաղթելի մնացնում էր նահատակության անգաղափարի գործը, ստեղծագործության ու ստեղծագործությունը ոգևորողներին միտումներին։ Ռուբեն Սևակը այդ զգայուն չափով։ Վ. Թոփչյ նամակալուց հետո էլ չէր կորցրել հույսը։ 1915-ի նոյեմբերի 4-ին զինվորական ընդմիջումում թարգման Հայկ Թոփչյանին գրում է. «Կոստանդնուպոլսի Անատոլու սիրտն, ազնվությունը ունեցեր երբեք տեսնելու այնքան կարո-տանք և իրեն հարցնելու, թե ինչ եղած է մոխ։ Տղերքի աշխատանքի արդյունքը՝ անդա-մեներն մահին։ Ինձ համար ավելի մեծ կարևորություն ունի. որովհետև ցեղ կնոջս աղաղակող մը յանկի Ռուբենի մահվան մասին և կհատված տակավին»։

Դարձյալ կենդանի ենթակ, որպեսզի իմ կողմէն աղոթք հոգիներու վարդապետի, հավահանդիսա մը կատարելու համար»[4]։

2

«Ինձ համար գրելը երգել է։ Բոլոր մտերմություններս ու երկրի փոքրիկ դուռն մերն է։ Ու մենավոր աղոտանալու մեջ՝ ձեռքս գրչիս վրա, ինձմէ երջանիկ մարդ չկա՝ կարելի երևակայել՝ անապատի մը ավազուտներուն վրայ»։

Ռուբեն Սևակ

Նրա հրատարակած միակ ժողովածուն՝ «Կարմիր գիրքը» ամփոփում է երեք շարք. Առաջինը՝ «Մարդկություններ» մարդկային ցավի հանճարեղների խարախարհության վերապրումն է։ Այն նվիրված է համաշխարհային՝ մեռնող-կյանք-մահ բնույթին. առաջինը՝ «Դիա-կական ենկերներին մեջ», երկրորդը՝ «Դյուցազնական նավերուն վրա», երրորդը՝ «Դիցազնական

1 «Հայրենիք», Բոստոն, 1930, I, էջ 50։
2 Նույն տեղում։
3 Մ. Տեոլոլեան, Հայ մտքին հարկը նշաններն, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 61—62։
4 «Ծաղիկ», 1916, թիվ 2, էջ 15—16։

[illegible] մեջ։ Եկեղեցում [illegible] ու [illegible] են՝ բայց [illegible]. Ժամանակը [illegible] է չորս պատերի [illegible] մեջ։ [illegible] է [illegible] փոք-րին, փոքր [illegible]։ Դա Թեքեյանի [illegible] գաղափարն է նաև։

> Մեր փոքր [illegible],
> Առանց [illegible], առանց մեծ [illegible],
> [illegible], ինչպես ձայն մը, որ [illegible]

[illegible]

Կյանքից այն կողմ՝ [illegible] առանց [illegible] ու առանց [illegible] է, [illegible], որ.

> [illegible], առանց [illegible]
> [illegible] ու [illegible]
> [illegible] մեջ կ'ապրինք, — [illegible]

[illegible]

«Մարդը զոհ ու Աստված է զգում այն դեպքում միայն,
Երբ ինքն իր հետ է, իր էության մեջ»։

Լյուդվիգ Ֆոյերբախ

«Մարդաբանություն»— ամենասովոր իմաստով նշանակում է, որ մարդն է պատկերի, ստեղծագործության կենտրոնը. մարդն է իր էությամբ, իր աշխարհով, որը իմաստ-ների բանաստեղծական ակունքը։ Հնարավոր բնորոշման համաձայն գեղարվեստական գրականության առարկան մարդն է, և եթե Սևակը սա էր հասկանում իր բնական գի-տակցով ու նշումներով, այժմ կհետ, թե դրանով առանձնապես ասացված բան չէր ասում։ Բայց 1910-ն էր և պետք է հիշել, որ փիլիսոփայական անտրոպոլոգիան դեռ չէր ձևավոր-վում էր ասպեկտավորվել կյանքի փիլիսոփայության մեջ։ Իսկ դրանից ավելի վաղ՝ գեր-մանական ռոմանտիկական փիլիսոփայությունում[1]։

Այստեղից կարելի է երկու կարևոր եզրակացություն անել. մեկը՝ Ռուբեն Սևակի տեսական դրսևորումների, մյուսը նրա պոետիկայի վերաբերյալ. այդ նրա աշխարհըն-կալի և ստեղծագործության հիմքում ընկած անտրոպոլոգիական սկզբունքները պետք է համընկնեն առավելապես կյանքի փիլիսոփայության մշակած հանգույցներին։ Երկրորդ, հարկավ, որոշիչ նշանակություն ուներ և ռոմանտիկական տրադիցիան։ Իսկ Մարդաբանու-թյունը որպես ստեղծագործական հայեցակարգ, որով ներթափանցված էր Սևակի աշ-խարհայացքը, միանգամայն նորարական էր։

«Կարմիր գիրքում» առկա են բանաստեղծի այդ ստեղծագործության բնորոշ գծեր-վոր խնդիրները, խորագույն մտահոգությունները, առկա է մարդու և կյանքի այն ըմբռ-նումը, որն ագերսվում է կյանքի փիլիսոփայության հասանքին։ Սևակի մոտ այն կարող էր հատկապես արձագանքը լինել Ֆրիդրիխ Նիցշեի փիլիսոփայության, որի հանդեպ նա երկակի վերաբերմունք ուներ։ «Մժիշկին գիրքեն փրցված էջերում» մի տեղ նա նշում է, որ աշխարհի բոլոր մարդասպաններն ու չարագործները չէին կարող այնքան երիտա-սարդ հոգիներ սպանել, որքան մի հայտնաբար, Նիցշե, Բայրոն։ Մելամաղձոտությունը, հուսահատությունը, հոռետեսությունը Սևակը դնում է «Աշխատերում» վերնագրի տակ որպես վարկա հիվանդություն՝ «հիվանդություններին հոռեգույնը»։ Այս տեսանկյունից՝ երիտասարդների վրա ունեցած ազդեցության մասին է խոսքը։ Իսկ հոլանդական ճգնաժամում Սիամանթոյի (Ատոմ Յարճանյանի) ապրած մահվան տագնապին և կյանքի հաղթանակին ու այս վիճակում հղացված բանաստեղծական պոեմի նվիրված «Ձոնե-ներ» համարը բացառիկ գործում Սևակը դիմում է Նիցշեին հակառակ նշանակով. «Ո՛չ, Դյուցազնորեն գրոզը երիտասարդ չպիտի մեռնի։ Ան պիտի ծառանար անմահ հիվանդության դեմ»։ «Մարդը ստեղծված է պայքարելու, ու կինը՝ ռազմիկը մխիթարե-լու համար», կրե Նիցշե։ Նիցշեն մղում է անձնապաշտության, Նիցշեն փառաբանում է կյանքի պայքարը։ Սևակը այսպես կարող էր ընկալել գերմանացի փիլիսոփային ոչ միայն այն պատճառով, որ վերջինիս երկերը իրենց սիմվոլիկ, բանաստեղծական բնույ-թով տարբեր ընկալումների, մեկնաբանությունների առիթ էին տալիս, այլև որ ինքը Սևակը կյանքն ու մահը, լավատեսությունն ու հոռետեսությունը բնավ էլ չէր բաժանում խոր անդունդով։ Կյանքի փիլիսոփայության հարցադրումներին նա կարող էր ծանոթ

---

[1] Մաքս Շելերի «Մարդու դիրքը տիեզերքում» և Հելմուտ Պլեսների «Օրգանականի աստիճանները և մարդը» փիլիսոփայական անտրոպոլոգիայի հիմնադիր աշխատությունները լույս տեսան 1928-ին։

կլ ու միայն Նիցշեի երկերով, այլև այդ ժամանակվա աղբյուրներից, հատկապես գեր-
մ., այնպես ասած՝ երկրորդական աղբյուրներից, ըմբռնելով, որ ամենամեծային
և փիլիսոփայության տեսակետից՝ [illegible]ությունը, կյանքի փիլիսո-
փայության զինվոր, կյանքայնությունը հիմնավորող [illegible]: Հանրագումարում
մի համակարգ, [illegible]ված, [illegible] մտածողության էր:

Դ

«...կյանքը կրնա իրեն իրմով գերազանցել չուզալ, բայց կյանքը իրեն իրմով կյանք չէ-
անքը և բնությունը իրար միահյուսվող է, որ կկազմեն կյանքը...»[1]. Նուրանկներից մեկում
կանում այս լուս կարենք միայն իրենին անհասկանալի, ավելին, անմատչելի ձևով էր-
ում ենկատվում, Հին [illegible] այլ գործերում: Բնության [illegible]
[illegible] դերը կյանքի հոսանքում մեջ պայմանավորված է [illegible] և [illegible]
[illegible]ությունում [illegible], հակադրությամբ: Դա [illegible]
է, որովհետև «Թրթռապաշտները» բանաստեղծությունում, [illegible]
[illegible], գրամապաշտության ընդդեմ, [illegible]:

Մոլորին նախնական կենդանով [illegible],
Ադամ՝ Բնության որդին [illegible]:
Թրթռապաշտները

Տրոփազարկը՝ միջնադարյան Պրոմեթևսի երգիչը [illegible] բնույթ
[illegible] չի ներկայացվում [illegible], այլ որպես [illegible], [illegible],
[illegible] ու [illegible] արվեստագետ, բանաստեղծ, բոլոր ժա-
մանակներում, Իսահակյանին [illegible]: «Հի՞ն [illegible]», [illegible], «Աբ-
[illegible] [illegible] իրենց հայր [illegible]
ում են, հակադրվում [illegible] նոր ժամանակներին (Գ — Կա՞ն, [illegible]
[illegible] Ֆաուստ [illegible]): Հին և նոր [illegible] այս հակադրության մեջ բանաստեղծը
[illegible] է արվեստագետի [illegible]: Արվեստագետը՝ [illegible]
[illegible]ության [illegible], [illegible] և [illegible]
[illegible] [illegible] մեծ [illegible]:
[illegible] մարդկությունն [illegible]: Իր [illegible] նա [illegible] է [illegible]
[illegible] մեջ և [illegible] ու [illegible], [illegible] ու [illegible]
[illegible] է միաժամանակ հակադրությունների մեջ արվեստագետի [illegible] այս
[illegible] [illegible] բնորոշ է:

Ոսկոր, [illegible], [illegible] հովեր
Իրենց դեմքին [illegible],
Կյանքը [illegible] [illegible]:

[1] «...[illegible] հարցադրումը [illegible]..., կյանք հակադրությունը կենսաբանական
[illegible], [illegible] [illegible] — մետա-
ֆիզիկական, հոգեբանական, բարոյական, գեղարվեստական», գրում է կյանքի փիլիսո-
փայության խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գեորգ Զիմմելը (Г. Зиммель,
Конфликт современной культуры, Пг., 1923, стр. 17):

ով առանձնացող էջերի հետ, որոնք առաջացնում են նյութականները երկրորդական մարմնացած այն խնդիրների համեմատությամբ, որ դրվում էին ինչպես Սեսիլի, այնպես էլ ժամանակի հայ գրականության հիմնախնդիրներում։ Այնպես, համաժամանակների կազմությամբ, միասնությամբ բարձր և ավելի ամբողջական կատարելությունները։ Թողնե մեր ժամանակի հասարակության առաջ հարցերը ներկայացնել ամբողջական ու ընդարձակ ասելով համոզիչ, զուսպիկով ու ներդաշնակ կերպավորումով։ Նրա ասում է, մեր, ամեն գործողները Շեքսպիրյան լարվածության ներքին պայքարները համար դրսևորում բերում կոչերի ձևով՝ իրենց ժողովրդին նվիրվելիս ու նաև լայնատարածու ընդարձակված պատմությունների մեջ, ասես Սեսիլը հիմնավորում էր կյանքայինը բնորոշելու համար, որի մեջ հետո էր, ինչպես ժամանակի գիտակցության ամենալայնացում հարցականով։ Այսպես օրինակ, երբ «Աչքատեսում» կամ «Կեցեցիայի» գլխավոր հերոսները դուրս են գալիս, որ հայրենիքը «Մեսիային» մի պետք է, երբ Մեսիան՝ մեր «Աչքատեսն» ու Վերածնունդը, կամ՝ «Պատերազմներ» մեր գործակիցները այդ մեծ ուժեր հաստատեն։ Ու ասելով իրենց Վերածնունդի առաջին գործերը։ Սակայն ասել, ասում է, որ դա նախապես հիմնավորում է ոչ միայն գիտակցաբար, ռոմանտիկական գրավիչ ձևերով, այլ փաստավորապես։ Սեսի և մեր, կյանքի ծարավի, սրտերու կամքի ողջ կենսական անհատապաշտման զույգ գաղափարները հենված հավատի հաղթանակին են, որոնք ի մի են բերվում կյանքի փիլիսոփայության առավելությամբ ազգային շատ նյութերից հետևյալ ասելով ու դուրս են ասելիք հետևյալ չափման նշումները։ Քննե նկարագրել է, որ կենդանի ստեղծագործ առաքելության, մեր սուր, որ այդ ապրումների աշխարհ ամենևին սուրբ մեծ գեղեցիկ հայրենիք իրեն հետ գեղի։ Այնուհետ իսկ երևում է, որ կյանքի փիլիսոփայությունն իր բնորոշական մեկնաբանությամբ Արևմտյան Եվրոպայում Վերածնության գործնական նշանակությունն էր։ Մի բան, որ ավելի կարևոր պետք է լիներ կործանման եզրին կանգնած ժողովրդի համար, ինչպես համոզված էին հայ նահատակները։ Եվ նույն ով էլ նրանց, բնական կյանքի գիտելիքից զինելով, մարմնավորելով ու փառաբանելով մարդու կենսական մղումներն ու ցեղի կենսական ակունքները, նախապատրաստում էին ազգի Վերածնունդը։

Մեսիայի ստեղծագործությունում հատուկ տեղ է գրավում սերը, որն ըստ նրա արդեն է «բացարձակ իդեալը», ըստ որում, այն տանենական, վերացարանավոր, հերոսական իդեալն է («Փոքրիկ հարսնիքի» գրվածքում)։ Սերն ու ստեղծագործությունը գեղեցկության պաշտամունքն ու ազատության երջանկությունն են («Մեղքի ուղին» գրվածքում)։ Սերը կյանքի հիմքն է, Արուն և էգը, մարմինն ու հոգին առնչելով ամբողջական Տիեզերքին ու Աստվածային կյանքին։ Սերը վերածնունդ ամենայն ինչի, միասնական և վերածնունդ ազգ գոյի հավերժության ու ճանաչողության աղբյուր։ Կյանքի ամբողջ ազգ ստեղծագործության մի հատուկ արժեքավոր մասն է, որ՝ առհավետ։ Տիեզերքը՝ հավերժության երգը, ինչպես՝ կարող է ընդունել սերը և այլ մասնակի մեկնաբանով։

---

1 Սա, համապատասխան մեկնաբանությամբ, գտնում էր Արթուր Շոպենհաուերը, ի փիլիսոփայության հիմնական հասկացությունը, որի ներքին էությունը՝ կամքը, այսուհետ ներկայանում է իբրև որպես մարդու և ցեղի պահպանման միջոց։ Նրանից հետո ավելի զարգացած առավել կատարելագործված մտածողներ կիրառում էին նրա փիլիսոփայության հիմնական որոշ դրույթներ ու հասկացություններ, որոշ այլափոխությամբ ու համապատասխան պատմական հանգամանքներին։

Մեռնի՞մ, մեռնի՞մ... Անմահական մահվան մեջ.
Մեռնի՞մ... Պռկից զույգ, ո՜չ լույս, մեկ սերն անչեք,
Անհունին մեջ ծառայրքելու տրված...

Հայկական նեոռոմանտիզմում դրսևորություն և ներուժյան պայծառ կա՞ խորհ բնության աշնանային թառամումի և գարնանային վերակենդանացման (Լ. Շանթ), դրա նկարագրի արտահայտություն: Գիտեիսոս աստծու երկույթի մեջ, նիրշվեն ծնող, հանրայի և տառապանքի, մահվան և կյանքի, հավասարության և հարության, ողբերգության և վերածննդի միասնության փիլիսոփայությունն էլ հիմք դարձավ հեթանոս յարժման: Սեպի մոտ սերը և մահը նույնքան անբաժանելի են, նույնքան. «Սերը սեր չէ, մահը մահ չէ, սերն է մահը: Սերը վաղանցուկ է, մահն է հավերժական, մահվան մեջ անմահանալու ձգտումը արեգակերին ձուլվելու ձգտում է», սերը մութ անդունդի մեջ անմահ բնկլուզումն է: Սիրո մեջ բախվում են աշխարհի հակադիր հակասությունները, այն բացանում է այնպիսի վեհերանի լափեր, որ ստավան իր ամենակարողությամբ անզոր փոքրանում է նրա առաջ.

Սերն հեթանոս երջանկությո՞ւնն է, խաչվա՞ծ,
Սերն ա՞յն հուրն է, որուն առջև ծնրադրած
Երբե՞մ մը այնս այնար աղբար ծնրե Աստված...

Խաչված երջանկություն, սիրո ողբերգության ասպեկտներում խաչանավում են մարդկության մեծագույն երազները, կյանքի հավերժական արժեքները, վերագույն հավատալիքները և զույգ գեղագույն փիլիսոփայությունը: Տիեզերական այդ սերը յարժման մեջ է գնում հակադրում: Հայր ամեն, որոնց հավերժական այերանման մեջ մարդն աղբում է հանույքի ու տառապանքի իր բաժինը և յրանում հավերժորեն: Անա թե ինչու մահ-անմահ, «Հերման Այինչ» է իրականը և գեղեցիկը: «Զրուներն բանաստեղծությունը թերևս զույգ ու չզույգ հարաբերության հրաշ՞ամն է գեղարվեստական հոլանդող ներ մեջ: Ծովյար է նման բան պնդել, Այինչն այստեղ խավարի, սառնության, մառախուղության, մահվան արտահայտությունն է: Այս առողջ, Հերման և միասմամանով խավար խոսկանությունն ու գեղեցկությունը այնտամենայնիվ կան որպես այդպիսին: Այնինչ Այինչը ինչ-որ բան է, ինչպես կյանքի հերթում, բայց և ոչ բացարձակ չարը: Սիրո և մահվան հակադրանը նրինյամբ ասր ռոմանտիկական հակադրությունների նմանադրում էլ ժամանակին նկատվել է, որ չունենալով անզննական համարը, աշխարհը չա սիրելու համար Սեպը չի կործանում վանել իրենից մահվան հանդիպանքը: Այնու Սեպի այդ ձեկնաբանությունն ողջակիորեն հաստատվում է ոչ միայն հանձնառության հասարակության դեմ «Բոժշկին գիրքն փրկված էջերում» ասվածով: Անհնարին չէ դրան ավելացնել նրա հարցերը նամակներից մեկում՝ հրամարվել մարդկայնության հանդեսություններից, ամսայա որո՞ւ համար են աղբյուր՝ հանույքը, անանկա՞ր փափագը, սիրելի՞ կիրքը ու տենչայա՞ր տենչը: Որո՞ւ համար են սովերանները, գեղեցիկը, բնությունը, կինը հանրույքը, առավոտը, գիշերին խորախորհուրդ բանաստեղծությունը...»: Կյանքի սերն է առաջում հիշել մահը և հանդարտ սիրահոժ հակադրությունը բնավ էլ միակողմանի ցույց նույնությունը չէ կամ «Հերման Այինչը» նույն «Զրունքին բանաստեղծությունն» էր և՞ «Կյանքը բոլոր մ'է հույսու և՞ «Սիրո հի՞ն, հի՞ն դարերուն առավո՞տն բույր, կարծեցեք առջևը, այտինքն կյանքի կատակերգությունը, կյանքի հեղանքը մահվան բաժի վրա և հեթանոսական ժպտները: Կյանքի ու մահվան հակասության մեջ են ել առանում բանաստեղծին մտահոգող էական հարցերը, այն ամեն կարևորը, ինչով և

ապրում էր։ Այդ ամենը պոետականացվում են հակադրությունների մեջ։ Հակադրությունների հենց կյանքի, ավելին՝ տիեզերքի, որի մեջ ծավալվում է կյանքը, արեգակնային լույսը, ջերմության ուժերն են։ Երկնային է հուրը, որ տալիս է մարդուն ստեղծելու Հանճարի բանաստեղծն ամբողջ ձայնով արձանագրում սեր-կյանքը.

Եկե՜ք, եկե՜ք, եկե՜ք, սիրենք կամքերին.
Ո՞վ չի սիրեր պիտի մեռնի առհավետ.
Սերը այնտե՛ղն է, որտե՛ղ է, կյա՛նքն է կյանքին

Երա բանաստեղծական աշխարհում սերը հնչում է ամենատարբեր երանգներով ու ելևէջներով, ամենաանուրջ, եթերին-անչողչականի դրսևորումներից մինչև բուռն կիրքն ու հեթանոս վայելքը։ Եվ այդ հախուռն սարերից մինչև տիեզերական բնորդումները իր բոլոր դրսևորումներում սերը երբեք հնչեցնում է արտակարգ թեթևությամբ՝ ստեղծագործելով, ասես մշուշում հալվող ցոլացումներից, հազիվ նշմարվող նվագուն երանգներից անցնելով վար, աղջու ու թանձր վրձնահարվածների, արտահայտության՝ պոռթկումների ընծայման, չմեկնվող հանդգնությամբ խաղալով կանացիանների հետ, իրար փաթաթելով ու իրար խառնելով կյանքի ու մահվան, երկրի ու երկնի հակադրական տարերը։

5

«Սիրտ չոքերը» կարդալիս անհնար է չհիշել Պոլ Վեռլենի «Աշնան երգը». միևնույն մուգնոտ նույն նվագը, նույն անբացատրելի վհատությունը, նույն կարճ տողերը մեկը հրաժեշտայնությամբ և ռիթմն էլ զարմանալի նմանությամբ թախծալից.

Երբ հուշերն
Սրտիս խորքն
Աշնա ուժգին
Վըհատորե՞նս

Պոեզիայում կա տխրության, անհանգստության մի տեսակ, որի հաջողն էլ հայտնի է՝ սիմվոլիզմ։ Ընթերցողը հաճախ դժվարանում է բացատրել, թե այդ սիմվոլիստական տխրությունը ինչպես է հաղորդվում հանկարծ տողերին իսկ ունկնդրումից. բանաստեղծության հնչականությա՞մբ, տրամադրությունների, ձայնությունների տարտամությա՞մբ, լեզվի փխրունությա՞մբ, գույների մեղմությա՞մբ, նրբահնչականությա՞մբ, միևնույն էլ, թեև սիմվոլիզմի կնիքը կա բանաստեղծության վրա՝ անջնջելի է։ Եվ Ռուբեն Սևակի մի շարք բանաստեղծություններ կրում են այդ կնիքը, անհնարին ու դրանով իսկ չափազանց հետաքրքիր, բայց և դժվարբացատրելի փաստ։ Սևակին հատուկ է պոետական տաղանդավոր (ներշնչում, ակնարկ, հուշում), անորոշ հոգեվիճակներ արտահայտող մեղմերանգ, մառմռող պատկերները, հեյլունային-ինտոնացիոն աղոտ դաշնավորումները։ Վերջապես իսկ չափազանց խուսափող էությունը, որ սիմվոլիստական բանաստեղծության մի հիմնարար նման կարող էր համարվել, նույնքան բնորոշ է Սևակին, որքան հեթանոս ոգով գրված գործերը։ Այդ բանաստեղծություններում պատանդային երանգների փափկությունն է, անհրաժեշտ տեղումները, անորոշ, տարտամ, մշուշի մեջ հալվող մի աշխարհ։ Սևակի պոեզիայի անբիծ սիմվոլ անուրջների կարոտով, տարակուսը արտաքին, ծավալվող ռեալականության հանդեպ, տրանսցենդենտալ էության հայեցությունը։

Ասպետի աստղ մը կանացի ամպին՝
Բաղեղապատ խարխուլ գմբեթին նմանարի
Տառապանքիս անդունդն ի վեր կ'ելլե։

Եվ այս ամբողջը մատուցվում է որպես բանաստեղծի հոգու պատկեր՝ «Հոգիս ներհուր երկար մըն է յուսաթելի», այսինքն ամեն ինչ երազված, կախարդված, որ բառերը ոչ թե կրում ու կորցնում են իրականության ամենն և ռեալ առարկաների իմաստների արտահայտիչն են, այլ բացառապես են, շարժուն նկարներ պատկերը չհասցնելով հստակ ուրվագծերի՝ գրանում է։

Ու այս բոլո՛րը կյանքս է, կ'ապրիս,
Մշուշի մը առասպելութենեն մեջ ուր
Լացող գեղերն մ'ամպերը կու սուզվեին...

Այսպիսով, Սևակի բանաստեղծական խառնվածքին հարազատ էր մեծ, անհատական սիմվոլիկականությունը։ Սիմվոլիստական կառուցվածք արվեստը հետաքրքիր չէր նրա բանաստեղծների համար։ Սևակը յուրացրել էր սիմվոլիզմի նորությունները՝ հղկելով, բյուրեղացնելով իր արվեստը։ Կիրառելով սիմվոլիզմի պոետական հնարավորությունները նա հղացավ արևելյան բանաստեղծություններ մի շարք. «Վարդալեռ», «Հինանա», «Հովերգակը», «Ալերգալոյս», «Մարդանի» և այլն։ Բայց ինչ անհեթեթությունն է ասել, թե Ռուբեն Սևակը որոշ գործերով սիմվոլիստ է և ընդամենը այլ գործերով ռեալիստ։ Կամ, այս ինչ արտահայտությամբ նույնացնե՞լ այդ երկու ուղղությունները։ Չէ՞ որ կան նույնիսկ ռեալիստ գործեր, որոնք առանց երկու ուղղությունների պատկերների խաչաձևման արդյունք չէին կարող։ Ահա «Սերը երգերի» առաջին իսկ տողը՝ «Սիրա՞ծ, ասե՞լ, սնգի սիրե՞լ մ'անհոգիս», որ հստակ ուղղություն է ասելով բանաստեղծության չարդարման առնչությամբ ու արտահայտությամբ, պատկերման եղանակով։ Եվ առաջին տողը այսպես էլ կառուցված է։ Երկրորդում նույն արտահայտությունն է, բայց տանգը առվերը փոխարեն արդեն ընդարձակ մեծ լինելու անհասանելով, և նույնիսկ՝ «Ծով կարմիրը» Ձեներգյան վարդերու։ Բայց և այդպես սիմվոլիզմը չի հրաժարվում այդ գույնը, այլ դեպանացված, խառնված է կոչումներ, «Արդյունքում կատարյալում պես ամբողջ». Գրքի աչքերը կապույտ ամեն բարերար։ Հարազատ առանձ արդեն ու դեղնալ կարմրահայացով են, ոչ էլ ասպնջակ են անգը ամպերն ու ծովերը, այլ արյունը և հեղուկը։ «Ծովակը դժբախտ էր», «Ձայները տարափում։ Այս տրամադրությունն է հատկանշում «Անդրվաստակյան», «Սերը երգերի» երգը։ Հաճախակի և գինի։ Սևակի մոտ ձևափոխված այսպես՝ «Հեշտանքը, որ շրթներուդ մեջ Տիրանայան։ Առաջին երկու տողն այսպիսով բանաստեղծի անձնական մոտեցումն է դեպի ինչը, զգված ռոմանտիկ պոեզիայի, ավելի ճիշտ՝ սիմվոլիզմի ոգով, որը շատ հեռու է բնորոշ հակի կյանքը, կապույտներն սիրո բուռը ինքնարտահայտություններից։ Հետաքրքիր է Սևակի «Սերը երգերում», որ բնազդական մի շատ նուրբ արտահայտությունը՝ «Ծով բառն է իրեն լծած ալիք», ընկղմած է որպես բնաբան, իսկ անհրաժեշտ չի գունավորել։ Բոլորն առանձին անձնական զգացմունք երգում մի շարք այլ բանաստեղծությունների հիմքում է ընկած։ Սերը է ասել, որ բուռն «Սերը երգերը» սկսվում է երրորդ տնից, իսկ հաջորդում արդեն «Հարսնիքն» ծաղիկ խաղեր մեղավոր տողով տեսիլը չքանում է վերջնականապես՝ մարմնական վայելքի առաջ։ Նրան փարվելը նա դառնալ, կենդանանը դեպի կրքի մարմինը, գույները, գծերի պոռթկումը, կնոջ «Մատնահետ գիրկեն» բուրդը մարմնից դեպի անհոգի ամպերը։ Բոլորն են և չքացումը, չքանում է սիրո քմծիծաղում։ «Հաղթարարության այս

[illegible]

> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]

[illegible]

II

[illegible]

այդ թուլությունների այն փաստն է, որ մենք ծննդյան պահից ենք է, «Կյանք» դրսևո-
րվածության բանաստեղծությունում հանդիպում են հույս և որդի՝ սատված և մարդ, եր-
կուսն էլ թշվառ, անօթի, հիվանդ։ Արտաշխարհության արդյունքն այսպիսով, թշվառու-
թյունն է. Թշվառների այդ աշխարհին, նրանց իրավունքների պաշտպանությանը Պարույր
Սևակը պետք է նվիրեր իր ծրագրած «Մասուր» բանաստեղծական ժողովածուն։ Ռոմանի
վերնագիրն բացահայտում է բնության և հասարակության խոր հակասությունը. կյանք-բնու-
թյան ներդաշնակության ավերումը։ Կյանքի նեոռոմանտիկական իդեալն է կործանվում
հասարակական չարի մեքենայի անիվների տակ։ «Արտասովորում» բանաստեղծությունը
դրա ցայտուն արտահայտությունն է, որտեղ և էգ ձին մեռնում մտրակի հարվածների տակ
ընկնում են «հավիտենական անիվները»։ Տառապանքը միջանկյալ է, փոխանցվում է
սերնդեսերունդ։ Բնության դրած «խենթ բնազդին հլու» կենդանի արարածները չարը
աշխարհ են բերում դրանցից կոր սերունդներին։ Տառապանքն այսպես ուղեկցում է
կյանքը մտած արարածին ոչ թե բնության, այլ մարդկային, հասարակական օրենքով։
Չի կարելի Պարույր Սևակի սոցիալական պոեզիան արհամարհանքով անցնել. Նրա այլ
բնույթի բանաստեղծություններից։ Կյանք, սեր, արվեստ, ծնունդ, ցեղ, հայրենիք
հասկացությունները նույնքան ամուր են շաղկապված իրար, որքան անխուսափելի շաղ-
կապված են «մարդկային օրենքին», հասարակությանը։ Հասարակական դրսի հակա-
սությունները ու բախումները ներթափանցելիս են ամենի չի մնանում իրականությանը,
բան սեր և բնություն երգելիս— նույն նեոռոմանտիկական իդեալներն ու պատկերման
եղանակն են գործում թե մեկ, թե մյուս դեպքերում.

Ավա՜ղ, այն ամեն բաները սպարեն
Որ չնաշխարհիկ մեզի երկիրներն՝
Մարդկային օրենքն արգիլեց մարդուն...

Ավարտուն է իր պոեզիայում այս հարցադրումն է Իսահակյանը։ Այստեղ իր լրումին
է հասնում կարոտը մարդու իրեն բնական-հասարակական պարտականությանը, որն ընկած է
ողբերգական հակասությունների մեջ։ «Կռունկ» գլխավոր հերոսը աշխատավոր մարդն
է, բանվորը։ «Դրամին ազդեցը», «Պոլսո արվարձանին մեջը», «Կարմիր դրոշակը», «Կար-
միր ամբոխ», «Փողոց աղջիկը», «Այս գանակը» գործերը գրելուներին, «Աշխատանքի
նախի սարուկներին» ժանր կեցության բնությամբ հանդերձ բարձրացնում են դասակար-
գային պայքարի խնդիրը։ Բանաստեղծն իրեն զգում է աշխատավորության բանակում,
գինվորագրվում է արդարության ու ազատության փառք կռվին։ Արտաքուստ նա դիտողի
դերում է, զո՞ նկատելի է հատկապես «Փողոց աղջիկը» և «Կարմիր դրոշակը» գործե-
րում։ Բայց նա սովորական դիտող չէ։ Նրանց և իր միջև «Մեկ պարտքություն միայն
կան կա», այն է, որ ինքը փնտրում է կյանքի «ինչպեսն ու ինչուն» աշխատում և պայ-
քարում է իր ստեղծագործությամբ։ Հետևաբար նրա գիտակը գործել է ոտնատակի իր
եղբայրների հետ միասնաբար։ Սևակի հանգամանքով բացառիկ է գեղարվեստ գեղ
ազատության պայքարում և այդ գծի գիտակցությամբ էր նա ստեղծագործում, բաղձա-
լիքով իր զավակներով կանգնելով ժամանակի ամենաառաջավոր՝ պրոլետարիատի
պայքարի դիրքերում։ Փողոց աղջիկը փիլիսոփայանում է, տիմֆոլացնում արդար աշխա-
տանքի հացը ուտի։

Ավյն մարդկության ցեխն ու կեղտն նոխիրդ,
Ավյն՝ ու գիտցիր, որ միշտ Հրպարտիր...

Պատմության դաժանագույն հոլովույթի մեջ կուտակված համաժողովրդական ցավը ամենա-
համար միակ այդ ուժը՝ արդար ապստամբի ուժը. Համադրվում է արվեստագետ-մար-
տիկի, արվեստագետ-մտածողի ամբողջականությունը։ Ռոմանտիկական երազանքներ, որոնք
նվիրված են կյանքի ու լուսավոր ապագայի համար մղվող պայքարին։ Անշուշտ, անզի-
ջում պայքար անվերջանալի կռվում ցավ։ Պեսիմիզմը խառնվում է իր մեջ մարդկու-
թյան իդեալները։ Անհատապաշտական հերոսականությունն ամբողջ, արվեստագետը չի կարող
անջատվել ազգությունից, համաժողովրդական ժողովրդի փրկության գործից, որոնք նույնիսկ
նույն ազատության պայքարի երկու անբաժան դրսևումներն են։

1909-ի ապրիլին Ադանայում թուրքերը կոտորեցին 30.000 հայ, այրեցին ու ավերակ-
ների բազմաթիվ կառույցներ. Հայերին հասցնելով նաև Կիլիկիայի նյութական վնաս։
Ռուբեն Սևակին միայն չէին, որ հասան, նա տեսավ հայկական քաղաքական կա-
ռավարությունը։ Մեծված ծերաց մարդասպանների անպատժելիությանը ներդաշնակություննե-
րից, դառնացած հոգու անհանգստությունից ու ալեկոծ անտարբերությունից.
«Ջարդի խնձոր» պոեմում կատարված բացահայտությամբ նա ներկայացնում տիեզերա-
կան անարդարությունը։

Չէ՞ որ դուն վաղո՞ւց մեռեր ես, Աստվա՛ծ,
Ու քու հոգույդ գիտակից անբա՛ն,
Դարչանքի մահվա՞ն արյունաթաթավ,
Աղաղակե՞ր է երկնից անապակ
. Միրհակոթիններում նրանց անհուն...

Նորից արյունով էր ներկվել Հայկական Կիլիկիան, որի անմահ գեղեցկությունները,
ժողովրդի և բանաստեղծի անհատակ երազի հետ տանելի գոհ գարնան, տապալվեցին,
այլանդակվեցին։ Ամեն ինչ ռմբակոծվում էր բանաստեղծի հոգում. Հավերժությունն
ու եղեռն, առասպելի դրախտը և հավատի դժոխքը խառնվեցին իրար։ «Իմ իմ հայ-
րենիքս...» Կիլիկիա արյունին նվիրված բանաստեղծությունն այդ անապատ ցավով, այր-
վող հոգու կրակով է ծնված. Երազային անհամաչափությամբ շնչող իրականության անկար-
ելի նրբությունների մեջ խառնում է եղեռնի մղձավանջը։ Եվ մի բանաստեղծության մեջ
Ռուբեն Սևակը տալիս է ամեն իր սրտերգային խառնված պատկերը, բնությունը, սեր,
իղձեր, երազ և... կոտորած։ Բանաստեղծն կյանքի և հոգու գեղեցկությունները և նրա-
ցուցիչ բարբարոսությունները։ Մեկը մյուսի ցանկալի, մյուսը նույնպես հրամայական
անհրաժեշտություն էր, ազգային և մարդկային պարտք։ Բայց հնարավո՞ր էր այդ հա-
կադրությունները դնել կողք-կողքի, համատեղել անհամատեղելին և այն էլ անմիջի
արվեստով։ Բանաստեղծը գեղարվեստորեն համատեղում է հակադրությունները՝ դ. տեսել
իսկ անգերազանց ուժ հաղորդելով։ Այդպիսով հակադրությունը ներթափանցված է
կյանքի ու մահվան, ներդաշնակության ու աններդաշնակության, իդեալականի ու իրակա-
նի ռոմանտիկական հզոր շղթայով։

Ջարդը պատկերելիս բնավ հարկ չկար դիմել երևակայության ու հորինվածքի։
Սևակը ասաց չափազանցնելու տալիս է իրողությունը։ Ավելին, ստրատեգի հզորությունը
թյունը բացահայտելու համար նա անդրադառնում է ոչ միայն ջարդի պատկերներին,
որքան դրանց հոգեբանական արձագանքը, տառապող ազգի ցավերը, մահացություննե-
րը, առնչվում է դրանց բանաստեղծական համարժեքը՝ դիմելով թե տիեզերական ան-
սահմանությանը, թե անցյալի մեծությանը, թե ազգային սուրբ նշխարներին ու ազգային
արժեքներին, առասպելներին ու իրողություններին, սիմվոլներին ու իդեալներին։
Մերթ հուսահատ զայրույթից նա արդար ցասման ու վրեժի խոսքն է բորբոքում, ասե-

հերոներից հուզված փրկված թշվառ որբուկների մեջ տեսնելով վաղվա հերոսներին. Թերթ ցերեկույթներից գալիս է կոչում հաստատակամության բնույթի ոտքադարձերի. քանզի վեր-ջինները չեն կարող խոստանալ ապահովության դաշինք։ Անձնեց գուհերն անպարտելի են։

«Ջարդի խենթերը» երգին ասելն դրած ուսանում է քաղաքա հոր գրակը՝ քրիստոնեա-կան գաղափարախոսության բնույթ, որի ազգ անհեթեթությունը չէր չափվում էր Համիդյան համագործության ոգեշնչական այդ խորամանկության։ Նենգը իրենալու ու վերաբերմունքին զանցված մինչև էլ, որովհետև երկնային Ռաֆֆու աղասոցիության մարդերի Նենգի կեղեքումը։ Աշխարհ ուժեղ են հիմա այդ «ճնճղուկ» խոսքերը նետված այս տարոց նկարեն «խեղդեցեն-րին», երանք, որքեր նշանորեն կասեցում էին եկեղեցական ժամերը դրանով աղաղակե-լով առաջ սպասքների ևրենք հուսակներ. «Ոնցա՞, տե՞ր, օգնեցե՞ք» այդ դավադրա-թյունների թանաքանգի համարձակությամբ ծաղկերի կոտորածների պատմությունների էր։ Իրենց խոկ ստեղծած մահմեդ գրեն ու բախտավոր, սուրբեսդ բերած «Սուլթանով սեռ տոթոսանների ամուս» չէին տեսնում, որ մասնում է կտորածը։ Ռուբեն Սևակի մաս Եղեռնը ոչ միայն ազգային, այլև սոցիալ-տնտեսական, գաղափարական-քաղաքա-կան խնդիր է։ Եսաշա պարզ գիտակ սեվեզնդված է բոլոր փոխ գաղափարների կոր-ծանման։ Միևնույն ժամանակ ու միևնույն համոզմունքով նա գրում է «Թողի հայերը և ավերքին հայերը», աշխարհում ազատության համար մեռնող վերջին մարդիկ վերջին հայերը պետք է չլինեն։ Որքան էլ դարերը մահ են ցանել, հայությունը հավիտենական տոկունությունն ու մարդասեր է հանուն լույսի, հանուն անմահության հաստատված փոխվեցին են հին աշխարհի հզոր, բռնակալ պետություններ. հայերը գոյատևում են անդամ մահվան հողմերի մեջ։

Այսպես անմահացավ նաև Ռուբեն Սևակը, հավերժական Մարդը, հավերժական Բժիշկը։

Չըգիտե՞ս, որ հոս Խոնարհը չկա...
Ուրացայնա՞ց երթալ արերն հեռակա,
Պէտք ուզին Երջանկութեան մշտակա...

ՍՏԵՓԱՆ ԹՈՓՉՅԱՆ

[illegible]-ԿՈՂՄԻՑ

Ռուբեն Սևակը կենդանության օրոք հասցրեց ընդամենը մեկ ժողովածու հրատարակել՝ «Կարմիր գիրքը» (1910, Կ. Պոլիս, 71 էջ)։ Մինչև այդ գրքի լույս տեսնելը, նա արդեն ճանաչված անուն էր գրական շրջանակներում։ «Ծաղիկ», «Լույս», «Արևելյան մամուլ», «Ազդակ», «Սուրհանդակ», «Մեհյան», «Ամենուն տարեցույցը», «[illegible]» և այլ պարբերականների էջերում տպագրված բանաստեղծությունները երկու-երեք տարվա ընթացքում նրան դարձրեցին այդ տարիների ամենասիրելի հեղինակներից մեկը։ «Կարմիր գիրքը» [illegible] եկավ վերջնականորեն հաստատելու այդ կարծիքը։ Ժամանակը միաձայնորեն բարձր գնահատեց բանաստեղծի առաջին գիրքը։ Եվ դժվար է ընդունել ակադեմիկոս Վ. Կիրակոսյանի այն կարծիքը, թե նրա մեռնելուց այնպես չտպագրված ու հաղթական [illegible], ինչպես «Սիրածներ», «Մեռյալի [illegible]», «[illegible]» [illegible] հեղինակներինը» («Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1985 թ., № 2, էջ 12)։ [illegible] մասամբ ճշմարտացի կլիներ, եթե խոսքը լիներ հետագա ստեղծագործությունների մասին, քանզի ինչպես գիտենք հետո, երբ Ռուբեն Սևակի ժառանգությունը իր արժանի գնահատականը ստացավ, որի հետևանքով, թերևս, բանաստեղծն էլ իր արժանի տեղը զբաղեցնի մեր գրականության պատմության մեջ։ Իհարկե, այս [illegible] բացատրող որոշ օբյեկտիվ հանգամանքներ կան, որոնց [illegible] վերը։ Սակայն, եթե խոսքը վերաբերում է գրական առաջին քայլերին, այսինքն մինչև «Կարմիր գիրքը», ապա կարելի է ճիշտ համարել սա։ Ռուբեն Սևակի մուտքը գրական աշխարհ, ինչպես ասվում է, հաղթական էր ու հաղթականորեն [illegible] է նշել թերևս այն փաստը, որ նա Միսաք Մեծարենցի կամ Վահան Տերյանի հասակին անհամեմատ մեծ [illegible] հեղինակավոր [illegible] գրողներից [illegible]։ Նրա առաջին իսկ բանաստեղծություններից [illegible] հրապարակային հնչողության կարծիքը։ Օրինակ՝ բանաստեղծի գրական մուտքի երեք տարին նոր էր բոլորել, երբ [illegible] Զորյանը՝ [illegible]

գրում էր. «Ռ. Սևակ իր գրական սկզբնավորության մեջ իսկ, բանաստեղծի հայկական հայտնություն մը բերավ մեր գրականության... Ինչ նորահայտ բանաստեղծ մը Սևակ, կրնանք ըսել, որ շատ մը պատկառելի հիներու արժեքը ունի, ուշագրավ է և մեզի համար, առանց չափազանցության, բյուրաբեն թանկագին գոհար մ'է» («Արևելյան մամուլ», 1909 թ., N 27, էջ 642—44)։ Այս խոսքերը գրված էին ընդամենը մի քանի բանաստեղծություն լույս ընծայած հեղինակի մասին, երբ դեռ շատ ավելին ուներ անելու։ Իսկ «պատկառելի հիներ»-ն էին Տեմիրճիպաշյանը, Չրաքյանը, Սիպիլը... Նախնական բարձր և անվերապահ գնահատությունների արժանացավ և «Կարմիր գիրքը», որը լույս տեսավ բանաստեղծի մահից չորս տարի անց։

Մահից առաջ, բանաստեղծին ժամանակ չհաջողվեց իրականացնել ստեղծագործական մի շարք ծրագրեր, այդ թվում բանաստեղծական հաջորդ ժողովածուների հրատարակումը։ Սեդրակ Փափազյանը վկայում է («Ճակատ», 1918, թիվ 2), որ Սևակը մտադիր էր լույս ընծայել «Սիրո գիրքը», «Թասոս» և «Վերջին հայերը» ժողովածուները։ Եղերական մահը խանգարեց բանաստեղծին իրականացնելու իր հայկական ծրագրերը։ Կույն որոշ չափով դեր է խաղացել նաև նրա ծայրահեղ խստապահանջությունը։ Պահպանված մի շարք ձեռագրերը դրա վկայությունն են։ Որոշ բանաստեղծությունների վրա Սևակը աշխատել է մի քանի տարի և, ինչպես երևում է, դեռ չի հասել իր ուզած արդյունքին։ Նա շարունակել է կատարելագործման հասցնել նաև այն գործերը, որոնք մամուլում լույս տեսնելուց հետո միահամուռ հիացմունքի առարկա են դարձել։ Բացի այդ, որոշ փաստեր (բանաստեղծի արածրի պատառիկները) առիթ են տալիս ենթադրելու, որ Ռուբեն Սևակը Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո (1914 թ.) ստեղծագործական մեծ բեկման նախօրյակին էր և համանարար որոշ անբավարարություն ուներ երիտասարդական տարիների մի շարք բանաստեղծությունների հանդեպ, որոնք պիտի վերահիշյալ ժողովածուների մեջ մտնեին։ Այս ենթադրությունները, թերևս, պատասխան տան այն հարցին, թե ինչո՞ւ իր առաջին ժողովածուն լույս ընծայելուց հետո նա չշտապեց և հինգ տարվա ընթացքում չհրատարակեց երկրորդ և մյուս ժողովածուները, երբ դրանց համար գրված բանաստեղծությունների մեծ մասը հրատարակվել էր մամուլում և բարձր գնահատության արժանացել։ Բոլոր դեպքերում, կասկած լինել չի կարող, որ թվարկված ժողովածուների տպագրվելը մի նոր լույսի տակ պիտի ներկայացներ բանաստեղծի բացառիկ տաղանդը։ «Սիրո գիրքը», «Թասոս» և «Վերջին հայերը» գրքերը լույս չեն տեսել, սակայն հրաշքով պահպանվել են գրեթե բոլոր այն բանաստեղ-

ծությունները, որոնք պիտի ամփոփվեին դրանց մեջ։ Այդ բանաստեղծությունները երեք կարգի են. Հեղինակի կենդանության օրոք կամ մահվանից հետո մամուլում լույս են տեսել, սակայն հեղինակի կողմից ոչ մի ժողովածուի մեջ չեն ընդգրկվել։ Ճիշտ է այս բանաստեղծությունների մեծ մասը հետագայում մտել են տարբեր ժողովածուների մեջ (Ռուբեն Սևակ. «Կարմիր գիրքը». «Սիրո գիրքը» և «Ցրիվ քերթվածներ» բաժիններով. Երուսաղեմ, 1944 թ., Ռուբեն Սևակ (Ռ. Չիլինկիրյան), Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր և Քերթվածներ, Փարիզ, 1946, Ռուբեն Սևակ, Երկեր, Երևան, 1955, «Հայ դասականներ» մատենաշար, Ռ. Սևակ, Վ. Թեքեյան, Ռ. Որբերյան, Մ. Զարիֆյան, Երևան, 1981 թ.)։ Երկրորդ կարգին են պատկանում այն բանաստեղծությունները, որոնք մամուլում լույս են տեսել, բայց դուրս են մնացել ինչպես վերոհիշյալ ժողովածուներից, այնպես էլ գրական-ընթերցողական լայն շրջանառությունից։ Երրորդ կարգը կազմում են անտիպ բանաստեղծությունները։ Ռուբեն Սևակի բանաստեղծական այս ժառանգությունը («Կարմիր գիրքը»-ից զատ) տեքստաբանների առջև դնում է լուրջ և առայժմ անլուծելի մի խնդիր. ի՞նչ սկզբունքով դասավորել այս բանաստեղծությունները։ Մ. Փարսամյանի թվարկած ժողովածուների վերնագրերից որի՞ տակ պիտի մտնի յուրաքանչյուր բանաստեղծությունը։ Մենք առայժմ չունենք հեղինակի ձեռքով կազմված որևէ ցուցակ, որով կարողանայինք այսօր առաջնորդվել և բանաստեղծությունները զետեղել ու հերթաշարել այնպես, ինչպես ծրագրել էր ինքը՝ Սևակը։ Վ. Կիրակոսյանը գտնում է, որ «պահպանված ձեռագրերից, ինչպես նաև մամուլում տպագրված առանձին բանաստեղծությունների վերաբերյալ հեղինակի նշումներից հնարավոր է գեթ մոտավոր կերպով պարզել մնացած շարքերի բնույթն ու բովանդակությունը» (Վ. Ա. Կիրակոսյան. Ռուբեն Սևակ. Կյանքը և ստեղծագործությունը. Երևան, 1972 թ., էջ 9)։ Գիտական ուսումնասիրության նպատակներով, թերևս, կարելի է գեթ մոտավորը սկզբունքով առաջնորդվել։ Բայց երբ խոսքը բանաստեղծի տեքստերի հրապարակման մասին է, ենթադրությունների վրա հենվելու իրավունք չունենք։

Գործը գուցե որոշ չափով հեշտանա «Սիրո գիրքը»-ի պարագայում, քանզի հեղինակը, իր կենդանության օրոք, այդ ընդհանուր վերնագրի տակ մի շարք բանաստեղծություններ է հրապարակել։ Սակայն սա էլ հեռու է ճշգրտությունից և հարցի վճռական լուծումը չի կարող տալ։ Նախ, ստուգիվ հայտնի չէ, թե մամուլի էջերում՝ այդ ընդհանուր վերտառությամբ տպագրվող բանաստեղծություններից արդյոք բոլո՞րը կմտնեին հետագա նույնանուն ժողովածուի մեջ և ինչպիսի կարգով դասավոր-

վինե։ Բայց այդ, միայն սիրո մոտիվներով գրված բանաստեղծություն-նե՞րը պիտի մնային այդ ժողովածուի մեջ, թե՞ նաև մահվան մոտիվնե-րով։ Ինչպես հայտնի է, Ռուբեն Սևակի պոեզիայում, այս ամենահիմ-նականները՝ սեր (կյանք)—մահ, հաճախ դառնում են հականիշներ, փոխում իրենց տեղերը, մահվան և սիրո հրեշտակը ներկայանում է միևնույն կերպարանքով։ Սա Սևակի պոեզիայի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է, և շատ հետաքրքիր է, թե այդ գաղափարը ինչպես պիտի բացահայտվեր ու զարգանար ժողովածուի մեջ։

Կարելի է նաև ենթադրել, որ սոցիալական և ազգային մոտիվներով գրված բանաստեղծությունները, համապատասխանաբար, պիտի հա-մախմբվեին «Ցասում» և «Վերջին հույսեր» ժողովածուների մեջ, սակայն միևնույն հարցերը ծագում են նաև այս պարագայում. այդ մոտիվներով գրված բոլո՞ր բանաստեղծությունները և ինչպիսի՞ հերթականությամբ։

Այս վերջին հարցը կարող է թվալ երկրորդական, սակայն բավա-կան է ծանոթանալ «Կարմիր գիրքը»-ի բանաստեղծությունների դասա-վորմանը և անմիջապես կերևա, թե Ռուբեն Սևակը և ընդհանրապես այդ ժամանակի բանաստեղծները ինչքան կարևորություն էին տալիս ժողովածուի կառուցվածքին, ներքին և արտաքին ճարտարապետակա-նին։ Գրեթե մաթեմատիկական ճշգրտություն է հասնում գրքի յուրաքան-չյուր բաժնի, յուրաքանչյուր էջի թեմատիկ-գաղափարական ծանրա-բեռնվածությանը։ Բանաստեղծությունները բաժանված են երեք ենթա-վերնագրերի տակ. «Ջարդի խենթը», «Թրքուհին» և «Մարդկայնություն»։ Մտածված դասավորություն կա նաև յուրաքանչյուր շարքի ներսում։ Իսկ գրքի ամբողջական տպավորությունը և եզրակացությունը հետևյալն է. մարդկային ցեղի ողբերգությունը իր հիմքում ունի ինչպես սոցիա-լական անհավասարությունը, այնպես էլ ազգային ջարդը։ 1909 թ. Կի-լիկիայի ջարդի տպավորություններով ստեղծված բանաստեղծություն-ները առանձնաբար լուծվում են «Մարդկայնություն» շարքի համամարդ-կային հոգսերի մեջ, ստանում այլ գունավորում։ Եվ այս բոլորը կար-ծես ճարտարապետի մտածված աշխատանք լինի. այն ամբողջությամբ, որ արտաքուստ քարերի փոխարեն, իրար վրա շարվում են բանաստեղ-ծությունները, և եթե փորձենք մտովի խախտել ժողովածուի այդ կարգը, անմիջապես կխախտվի կամ անվերջ այլ ընույթ կստանա սոցիալա-կան-փիլիսոփայական այն պաթոսը, որը ծնվում է բանաստեղծի նրբա-կառույց աշխատանքից։ Այնպես, եթե ցավալի մի դժբախտ բախտով Ռուբեն Սևակը հասցրած չլիներ հրատարակել նաև իր միակ ժողովա-ծուն, մենք, իհարկե, այսօր կունենայինք այդ բանաստեղծությունները, սակայն չէր լինի «Կարմիր գիրքը» որպես էսթետիկական երևույթ մեր գրա-

կանության պատմության մեջ։ Ուրեմն, դժվար չէ հասկանալ, որ այսօր էլի ունենք հարյուրից ավելի բանաստեղծություններ, որոնք հեղինակը չհասցրեց ժողովածուների մեջ հավաքել, դա չի նշանակում, թե ունենք ժամանակագրության այն մեծ նմանությունը, որոնք պետք անպայման ունենայինք՝ մեր հիշված գրքերը ժամանակին լույս տեսնելու դեպքում։ Մնում է ավելացնել, որ դրանց մի զգալի մասն էլ՝ անտիպները, ուշադրության են գալիս մանկան հոգևոր մեր կառույցի մեջ։ Մեծ բանաստեղծների յուրաքանչյուր ժողովածուն իր կառուցվածքով ամբողջ ինքնին մի առանձին բանաստեղծություն է։ Մեծարենցն ամբողջ կյանքում երազում էր տեսնել իր «Ծիածանը», մաքրված և հարստացված՝ իր կառույցի գիրքը և ոչ թե ցրիվ բանաստեղծությունների մի հավաքածու։ Այդպես էր որ դրանք հայտնվում լինեին։ Մեծարենցն այդ գիրքն անվանում էր «Ոսկեղենի գիրք», որի մեջ տեսնում պետք է հանել ինքն իր հետ, առանց հեղինակի ձայնի։ Ժողովածուները և դրանց հաջորդած բանաստեղծական գործերը մեծ կարևորություն ունեն ապա առանձին բանաստեղծությունների և շարքերի միջև առնչվող ներանկատային կապերին։ Դա այն անտրամադրությունն էր, որը առնչվում էր առանց «Ծիածանի ձայնի», այսինքն՝ Ծիածանի բանաստեղծ դարս և նրբին աշխատանք էր պետք այդ կառույցը կերտելու համար։ Այդ կառուցվածությունը առկա է Չարենցի բոլոր գրքերում, դա առավելապես նկատվում է Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ում։ Բայց Սևակը, որ մտածել էր կանխված զարգացման ճարտարապետական սկզբունքներին, ինչպես անհատը, միջանկյալ և ներանկատային աղերսային առնչման սըջակի ազդեցությունը է կառուցել իր առաջին ժողովածուի մեջ և նույնը, համեմատաբար, պետք անել հետագա ժողովածուները կազմելիս։ Ուստի, այստեղ մեծ բանաստեղծների չհավաքված և չհրապարակված շարժուն առնչությունները կազմողների առջև կանգնում են դժվար, գրեթե անլուծելի խնդիրներ։ Եվ այսօր Պարույր Սևակի չհրապարակված և իր չկազմած ժողովածուները կազմել, նշանակում է, ինչ-որ չափով, նրա փոխարեն ստեղծագործել։ Եթե մեր աչքերից և հանդես պայմանների չափերով հետազոտող նրա հայտարարել ավելի քան հիսուն անտիպ բանաստեղծություններ, ապա պետք է հասնել, որ դրանք ապրիրվում, այն ժողովածուի կամ մտքի մասնավոր մի անգամ կհայտնաբերվի բանաստեղծի ձեռքով գրված այն ցուցակը, որը հիմք կդառնա նրա ժողովածուների համար։

Բայց մինչ այդ, կարծում ենք, որ ներկա ժողովածուի համար ընդգրկել կինի բանաստեղծի՝ մեր համար ժամանակագրությամբ ներկայացնել, հենվելով ժամանակագրությամբ, «Նորաբեր գիրքը», բանաստեղծի կենդանու-

թյան օրոք և մահվանից հետո լույս տեսած բանաստեղծությունները՝ ըստ հրապարակման հերթականության, և անտիպները ժամանակագրական սկզբունքով է ներկայացվելու նաև արձակը և նրա նամակները։ Այս հատորն, իհարկե, դժվար է անվանել Ռուբեն Սևակի գեղարվեստական երկերի լիակատար ժողովածու, սակայն սա ամենաամբողջականն է մինչև այժմ եղածներից։ Բավական է ասել, որ թե՛ ծավալով, թե՛ հավաքված նյութերի քանակով մոտ երկու անգամ մեծ է նրա 1955 թ. երևանյան ժողովածուից, որը մինչև այժմ հրապարակվածներից ամենածավալունն էր։ Մի խոսքով, առաջին անգամն է, որ Ռուբեն Սևակի գրական ժառանգությունը ներկայացվում է այսպիսի ամբողջության մեջ՝ գրեթե լիակատար։ Սա առիթ է տալիս նաև հուսալու, որ մեր գրականագիտությունը մի նոր փորձ կանի ըստ արժանվույն գնահատելու բանաստեղծի ժառանգությունը։ Մինչև այժմ Երևանում երեք մենագրություն է լույս տեսել նրա մասին (Գ. Հասրաթյան, Ռուբեն Սևակ, Երևան, 1959 թ., Էդ. Ջրբաշյան, Ռուբեն Սևակ (ստեղծագործության համառոտ ակնարկ), Երևան, 1966 թ., Վ. Ա. Կիրակոսյան, Ռուբեն Սևակ (Կյանքը և ստեղծագործությունը), Երևան, 1972 թ.)։ Նոր հայտնաբերված նյութերը հրաշալի հնարավորություն են ստեղծում նորովի և ըստ արժանվույն գնահատել բանաստեղծի գրական ժառանգությունը։ Տեքստերը հավաքելիս աշխատել ենք որպես հիմք ընդունել առաջին հրապարակումը, ինքնագիրը կամ հավաստի այլ աղբյուրներ։ Ինչպես պարզվեց, մամուլում լույս տեսած բոլոր բանաստեղծությունները չեն, որ զետեղվել են ժողովածուների մեջ, ինչպես նաև ոչ բոլոր արձակները։ Այդ կարգի շուրջ երեք տասնյակ չափածո և արձակ ստեղծագործություններ դուրս են մնացել կազմողների ուշադրությունից և չեն մտել նախորդ հինգ գրքերի մեջ, ըստ որում՝ բարձրարվեստ և կարևոր բանաստեղծություններ։ Ծավալից զատ, ժամանակի սղության պատճառով, հնարավոր չեղավ վերջնականապես պարզել ձեռքի տակ եղած բոլոր բանաստեղծությունների ստեղծագործական պատմությունը (երբ և որտեղ է գրվել, անտիպ է, թե՞ ոչ, առաջին անգամ որտե՞ղ է տպագրվել և այլն)։ Մեր աշխատանքը դժվարացավ նաև նրանով, որ Ռուբեն Սևակի ժառանգությունը ծավալով չնայած մեծ չէ, բայց փաստորեն առաջին անգամ է փորձ արվում գիտական մշակման ենթարկելու։ Ժողովածուն հավաքվել է Ե. Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի և Նիցցայում գտնվող՝ Ռուբեն Սևակի ամբողջական գործերի հավաքման հանձնաժողովի նյութերով։ Օգտվելով առիթից, մասնավոր շնորհակալություն ենք հայտնում հանձնաժողովի անդամներ Հովհաննես Չիլինկիրյանին (Ռ. Սևակի եղբոր որդուն) և ճարտարապետ Տիգրան Հաճյանին՝ թանկարժեք օգնության համար։

ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ
(1910 թ.)

ՋԱՐԴԻ ԽԵՆԹԸ
(ընտանեկան մենախոսություն)

ՓՐԿԻՉԸ
ԹԱՓԱՌՈՒՄԸ
ԿԱՐՄԻՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆ
ԱՆՈՒՇ ՈՐ ՄԱՅՐԱՆ
ՏԵՐ ՔԱՀԱՆԱՆ
ԳԵՏԸ
ԱՍՏՎԱԾԸ
ԳԻՇԵՐԻՆ ՄԵՋ ԵՐԲ
ՈՃԻՐԸ
ՑԱՎԻՆ ՈՒՍՏՐ

— Է՜հ, հա՜, հա՜, հա՜, հա՜.
Հորս գլուխն ուսիս, կրաչեմ ահա՜
Ջարդվածներուս դաշտին վըրա յուռ...
Ջանա՞մ Քահանա, գլուխըդ տըխուր
Ի՞նչ ծանր է ուսիս, ի՞նչ ծանր է ուսիս...
Անշուշտ երբ իբր խենթ պատարագեցիր գլու
Հայրենի բույնեց, չի խորհեցա՞ր բնավ
Թե պիտի գայի գտնել քեզ խոնավ
Թագստոցիդ մեջ խեղդված, շան մը պես.
Իմ պա՞րտքս վերջին կատարելու քեզ...

— Է՜հ, հա՜, հա՜, հա՜, հա՜.
Բոլոր խելացի մարդիկներն ահա՜.

Ահա՜ խնկարկներն այս ապուշ կյանքին.
Ահա՜ անոնք որ իրենց ծանր հոգին
Համրիչ քաշելով կ՚դրուագներն,
Ու նվիրումով մը աստվածային՝
Կիրակին անգա՜մ մը ընդունել ծոմ
Տիրամոր առջև կ՚աղոթեին մոմ.
Շաբաթ մը ամբողջ, անվա՜խ, անհամա՜ր,
Ճնշալու, ստելու, գողնալու համար

— Է՜հ, հա՜, հա՜, հա՜, հա՜.
Բայց տիրացու հոգիներն ահա՜.
Ահա անոնք որ, աղեղնե՜ր ծանծա՜ղ,
Ամեն մութ հարցի առնեն ծիծաղ.
Սարսռալով անոնց սոփեստներ տեսած՝
Հեշտ կյանքերն հարցումներ դրած.
Պաճուճված սուրբի մը տակ գող ի գո՜ղ՝
Ճանճասպաններն կ՚ատեցնեն գո՜հ.
Հայրենիքներ չե՞ն ասնելու փարվա՞ն...
Ու չկրն հանճա՞ր ինձ խարնել Մանչլոնն...

— Է՜հ, հա՜, հա՜, հա՜, հա՜.
Բայց ինչո՞ւ շրջիլս այսպես կոպտած...
Ահա քաղա՞քն ալ, քաղա՞քն ալ, քաղա՞ք.
Մուշկին ու խունկին մեջ անդեղաբույր,
Պառկա՞ծ խաչերկան, պառկա՞ծ ամբարտակիչ,
Պատնա՞ծ բարբեղն դամբի մեջ բանմնիչս.
Պաշտա՞ծ Աստվա՞ծ իմ, ու որչափ ալ կա՜.
Ու որչա՞փ ալ կա, մինչև հեռակա
Ճամբաներուն եզրը փռվա՞ծ, կարծես
Անդրշիրիմյան անտառ մը դեռ...

— Է՜հ, հա՜, հա՜, հա՜, հա՜.
Լուռ գիշերին մեջ շանթերուն, ահա՜.
Երազներուն մեջ — դեռ կյանքով զալլարուն
Կույսեր ծարավա՜ծ ամբարներուն...
Բարեկամ շանե՜ր, բարեկամ ձեռքե՜ր,
Բարեկամ ցեղով խարխլված վերքեր...
Երնե՜կ, պաշտամնե՜ր անոնց... Բայց ինչպե՜ս

Բոլոր աղջամուղջ՞երը, զուլալների մե՞ջ.
Անրջային ճամփ՞ մի դաշտերը անմե՞ր...
Վերադարձի՞ն, բայց՞ն, աշխարհի հայտներ...

Ու աւա՜ անմրջանց գիշեր կզրկեմ.
Հիմա՞ր, խենթ հիմա՞ր.
Ինչո՞ւ սիրտ չառա՞նց, կյանքս ա՜, Փրկիչ իմ,
Աստվա՞ծ, մեր հիմա՞ր

Ի՞նչ կնայիր ինձ, հոգնած աչեր,
Հիմա՞ր եմ, հիմա՞ր
Երնե՛կ, կամեկ մինչ ես կ՚արդըվել դեռ
Այս կյանքը՝ հիմա՞ր

Կյանքի ճամփաներով տարի ասամներ
Ամբերը հիմա՞ր.
Ծնորհ չորրին գնացել մ՚այ ինձ, այսօրայն
«Հիմա՞րն է, հիմա՞ր»

Պե՞հ, մայրի բոյլերը, գուր որ կհոդրդան
Այս մաշոն հիմար.
Արյունով շաղված պատմություն մի տար,
Հիմա՞ր, ա՞հ, հիմա՞ր

Ո՞վ խենթ երկիրն էր, ո՞վ թիկնը Հիսուսի,
Ո՞վ թագավորն էր— անպանզը խաչի—
Միայն մեն բարի էր չա՞ն այդ արքան,
Մանրամասնություն չե՞մ գիտեր այնքան.
— Նույնիսկ իր ձիուն անուն չեմ հիշեր—
Եվ մեծամասնությունն մի մերթ մի գիշեր
Հրաման բացավ յոթ քաղաքներու
Յոթ ապրիրեն վար բնակիչներն արա

Ցաթը արևու մէջ կարել— պայմանով
Որ տարեցներուն չի պաշտին բնաւ…
Ու տարեցները այդ վերջին պայմանին
Շնորհապարտ եղան ա՜յնքան՝ որ ամէն
Ցաթն էր բնակիչին մին բերին նուէր
— Նուէր էզերու յաթ տարիքէն վե՜ր—
Արքային ու իր խարմերուն արա…
— Քա՜ղցր անմահութեան յաթը թիվերու…

Նոր թագավորներն ի՜նչ շուտով մոռցան
Չին իմաստութեա՜նը արքայական։
Ասպյա՜ծ կգիտեմ բառն այս անհո՜ն
Ու կխորհիմ թե ի՜նչ բառ, ի՜նչ անուն
Պետք է տալ այս գրուածքին։
Ինչո՞ւ կարել տալ անմիտ այս գողգոթային
Կանկերը ծերուն՝ պարապա՜վ չեցուն։
Ինչո՞ւ հոգնել այս կյանքերով փչցուն։
Ինչո՞ւ կտարել՝ ծոնրու պատրաստ
Այս յայն կոնակները, արքայի՜ց զրկուող
Այս համեստ, այս պարզ հոգիներն ընտել,
Երկասրյան զրախտին ինչո՞ւ վռնտել.
Կո՛նե մեկ մեկ աշը թող իրենց տայրին,
Ամբողջ կյանքերնին պիտ՝ աղոթքին…
Երբան ի՜նչ կ՚ուզեր իր տարուն մարդեն։
Ինչո՞ւ մնացնել՝ մեռածներն արդեն…

Ու ինչո՞ւ թողուլ որ սրբերն ապրին,
Այդ սրբերգյալներն արդեա՜ն, խավարի՞ն
Որ մը տարչրով փարթին, հոգվով մե՜ծ,
Այդ մանուկները խումբեր դառնաձև,
Որ ո՛չինչ չունին այլևս, ո՛չ ծընո՜ղ,
Ո՛չ Աստված, ո՛չ ակ մը հայրենի հող…
Եվ որ կմուրան պատառիկ մը հաց՝
Հետքին ավթանքով իրենց կարկառված…
Եվ որոնք Մարդուն մեջը որբացած
Ոչի՞նչ գտան այլ վայրագ մի գազան…
Չգո՜ւշ՝ այդ նույն հսկա մանուկներ մի օր
Նետում աշխերու վրա բյուրավոր

Կարմիր — Դատաստանի՜ էր ալիքի կանչերն...
Ու չորս հովերում նո՛ր Կամք, նո՛ր Օրենք
Պիտի շփոթեն... Ու այն ատեն, վա՜յ,
Վա՜յ բոլոր ճնշող կակներուն, վա՜յ...

— Ահա մենք կուգանք— կ'ըսեն անո՜նք որ
Կուգան, չե՞ք լսեր արշավյանն ահավոր—
Մութը ճնշելեն աչքերնիս կուրցած
Ու արյան հոտեն ռունգերնիս լայն բաց։

Ահա մենք կուգանք, ոտով հրեղեն
Մեր Ցավերն Անեծքը գարանելով,
Երկրագունդիս վրա, խավարին մեջեն,
Բոլո՜ր անոնց վրա, որ դեռ կշնչեն...

Ահա մենք կուգանք, ահեղավորով
Մեր Հույսին կանթեղ դարշապարներով
Խաչեցյալներու անանո՜ւն կորած
Գերեզմաններուն համայնատարա՜ծ...

Ահա մենք կուգանք, ու մենք նզովքն ենք,
Ու խավարին մեջ մխված ոտքը նենգ.
Վրեժներու հիդրան ենք փայլփայլեր.
Մե՜նք, ազատափախա՞ր ու ազատափելի...

Մենք՝ հին ուխտերու նո՛ր ուխտագնաց,
Մենք՝ Սասունը բիրտ ու Դիրքն Օրինաց.
Մենք՝ Ցասման ջրվե՜ժը սարի կողեն.
Մենք՝ Աղջամուղջի ծննդոց լուսեղեն...

Ձե՛զի՝ որ քերծված մեր մորթերեն ձի՛գ
Հարսնիքի, Մեղքի վրաններ կառուցիք...
Ու Ձե՛զ՝ եղբայրյան դի՛ք, որ շնացիք
Սակարկեցիք մեր արյան լռության գին...

Ձեր սրտին դռնե՞րը փակեցեք խուլ,
Սարե՞ր սրբեցեք, սրբեցեք զանխու՞լ,
Սինե՞ք ձեր խղճին վրա քարացած,
Ու տառամներուն վրա ձեր գոմխացը...

Ո՛չ մենք կուգա՞նք. Հովերուն մեջեն
Ձե՞ր խեր ամպրեր, որ կշշեցեն...
Ամենքդ ալ գացեք գիտակ, խոսուչ գանկ,
Ո՛չ մենք կուգանք, ո՛չ մենք կուգանք...

— Երթամ, չտապեմ, ձախիկցս փոթամ
Կապված ավրանե՞ն՝ գիտակն այս դաշտամ։
Սանցով արե՞ն խոկ սլտաթ ամքնար
Այս ծերուկ վասքին գիտակին համար.
Գիտակին համար։

Կրակեր, հայրե՞կ, «Կրակիտ երթալու
Կարճացուցեն համբան ըլլալն է, հեչու
Հեռնեց խուշք սուրբ արտեհադիս...»
— Հա՛յր, է՛ն կացն համբան խանգչխու է Տարգին։
Խանգչխու է Տարգին։

Կասար բազկերով, բռունքում կուրծքին
Վրա կրակեմ եւ պանդատությին.
Սանկարգած աղջո՞ւնն է կրակլցին
Որ իմ որտեղինեն կենդանագին.
Կենդանագին...

Ծաղկերու ասքե հարց ցկան ածա՞։
Ու՞խ, նեռակը զուրդ. կ՞եռքնա, կրաղար
Է՞, երթաս բարոտը, ձայրո՞ւկ բաճատա.
Երկն ո՞ւ բեռքի չի պաքակ անսնա.
Չի պաքակ անսնա...

Հայրերներս հետ. այսպե՞ս, անիրավո՞ւն
Պիտի երթամ գտնել՝ փո՞սը ինծ սպասող
Է՜հ, գնա բարով. ծերունի՞դ անբան,
Դրախտ երթալու ո՞րն է կարճ ճամբան.
Ա՜հ, ո՞րն է ճամբան...

Այս փոսերո՞ւմն տեղ, որ մեռ ո՞վ Արտան.
Դարավոր այգուդ վրա սիրուն
Ճերմակ կռունկներ կ'թևեն սահուն,
Ուրկի՞ց կ'թռչին ցայգի այս պահուն,
Ցայգի այս պահուն...

Երբեմըն, երբեմն, թերևս մի՞ օր,
Զարկերս խորքին գանձ մը խոհերան
Համբերով, փուշ փուշ ըլնի սիրական
Զույգերս հայրուդին... Ամենը անցան.
Ամենը ա՞յսքան...

Ջրերին մէջ երկինք կցոլայ անհո՜ւն...
Ո՞վ սակի եղեան Մասեաց այս պահուն...
Կույս մարգարիտներու շարք մանյա՞կ, մանյակ
Աստղեր, ծիր-կաթին, լուսին, արբանյակ,
Լույս սարինքներու պես ողկո՞ւյզ, ողկո՞ւյզ,
Կկաթեն գինով հյութը հոգեհույզ...

Մեռնի՞լ... Աչքերներդ ծաղկինքս, արցունքո՞վ,
Խե՞ղճ հոգեվարքներ... Ե՞ս չեմ կրնար լա՞լ...
Լա՞լ, ո՞չ. բայց, դո՛ւն, դո՛ւն որ պահես անհաս,
Բո՛ւն բո՞ւն աստղերու մեջ մերկանալու՞ս,
Ե՞ր չի կրնայի փառա՞ծ թևերն
Արշալո՞յս, ժանգո՞տ խաւար մը չնորհեց ինձ...

Բայց դուն բարձր ես, վերն. քու խինդերդ մայրը
Յավիտենութեան մէջ, յոթ մարգարտակուռ
Կամարներէդ յոթն անգամ բարձրացած

Սիրավեպներուց մեջն փտտամած...
Ու չկա հանճար ո՞չըրդ անկարեկիր
Ինչպես Մարդկության զոր հերկի թուքը...

Լա՞յս աանդուղներուց ոսկի մատներին
Ի՞նչ էր Եհովա՞ն, Ալլահը, Որ էր...
Այլ գգո՞ւյշ. քու լույսդ մաքին մեջ դո՞ւն.
Չի կառափնարանն այս անհուն դո՞ւյն
Խենթենա հանկարծ, դո՞ւյն ձեռանի
Այլերուց մատներ խոլին արյունի...

...Խո՞ղձ հիմարը Որո՞ւ կյանքիմ փրկրա՞ծ։
Չէ՞ որ դուն փաղո՞ւց մեռեր ես, Աստվա՞ծ.
Ու քու հսկայի դիակըդ անթա՞վ,
Դարշանքի ծանրո՞վն արյունաթաթավ,
Աղավանի՞ք է երկնից անապատի
Սեր-կաթիլներուն երազն անհատակ...

— «Վարդե՜րը մեռան,
Վարդե՜րը մեռան
Իրենց բլուր-բուրան,
Ցողիկին վրան
Վարդե՜րը մեռան,
Վարդե՜րը մեռան:

«Արյունոտ, մանրիկ,
Ոտներս բոպիկ
Փշակներու վրան
Գացը՞չ կ'երեւան:
Վարդե՜րը մեռան,
Վարդե՜րը մեռան:

«Դրա ինձ, Աստվա՜ծ,
Մազերս ցրվա՜ծ
Ներքամ տառաժամ,

Կերթամ ու կուլամ՝
«Ո՞ւր է իմ վարդը,
Ո՞ւր է իմ վարդը»։

«Մուշկի՜ գլխուն
Ցանկ դնել անհո՜ւն
Գինեներ կուրծքիս.
Թող այսպես ճոցիս,
Մեռնե՜ր գուրգուրանքո՜վ,
Իր դիակին հո՜վ...

Ո՞վ է ցայգին մեջ աղջիկն այս տրտում,
Որ խենթի մը պես կ'երթա անդադրում,
Դիակե՜ դիակ։ Ի՞նչ է այս Հառաչ։
Ո՞վ է դիտապաստ այս՝ որու առաջ
Հեղք կանգնեցավ։ Ճի՜չ մը... Ու ահա՛
Վիրավորին նշել կ'ուզե, կդողա.
Բազուկներն իրար կդալարվին քար...
Ու լուսնակին տակ, սերե՜ն խելագար՝
Արյունո՛տ, փրփրո՛ւտ լա՜յն բերանը տաք
— Բյուր-ժանիք վիհի մը պես անհատա՜կ —
Խոր հանդյունով հոգեառքը արդ
Կպցուց սիրուհվույն բերնին վրա վարդ...

Ահե՜ղ շրջանակ։ Ձորը կողմը մեռել,
Անշարժը Սեր, Մա՜հ առաջեւ անել։

...Ձմեռ կրակե՜ց. պանկերն հակեցան
Վառեցա բոլոր-ցոլ բարձրաձայն
Հոյա՜, բեկեռնե՜ր,
Ինչո՞ւ եմ յաեր.
Ձեզ չա՛տ ասեցո՜։
Տրախտ նեռայալ
Ո՞րն է կարմ ճամբան.
Ա՜յ, ո՛րն է ճամբան...

Հետո, ապշահա՞ր իրենց մանչ բանեն,
Գլուխըս գցրի երկչոտաձևորեն
Իրենց զույգ գլխին՝ քարացույցի վրա.
Ու երկաթե բուն մը բռնեց հոգիս։

Այն ատեն հոկա մը պարզկալ ասաց.
— «Մե՜նք, ի՞նչ կանենս, կ՚ուզեմ որ խոսիս»
Ու ես խոսեցա ու բացվեցին
Իմ աղստամե բանիս խարերին.

— «Կանենամ հարյուր հին քաղաքներու
Հարյուր աշտարա՜կը հեռուե հեռու
Կանենամ կապար օդին մեջ տեսնը,
Հարյուր զանգակները դարերով լուռ։

Կանենամ հարյուր ասրեր մոխրագույն,
Անցյա՜լ, անմահի՜ս, իրրև անապատ
Կանենամ բերդեր անդունդներու քով՝
Ժամանակին դեմ ցցված՝ փականքով։

Կանենամ մեր հին տապանաքարեր
Հազար ցեղերն կոփված՝ անմիհե՞րը,
Բյուր բառուղիներ կանենամ, Աստվա՜ծ,
«Սուտ-Նանգիջիներով» սալահատակված։

Բայց ահա՜ հարյուր զանգերն համերգեն
Երկյուղածո՞րեն ու գիտակցորե՞ն,
Մութ գիշերին դեմ, ամե՜նքը մեկտեղ,
Փոշոտ չեղանեն շարժեցին հանկարծ։

Քառուղիներու ապականները անձայն,
Խորհուրդները՞ս ուրա չոր՞ն բացվեցան.
Հարյուր իշխաններ հյան անդրադա՞րձ...
Ահա՜, գայլին մեջ կ՛երթան վեհափա՜ռ...

Խանձած, կայտառ... Թափօ՞րն է Ալիսարին.
Ալիսարին որ կ'ապրի դե՞ռ Մասիսն անդին.
Ալիսարին որ առա՞ Ճեռո՞ւն Ճեռու.
Փակա՞նքը բացած սարի բերդերու...

Հարյուր իշխաններ կ'երթան անխռո՞վ.
Քայլերնին ծանր է յոթը դարերով.
Վահանները ժանգոտ, բայց աչքերնին վառ.
Ոտքերնուն շղթան կ'երգէ ջուրի պէս...

Այն որ Թափօրին կ'երթա առջևէն՝
Խոնջ է լայն բեճեղ մը բաշխատելե՞ն...
Կարմիր-ծիրանին է արքայական,
Ու գեղին արքունն... չե՞մ տեսներ աչերանս

Ու Թափօրին հետ, ու Թափօրեն վեր,
Թռչուն մ'Օդին մէջ կխարխափի, ծե՞ր...
Այդ՝ միթե՞ արծիւն է արքայական,
Ու սեւ թաղդին բուն... չեմ տեսներ աչերանս

Հա՞յն կարկառեցի ձեռքերս արյունոտ.
— Ասե՞ք, պոչերի, ա՞խ, վի՞ս ալ ձեզ մօտ.—
Կուզեի այսպես դիմել Հավիտյան՝
Ցեղի մը Ալիսարին անզրզիրիմյան...»

Բայց ահա՞ ծագեց լույսն արշալույսին.
Հարյուր իշխաններն իջան միասին
Բաց տապաններու քար սանդուղներին.
Ու ամե՞ն, ամե՞ն բան կորավ նորեն...

...Ու ամե՞ն, ամե՞ն բան կորավ նորեն»
— Ժամն է, որ բան մը ըսես, վաստորե՞ն,
Գոյութենես ծակե մը մէջ Թարթարոսը
Ցանկեմ Արեւան ճաճանչին մարուր...»

ԹՐՔՈՒՀԻՆ

(Գեղջուկ Լեգենդ)

ԱՍԵՂԻ ՀՅՈՒՍՔԸ
Ե՞Ս ԱՂՋԻԿ
ՀԱՅԴՈՒԿԸ
ՀԱՅՈՒՀԻՆ
ԽԵԽՎԱԾՈՒՄԸ
ԿԱՐՄԻՐ ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊՈՒՏ ՄԸ ԱՐՅՈՒՆԸ
ԿՈՒՍԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՂ ՉԻ ԺՊՏԵՑ
ՎՐԵԺԸ

Հայր, մայր, բակին մեջ, ծերուկ կնոջմեն
Նախրայ տնակին ծակերուն մեջեն
Վայրագ կրակի բոցեր ձյունեն ձմբած.
Աստվա՜ծ, այս ի՞նչ հով, շիվեր կ՚երերան։

Հովն կանթեղի մը լույսով դողդողը.
Մինա՜կ, գեղանի աղջիկ մը բողբոջ,
Դաշտերի ծնակներու կըշռած ատեն,
Կըշռած լա՞կ, լա՞կ կ՚արտասվե։

Անցած շաբթու երբ սարեն գյուղ դրկան,
Մայրի մատուռին ինք ուխտադրեցավ,
Դաշտին գներ է այլոտայում քաղքի,
Դաստառակներ մանրիկ, մետաքս, թել ոսկի։

Ու ամէն գիշեր, ծնողքը թարի՝
Որոնք Ննջեն, ի՞ր գործին կփարի.
Բարակ ասեղով ան իր կարն առվի
Կ'հյուսէ լռի՞կ, լռի՞կ կ'արտասուէ...

— Որի՞ համար է այդ կարդ, ա՜յ աղջիկ,
Որի՞ համար է արցունքդ, հա՜յ աղջիկ.
Ջահիլ մը միթե՞ ասպետ վերով,
Սիրտդ տարավ կույսերէդ ու գնաց բարով...

— Ես ինծի համար կու լամ, աղբեր ջա՜ն,
Գիշերին պաղանիքն առած պատմուճան...
Սիրտըս սգոտ է, սիրուս տեր չունի,
Սիրտըս վերքոտ է, սիրտըս տեր չունի։

— Ինչո՞ւ համար է մետաքսդ, ա՜յ աղջիկ,
Ինչո՞ւ համար է հասակդ, հա՜յ աղջիկ.
Մի՞թե հարսնիքէդ աղքատիկ քնեղ,
Հալավից համար կ'հյուսես բեհեզ...

— Ես միթե՞ հարսնիք տեսի՞, աղբեր ջա՜ն,
Ու մեկնիմ տանես, մեռնի՞մ դավաճան։
Այս զուրա տարերուն վրա ամայի,
Ծնողքս ու եղներս ո՞վ պիտի նայի...

Բայց անա մթնեց կույսը յանկարծ,
Կարծն ավարտած էր. մախաղ մ'էր միայն
Նորեց մազերին սեփան ծամ մը լայն,
Ու հյուսեց հանգերձ — իր անունն էր այն...

Մտորը դիտեց. կրնամայինե
Համբույր մարեց. ու աստվածային
Աղջիկը մեղմին քայլերով դռնեն
Դարձ արցունքով երկրպագածներեն

Հո՛ն, իր մեծ նկարչին՝ ամենեն թագուն,
Այդ քուր-քուրան, բոլոր գիշերով անքուն,
Ինչ-որ հին գծերի սրբերով մարմար՝
Կոստանդնուպոլսեր մեկենից թարթափորք...

Աղջիկն իր վերին սեղմ փաթթվելով՝
Մտխոտղն իր ասրին անցուց, ու լացավ...
Յունիկն հաշրենի. իր պարապին հրա՛...
Գնաց զարնելու... Գնաց մեռնելու

Բայց ես քե՛զ կու գամ, ո՛վ հայածին Կույս.
Դո՛ւն մեր ցավերին մեջ՝ խավարելուն լո՛ւյսը
Դո՛ւն միշտ չշնչող ու մի՛շտ խաբված Հույս.
Դո՛ւն մեր դամբաններն՝ ծաղիկ աղաղույս...

Ո՞ւր Օրհներգեն, ո՞ր Աստուծմեն, ո՞ր մեծ
Արդարությենեն, ո՞ր գութեն անզգամ,
Ո՞ր մեկ ամբերից բավության համար՝
Կարմիր չղթայից օղերն անհամար...

Դո՛ւն, Կին, չամե՛ս իսկ այն խոյալ ծամի,
Այն ցոլքը հետին, որ Սեր կկոչվի
Դո՛ւն արգանդն ես զոհ ծնելու անո՛նց
Որ պիտի մեռցվին մահով անողոք...

Ու սո՞ւրի միջեն, ու բո՛ցի միջեն,
Ու արյան միջեն, Մահը կ'ընդմիջեն
Ձեռքերդ՝ մեր խնած մանո՛ւկ մը, վայրի
Ձայնով լալով «Ա՛զգը պիտի ապրի»:

Ժամանակ անցավ. աղջիկն ամեն օր
Լույսը չի ծագած կ՚երթար հեռավոր
Սարերն իր եղնի՛կը արածելու,
Ճամբան դիտելու, երգայն հեծելու…

Ու գյուղը ծերուկ — մահահոտ արդեն —
Երկուքի կորած, կակուղ մարմանդե՛ն
Հեռուն Սարերին կ՚երթային երգում,
Աղոթել կորած Զանիկի հոգուն…

Առավ մըն ալ երբ աղջիկը ծայրեն
Կ՚երթար, հեռուեն լսեց խե՛ղճ մայրն.
Կնաց, թափանցեց գոռը անտառին,
Երբ չորս թաղումներ առին գայլն, տարին…

Աղջիկը գնաց, Գամաներդ, հե՛ն,
Գայլներ կլլեր, չէր դարձեր լա՛լու…
— Աղջի՛կ, ա՛լ աղջիկ, սարը ամայի
Անօթի ու եղնիկդ ո՛վ պիտի նայի…

Ու Բենը բավակ. «Այս գիշեր հովվուդ
Տոնն է, փառքին տա՛ս ջահեր լիալույս.
Բերե՛ք արքայական կանթը արծաթի.
Այս գիշեր-Արեւ այլեան մեջ ծաթին

Ե՛րբ արձակեցեք ավարը գեղեցիկ,
Այս սուրը կանթին մեջ կանգնեն՝ ալացիկ
Աղոթքի մը պես՝ հառաչն իր նահի…
Իր միրաութիան Այլան թող համի…

Բերեք կարավանն էզերուս, կարդա՛վ,
Կանթին չուրջ ծանկի չարվին թափն թավ
Ու թող ա՛լ ըն, որուն մահեցա երեկ
Ջահի կանթին մեջ, պաշ՛ ուրը բերեր

Թող երգեն ամե՜նքն ալ. ա՜յն, որ կուլա
Սառուցին ջուրին պես պիտի լռեմ...
Թող ծլեն Իսլամ արյունով խոնավ
Կանչեն՝ նո՛ր Իսլամ...— Ու աղոթեն եղավ...

Անշշո՜ւնչ, ամենքն ալ հեռացեր են.
Հույսերը մարած, ջահի կայծերեն
Իմանք կմխան— եղեռնի մը պես...
Խունկի ծուխն՝ ապրող սեւ մ'ըլլար կարծես...

Ու վե՛ռ, ու խըռո՜վ, ու մո՛ւթ, անմռունչ,
Մեջտեղը կանգնած կույր մը անտերունչ,
Ո՛ւ մերկ, ո՛ւ խոյամ արյամբ հրավառ,
Գրուցավերի կարծես մերկ նիզակ մ'ըլլար...

... Ո՜վ պիտի լա ձեզ, տարվա՜ծ մոլորո՜ւմ,
Գեղեցկագույններդ Գեղեցիկներուն...
Ձեր աչքն Կի՜րքն իսկ պիտ՝ իմաստանար.
Ու Իմաստությունն պիտի ծառանար...

Գեղ կո՜ւյս, դեռ վայրի՛, դեռ տա՜ք, անապա՜կ,
Դո՜ւք, որ թշնամու վրաններուն տակ,
Թափելու կ'երթաք պո՜ւտ մ'արցունքի հետ,
Ամոթապարտ պտուղ մը արյան անհետ...

Ու Ընկեր երգեց. «Դու Սուլթան ես, ջան.
Դամասկի ընձե՜ղը քեզ պատմուճան,
Դու իմ զինչերի Արեւ ես, ջա՜ն ջան,
Ինչպե՜ս նայիմ քեզ, հոգիս կդողա...

Դու իմ նորածաղ Թրքուհին ես, ջա՜ն,
Իմ երկու աչերս քեզ կտենչան.
Սրտիս վարդենվույն դչխույն ես, ջա՜ն ջա՜ն,
Ինչպե՞ս փրցնեմ քեզ, ձեռքս կդողա...

Դու ինչու՞ս այնքան անպա՞տմ ես ինձ, ջա՜ն,
Մանրիկ ատամներդ հոգիս կ'որոճան.
Մի՛ չաճեր աչքիդ սաճարը, ջա՜ն ջա՜ն,
Ինչպե՞ս մարեմ քեզ, սիրտս կդողա...

Դու գլխիս հրաշեկ սաղավարտն ես, ջա՜ն.
Ծածկի՞կ թաղերդն, չընաշ ղավախման.
Սիրտս կարակի վրա՞ կ'այրես, ջա՜ն ջա՜ն,
Ինչպե՞ս մխեմ քեզ, ոտքս կդողա...»

...Թրքուհին այնե՞րս չի մարեց բնա՛վ։
Առաջին ցայգին արցունքը խոնավ
Այնպե՞ս խոր գծեր էր դեմքին ճամբան,
Որ չի կրցավ ղայն սրբել ո՛չ մի բան։

Ո՛չ մեռալս ճաշլոց, ո՛չ պերճանքները բաստ,
Ո՛չ Դամասկոսի բեհեզները հարուստ,
Ո՛չ Պենկալայի վարդեր դեռ խոնա՛վ...
Թրքուհին այնե՛րս չի մարեց բնավ։

Ան է՛ր Օրենքեն, ան է՛ր Արգանքեն,
Ան է՛ր Կյանքեն, իր Ճասամեն, արցեն
Մի նոր Իսլամի ձեռքը կդողար,
Ջայն իր արյան մեջ խեղդելու անկար...

Խեղճն ա՛լ չէր խորհեր, թե սարն ամայի
Մեղքն ու եղնիկն ո՛վ պիտի նայի...
Բայց Թեկն բանը էր. «Այլաճն Օրենքն քեզ,
Եղբայրդ մաս Օրեն դու պիտի սեռնես...

Ու Բեկզադեկյան զիջեր մ՚ուշ ասեն,
— «Ո՞վ իմ Մրգուհիս», ասե՜ս. Հեղինակաանն
Անցնելուս այս խեղճը ինձ կդավեր
Իր զանգերն ու գինը ձեզ բերի նվերը.

Մրգուհավույն իրա՜նք սասանաց փուշ փուշ.
Առավ ծաղկը մախա՜ղը, դիտեց ապուշ.
Իր հյուսքն էր ոսկի Թելերով անշեջ,
Իր մազն, իր անունն, արյուններում մեջ...

Աչքը մթագնեց, մառըավ ամեն բան.
Նստվեցավ վայրի Թուփի սև անդան.
Կանչերը մինեց չե՞շա Բեկի կուրծքին,
«Այս ի՞նչ համար եմ... գուշեց մուշեցին

«Ու այս ալ ի՞նձ համար... բայց խելահե՞ղ
Անսանձա՞ն, ամի՞րը թրփիդավ ահե՞ղ,
Բանած եղբոր զանկե արցիքանի առթին...

— Սատիքին խրմկին էր, ու շունչը վերջին...

ՄԱՐԳԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ՄԵՋ — Ծնունդը
ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱ — Կյանքը
ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՄԵՋ — Մահը

*

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ՄԵՋ

Ա.

Անցյալ տարի էր Հոգնած ապարեն,
Ծառս քաղաքակիրթ այս Արևմուտքեն՝
Ուր խիղճը բառ մ'է, մարդը՝ մեքենա.
Աշխարհ գործարան մ'անխոնջ, անխնա.
Սերը հաշիվ մ'է, կրոնքը՝ դրամ.
Երջանկությո՜ւնը՝ ձանձրույթի մի սասամ.
Մահն՝ անմտություն. կյանքն՝ անհաշտ մի կռիվ.
Ուր ժամանակն իսկ վատ մ'է ոսկիով
Ու ամեն քայլին իր մանրակրկիտ
Մարքի հաշվածով կզատե մարդիկ...
Այսպե՞ս, Հեքի՞մ, Հոգնա՞ծ, Հուսահա՞տ,
Անմի՞տ այս վայրին անդո՞ւլ, անընդհա՞տ,
Կարոտն ունեցա հին հին դարերու.

Ով հիւանդ հոգիս տարի ես հեռո՜ւ,
Հեռո՜ւ, խնկաւէ՜տ, լռո՜ւ, մշտջե՜նի,
Արեւելքի իմ գիւղըս հայրենի…

Բ

Կիրակի մըն էր. քայլերս ուղղեցի
Իմ ալեւոր մօրս հետ եկեղեցի.
— Պիտի ծիծաղի՜ք, կարծրացած սրտեր.
Կարդացիք Նիցշէն, Շոփէնհաուր, Վոլթէր,
Մի քանի տարիչ մութ գիրքեր ալ դեռ.
Բայց անհամար այդ ամպոյն թուղթեր
Իրաւունք չէ՞ն տար որ ամբարտաւան
Ձեր թոյնը փչէք՝ կրօնապաշտան
Հազիւ այն ալեւոր մայր մը ծերունի.
Որ աղօթելու դեռ հազիւ օր մ'ունի,
Որ ծովուն վրայ՝ շիւղի մը նման,
Մէկ տեղը մատուռ, մլոտ գերեզման,
Գերագոյն, անհուն, անսկիզբ, բարի
Միթին Աստուածն մ'անվան կ'իմարի.
Ու անիրաւո՜ւծ, սատանայո՜ւծ, հեռո՜ւ,
Մեծ Արդարութեան վճռին կ'սպասէ…

Գ

Ու դո՜ւք, ո՜վ Հոմեր, Հէնէռ ու Վոլթեր,
Ի՞նչ որ ալ ըլլաք՝ երկիրին եք դեռ.
Մինչ հիւսին հազար այս տարի է որ
Անդուլ կը պանծան աշխարհէն այնոր՝
Հաւատացեր են մարդերը բոլոր
— Բարի՜, հակառակ հաւատքիս մայրը
Բայքըն չի գիտցա՜վ բնաւ իմ հոգին
Տանո՜ւր մ'ըլլա՛յ այն հեթանոս բաղին,
Քար-քար աւերակ աղանեք Քանդարին.
Հրապարակ Պօղոսին բոլոր բաղարքին.
Բայց Արփիկի, Հնդիկ Էլլորան,
Ասորեան հարիւր—դոնեան հին խորան,
Կամ Քրիստոնեայ պերճ եկեղեցին…

Հոն մարդիկը Մեծ—Հայրը կարդացին...
Ու հո՛ն—գլխարկներդ բացեք վեհերուն—
Գերեզմանոցն է կենդանիներուն...

Գ.

Եկեղեցւոյն մէջ մեր տան յանդիման
Շենքը փոքրիկ էր, բայց բավական լա՜յն՝
Աստվածն ու դարե՜րը ամփոփելու...
Քար քարի վրա, ծեր էր, հի՜ն.
Առանց արձանի, առանց մեծ ոճի,
Պարզ, ինչպես ծառ մը որ հողեն կ'աճի.
Ու քար, ու բազմոց, ու կերոն, ու խաչ,
Հոն, հին դարերու բույրն անմեռ դաղձ—.
Ու առաստաղի աղքատ ջահերեն
Կախված՝ ժամանա՜կը մեռելորեն
Կանչեր անշա՜րժ, դարե՜ր քնած,
Աշոցին ձայնեն երբեմըն շոյված...
Հոն ո՛չ հեր, ո՛չ վաղը, ո՛չ ժամ, ո՛չ վայրկյան.
Անսահմա՜ն, անխռո՜վ, անծա՜յր, հավիտյա՜ն,
Չո՜րս պատերու մեջ՝ Անհո՛ւն մը խորին,
Ուր ծեր գեղջուկներ մեռնի՜լ կուզեին...

Ե.

Բայց բացառիկ տոն մ'էր այդ կիրակին.
Կնո՛ւնքն էր ջոջի նորեկ որդյակին,
Ինչ որ գյուղին նույնքան է կարևոր,
Որքան Ծնունդի տո՛նը դարավոր
Նազարեթի հին քաղաքացիին.
Ուստի ծեր, մանուկ, հավաքված էին
Ու քահանան այդ մե՜ծ օրվան համար,
Պատրաստեր էր փոքր քարոզ մը հարմար,
Պերճ խոսքի տաղանդ չուներ բնածին,
Բայց զայն ընտրեր էին համբո՛լ՝ գյուղացին.
Զի հասակով բարձր էր, վարքով արդար,
Հայերեն գիտեր, նո՛ւյնիսկ կկարդար.
Կյանքի պայքարեն հոգնած հյուսն մը հին.

— Կույս Մարիամին կո՛ւյս նշանածին պես—
Այնքան վայլեր էր մորուքն ու շուրջառ.
Որ կարծես նա ա՛յնպես ծնած ըլլար...

Զ

Զույգ կերոնի մեջ՝ կիսավեր բեմին.
Ու կ՚ոսկեզօծէին գեղջուկներն ամեն,
Խո՜ր երանությամբ սուզվա՜ծ անհընար.
— Թեև Հայերեն մա՛րդ չի հասկնար...
Հին Անեցաբուին առած բնարան,
Կցաներ Տեր-Հայրը չա՛տ բնական
Որ աղերս աշխարհ՝ գան անհամար— լուրջ—
Ինչպես բյուր շյուղեր ձիթենիին շուրջ։
Հանկարծ շյուղին աչերս ընկա՛ծ,
Նարոտենին անո՞ւնն էր տված։
Նարոտեան... ի՞նչ քաղցր անհաստակ՝
Աշխարհքին պաշված այդ մատուռին տակ։
Չէ՞ որ բանը է այդ մարդի աճագին,
«Մայրն՞ր, պավանքե՞ր շինեցեք ազգին...»
— Ինչ, զո՞րք պետք էր այդ ամբարտավանին՝
Որ թնդանոթներ գյուղն՞ գյուղ առնին...

Է

Պատարագեն վերջ, բոլ բոլի անձայն,
Երկու Թափորներ իրար բաժնեցան։
Ան չէր դատական հանդիպումը հին՝
Կնոնքի Թափորն՝ Մանչերու Թափորին.—
Մեկ կողմ ծնո՛ւնդ, խի՛նդ, մյուս կողմ մա՛հ ու լաց.
Ու եկեղեցին կ՚օրհնէ երկուքն ալ...
Ա՛յս Երկու Թափոր, երկո՛ւքն ալ ծաղոտոն.
Մե՛կը նորածին որդին մեծատան,
Մյո՛ւսը աղքատի ծնունդը անտուն.
Մե՛կը բեհեզով լված, մյուսն աղբուն.
Մեկուն մանյակներ, մետաքսե հյուսկեն,
Մյուսին ձայն մը խեղճ՝ հորը շրթներեն.
Առաջինին ոսկի, ժանյակ բյուր տոնակ,

Երկրորդին ճակատին փուշի ու պսակ.
Մեկը Տե՛ր արդեն, մյուսը Դրո՛շ սա
Ճակատագի՛ր, վա՛յ, աղաղակներդ փառաց…

Ը

Բայց այս ի՞նչ արդար արինք մ'է խորին
Որ հափրացա՛ծ, ճո՛խ Մեծերը երկրին
Իրե՞նց արդարության մեջ կնորոգեն
Հավասարության խո՛ւլ պետք մ'է գուցե
Որ վիժածներուն սերմերը Մեծին
Իր որովայնին խակ պտո՞ւղը հյուծին.
Ու Հաշիվներն վերջ, երբ ի՞մացին
Անկին ա՛լ պատրաստ է, հա՞յը գրկե
Խանձարուրներու մեջ մեռնող զեղերին.
Անմայրի՞ս, ամօ՞ւլն հրեշ մը մարդակերպ…
Մի՞նչ քանի՛ թշվառ խեղճեր է՛գ, արո՛ւ.
Որ Հեղակործ մեջ մ'ունին իրարու,
Կայծակներու պես իրարո՛ւ կու գան,
Առանց Հաշվելու վազն ու արյունն,
Ու կ'երկնին— խաղչի մը մեջ անծանոթ—
Ի՞նչ Հսկա կյանքեր, անեղծի անոթ…

Թ

Այրա՛ծ, սարսափա՛ծ խորշեցա անխոս,
Սպարթական հի՛ն քուրքին բարբարոս,
Որ խեղդելե վերջ կ'սանձեր չարին
Մարդկային ամբոխն ազրուհներն հետին.
Բայց քառասուն դարեր անցեր են արդեն,
Ու սորվեցանք, որ Տերերներն ալ մարդ են.
Անո՞նք ալ ունին գթացո՛ղ, Հոգի՛,
Անոնք ալ ունին իրավունք կյանքի.
— Հոգ չէ՛ թե արքին ըշուլերու մահով.
Օրե՞նքը՝ իրենց վահան ապահով…
Չե՛մ Համարձակիր վերցնել մեկդի
Կարմիր-վարդագույն, որ Օրենք կ'ըսվի,
Գիտելով ըմբոստ այն կյանքե՛րն Հսկա,

Որ բանտերու մէջ, կառափնատի վրայ.
Կախաղաններո՜վ մեռան անհամար,
«Կյանքի Իրավո՜ւնք...» պոռալուն համար:

Ժ

Երկուքն ալ երկա՜ր, երկա՜ր դիտեցի
Այլեւս բնա՜վ մի խոսիք ինծի
Արժանիքին վրայ, ու տարբերութեան,
Ու ազնվական զարմին վրայ արյանս
Ահա երկո՜ւքն ալ, անկերպ բզեզներ,
Նյութ մը խակ գիրենք պիտի մնացներ
Կ'ուզեն անուն տալ. ի՞նչ պետք անունի...
Յուրաքանչյուրն ալ իր անունն ունի.
Մին Ո՛ւյժն է անգութ, մյուսն Ստրկությո՜ւն:
Ույժ չունի՞ կ'ըսեք խեղճն անարյուն.
Ի՞նչ պետք արյունի,— անհագ թորենի՞,
Հացի մը փոխան, կարմիր, ծիրանի,
Ան պիտի ծծե Արյունը մյուսին,
Ու պիտի մխե ժանիքն իր միսին.
— Սրե՛նքը՝ իրենն անբույթ սթեան:
Աղջամուղջի դալն, Իշխանն է վարվան...

ԺԱ

Անրադրած դողդոջ, աչքերս ձեռքիս,
Աստղերս տակ դալկ կ'ուզեի հոգիս
Հազա՜ր նկարներ կ'անցնեին մտքես
Արյան շողվույն պես, նոճիներու մեջ
Ըլլո՜ր կախաղաններ անգութ մեծերու...
Ու հրդեհներու մեջ հեռվն հեռու
Ստրուկներուն կո՜ւռ, քարքարո՜տ գունդեր,
Որ տաճա՜ր, աստվա՜ծ, կո՜ւռք, իշխա՜ն ու ամե՜ն
Տապալելով վար, կ'երթային հեռո՜ւ
Հավասարության ափերը գտնելու,
Ու լա՞յն բաշխելու Արդարությո՜ւն, Հա՞ց...
Ակոսի վրա հրաշեկ արցունք մը դողաց.
Աչքերս բացի, տեսիլք էր միայն.

Ամենքն ալ գացա՜ծ, ժամն էր լռելյայն…
Ու ե՛ս ալ գացի՝ իմ սուգիս դարման՝
Հավասարության պաշար— գերեզման…

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱ

Ա

Եկեղեցիեն մինչև գերեզման
Տանող ճամբուն վրա, քարի մը վրա
Նստեցա տրտում, ու լո՜ւռ դիտեցի
— Հոգվույս ծարավո՜վ արևելքցի—
Հեռուներեն հանդա՜րտ, հեռուները լա՜յն,
Հեռուները չի՜նչ, միթի՞ք, լռելյա՜յն
Հո՜ն, երկինքներու տակ հավետ ծա՜վի.
Առա՜նց մայրեր ու առա՜նց ցավի,
Կ'ապրեին մարդե՛ր, մրջյունե՜ր, թռչունե՜ր…
Հոն չէին ճանչնար ո՜չ կռիվ, ո՜չ սեր.
Հոն Անշարժության օրենքին հլու,
Առա՛նց աճելու, առա՛նց նվազելու,
Հազար դարերու ու անհուններու
Մտերմության մեջ կ'ապրեին,— հեռո՜ւ
Մե՛զ Արևմուտքեն ու հեգնելով զա՜յն…
Հեռուները չի՜նչ, միթի՞ք, լռելյա՜յն…

Բ

Ու հո՜ն, անուրջի մը մեջ անսահման,
Երկիրը իբրև անհո՜ւն խնկաման,
Իր ձանձրույթը— լայն աղոթքի մը պես—
Անշտա՛պ, անխռո՜վ կմխար կարծես…
Ու հո՜ն, հեռավոր հորիզոններու
Անծայր երկինքնե՛րը հեռվե հեռու,
Կտեղային վար՝ օրհնության մը պես՝
Ակիփաշի լայն անձրև մը կարծես…
Ու հոն արևուն ցոլքին մեջ անշեջ,
Ու ծածա՜ն-ծածա՜ն ցորեններուն մեջ,

Ու խրճիթներու բոցին մէջ համակ,
Աւերակներու աստղին մէջ ճերմակ,
Մա՞ն մը կար Կյանքին անջատ, Կյանքին վե՞ր,
Մա՞ն մը, որ Կյանքին ընդո՞վ չէր աղվեր,
Որ կնմաներ Երկրին, Վաղվան...
Այդ՝ Մահվա՞ն խունկ մեջ մխտում էր Մահվան...

Գ.

Ասոր համար, երբ մերոնք Արեւմուտքին՝
Կյանք բարին առջե՞ւ զարմացուցին
Հարյուրավոր նոր չար մը կյանք նետեց...
Մենք կախման երեք կեանք կիսենք...
Ու երբ կվայլեն անոնք անհոգային,
Մխանրշաններով կրծեն հոգին,
Կրնենք Երկինքն ու Աստվածը, մենք
Մեր կախաղան երեք կեսը կ'երազենք...
Ու երբ կխաղախտան անոնք, մենք կու լանք,
Ա՞խ, որովհետեւ ի՞նչ-որ ալ ըլլանք,
Պղտորենք երկինք, արյունոտ տակ հող,
Այգին ու ցավին մեջ տատանող
Օրորոցներ ենք... Ու ինչ որ անցե՞լ
Է, այնտի չիջի չիրանին մահերին մեջ...
— Հայը վերհիշում մեն է րոնլյալին,
Ու ի՞նչ ալ ըլլանք, մարդեր ենք մի՞այն...

Դ.

Այսպես ապրեցան, ու այսպես կ'ապրին
Բազու՞մ որդիներ մեր Արեւելքին.
Խանձի՞, կեղեքի՞ ծոցը լուսերու,
Իրենց հոգին անծանոթ մնաց
Պատ՞ու Պիտակյանց չտեսած սուտաս,
Ու ասա Փառքերու ճամփային հասատրեսա...
Անոնք ապրեցան, աղո՞նց աղեկյալ...
Ու կյանքին անցան՝ աղա՞նց հոգեկյալ
Անոր մոխիր հասակը աշխն անառ,
— Ծովուն վրա ամեն րո՞ւռ թեւակին դեռ...

Անոնք գինովցան, ատանց քնեին…
Ու լացին՝ սրտի պէտքի մը հը՞ս…
Անոնք խոկացին Երեմէն, ու ծնան
Անէծքութեան մէջ հեղան— Նիրվանան.
Ու երազանքն Դաշտավեցին հետ…
— Ու Երկինքը հեշտ էր Մահուան մը պէս…

Ե

Անոնք նայեցան հեռվէ՞ն՝ մարդկային
Համաշխարհութեան կուռ մեքենային,
Ինչպէս անտառին ծո՞ցը ամայի,
Աւրանի եղնիկն հանդա՞րտ կնայի
Տրտո՞ւ, չաչո՞ղ ու շողկարքին՝
Լա՞յն ճինչո՞ւ համար մը կարմացորին
Թարթելով աչքին մէջ երազանքայ…
— Ինչո՞ւ չտայինք, չէ՞ որ ամէնքս ալ,
Ոմանք հեռուն, ու ոմանք դանդաղ,
Անմրրի՞կ որքէն պիտի հասնինք Մահն…
Կեանքն է այս, մէջը սուտ սուտի համն.
Մենք հազի՞վ թէ մյուսին չափ ունինք…
Ճառաչող ծովուն ալիքներուն պէս
Մենք ամէնքս, կխորտակուինք մեզ,
Բայց հազի՞վ ատեն մը կայ փրփրելո՞ւ…
Պետք է կորսուիլ, կորսուինք հըլո՞ւ…

Զ

Ու այսպէ՞ս պիտի կորչի ամէն բան…
— Ծայրին վրան ձաղած դիտակցէ ճամբան,
Դեղին Փոշին հասա՞ծ ճամբան,
Եա՞վ ամէնքերու պատմի՞չ անցան…
Ա՞հ, այդ զարդարվո՞ղ, չի հասնո՞ղ, խոսքո՞ն,
Արևուն ծաղկին ի մօ՞տ… ախտաժո՞ն
Որկանող փո՞ւ. չարեկան ճամբան,
Աշնան Մարդկութեան առաջին որբո՞ն,
Որոնց ապաւէն քրտնին ջրան,
Հրմաշխարհի ազբն մինչ Երան,

Ու Արարատեն մի՜նչև Վոսփորոս,
Մինչև՜ Դանուբի ափերն մշտահո՜ս,
Ու մինչև՜ լորս ծագը Արեմտյան,
Գացին առաջին Հայրերն Մարդկության,
Այրող Արևուն զուռցին տակ, խաղա՜ղ,
Ճառագրենե՜րով կատրերնին դանդա՜ղ…

Է

Առաջին անգամ ըլլալով հառա՜չ
Մը արձակեցի այդ ճամբուն առաջ.
Սոսկա՜ցի իրմեն, ու ափ մը փոշի
Առի, մարդու մը նշման, որ կ'արժե…
Քա՜նի ինչ կիկլոպներ, իրրև թե անցե՜լ
Ի՜նչ ազգեր, կյանքե՜ր այդ փոշիին մեջ,
Ի՜նչ արյան լճեր, քանի՜ ոսկորներ
Դարերու մեջ հոն փոշի են դարձեր…
— Դիտեցի ուշով. գի՛ս ճանչցա հոն շուտ.—
Նախ քարայրներու բնակիչ մազոտ,
Հետո ապազեն նետաձիգ մը սեգ,
Հետո թագավոր մը— եթե կ'ուզեք,
Հետո ածիլված գլխով մեկ գերի,
Հետո թրուպատուր մ'որ կդեգերի…
Ու հիմա ամփուլն խե՜ղճ մը պող ի դող,
Ո՛չ մարդ, ո՜չ աստված, ու ո՜չ իսկ քերթող…

Ը

Հո՜ն ճանչցա նաև ծեր Սողոմոնին
Հայլե բեռցված կարավաններն հին…
Գանգեսեն բույրի, թանկագին քարի,
Ու Կարմիր ծովեն ալ ամեն տարի
Ոսկեերով կրվա՜ծ պերճանքները բոսոր,
Դամասկի մետաքս բե՜հեզն ալ հազուստ,
Արքաներու ձոն՝ Թլեոքաթրային…
Ու վերապրեցա հոն եդեմային
Ու գինովցրենք հըրաշքը չքնաղ
Շամիրամի պերճ պարտեզին առկախ…

Հո՛ն, այդ փոշիին մէջ խառնեցուցի
Տարաբաղդ Անդրանիկ Հովհաննէսեանի
Որ վահանն իրեն ծախեց Տաճկերին։։
Հո՛ն, խառնեցուցի նաև տխրագին
Ժողովուրդներ, որ մնա՛ն անհամար
Ցեխ գիտեր ո՞ր մեկ Արքային համար...

Թ

...Հանկարծ ծանրո՜ր թև մը ըս թեթև ուսիս
Հին երազներեն արթնցավ հոգիս.
Ու տեսավ տարեց մշակ մը անդույն
— «Ո՞վ ես դուն»— «Անունս է Աշխատություն...»
— «Ի՞նչ կ'ընես այսպես»— «Կ'մուրամ...» հեծեց.
Ու յո՜ւն հեռացավ, մինչ ես զառանցած
Կայի եռանդ մինչև իրեն տուն...
Գետնի անկողնի մը վրա, արթո՛ւն,
Երկարած ներհա՛ր իր կինն հիվանդ,
Ծնկված անոտի մը պես կհեծեր...
Ու մինչ գնաց հինգ խոյլերեն մին,
Աթոռի պես բա՛ն մը ճարելու հին,
— «Հաց չի կա, կ'ըսեր հայրիկը ինծի.
Մի քանի՞ օր է չեմ երթար գործի,
Կանցնես, վերջին օրերն են գուցե...
Աստուծ ինծ, աչերն ո՞վ պիտի գոցե...»

Ժ

Ու կինը բարի կնաչեր իրեն,
Ինչպես կնայի մարդ անա՛օներեն
Արեւն Աստուծոն... Այո, արավհեան
Իր կենակցության ժամը կարճաւն
Մեռավ՞ր եղավ. կախվ չանեցան
Ո՛չ դրամօժիտի, ո՛չ մտադրության...
Ժողոված տիկին, մինչ իր հարկին տակ...
Բանը աստա էր, անկողինը տաք...
Ու քիչ օրեն երբ Տիրոջ հրամանով,
Հողին տակ պիտի թաղվե՞ր աղաչով,

Կիրակներ էրկան՝ աւանէ գյուղականին
Այսպէ՞ս մրացան աղջիկն իրեն կին,
Որովհետեւ խեղճ կինը կ՛ուզար
Թէ ան կ՛ուշեր աչքով հայեացք
Թէ՞ իր ամուսնոյն, թէ՞ իր խորթերուն
Եվ թէ՞ զամէ իր փոքրիկ հորթերուն—

ԺԱ.

Դուրս ելա տունէն, մարմնիս մէջ փուշ.
Խորհեցա կյանքին թշուառին աղո՞ւշ,
Թէ ինչպէ՞ս աղուոր կերգեր ծրկո՞ւ,
Մարդս աւելի՞ վարդ է մուրացու,
Քան պատկերական գրուած գանակով,
Թէ՞ մը փոխընել— զանէ՞ կատակով. —
Մեր ուղևորյ ո՞ւր Աստուածները կո՞վ…
Խորհեցայ. թէ Դրած միապետին քով
Ի՞նչ ամբողջ ըմբիշ մ՚է Աշխատութիւն…
Խորհեցայ անզգա՞մ մէկն ալ անարյան
Այն բո՞ւռ մը Հողին Հանճարեղացը վրայ
Որոնց շնորհիվ երկիր կդառնա…
Խորհեցայ Ույժին վրա մտածի,
Ու ա՞յն հովիտին, որ Յրևնք կ՚բուժի,
Ու դաշտ եւ յուռ, իմ աչքիս դարմա՞ն,
Համաստուածութեան դաշտը— Գերեզման…

ՊՏՈՒՐԿԱՅԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՄԷՋ

Ա.

Սկեպտիկ ծաղով մը դանդաղաբին
Երբ մարդ ըմպած է մրմո՞ւռը կեանքին,
Երբ ծառայած է կամբով կուռքի՝
Այն մեծ վարպետին, որ Կեղա կ՚ըսվի,
Ճանչցա՞ծ է զաղտոյ դշխոյն, որ Մահն է,
Աղօթք և անմահ Պատմութեան զինե
Դարձած է անզամ մը մյուս երեսին.

Ճանչցա՞ծ է մարդուն Դիւթութիւններ սին,
Արուեստն Հաւակնոտ, սիրուն ամբարտաւան,
Ու՞ր էր Երեկին, երեկուայ Վայելքն…
Ու ճշմարտութեան Հոգին ծարա՞վի
Զննած է երկնից պարապը ծայրէ
— Հի՞ն աստղաձեւերու միջէն այն մշտակա՞,
Ո՞ւր մարդուն համար ուրիշ վայր մը կա՞
Աւելի՞ քաղցրիկ հեշտանքով հողի,
Քան գերեզմաննոց մ'աղքատիկ գիւղի…

Բ

Լո՞ւռ նստած քարի մը վրայ տաղան,
Դիտեցի լո՞ւռ այդ վայրը խոպան,
Ու զո՞ւր խորհեցա, թէ այս այն վա՞յրն է
Ուր վաճառական Աստուած մը դժնէ
Զարը կպառնէ անասնման վախով,
Բարիքին շնորհելով դրախտ մ'ապահով…
Ընկղմած ծոցն այդ Մահուան Քաղաքին,
Զուր խորհեցա, թէ անմա՞հ էր հոգին…
Անմա՞հ, բայց չէ՞ որ երկնից մէջ գարնան
Բիւր գիսաւորներ մոխիր կդառնան.
Աստղեր կվառին, աստղեր կսառչին.
Կեանք ցայգին պլպլալը վերջին,
Բոյս ու կենդանի կ'իյնան անկենդա՞ն,
Ամէն, ամէ՞ն բան մահուան զոհ կ'երթան…
Ու երկինքին հիւր՝ լոկ մա՞րդն է ողբուր—
Անմա՞հ, մինչեւ ե՞րբ, եւ ինչպէ՞ս, եւ ո՞ւր—

Գ

Բայց ուրկէ՞ կու գայ այն Հոյզը մարդուն,
Որ մեծ—ցայգին մէջ միայնա՞կ արթուն
Կուզէ հսկել՝ երբ իր ոսկորները
Արդէն ալ հողի ներքեւ կ'անհետին.
Ու ինչպէ՞ս գիտէ փոխել վերջ.
Մարդ համառօրէ՞ն, Մահուա՞ն ծոցին մէջ,
Անմահութեան Հո՞յս մըն է գիւղեր…

— Անշո՜ւշտ սարերու երբ եղնիկը ձեր
Անույշ անգունդն ի վար անհատակ…
Երբ գայլը փնթրինի մացառներու տակ՝
Այծուն մա՜հն իր գնդակահար հոր…
Երբ ավլիկանին վրա անցնողախոր՝
Ենազայլն հեկա՜ կթավալի յո՜ւս…
Վերջալույսին դեմ Առյուծը տխուր՝
Երբ կմռնչե դաշտին մեջ խոպան…
— Անմահությա՜ն վրա չէ՞ որ կխոկան…

Դ

Ու՛յնքան Մարդուն մե՞ծ նախահայրն Ադամ,
Անզե՜ն, անպաշտպա՜ն այդ խեղճն հաշմանդամ.
Նետված ուժերո՜ւ մեջն աշխարհին,
Ե՞ա քիչ հաշիվի կ՚առներ իր հոգին.
Երբ պտո՜ւղի մը համար, անվեհե՜ր,
Անմահությունն կհրաժարեր…
Բայց ահա անցա՜վ միջոց մ՚է անցեր,
Հիսուն ծանրածանր դարով՝ Մարդը մե՜ր,
Որ իր ուղեղին գրգռումին հըլու,
Հասեր է ամե՛ն ինչ զըրավելու,
Ատյաններ դներ է անասնոց մեջ.
Մնացածը զարկեր, հալածեր անվե՜րջ,
Աստվածնե՜ր շիներ է նախ անհամար,
Հետո ամե՛նքն ալ այրելու համար…
Տիրե՜ր է Բնության Ույժին աշխարհին,
Կռնենչա իջնել արդ ժամանակին…

Ե

Ա՜ր, անմա՜հ ըլլալ… Ապրի՜լ հավիտյան.
Բայց՜ո չմնենալ ո՞չ դար, ո՞չ վայրկյան.
Ժամանակի՛ն դեմ, ժամանակին մեջ,
Տևե՜լ, տառապի՜լ, բայց ապրի՜լ անվերջ…
Սիրող արյունոտ, մարմինը հիվանդ,
Հոգնակրե՜լ, ի՛նչ փույթ, ապրիլ մանավանդ…
Եզող մ՚ըլլալ մարդի, ի՞ն մը յուսյայն,

Բայց հաւիտենին մէջ այրի՜լ միայն…
Քար մ'ըլլալ անարգ, այպանուած մ'անխօս,
Դիք նիհար սովակ մ'ըլլալ մշտահոս,
Մա՜ռ մը զարավոր, մետա՜ղ մը միայն
Անմի՛տ, անզգա՜, չի մեռնի՜լ սակայն…
— Աստուածացուցիչ Մա՜րդ, անո՜թ քեզ, անօթ,
Մութ, ամբարտաւան խորհուրդներուց անո՜թ,
Դեռ ամէ՜ն գինով կըկառչիս հոգին…
Նայէնի աշնան տերեւին գեղին…

Զ

Ու երբ ըսեն, թէ գիտութիւնը նոր
Այրեց հի՜ն, փոշի՜ ու գիրքերը բոլոր,
Թէ նիւթ կայ միայն, Հոգին չէ՜ անմահ,
Հոգին չի կա՜յ իսկ.— Մի հաւատար, ա՜հ։
Վերջ մտածողներն հին Եգիպտոսին,
Պարերու գաղտնի՜քը թող ձեզ խօսին…
Նայված մ'ուղղեցէք դէպի Պարթենոն,
Նոր Անմա՜հներն են, որ կխորհրդան հո՜ն։
Ու է՜ն չոր գիտունն իսկ՝ կրօնքին առաջ
Բարձ արձանի մը հոգին կու տար…
Ա՜խ, կյանքի, մահուան կռիւն անգամ…
— Ու անշուշտ՝ մենք է՛ն խելքն անգամ
Սեր տեսներ Մահն, որ պաշտօնին հերո՜ս
Կու գար սիրելին մենք խելեր,
Թէ Աստուա՜ծ ըլլար ան, թէ Սատանա,
Եան մը պես պիտի խեղդիր անխղճա…

Է

Եա՜ն մը պես… ա՜խ, շատ չի պիտի ըլլար…
— Բարե՜, կհիշեմ, թէ ինչպե՜ս կու լար,
Ինչպե՜ս կխամներ անար ու սավան,
Ինչպե՜ս կկանչեր արե՜ւը վաղվան
Որ ա՜լ չի պիտի գար հերեք իրեն.
Ու ինչպե՜ս կ'ուզեր խելահեղորեն
Մարմինն անկողնեն քաշել անհունի՜ն։

Ու ինչպե՞ս պատեն մաղիկ կչանա՞ր.
Սարսափած աչքերն ուղղելով ինծի...
— «Ես եմ, բարեկա՛մդ, ավա՜ղ...» գոչեցի,
Բայց ան աչքերուս խորեց իր մատներ.
Չի ես կ՚ապրեիր, մինչ ինք կմեռներ...
— Համեցա՛, ընկե՜ր լեզուս-մերժապայյն.
Բայց մահեն-փախչող վատ մ՚էի տղայն,
Չի Սերն ինկ-սա՜ստ է, մարդերը մա՛րդ են...
Ու մեր երկուքին մեջ մա՜հն էր արգեն...

Ը

Ինչպես հետահար թռչուն մ՚որ հեռին
Ճիգերն իր կ՚ընե կառչելու օդին...
Ավամույնն ինչպես կփարի վեր մե՞ն
Եղյակը մը որ կ՚ընկղմի իր հետ...
Ինչպես սարի հեղ արծիվն հոգեվար
Կկառչի մայրին, որ չի սահի վա՜ր...
Այնպես մատներուն ճիգովը հեռին
Կ՚ուզեր բանալիլ անարին պատերին...
Անկողին գամված, փտիլ, ցավիլ, լալ,
Դարերով, ի՞նչ լավ... Բայց մեռնի՜լ, չ՚ըլլա՜լ...
Ահե՞ղ կմեռեր պայքարն անիրավ
Որ բերնեն արյան ափի մը գայն առավ...
Այդ չրեղ արանը, կյանքեն ի՞նչ մնաց.—
— «Ե՞ս կ՚ըսե մեռածն,— «Ե՞ս կ՚ըսե Աստված»
Ու ե՞ս, իր գեղեցիկ բարքին վրա կու գամ
Հանդի զարնելու աղեղը անգամ...

Թ

Դիմեցի գագաթին այդ վայրը բարձր,
Ու ես տեսա խարհեցա գագաթ
Անհուն Տանիեկի աշեղ ձմեռներին,
Ուր հիմար փայլի մը մեջ մոլեգին,
Ելլան ճամփարին, փրփրոց արյան մե՛ջ,
Արտերին թողած, անբարբա՜ռ, անմե՞ջ,
Ծերունի հերոսներ պար կըդանելայն...

Ներհնչյա՜ն նման սեզ Սատանային,
Զոր Միլթոն, աչքով կույր, հոգվով արթուն,
Իշխա՜ն Հուսահից հաղթված Մարդուն.
Որ երկրմանի ցասով կ'ըղձանէր
Անհանգիստ ընկեց դատարկ գլուխներ...
Չի մնացա նման մասեթկ ա՜նց
Որվան՝ երբ փողին ձայնին խելահեղ,
Կմարդներ երկի՜նք կթռչին արդեն...
— Ինչ որ քիչ մը ցատ ինդրել է մարդին...

Ժ

Մարդուն տանջված խղճմտանքը վա՜ռ
Ի՞նչ մղձավանջներ երկնեց հուսահատ,
Ի՞նչ սարսափելյան ցավեր անհամար.
Ի՞նչ եղեմ՝ մեր դարչ դրախտին համար...
— Հո՛ն, ուր ի՞նչ կա մութ, ուր ի՞նչ կա դժնէ
Ան դանդա՞ղ խմված սպրսաց գավաթն է,
Առա՞նց քանդակի, առա՞նց սուտ զարդի,
Առանց նորագույն հնարքներու արդի,
Որ տիրոջս, սարբի կ'անմահացընեն...
Վարդի թույն մը հոն կ'իյնա ծարավին...
Ու երբ երբեմն սղլեր կ'ողկողեն
Քարի մը տակին.— Ծե՞ր բուն է գյուղին...
Թե արշալույսին սավեր մը հածի.—
Իմաստասեր կո՞վ մ'է որ կ'արածի...
Ու թե չիրիմներ այեղին անընդհատ —
Բորենի մըն է, կամ բիրթող մը վատ...

ԺԱ

...Ինկա ու մեկիկ քրի սղահար,
Զայնի մ'որ քարին ներքև կըղղար.—
— Ե՞ս եմ, ե՞ս եմ, ե՞ս քեզ եղբա՜յր, քեզ քո՞յր.
Ե՞ս տերևներին հոկա ա՞չքը կո՞ւյր.
Ե՞ս ակինք և վերք, երա՞ն ու արգանդ.
Ե՞ս վի՞հ անհատակ ու ծաղ տրգավանդ
Ե՞ս ա՞յն եմ, որ քեզ ծընավ, ևսն ա՞յն

Զուր պիտի ծընեիր Ե՛ս ձայն լսելու
Ե՛ս ոչնչությունն եմ, բարիքը վերջին.
Ե՛ս այն եմ որմե ամենքը կփախչին
Եվ որմե փախչել չի կա՜յ Հավատա՜ր
Ներո՛ւմն եմ անոր, որ ինձ կհոսար.
Անո՜ր, որ հեղնեց գիր աստանց խոցեր
Անհե՜ռն այդ վրա իմ մարգըս կ'անեի...
Մանկապարտ ո՞վ պիտի համբույրիր անո՜ւհ...
— Ինձ ԱՍՏՎԱԾ չսիրեց, իմ անունս է ՄԱ՛Հ...

1909, Հոգաս.

ԳԻՆՈ՞Վ ՍԷՐ

Ձօնուած՝
Mlle Yanni Apoll-ին

Դուն Հրա՜շքն ես, դուն Երա՜զն ես, դուն Սէրն ես,
Տարաշխարհի չքնաղ ծաղիկն ես աղւոր.
Միսթիքական խնկումներով թանաւոր
Դուն մըսեղին խենթեցընող տաճարն ես.
Դուն Հրա՜շքն ես, դուն Երա՜զն ես, դուն Սէրն ես

Սև մազերովդ սիրե՞ զիս, ըզգա՞ զիս,
Անոնց խորհուրդը պատմէ ինծ տասնեակին,
Որովհետև անոնք հոգիս կապեցին.
Որոնց ցանցին մէջ կապուեցին իմ հոգիս.
Սև մազերովդ սիրե՞ զիս, ըզգա՞ զիս.

Բայց աչքերդ վրա՞ս հառէ սրտմաշես,
Անոնց թո՛ւյնը ներարկե ինծ մեղմօրէն.

Ողորմելի քու աչքերդ աղվոր են,
Խորհրդամոլ անտառներու շուքին պես.
Բայց աչքերդ վրաս՛ ս հառեն տրտմագին.

Տղու մը պես հանդչեցուր զիս կուրծքիդ վրա.
Հանգչեցուր զիս, ու աչքերս կրակե
Ու ձյունեղեն բազուկներուդ մեջ գրկե,
Ու թող մարմինդ մարմնիս վրա տարածե
Տղու մը պես հանգչեցուր զիս կուրծքիդ վրա.

Ահա շրթներ՛ս կարոտավառ կ'այրին,
Ու կըսպենա արտասուքի շիթ մը տաք
Իմ մթատվեր թարթիչներուս շուքին տակ.
Անոնց վրա դուն դո՞ւր դիր համբույրին,
Ահա շրթներս կարոտավառ կ'այրին.

Բազուկներդ կզակարմին, կզատնան,
Տենչին կրակը նայվածքդ կխոսի,
Որովհետև քու մահը հոգիս գիտավ է.
Սիրախոստովոր գիշերներուն պես գարնան...
Բազուկներդ կզակարմին, կզատնան.

Ժամն է, աղվո՛ր, երանության ժամն է աա,
Շրթներուս վրա դիր շրթնակրակ՛դ բույն,
Մոռցի՛ր կյանքը, աղվոր աչքե՛րդ ալ գոցե...
Ինչ, կ'արտասվե՞ս, ու հոգամեջ կզգա՞ս.
Ժամն է, աղվո՛ր, երանության ժամն է աա...

ԿԱՐԱՊՆԵՐԸ

Il est d'étranges soirs, où
les fleurs ont une âme
Albert Samain

Գիշեր է լուռ. հանդարտ գիշեր ամառվան.
Մութը պատե՛ր է երկինքը համորեն.
Ճեռմակերուն քանի մը լույսեր միայն
Իրենց ծյանը վար կկաթեն հոյարեն

Ո՛չ մէկ շշուկ։ Նաւթլամբը կթրթռար
Անծի՜ր, անծա՜յր լռութեան մէջ ոսկերուն.
Ու բազկաթիկող աչքերու պէս, ափին վրայ,
Պատկերներու կայծայայ յոյսն հեռուն։

Բարձրը, մութին-աղբերուն մէջ, հնամեա
Ծխարաններու ստուերը լո՛ւռ կմրափէ.
Ամէնը՛ վեր, արծաթածրար ու հսկայ,
Ապակիներու սեւ ճակատն է սատափէ։

Ձայնը ալեփա՛ռ-զգեստներու ծաղկավոր
Օրրանին մէջ ընկողմանած հոլանի՛,
Կեռներու վէճ հուրիներուն պէս աղվոր,
Կրնանս կապտայոյս հոգին կեմանի։

Գիշերն է լուռ, լիճը արտասուք հեռուն,
Ճաճանչներու վիրաւորներու պէս աղուոր,
Քնացող ջուրին երեսին վրայ մեղմօրէն
Երկու կարապ կառանին լուռ, մենաւոր։

Իրենց մարմինը ձիւնոյշ է, գեղեցիկ.
Իրենց թեւերն արծաթակերպ, ձիւնաճղեա.
Ու մարմարէ իրենց վիզը սլացիկ՝
Երազային տաճարներու սիւներուն պէս։

Կ'մտածեն անոնք իրար մեղմօրէն,
Ու կտուցներն իրար կուտան աղուորիկ.
Այնպէ՜ս ինչպէս ո՛չ մէկ շրթներ ամուսնին
Ա՛յնքան սիրով չէ՛ մօտեցած շրթներին։

Ու ձիւնափա՜ռ իրենց թեւերն կ'ուռնեն վեր
Կամարեն իրենց վիզը երկնաւոր,
Ա՛յնպէս ինչպէս երկու բազուկ անձնուէր
Այդքա՜ն սիրով-իրարու չէ՛ն պարզուած։

Գյուղերուն լո՞ւյսը կցոլա հեռուէ՜ն,
Վերը ձյո՞ւնը Ժյուրաներուն հեռակա.
Ավելի՜ վեր, Ալպյանները համորեն.
Ավելի՜ վեր, Երկի՜նք կանգներ է վրկա...

Վա՜րը, քնացող ջուրին վրրա տրտմաթար,
Վեհ պարտքի մը գիտակցությո՞ւնը լեցված,
Բերան բերնի, վիզը վիզին, անբարբա՜ռ,
Կարապները կմնան լո՜ւռ քարացա՜ծ...

1907

ՄԱՔԻԱ-ՄԾԻՆԻ

«Մաքիա՜, Մաքիա՜...» կկանչեր ձայնը հեռուներ
Կթավալեր Արևն իր զոհար ոսկյա
Ու անապատն իր մրափին մեջ հուլորեն
Կ'արձագանքեր կերկերող կո՞չը «Մաքիա՜»...

Իմաստունին Աշակերտը, մոլորա՜ծ,
Արշալույսին մինչաղեն ջառ առաջ
Սկսեր էր իր անվերջ վազքն, ու հեռուն
Վազե՜ց, տխուր, կմվայեր իր հառաչ

Ծաղաքներէ՜ն ան կդառնար սիրտագին,
Նվիրական հովիտներին Գանգեսի.
Ծաղկերուն, Պենջաբեան ալ կրակին
Կմառուցվեր խունկ և կնդրուկ հանգիստ

Մանրը խոհի, աղերը մերկ, անձնվե՜ր.
Ի զո՞ւր զյուղն դյուղ իր սանձեր տարավ,
Ի զո՞ւր մարդոց ան խանկյալ անվեհե՜ր.
Իմաստունին պատվերները արտաքրավ

Ան անիրավանա, կդառողը, նիրվանա՜.
Ընթանամոտայ անէությո՜ւնը հոգվույն.

Ցնծանքներու ողնչացումն անհուն,
Ծրագումով վերացո՛ւմը գերագոյն

Ա՜հ, Նիրվանա՜, ոչ մէկ փափաք, ոչ մէկ սէր,
Ո՛չ իսկ հեռին գոհացումը մեր սրտին.
Ոչ տառապանք, ո՛չ ալ մղիտ, ո՛չ յոյսեր,
Ա՜հ, Նիրվանա՜, ինքնակամ մա՜հը ցրտին։

Մարդերը զայն քաղաքներէն վանեցին.
Ոտքերը մերկ, մազերը խռիվ, անձնվե՜ր,
Անապատին ճամբան բռնեց առանձին,
Ու Հնդստա՜ն Իմաստունը կփնտռէր։

Արեգակին հրատապ ցանցին տակ հսկայ,
Տաք աւազը թմրա՜ծ, անշարժ կննջէր.
Ու տանջվո՛ղ, դալարվող ձա՛յնը «Սաքիա՜»
Մենութեան մեջ լացի մը պես կհնչէր։

Սարսափէ իր մեծ թաղուկները լա՜յն, արձա՜կ,
Հրատապ, չեհ ավազին վրա տարածեր,
Սրբութե՜նը, Գիտութե՜նը բացարձակ,
Սաքիա-Մունի, Բուդդա ինքը մնա՜ծ էր։

«Սաքիա՜, Սաքիա՜...» հեկեկաց ձա՜յնը լուլեն
Կթավալեր Արեն իր գո՜ւնդը ոսկյա.
Ու անապատն իր մրափին մեջ հուլորեն
Արձագանքեց հուսահատ ճի՛չը «Սաքիա՜»...

«Սաքիա՜, Սաքիա՜...» հեկեկաց ձա՜յնը լալին

ՎԵՐՋԱԼՈՒՅՍ

Վերջալույս է. կքայլեմ. հովը փայլուն կփչե.
Խռովեր է լճակին կապուտակ սի՛րտը աղվոր
Ջուրին չոմերին մեջ ընդհատ զանգակատան երգը չէ՞,
Որ ասպերուն կացան հին մեներգ մը սգավո՜ր

Հեռուն ծառեր կան տեղ տեղ՝ ափունքն ի վար լճակին.
Տերեւաթա՜փ, հողմակո՜ծ, անոնք կանգներ են հըլու.
Ու ճյուղերնին գետի ջուր դողդողալով կ՚հակին,
Կարծես հազա՜ր գաղտնիքներ ունին լըճին պատմելու.

Ամպի թեթեւ ծփիններ՝ հովին տարված անդադրում՝
Ծածին կ՚անցնին հուպ տալով սարին, ծառին, լճակին.
Անոնք կ՚անցնին հալածվող անուրջներու պես տրտում,
Չհասկցվա՜ծ քանդերու այլծութեամբն անմեկին.

Վերջալույս է. կրակիմ. հովը փայրաց կփչէ.
Միապաղաղ ամպերու սառնութեան մեջ մարմարի.
Հորիզոնին վրա լուռ, արեգակին ցոլքը չէ՞,
Որ այսօր ալ՝ ինչպես միշտ՝ դողդողալով կմարի.

Բայց ի՜նչ տրտում վերջալույս երկներին վրա աշունի
Ո՛չ արեւ բյուրակնյա շառավիղներ թրթռուն,
Ո՛չ երանգներ բոցավառ, ո՛չ հրակներ ծիրանի,
Ո՛չ իսկ երիզ մ՚ ոսկին եզերքն ի վար ամպերուն.

Անշրջագի՜ծ, անսո՜ւզ, սառած ծովու մը նման՝
Հորիզոնը համօրեն գորշ անհուն մ՚է կապարի.
Ուր աշնային օրերու տժգույն արեւն անտահման
Ջղալարար կհա՜լի, կատրատվի՜, կմա՜րի.

Ու իրիկունն է արդեն. հով ու ալիք կհեծեն.
Սրտաղներու գույներին պես՝ մութն իր քողը կինայի.
Հեռո՜ւն հեռու, մենավոր տրամութեան մեջ իրիկվան,
Ուշ մնացած թռչուն մ՚ է, որ գետին սար կչտայի.

ԴՐԱՄԻՆ ԱՂՈԹՔԸ

Խնդրնում

Հաղապնանքի կեղեւին վրա տրտմածին
Թափառահած իմ ոտքերս քալելեն
Ծղրտութեան տաքուկ շունչը փնտռելեն,
Ու ամեն տեղ իմ հեղ աչքերս լալե՜ն

Տեսան փարթամ մենատանըն դըրան քով
Աղքատ մայր մը, որ կուլար արցունքով։

Ո՜վ էս ուրեմն, Բժշկությա՛ն դու գործի,
Դըրա՞մ, որուն լուս ցոլքին մեջ կ՚արծարծի
Ճակատագի՛րը տառապող մարդկության։
Ըսե՛, քու կամքդ պիտի ըլլա՞յ հավիտյան.
Ու պատմե՛ ինձ, պիտի ըլլա՞ն միշտ, ավա՜ղ,
Զրե՛զ լալով մեռնողները անօգնա՜կ։

Մա՜րդն, առաջին այն մարդը, որ աներկյուղա՜ր
Պեղեց խուզեց Հոգին արդա՛րըր խավար.
Ու յարանենց Թագըստոցեն դարավոր՝
Խըլեց քարի, հղկեց. մարդոց փառավո՜ր.
Այդ մարդը, վա՜խ, ժանտ ցուլերուդ մեջ ծաղուն
Ջնջմարեց ոտխո՜ր անկո՛ւմը Մարդուն։

Տառապանքի, անհուսության ողբեր խո՞ւլ
Արեգըդին քար պատերու տակ խարխուլ.
Սովալլուկ դլե՜ր Բժշկաներ տրամորեն
Իրենց նրխար ձեռքերը թե՜զ կ՚երկարեն.
Ու անեղաձա՜ր փողոցին վրա, ամեն դի.
Քանի՜ փոքրեր կան մայրազո՜ւրկ, անօթի՜։

Իջի՜ր, իջի՜ր, խոնարհորեն, մեղմորեն,
Իջի՜ր ոսկի սանդուխներուդ մատներեն՝
Բժշկության խշտյակներուն մեջ խոնավ
Ուր քու ցուլե՞րըդ նըշմարված չեն բնա՜վ,
Յամբա՜ծ շյուղեր, բոլորը թե՜զ կըսպասեն.
Իջի՜ր, իջի՜ր, անձրևներուն պես գարնան...

ԱՀԱ Կ՚ԵՐԳԵՍ ԴԱՄԻԱՆԱ՜...

Ահա կ՚երգես, Դամիանա՜, պաշտելի՛
Ու դաշնակիդ ստեղնաշարին սպիտակ,
Նուրբ մատներուդ կախարդական խաղին տակ՝
Հիացումի մրմունջներով կ՚հալի.
Դամիանա՜, պաշտելի՜։

Ահա կ՚երգես, ձայնդ կյանքոտ կիտադա,
Կոհակ, կոհակ չրթունքներուդ կարմիրեն
Հորդող վանկերդ ածգույն հոգիս կ՚օրորեն.
Ու ես կ՚իյնամ երազներուս գիրկն ահա՜
Ձայնդ կյանքոտ կիտադա։

Դասիանա՜ – ահա՜ ստվերն իրիկվան
Ծթավներու տարտամ գույնին պես աղվոր,
Մութ սենեկիդ առարկաները բոլոր,
Կ՚խոհանան, կզինովնա՜ն, կհնա՜ն։
Ահա՜ ստվերն իրիկվան։

Դաշնակիդ վրա ծաղիկները կ՚երազե՜ն,
Կամցունի՜ն ծաղիկները՜դ դեմքիդ քով.
Ու սարսուռով ու համբույրով ու խունկով
Օծուն չո՜ւնչը բերի՜ կուգա պարտեզեն.
Ծաղիկներդ կ՚երազեն։

Ու դուն կ՚երգես, Դասիանա՜, պաշտելի՜.
Ո՜վ քրմուհիդ, ու դուն կ՚երգես մեղմորեն,
Ու Ձայնիդ մեջ ըղձանույշներ կպարեն.
Նվիրումո՜վ, պաշտամունքո՜վ, սիրո՜վ լի,
Դասիանա՜, Պաշտելի՜։

Դասիանա՜... Ու վանկերդ հրատապ,
Ու հրավե՜րը շրթներուդ կախարդող,
Ու երգիդ հետ ալիք-ալիք վետվետող
Կյանքատ կուրծքիդ մեծ բերկրա՜նքը հոյակապ
Ու վանկե՜րդ հրատապ։

Դասիանա՜...– Ու քու աչքե՜րդ գինով,
Ու ցնծումի արցունքնե՜րդ բյուրեղե,
Ու սարսուռը, որ մարմի՜նդ կ՚ողողե
Զգայնության անաշխարհիկ հույզերով...
Ու քու աչե՜րդ գինով։

Դասիանա՜, Դասիանա՜, պաշտելի՜.
Ա՜լ դադրեցուր խա՜ղը ձայնիդ դյութական.

Այս վայրկյա՞նն է խորհրդանույշ լռության,
Որ համբույրի՞ մը մեջ ծաղիկ կ'ուզե...
Պատասխանա՛, պաշտելի՜ս։

ԼԵՄԱՆ

Հռանա Ս. Նազարյանին

Ի՞նչ անույշ է հանդարտիկ հովն իրիկվան,
Մայրամուտի քաղցրի՞կ շունչովը լեցուն.
Ծաղիկները կմթագնին, կ'նհան,
Կնվաղի թռչնիկին ե՞րգը ցնծուն.
Ի՞նչ անույշ է հանդարտիկ հովն իրիկվան։

Արտևներուդ դյութիչ քողին պես անույշ,
Ու սրտատարփ նայվածքներուդ պես մթին՝
Երեկոյան կ'իջնե ստվե՞րը թեթևույշ,
Մե՞ղմ կ'ըրայի լիճն, ջուրին, մարմանդին,
Արտևներուդ դյութիչ քողի՞ն պես անույշ։

Ուռերին վար, սեղ ծառերու ջուրին քով,
Պ'աստղերոտ չքնաղ լիճը Լեմանի.
Քնաշխարհիկ ալբուհիի նազանքով
Ափին ալա՞ղը կցցվի, կշրկնի,
Ուռերին վար, սեղ ծառերու ջուրին քով։

Ու կլայննա՞ լիճը, չքնե՞ղ, անդրմա՞ն,
Մինչև փե՞շը Ալպյաններուն սատափե,
Մինչև Ռոնի լայն դաշտերը, ուր Լեման
Իր կապուտակ աչքակները կթափե։
Ու կլայննա՞, լիճը չքնե՞ղ, անդրմա՞ն...

Մութը քիչ քիչ կթանձրանա սիրալի՞
Լիճին ամեն ափունքներեն հեռավոր
Փոքրիկ լույսեր կպլպլան, կփայլի
Սեզ լեռներու ձյունե ճակատը աղվոր.
Մութը քիչ քիչ կթանձրանա սիրալի՜։

Հերով առած կարծրին վրա ջուրերուն
Ահա կանգնի՜ն թեթե՜ւ նավերը մաքին.
Ահա գոգացք տարփոտ երգերն ալ հեռուն
Միրատոչար չվեռներներն կփրթին
Հերով առած կարծրին վրա ջուրերուն։

Լեմա՜ն, Լեմա՜ն, պատմե՜ ինձ սերդ լալիկ.
Անհո՞ւն սերդ, որ քու ջուրե՞րդ կապույտ,
Կոտեցին այլակներով հանգարտիկ,
Եվ որ ասպատ կուտա քու ցինց հաչելվույթ.
Լեմա՜ն, Լեմա՜ն, պատմե ինձ սերդ լալիկ։

Ահա ջուրե՜րդ կըդդան անհագաձայն,
Ըսե՛, կարծքիդ մեջին ցցվող գեղեցիկ
Արյուններուդ ցու Ալպե՞ն ես սիրաձայն,
Կապույտներուդ արդյոք մի՞ն ալաջիկ...
Ահա ջուրերդ կըդդան անհագաձայն։

Խոսե՜, Լեման, ձա՜յն տուր ջուրիդ ալիքին,
Նավերուն թող սիրո երգե՜րն են հրավեր,
Որ իմ սրտիս պես քու սիրտդ ալ կծիծղե
Ա՞հ, վե՞րք մ՚ունիս կապույտ, կարծքիդ տակ թէպա՜ռ.
Խոսե՜, Լեման, ձա՜յն տուր ջուրիդ ալիքին։

Լեմա՜ն, Լեմա՜ն, պատմե՛ ինձ սե՜րդ լալիկ։

ՀՈՎԻՆ

Հիվանդ աղջիկ մը ունիմ կանանչին մեջ պարտեզին։
Ի՜նչ աղվոր էր գարունը, փափուկ հովին տակին
Սիրուն խոտերը պարտեզին, ծաղիկներն ալ լույսի գույնով
Կանաչային յանկյալի, զարդ արևուն տակ գինով։

Բայց գարունին կենսավետ այդ պարին մեջ մոլորուն՝
Հիվանդ աղջի՜կ մը ունիմ, կանանչին մեջ պարտեզին.
Ջարդվա՜ծ աղջիկ մը նրբնալ, որ գեխլուրին հրայամով
Մեռելներու կըդդա՞ր մարգերուն մեջ անհամբեր։

Սիրույս անհուն ցավով լի՝ ես ծանըր սրտահար
Մատներուս մեջ առի գոյն, ու իր մարմինը նիհար
Գուրգուրանքո՞վ, արցունքով մտերմության չըմնանքին.

Անմահանա՞լ թևարչացած գարնան սերն մ՚է հոգիս.
Սարոյներուն մեջ կյանքին՝ դ՚ակսչումին սակ մաշիմս.
Ու՞ւ մագանկու անկարող, ան կըողա՞, կմնի՞...

Հիմանց սերն՞ մը անոր կանանցին մեջ գտանանունս

ՍԻՐՅ ՇՈՂԵՐԸ

Արդ հույլին
Արևային խոյլեն
Կողքս ամպին
Վըհատային.

Ու տրտմոցին
Սերըս նորէ՞ն
Կծկի ցավին
Խառնուրդներին.

Ու կ՚ասփէմ յա՞լ
Մարիկներուն
Վրա Սիրույն.

Արդեոդի աս՞ է
Շարքերն հնարն
Զրկայինքն...

ԼՏՐԼՎԵՅՍ

Պատերս վրա անհուսուն, մանչ,
Քամ մը մեջքիդ կմատնես,
Կամզանքես, կուրա կարծես.
Եարզվեյաք ո՞վ վրակա փանչ.

Թառամե՞ր են թերթերդ բոլոր,
Հյուծե՞ր է ցո՞ղդ արտմորեն.
Ո՞ր զմրուխտ հո՞վը սարերեն
Քեզ հոս նետեց քայլամոլոր։

Ծաղիկներուն գոգը վայրի
Ու թերթերուն մեջ դալարուն,
Անհա՞ս, հպա՞րտ բարձունքներուն
Հիմանց կարո՞տն է, որ կայրի։

Ու կ՚երազե՞ս դուն անշշուկ,
Դամ մը մեկզիկ, ու կ՚ոլորի
Դանդաղ թափի՞շը մոխիրի,
Հարավերսի ո՞վ ներհար փունջ։

ԱՎՁՅԱՆ ՀՈԳԻՆԵՐ

Նամակեն

Սեպտեմբեր է. ես կգրեմ քեզ նորեն.
Ձեռ գիտեք ի՞նչ միսթիք խորհուրդ մ'է անտես
Որ գիշերին մեջ սիրույս մութ գաղտնիքները,
Ձեռքը ձեռքիս՝ կտանի զիս տղու պես,
Հեռուն հեռու, կածաններեն անհամար,
Ծեգի հո՞ն, ուր անուրջիս մեջ կանանչի՝
Մեր սերերուն բնակությա՞նը համար
Առասպելին գյուղակները կանգնեցի...

Սեպտեմբեր է. ո՞չ մեկ շշուկ, ո՞չ մեկ կյանք,
Ես կզգամ. լռության մեջ միակը
Գիշեր է, որ սրտիս կու տա արձագանք.
Ո՞հ, մանկիկս, մենավոր ծաղն սիրելի...
«Ինչ՞ղ սիրուհի... կհծծեն ան անդադրում,
Ու պատեր չար կարկամածներն ալ կարծես
«Ինչ՞ղ սիրուհի...» կ՚համեկերգեն ինձ արտում,
Անո՞նք, որ քեզ հետ բացեցինք, ծաղկա՞ծ հա

Մնացա՞ր նաև մեր Մեծ Գիշերը վրան.
— Բայց ինչո՞ւ սիրտս այսքան ամայի կզգայ.—

Վարդ Ռոնն էր, իր երգը դե՜ռ կյանք,
Ալպյաններում վերը կո՞ղն էր սառսափին...
Պատշգամեն կ'երկարեր ձեռք մը նիհար
Որուն վրա անհունօրեն երկնային
Երկու շրթունք կվառեին անձկահար...
Ձեռքը ձիւն էր, շրթունքները քա՛ղցր էին.

Ու կուսանես, որ գըրիչս կարդաս,
Ես Հոլանդյան եմ հին հուշերուս, կներես.
Այս խոնավ թի՛թը նամակիս թուղթին վրա,
Արցո՞ւնք մ'է, որ ինկավ հիմա աչքերես...
Բաղդը մերժեց ինչ որ սիրտերն ուզեցին.
Դուն քու ճամբեդ բռնե մինակ ու Հըրշա.
Քենե հեռու, քենե անդին, առանձին.
Ես մի՛շտ հոս եմ, ցի՛ց անցյալու, մի՛շ լալու...

Պիտի սիրեմ քեզի այսպես միշտ հեռուեն.
Ավա՜ղ հեռուեն, դե՜ռ վայրկյան մ'ալ, մինչև որ
Հոգիս երթա երազներուս դաշտերեն,
Առասպելին դղյակները հեռավոր
Ու կփակվին արդեն աչքերս արցունքով.
Նախազգացում մը կ'ըսե ինծ կրահույս.
«Պիտի գտնես զայն այս գիշեր ակին քովն.
Ու այն ատեն... ա՜հ այն ատեն... մինչև լո՜ւյս...

Գիշեր բարի, դո՛ւն, ճառագայթն արևուս

ԵՐԵՔ ԳԻՇԵՐ

Օր. Léna De Cosnix-ին

Լսեցի՞ր դուն երեք գիշեր պատուհանեդ,
Երբ սերերուս գիշերամոլ գեներուն հետ,
Ու սուգերուս հեկամներուն հետ խոլապար,
Մայթի՞ն վրա, ձյունի՞ն վրա երբ խոլարար,
Երբ հեծկարա՞ր կվազեի ու կուլայի,
Երեք գիշեր, սառ մայթերուն վրա ամայի
Հեծքը քալկիս՝ քու երգերուդ մեջ գլարթում՝
Լսեցի՞ր դուն...

Ու գիտեցի՞ր երէկ գիշեր վարագոյրէդ.
Երբ տանջուե՞ց, չի հասկցած բաժինին հետ,
Ու խաւարին ոգիներուն այն հետ բոլոր,
Տառապանքիս ճամբաներէն քայլամոլոր,
Երէկ գիշեր մութ պատուհանէդ երբոր՝ դողդոն .
Կոծեր հեռաւոր փո՞ւշ մը թաղելու
Սրտիս պաղի՞ր գիտակը դե՞ռ ա՞ր, աղօթո՞ւմ,
Գիտցի՞ր դուն...

Ու լացի՞ր դուն պատուհանիդ քով ինքնիրեն.
Երբ աղօթքներե՞ն, ու հեծքերե՞ն, վայրագօրէ՞ն,
Իրենց ձիւնին ու սառոյցին մէջ բաժինին՝
Թափառած քայլերս ահերն կրակներն
Ո՞ր մը ճամբուս վրայ հանդիպա՞ծ ըլլալու քեզ...
Ո՛, դուն որ մա՞հը կծնանիս ու թո՞յն կ՚երգնես,
Երէկ գիշեր վարագոյրէդ նաւն արթուն,
Չի լացի՞ր դուն...

17 Յուլիս, 1908
Հալէպ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Դատաստանը դեռ չը՞զգուց թղթիկիս,
Այն տառապանքեան նոպայի մը մէջ գիտնալ՝
Գրքիս ամբո՞ղջ իմ սէրս, ամբո՞ղջ իմ հոգիս,
Ու ղրկեցի վարանումո՞վ, հուզումո՞վ:

Բայց իրեն, թէ սէրս խիղճո՞վ է առեր,
Ու գիշերներս իր երազով արթուն,
Թէ կարօտի վայրկեաններուս դառնացի՝
Ես կորուսած վիրաւորուածի՞ սրտերուն.

Ըսի իրեն, թէ ծոցերուս կծուծն,
Կիսածին իր պաշտելի դէմքին քով,
Թէ քամանման արտում վայրկեանը վերջին՝
Աչքերս դե՞ռ կպչուտն արցունքով.

Բայց թե ես գիտե՞մ եմ իր նայվածքին,
Ու կախարդող իր աչքերուն մեջ ծամի՝
Համեստ սաղմի՞լ կ'ուզեն ես սրտամաշին,
Երևանցիներուս իր Համբույրի՛ն ծարավի...

Ու թող գետ ինչ որ ունեմ սրտավոր՝
Սովերականց բանաստեղծի իմ հոգին,
Պաշտամունքնե՞րս, արտասուքնե՞րս թող...
— Պատասխանը գեն չորեք Թեթևերու

Կկարծեի թե հայացքն ալիքի լա՞ր
Ու նավակը ալիքի ամեն շրթունքին,
Կկարծե՞ք,— այնքա՞ն գալով ու սեր կայ
Իր Հրաժեշտի Համբույրին մեջ անձկագին

Թերևս հեղձեց իմ հառաչնե՞րս երկչոտ,
Արդյոք ամբո՞ղջ հոգիս հանձնեց կարծեցի.
Բառերուս վրա թերևս խնդա՞ց ան աչքով
Իր ննջամահ մարգարտովը կանացի...

Ու մտածե՞լ, թե՛ շատ շանթել այն օրին
Որ պաշտամունք տարփա, գեռ ան քաղե էր,
Որբ աչքերը կես մը փակած, մեղմորեն,
Երջանկության քաղցր երազներ կ'հյուսեր

Ու մտածե՞լ բանաստեղծի իր հեռին,
Ավա՜ղ, Հետքի՞ն Համբույրին վրա սրբանկեց,
Որը անկարող իջնելու ի՛նքն իր սրտին՝
Կյանքը կուրծքին՝ հեծեծեցա՞ր արցունք պես...

Ո՛վ կինոջ սիրտ, պաշտամունքով, արցունքով
Ու կեղծիքով Հրաշակերտված սի՞րտ աղվոր,
Որ կարկաչող սիրո չհա՞ղ ակին քով՝
Մառայության անդո՞րդը կա ահավոր...

ՊԻՏԻ ՍՊԱՍԵ՞Մ...

Սարերի վերով գնաց, յա՜ր, յա՜ր

Երե՞ք տարի։ Դեռ կ՚սպասե՞մ ես իրեն։
Այս տարածած հորիզոններն հեռավոր,
Այս ճամբան, որ կ՚երկարի տրտմորեն,
Լռիկ ճամբան, որ զայն տարա՜վ մենավոր։

Ու ահա հո՛ն գյուղին վերջին տունը ցած՝
Որուն կարին՝ եղևնին ծառին քով
Երկա՜ր, երկա՜ր ես մնացի քարացած
Ու իր մեկնե՜լը դիտեցի արցունքով։

Երե՞ք տարի։ Այս հեզ ճամբուն եզրն ի վար
Երե՞ք անգամ ծաղկեցան ծառերը դաշտերին,
Երե՞ք անգամ ձյունի փաթիլն հողմնավար
Անձայն իջավ ձյունեղ պատանքը գյուղին։

Հասա՜վ, հասա՜վ վերադարձի օրերուն.
Բայց ո՞վ իրեն պիտի երթար պատմելու
Թե երկրի մութ մեկ անկյունին մեջ հեռուն,
Ես կ՚սպասե՜մ իրեն՝ սիրույս իմ հլու։

Երե՞ք տարի։ Մութ ձայն մը կա անդադրում.
Իմ վիրավոր հոգվույս մեջ չա՜ր ձայն մը կա,
Լացո՜ղ ձայն մը, որ գիշերիս մեջ արթուն
Կ՚ըսե ինծի. «Խե՜ղճ աղջիկ, ան չի պիտի գա...»

Ա՜խ, կենդանած քու բողոքի ձայներդ, Վի՜շտ,
Մանկայն իղձերս, ա՜յս է իմ սիրո՜ս ներսիմ.
Գնա՜ պատմել Տարիներուն, թե ես միշտ
Պիտի սպասեմ, պիտի սպասեմ, սպասե՜մ...

ՏՐՏՈ՜ՒՄ ՈԳԻ...

(սիրերգ)

Թափառամոլ ճամբուս վրայ բերթողի,
Տրտո՜ւմ Ոգի, անհո՛ւ դարձյալ դրուա քեզ,
Հո՛ն, ուր քեզի որ մը մինա՛կ ես թողի,
Քարին վրա, աղբյուրին մոտ, կ՚իջնե՜ս.

Մեր հրաժեշտի օրեն ի վեր դուն այսպե՛ս
Հեռուն հառած մութ աչքերըդ սեւեռիր՝
Սպասեցիր ճամբուն վրա տրտմօրեն,
Ու արցունքիդ լոյն ե՞րգը միշտ չլացիր.

Ես հեռացա՜յ տարտամին մեջ խոլաբար,
Իմ երազիս ճամբաներեն անդադրում,
Փշերներու հովին նման խոլաբար,
Վերջալույսի թռչուններուն պես տրտում.

Ու վազեցի— անուրջներո՜ւ ուխտավոր—
Թավիշին վրա կյանքի ծիծղուն մարմանդին.
Ու վերքերուս ծաղիկները ախտավոր
Տարի մինչև հորիզոնները մութին.

Ես խոյացա՝ նվիրումի՜ս անդադար՝
Հո՛ն, ուր նիհար ճառագայթ մը կա լույսի,
Հո՛ն, ուր սիրո վրդովո երգ մը կդողար,
Հո՛ն, ուր դողդոջ ծիածան մը կար հույսի...

Ու թևաբե՛կ անհա քեզի՝ կդառնամ
Երջանկության ճամբաներեն հեռագարձ,
Տրտո՜ւմ Ոգի, հոգվույս միակ բարեկամ,
Դուն իրակա՛ն, դուն ճշմարի՛տ, դուն անդա՛րձ.

Ձեռքերուս մե՛ջ դիր ձեռքերըդ մաճախույր,
Ու հոգեղեն շրթունքներո՜դ շրթունքիս,
Երակներուս մեջ՝ քու շունչը տրտմաբույր,
Արցունքներուդ բյուրեղին մեջ՝ իմ հոգիս...

Տրտո՞ւմ եմ, թող ինձ դալարո՞ւմ,
Համբույրի մը անձուկին մեջ սրտաբեկ,
Մեր ցավերուն, արցունքներուն, վերքերուն
Պատարագը պիտի տանենք քեզի հետ...

ՍԻՐՈ ԱՂԲՅՈ՞ՒՐ

Ահա կուգամ երջանկության ակերեն,
Աչքերս դե՞ռ երազորեն կ՚ենան,
Ու արցունքներ արտևանունքս կ՚այրեն:

Աղբյո՞ւր, աղբյո՞ւր, ինչ հրաշալիքով անհուսալին
Երկարեցի ծծվա շրթնե՞րս ակիդ,
Ու ի՞նչ սիրով ըմպեցի ջո՞ւրդ անդին:

Օհ, կ՚ուզեի մնալ հավետ ակիդ քով,
Նիհար ճակատս կռթնցնել քու քարիդ,
Թափվիլ ջուրիդ երջանկությա՞ն պատանքով:

Ու կ՚ուզեի հալիլ կուրծքիդ մեջ անհետ,
Լույս մարմնույդ մեջ կաթի՞լ մ՚ըլլալ, կե՞տ մ՚ըլլալ,
Երգե՞լ, հոսե՞լ քեզի նման, քեզի հետ:

Ի՞նչ մեղսություն կար մարմինիդ մեջ համակ,
Ի՞նչ կ՚ըսեին ալիքներդ փաղելով,
Ու ի՞նչ հմայք կար փրփուրիդ մեջ ճերմակ:

Շրթունքներս դե՞ռ քեզ կփնտրեն անհագորեն,
Ու հրապուրող ալյակներս վար մեղմորեն
Փաղփըշալով կասեն դո՞ւն կյանքիս...

Ահա կուգամ երջանկության ակերեն...

ԵՐԳ ԵՐԳՈՑ

Դիր զիս իբրեւ զկնիք ի սրտի քում,
Եւ իբրեւ զմատանի ի վերայ բազկի՝ քո,
զի հզօր է իբրեւ զմահ սէր:
(ԵՐԳ ԵՐԳՈՑ, Ը. 6.)

Երա՞զ, անո՜ւշ, անգո ստվե՞ր մ՝ անձրևի.
Ծառաստանի, փրփուրի խա՞ղ մը սպասած.
Կմախքային ծաղի՞կ մ՝ արշալույս ըղձերքի.
Քու մշուշոտ գիծերուդ ի՞նչ անուն տամ.
Երա՞զ, անո՜ւշ, անգո ստվե՞ր մ՝ անձրևի:

Քու կապույտդ վճիտ, աղվոր ջուրերու
Եթերային անուրջներին է հանգույն.
Ու քու կայծե՞րը Պենկալյան վարդերու
Երազուած կարմրության պես ամպույն.
Խորն աչերուդ կապույտն անծիր ջուրերու

Արցունքիդ մեջ նայվածներ պար կդառնան
Այդ ի՞նչ հեշտանք, որ շրթներուդ մեջ կ՚ըմպես.
Ծոցըդ ցրվո՞ւլ է հովերու պես գարնան,
Ձայնըդ տարփած՝ աղբյուրներու երգին պես...
Արցունքիդ մեջ նայվածներ պար կդառնան

Կհմայեն զիս քու աչքերդ, կշոյե՛ն.
Ու մարմինեդ ծորող բույրը մեղավոր,
Ավելի քա՞ղցր Քանանու գինիեն...
Հավերժության այս պատարա՞գն է, աղվո՛ր,
Ուր ճո՛յժ աչերդ, որ մութ հոգիս կշոյեն:

Հրաշագո՜... Ո՛հ, քու անդրիդ բյուրեղե
Սրունքներուդ սարսռացող ձյունն հրաշե՞ք,
Ու անանո՞ւն ցոլքը, որ քեզ կ՚ողողե,
Մարմնիդ թափա՞ն գանգուրներուն խուրձը չէ...
Հրաշագո՜... ո՛հ, քու իրանդ բյուրեղե

Ձեռքերուդ մեջ սիրտս հոծեմ այս գիշեր
Որ բազուկնե՞րդ չժխտեն՝ քեզ իմ քով,
Սիրտս ո՞ր էր, որ կուրծքիդ ավելի չճշե՞ր.

Մինչև տատս պիտի հալե՞ր արցունքով…
Կիրքերուս վրա պիտի հսկեմ այս գիշեր։

Բլո՞ւր։ Հոգիս թաղվի՞լ կ'ուզե հայրեն
Սափորներուդ մտերմությա՞նը մեջ կույս,
Ու անութից որոշ մեկ քա՞յլը ներսեն
Գիտեմ, որ դիս պիտի տանջե մինչև լույս…
Քու մե՞ջդ հոգիս թաղվիլ կ'ուզե հայրեն։

Տժգույն աղջի՞կ հյուսիսային աչքերով,
Կոպերուդ վրա ու թերթերուդ մեջ խոնավ
Այդ ի՛նչ անճառ երանություն, ի՞նչ ցավ…
Ո՞չ մեկ արցունք քե՞զ պես հրաշք չծնավ.
Տժգո՞ւյն աղջիկ հյուսիսային աչքերով։

ԱՆՄԱՐԵԼԻ ՍԵՐԸ

Ես աչքերով ու ձայներով
Հաճախ մեկին կ'անրջեմ,
Անհնարի՞ն, երկնագո՞ւյն
Սեր մը որուն տերը չեմ…

Այրող աչքե՞րս քուն չունին.
Կսկծեմ մերթ մեկի պես
Զույգ մը աչեր, որ գույն չունի՛
Բայց կ'այրանեն սեգի պես…

Դղյակի մեջ իշխանուհի
Առասպելներու արքայնեն.
Անհասանելի՞, խե՞նթ, ամենի՞
Համբույրներ, որ արյունեն…

Կ'ուզեմ մեռնիլ դյուցազնային
Սիրո մ'համար աղջըկա,
Հետո աչերս փա՞կ կենային,
Ո՞ւր է այն Սերն, ա՞խ, չկա…

ԼՈՒՍՆԱԿ ԼՈՒՅՍՈՎ

Աս ծառին տակ բազկատարած
Մարմար լի՞ճ կա լայնատարած.
Լուսնակ լույսով՝ լճու առած
Քարերն հեքիաթ մը կխոսին....

Ասպետ մ՚ ամեն վերջալույսին
Ջուրի սզվոց հետ միասին
Հոն կծնկեր սիրած կույսին.
Քարերն արյուն, կերգ կհոսին...

Քարացեր է Սիրո Արքան...
Ինչո՞ւ կուլաս, լո՞ւռ սիրական,
Ես գիտեմ սեր մ՚ ահավո՞ր քան
Ա՛յն, որ քարերը կխոսին...

Սերն անո՛նց, որ տարիներով
Կ՚ապրին անխո՞ս, դողդոջ հուշո՞վ
Հուսալով, որ լուսնյակ լույսով
Իրենց քարե՞րն օր մը խոսին...

ԳԻՇԵՐԻՆ ՄԵՋ

Դուրսը ո՞վ կա... Արդյոք, հովին...
Ձայն մը չէ՞, որ սանդղուխներեն
Քրքջալու, լալու պես ճիչ
Ինծ կհասնի. Ոչի՞նչ, ոչի՞նչ

Դեմքս հանդա՞րտ մահս կ՚ապրի
Մենակության մը թախծալի.
Անշա՞րժ ջուրերն լռելյայն
Ինծ կնային քարե Սակա՞յն...

Դուրսը ո՞վ կա։ Ո՞վ կարող է։
Արդյոք պա՞տը կրկոշկոցի
Հին հեքիաթ մը վերհիշմանի
Այդ ձայնն այնքա՞ն ինծ կնմանի...

Արդյոք մա՞հն է, որ կ՚հիւսի.
Արդյոք ե՞ս եմ, որ մեկուսի
Կ՚եծծկտամ... Դուրսը հով կայ,
Ա՞ն է արդյոք. Դուրսը ո՞վ կայ...

1906

Կ՚ԱՆՁՐԵՒԷ

Ծմակին պաղպաջ գիծ արցունքի...
Մաճարի՞ն յուռ, ճառած կաղքեր,
Կ՚ինանաս, ո՞վ քույր հոգիս
Երկնավորքը կ՚արցունքի

Լեռներն հսկա ամրոցներ,
Կրծկոտած լեռի ափին.
Հոգիները կխարշափին.
Ամպո՞ւն, անծա՞յ ջուրն է մենել

Ի՞նչ խորհն է այս պահն աշունի
Հարիգանք կ՚այրի անշէջ.
Կուրա՞ս... Այսօր մեր հոգվո՞ւն մէջ
Երկնաւմե՞րըը կ՚արյունի

Ա՞խ, բյուրաւոր դուռն աշունի
Էրեն այս գինով սիրո մեղով.
Ա՞խ, չլլալի եւ ափիդ թով
Լեռնացած սերն հավիտենի...

ՀԱՄԲՈՅՐԸ

«Հագի՞ս ա, գո՞նե, հո՞ւսա Հինկայց ծա՞ղը յաղեն.
Գիշերն էր էր, գաղջ գիշեր էր Արքիլեր.
Եր գրկին մէջ յուռնակին տաթէ մեկրայի
Թափերն ի վար ջուրը կ՚երկար հեռածէ.

«Հագի՜ս, գո՜ւն, հո՜սում» Ու տեսայ որ ալ հեռու
Դեռատիին մօտ, հանկարծաթա՛փ, ո՛վ ելքնովին,
Հովերու պես, որոնք իրա՜ր կ'անցնին,
Երկու ստուեր կենսավերեն իրարու...

Տարօրինակ ի՜նչ ունէր այն այգ գիշեր
Որ գետ կուրծքիս տակ հոտն ամեն սարսուռ,
Ու բիբերուս մէջ խռնած կե՛ս մը կ'ոսկի...
Ու այդ գիշերն անանց հոյզի չեմ հիշեր։

Ու կոտնեմ, աչքիս առջին էն, աչո՜,
Իրար հուզված, անբաղդատելի՜, անդադրի՜ն,
Ներսմե յերկեր, հեռքեր բաղու՛մը մեջքին.
Ու մայերու ծովը որ չա՜յն կորսոս...

Ո՜, երջանիկ տարիք, այս մարդ կրնա գեթ
Տալ համբոյրի մը անհունին մէջ մեռնիլ
Դալուկթյո՛ւնն ալ, արեւն՝ որն ալ, ինչքի՜նքն ալ.
Ու աշխարհին վարդերը անվերջ ու անդեռ։

Ո՞ր մը սիրտ ծաղիկները կդնենին,
— Ո՞րը անբաժան եղան փուշերը վարդին,—
Գե՞տը է արնին, ցավը ըմպե՞լ, ու արդյն
Քիչ հետո մա՜մն է խարհելու ան հոգին...

«Հագի՜ս, գո՜ւն, հո՜սում» Երկա՜ր, երկա՜ր թարթյան
Այդ գիրքին մէջ, թերթն բերին, անձնի՜ր.
Իրենց շունչերն կարծես իրա՜ր հանձնվեր,
Ա՛յնքան սեր կար այդ պաշտամին մէջ անձայն։

Ու եւ լռին, ու եւ անշարժ, երկյուղա՛ծ,
Անայեն իրենց երկա՜ր, ու վարդվա՜ն
Կխորհեն, հայո՜ւթ վարդվան, ու մահվա՛ն...
Երբ զգալի, որ էությո՛ւնըս զգացի

ՄՆԱՑՈՐԴ՝ ԻՆՁ ՀԱՄԱՐ

Միլ-ծաղկով եկար,
Տարպանըս լըսեմ
Ծաղկելո՞ւ եկար...
Ես հո՛ւսկ երգ կ՚ըսեմ
Մեր հոգվույս տըկար...
Դուն ո՞ւստի եկար՝
Տարպանի՞ս նըկար...

Սվայի ծընունդ,
Մահամվետ սընունդ,
Ի՞նչ է քու անունդ...
Քու անունդ Մե՞ղք է,
Քու անունդ՝ Անդունդ.
Խավարըդ ճեղքե՛,
Նետվիմ սըրտաթունդ...

Ու դուն ըսիր ինձ
Աչքիդ արցունքով,
Դուն ի՞նչ ըսիր ինձ
Այնքան հոգեթով...
Դեռ չըմբռնեցի,
Այգով ու ցայգով
Տըղու պես լացի...

Ու այդ բառն անխոս,
Այդ արցունքն անհուս,
Այդ ակնարկն անշեջ,
Այդ փունջը նարկիս,
Սև շըքանի մեջ
Բանտեցին, հոգիս.
Իմին խե՞ղճ հոգիս...

Դուն ափսոս գացիր.
Դուն դե՞պ, ո՞ւր գացիր.
Սիրտս— թափուր դարիս՝
Ալը՞դ սնածիր...

— Թե վերն են արդեն,
Գիշերիս աստղին
Նայե, մեղքցիր...

ԱՅԴ ԳԻՇԵՐԸ

Ո՞վ մոռցնել պիտի տար այդ գիշերն հիվանդոտ
Զոր հեռավոր կղզիի մը ափերուն վրա թաղեցի.
Ահա՜ աչքիս առջևն է, կանանչ մո՜ւթը տենդոտ.
Ծովափը լերկ ու ծերուկ եղևնիներն փողոցի

Ու ո՞վ բռավ այդ կրծոչ, որ այդ պահուն, մինա՛կ, հոն
Իր բեհեզին մեջ ճերմակ, ձեռքերն կուրծքին խաչած,
Հեկեկալով աղջնա տանիր ասվերն իր կրծքա,
Վայրա՜գորեն մեկանուշ ու տրտմորեն կանչեցի...

Անկե ի վեր որքա՜ն խինդ, որքա՜ն մռայլ ու փրփուր.
Սիրտս, կիրքի ի՜նչ հայրատ պատառագներ անպատառ.
Ու քանի՜ կին իրենց բույր հրաշքներո՜վը մոգեց

Բայց ան հո՛ն է, կուրծքիս տակ, լալով կի՛նը անխոնջ.
Հեկեկալով ան հանկարծ կ'անցնի մութին մեջ արտում.
Ու մութն հո՛ն է, կուրծքիս տակ, որ կլայնա, կլայնա...

Ո՞վ մոռցնել պիտի տար ինձ այդ գիշերն հիվանդոտ...

ԺՊԻՏ

Յանկահարույց ու միամիտ
Բույրի մը պես տարտամորեն
Հոգիիս մեջ կ'իջնես նորեն,
Ո՜վ կանացի միամիտ ժպիտ

Մութ քամակից գողը վայրի
Հազար բույրեր կ'առան գինով.
Դուն ի՞նչ ունիս, որ հանդամով
Թարթիչներուդ վրա կ'այրի

Անպաշտպանայա՜ փայլերդ ամեն
Սիրով, անձկով, ցավով հըղի
Գիշերներուն՝ պաղատագին
Փլատակնե՛րը կորսուածներ

Ու անմարդկային խանդի մը պէս
Անուրջի մը պէս տարօրէն,
Ալիքնե՛րըդ դեռ կ՚ողողեն,
Կարծես հոգի՜ս յագենալ ուզեն…

Ահա գերի՜ն եմ հըրապուրիդ.
Ու աչքերուդ մութը խոլոր
Չես կրնար քաշքշամոլոր…
Ո՞ւր, ո՞ւր տարար, անհո՜ւն մրրիկդ…

ՁՅՈՒՆԸ

Արծաթ քաշեր փռեցի
Խաւարն եկաւ խափանեց,
Արտես վարդեր ծըլցուցի
Ձյունը եկաւ պատանեց…

Հապաղա հովերու մէջ տուած
Անձա՜ն բոլոր կարծեցի,
Կարմրած երկինքն ամպ առա՜ւ
Ու արցունքի՜ ու չայլի՜…

Մեղր մեռավ շրթներուս,
Մի՞ այն մա՞ն կա, կապկանեցրո՞ւն,
Ներսը՞ դալկեց ծիլերս,
Հերմա՞կ Ուշինչ, հերմա՞կ Ձյուն…

Ներսը՞ պայծառ խեղ անհաճ,
Անուրջներո՞ւս փայլանցին,
Հերմա՞կ Անտառ, հերմա՞կ Մա՜յ,
Ձի զո՞ւ եա յոկ գեղեցիկ…

Գեհենին սէր ու մոխիր,
Չի գա՛, հո յով խրախճան։
Աչքերը թրթռ՛ք մ՚ է Հայոց,
Ու գա՛, հա լոկ տխրական…

Հավատացի՛ վարդերուն,
Համբույրներո՛ւն կանչային,
Սիրո հի՛ն ե՛ն գարերուն
Աստվա՛ծն ըլլալ կարծեցի…

Կարծեցի դաշտ հո՛վն ըլլալ,
Հովի՛վն ըլլալ սիրերգակ,
Աստղերուն բո՛ցը զգենալ,
Ըլլալ անմահ՝ արեգակ…

Բայց ա՛ս ու լեզվակը խեղճ կըսեն
Թե արևներ կատաղին…
Այս մարդուն սիրտը վես
Խավարաշին կեա մ՚ է շնչին…

Համբույրը գե՛ք, սերն անշե՛ք,
Պետք է մեռնալ ամե՛նն ալ-
Փակել աչերս Մաճկանդ մեջ
Անհունեից մեջ անհունա՛լ ։։

ՓՈՔՐ ՈՐԲԱՑՅԱԼԻՆ ՄԱՀ

Աստեղ ալեկու, կարծես բնո՛ւզուրեն,
Փայլերը ծերո՛վ տարին դիս նորեն,
Եւ ա պեչեր. Մեզքի քատողինեբեն։

Անցա՛ն ա՛յն անցեն, որ աչքն գաղտնի,
Բանն տարիքիս այլյան ծիրանի
Ավերական փոփոքը կցանեն։

Նո՞ւյն երգերն էին, նո՞ւյն թաղը անբուն,
Նո՛ւյն բուրումը զարզ՝ մեղքերու թաղուն.
Նո՞ւյն ույ՛նը մըսի՝ սեմին վրա կանգուն։

Նայեցա՞. իրենք ալ ինձ նայեցա՞ն։
Խորշում մարմնիս վա՞րդ թևեր ցավեցա՞ն։
— Միա՞յն ծեր հոգիս կ՚արտասվեր անձայն։

Համբուրմնական ո՞վ Մեղքի Քաղաք....
Ի՞նչ եղեր Կյանքերն, որոնք կուլ կուտաք...
— Ո՞վ ինկած քույրեր՝ այժմ հողերու տակ...

Տոփա՞լ, ինչո՞ւ չէ... Բայց ալքն հետու,
Քաղցի մը նման փախուստի՞ չերթա՝
Ա՞յն աղուհին, որ դրամ ունի տալու...

Վա՞խ, քույրե՞ր, քույրե՞ր Մեր ափ՞ղծ, հեղհեղո՛ւկ
Կյանքին գրկված ծաղիկներն եք դուք...
Մարդկության փտա՞ծ թորեն նետված թո՞ւր...

Անցին Սուրը բյո՞ւր կյանքեր թող հնձե,
Թող Սովը հազար քաղաքներ ցնցե,
Վաղը Մարդկության վախճա՞նն է գուցե...

Ի՛նչ փույթ... Հո՛ս պիտի երգն շարաթնեմ.
Հո՞ս արտո՞ւմ գույներ պիտի արբենա՞ն.
Հո՞ս պիտի ծախվին Օյկան, Մարիթան...

Ո՛վ արյան ծաղի՞կ՝ բացվա՞ծ խոլական՝
Ավերակներուն վրա բյուզանդական...
Մշտնջյա Մեղքի մշտնջյա Ակա՞ն...

Ո՞վ խավարակուռ մեհյան գավաթ
Որուն Մարդկությո՞ւնը թերահավատ
Պատիվը ըմպել գինիդ հուսահա՞տ...

Սոդոմեն բերված ընծա մեհյանին՝
Որ բող Արևմուտքը Արևելքին
Կ'երկարե ժպտո՞ւն, Բոսփորի կողքին...

Ո՞վ մահամերձի՛ն, դա՞րձ, արդյոքի՞
Հակադարձ երե՞սը այն ամենայնի
Ուր ՄԱՐԴ ամենուր անունն կփայլի...

Թիֆլ. 18 Հուլիս 1809

ՁԳՁՈՒՄ

Երեկ գիշեր հեշտանքի պատարագի մը վերջ հոյլ,
Կզիտեի հափրացած սրունքներուդ կիծը թույլ,
Կզիտեի մեղանիդ իրերն ամեն ցիրուցան,
Ժանյակ, սրվակ ու մնացած մազի խուրձեր ալ դեղձան:

Անձյակի ցուրտ էր ու մութ, ցուրտը հոգվն էր տրտմառույլ..
Նվիրումես հոգնարեկ՝ երազանքի մը մեջ ծույլ՝
Զգացի որ տրտմորեն մտածումնե՛րս անձայն
Գոհ մը ձյունե անդրիից օդորկ ձեռն հեռացան:

Կխորհեի թե ինչ որ մենք Անմահ Սեր կ'անվանենք,
Մութ կիրքերու հագեցման պարզ նախարա՞նքը չէ՞ր ինձ.
Ու զարդերեն մերկացված Կինը անարգ եղբ չէ՞ր...

Այսօր դարձյալ տեսա քեզ ու հակեցի իմ աչքեր.
Ա՜յնքան վսեմ էիր դուն աստվածության մեջ շքեղ,
Ու ա՜յնքան վատ էի ես խորհուրդներուս մեջ տգեղ.

Երեկ գիշեր հածույքի պատարագի մը վերջ հոյլ...

ՍԻՐՈ ՄՐՄՈՒՆՋ

Անոնք գայի՞ն ճերմակցուրցով ու դաղանիքով բեռնավոր,
Գայի՞ն նավերը սիրույս իմ աչքերուս ապին,
Ցրռվեին վեր, դեպի մո՞ւթ երկերները հեռավոր,
Աստղաստանի՞րը գինով մայրամուտի գաղջ հովեն

Ու տեսա որ հինավուրց դիցուհիի պես աղվոր,
Իրենց ձյունի անարատ սրբության մեջ համորեն,
Թևերին վեր, անծանո՜թ ափերներու ոլորտավո՜ր,
Աներգանդերես կարապնե՜րը սուրբերյան հավերժեն...

Երկնած էր Դղիսած եւ յո՛ւյծ անհանդը չարյի.
Հովը լուսին կղպոտամ ինձի հուշերը երգանքի,
Ու անդաստա՜նք խարհուրդով անտանելին յո՛ւրը կ՚ուտի

Քար ու փրփուր ափին վրա կհամբուրվին իմ աչքիս...
Ես կդիտեմ հնավոր հարեգանները, որ լուռ կ
Կույսին նավե՛րը սիրույս ու կարապներն անուրջիս.

Ամեն գույնի խարհուրդո՜վ ու գաղտնիքով բեռնավոր...

ՉՀԱՍԿՑՎԱ՞Ծ...

Չհասկցված երգի կծիկը մ՚ է հոգիս. –
Աններդաշնա՜կ, գաղարվո՜ղ ինչ մը վայրի...
Ոչ մե տաղաչա՜փ մը չեն ճանչնար իմ սոգիս,
Ու աշխերուն երգը կ՚երգեն ինձ բարբէ.

Ու երբ գվա՜րթ ամեն բանի կծայոխս,
Ես կփակեմ կույն աչերուս որ կ՚ալրի՝
Բախտավորե՜ ւ համար մութին մեջ սրտիս
Որ երկչոտած արհամի՛րդն է բաբայքին

Ինչ մե հուշերուն հո՜ն սանդուխներն անկո՜ւյ կո՜չուն.
Հո՜ն ցավերուն ցինը, որ մե՜ւթ կատարած,
Հո՜ն դրոշակախ հեղ հոյակապե՛րը սիրույս՝

Երանիների կամարներու ներքև գո՛ւծ.
Հո՜ն... չեն ինչե՜ր... պլուրթ ա՛ղջիկ, որոնց վրա
Իմ գիտակից՝ սիրտս լուցի՜ր անկատած...

ԳԼԽՈՒ ԳՏՈՒՑՏ

Կանչեմ բյո՞ւր բյուրեղներու ու լոյսի
Խենթեցնող ծիրանաթիթեռներ ան'տառա՞կ.
Ու շղարշի ժապաւէններ, մեղմօրէն
Նրբագծա՞յ գիծերգեղխառնուածն ոսկիական։

Պարապութի՞ւն է, աղբի՞ւր աղբի՞ւր կ'հոսի
Ծաղիկներու տարփանք, հայրենի թերթեր տակէ
Սոյլրի, շանչի ու նարնջածաղի ու մեղու
Ահեղօրէ՞ն յետսակարան պատարագ...

Սոյլ հասցո՞ր լեզուներ մեզ կ'արդեն.
Ու կյանքի՞նք,— ու կըզգամ, որ կառքան
Կործքիս վրայ ծյունագումաներուց հրեղէն։

Ու կանչի՞նք, նթերաշխա՞մ դույց հուրի.
— Ո՛, խե՞ղճ հոգիս— ու շրթունքնե՞րս կ'իյնան
Բոսոր լոյսի՞ յանցքին վրայ, որ կ'առնի...

ՔՆԱՑՈՂ ԱՂՋԻԿԸ

Մեղուներու դյութական փափուքին մէջ ալփոսակ՝
Տեսա, որ ան կ'երազէր՝ ինչպէս կաթիլ մը ցօղի
Երկնային հայրենն ջուղանի մը շուքին տակ,
Աչքերեկ մարմինը դինով երազներուն իր հոգին։

Վերջալոյսի կայծին տակ այրերուն կ'շողի՞ն կապուտակ,
Անոր ոտքերն փայլ կարծես թեթեւ արշալոյս մ' էր ցայծ.
Ու աչքերու մազերու խարտեաշագեղ քօղին տակ
Կ' երեւէր իր գեղա՞ւ փաղփիկ յանցքը կապոյտ...

Այսպէս մութին մէջ փայլա՞ծ, գեղեցիկ մը պես հին.
Չեմ գիտեր ինչ մ' ունէր ան պաշտելի ու անմեղ,
Կուսութիւն աղջկան իր մտածմին մէջ յափշն։

Ու իր ջահերն մեզ համակ անրջանքի, համբույրի.
Դե՞ռ կը ծծված բույրերու պատարագ մ' էր հեշտաբեր...
Օ՜հ, քնացող կիրքերեն ծորող նեկտա՞րը վայրի...

ԻՆՉՊԵՍ ԵՐԲԵՄՆ...

Քերթո՞ղ, պատմե՛ մեզ հայրենի հույզերեդ.
Որոնց մեջ հի՞ն օրերու երգ մը անհետ,
Թափառական թրուպատուրի երգ մը դո՞ւ,
Արշիռ ու զով մեր Գողթանի ակնույզո՞վ.

Մեռելի չեն երգ մը հանց թերթերեդ.
Հի՞ն, կրապաշտ ա՜յն երգերեն, որոնց հետ
Մեր աղավնի քաշերն արույր թափորով,
Սաղավարտնին շողացնելով, շահերո՞վ,

Արքայական հանդեսներու, վայրա՞գ, վե՞ռ,
Պալատներն, ատավաններու պարին պես...
Որոնք՝ մեզի հին օրերու հի՞ն հուշեր.

Մենք դարավոր մեր Մահարոնե՞ն այս գիշեր
Պիտի պարենք. եղեռնորեն՝ չե՞ն, խելա՞ռ...
— Քերթողը. ծե՞ր, լքեցեցավ Ան կույսը...

Լոզան, 1 հունվար 1905

ԶՀԱՄԱԿՑՂԱԾՆԵՐԸ

ԶՂՋՈՒՄԸ

Քու սուգդ ո՞վ պիտի լա, Ջըջի՛կ, զաւկիդ ու մօրդ քո՞յր։
Ահա իրենց մութին մէջ կխարխափի վարդը կո՞յր.
Ո՞ւր, Ջըջիկ քո՞յր։ Ինչո՞ւ յաւէ կ՚հեռանաս երգերէն,
Ո՞ր թարշամած վարդն հեռին պիտի հանէ՞ մտերիմ քեզ…

Եվ ո՞ր սարյակը պահված թավուտին մեջ հեշտաբույր,
Քեզ դայլայլովն իր հրավե՞ր պիտի երգե ի համբույր.—
Դուն ի՞նչ ունիս. ո՛չ փեսայ, ո՛չ իսկ ծաղիկ մ՚ որ երգես,
Ո՛չ իսկ լույս մը մահիճիդ՝ փառավորելի բոցին պես

Մերկ թևերդ, որ հեզ կո՞ղըդ կծեծեն անընդհատ,
Փնած կյանքը թռնելու շարժումն ունին հուսահատ,
Ու միջոցին մեջ Անեծք ցանելու ահ՞ևոր անշեջ

Եղո՞ւկ. դուն չե՞ս ստվաներ. կատաղայի՞ն մութին մեջ
Դարձի՞ր, դարձի՞ր, Ջըջիկ քույր, եկուր անխոս ու հըլու,
Երգերի՞ս մեջ, հոգվո՞ւյս մեջ. Ան նշխարդ խակլայ…

Լոզան

ԻՓԸ

Ինչպես Անահիտն, ինչպես Միհրն, ինչպես Վահագնը՝ անո՞վ,
Ան կընկնի Զաւրենի՞, զարշատեսի՞լ, անշա՞րժ, սեպ,
Անդիմադրելի ամեհի իր քանդը խո՞ր կընկնի…
Մենք որո՞ւն համար քանի ափոփեք, կարծ Մա՞ն մը չէ…

Ո՞վ նորածին խեղճ ձայն Քնարի՞ր, կ՚ո՞ղջ հրաշէկ
Սրտո՞ զարկն փրան տար ամպարտերին վրրա չեկ.
Եթէ հեռուն հեռու մեղմ չարը տարփոտ կարկաշե,
Քու գեղանարար մարմինդ հովիերգութեան համար չէ՞։

Դուն հո՞ղ պէտք ճաշակես, ու դուն պէտք Մա՞հ ըմպես,
Պէտք շնչես մայրերու թաղուն ձեռքին մէջ անտես,
Անթեղեալ արդարանց արգանդը, որ քեզ ծնաւ...

Չէ՞, չի պէտք թողում, որ ապրի՜ս Հարված մը... մեռա՞ն
Ա՞հ, հայակի՞րտ, նզովուած, սաղո՞ւն արդիւնքը մարդկան,
Փրկարար մեծ հարուածն ո՞վ պէտք շնորհեր վերջնական...

Հալէպ

ՀԱՅՐԸ

«Հայր մեր որ յերկինս...»

Աստանդական մ՚ էր անի՞ծր, գարշ ցնցոտով, բուք-բորան,
Մինն փողոց մը, քարէ նստարանի մը վրրան,
Երեկ խարխափ, կողին վրա ընկողմանած էր արթուն,
Այր աղաւաղան փնտոտ հոն նրեճար արդա մը անատնէ

Խուճապին մէջ նաշխածներն իրա՞ր զարկին, չաչեցա՞ն...
Երբ հեռու գաշնակեց հրկանց մարմինն իր անծա՞նօ-
թանուցի՞ր էր, բայց չի կրցավ բանալ՝ սերդայա՞կ մարդոց,
Չափա՞կա նա, զոր չհեցի անօթութեանն արկղան...»

Երկնաութեան հրարեկեալ նստարանին վրա քարէ,
Դամբի խարխար ցնցոտով, Մարդն ու Աստուածը բարի,
Դատաւորա՞ր, կող կողի, երբոր զիրար անճանչին.

Եհովան իր լուսեղէն պրտակին մէջ, երկնային՝
Չէ՞ր ամչնար քանզի թշուա՞ռ, անտե՞ր, խե՞ղճ Մարդուն.
«Ո՞վ ես դու հայր Արարիչ, ամենակալ, մշտարթուն...

25 փետրվար, 1909
Հալէպ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՔԱՆ

Հոգա՜, ո՞վ կա… Հոգի մը չի՞ տրոփեր… Ո՛չ մեկ ձայն։
Ու աչքերն իր ապշեր մեկ Թախծին վրա անմռունչ
Արձանացած՝ կթարթե իր մահու նայվածքը Հեռո՜ւն,
Արշալույսի առաջին արյունոտող գծերուն։

Արյունոտո՜ղ… Բայց Աղջիկն այնքա՜ն տխուր է ու մինչև
Կարո՞ղ ան մեկ Թռչնիկի հոմերգությանց քաղցրահունչ,
Կամ միամիտ, մանրիկ ծղրիդներու խաղերուն…
Ամայությունն է իր չուրջ, իր մեջ Ձանձրո՜ւյթն է անհուն։

Ո՞ւր, ո՞ւր են հին ասպետներն, որ սեր կ՚երգեին անոր մոտ.
Մա՞րդը, խնդուն ու զվարճ, արշալույս է ամեն կողմ.
Թագախնդրվոր աղջիկներն հարցո՞ւր երկաթ-վանդակին…

Այսպե՜ս, ատա՞մ, քարացած, ան կ՚երազե տխրագին,
Ամայության մեջ բանտված, Աստղերը մը սեր թևկոծ…
— Առյո՜ւծ-Արքա, գնդակ մ՚ ալ քե՛զ կփրկե անկասկած…

28 փետրվար, 1909
Լոզան

ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻ…

Ճի՜չ, ճի՜չ մըն ալ… Անօգո՜ւտ Փաթարիին մեջ աչքանի
Անձի՜ր ծովուն վրա գորշ, դեպի ափե՞րն հայրենի,
Միծաններուն կմնայ չի՞ն կարավանը փոթորկի
Իրենց վերջին, ամոքա՜, կփրձե ճի՛չ մ՚ ալ թևիկ…

Պիտի մեռնի։ Ան գիտե։ Բայց մո՞ւթ հոգին Թռչունի,
Անմահության գո՞նե այն ճարտար հավատքն ալ չունի,
Որ կչոյե մեր վերջին ժամերն Հույսով ու Աստղով…
Միա՜յն գիտե, թե աչքերն խավարելու են շուտով։

Արովհետև մենակ գորշ ծովուն վրա անհատակ,
Ի՞նչ գիտեներ տեսավ ան՝ տխուր ճամբուն նահատակ…
Հեռո՜ւն, ո՛չ գիծ մը տարաման Հեռո՜ւն, ո՛չ կայմ մը նիր…

Մեռնի՞լ, ո՞չ, ո՞չ. Դե՞ռ թողնել կխորհիմ ան անհեղաշար...
— Խնկի՞ր, խնկի՞ր, խե՞ղճ թոյլան, ծովերու մէջ քե ծաղկանց.
Պահ մը առաջ, պահ մը ուշ, Մա՛հը նոյն Մա՛հն է անա՜նց...

8 մարտ, 1909
Լոզան

ԿԱՐՕՏԸ

Իրիկուն է։ Փոքրիկ, անհող մատուռնակ,
Կարծես հանդարտ մեղմ արևուն կթառնու։
Կեչոսի խեղճ գերեզմաններ մ' ալ մինակ
Եւ իրեն հետ, քարին վրայ, ես ու նա։

Անձա՜ն հեշտանք, հերն արևուն գաղջօրեակ,
Կանաչներն ներս, արյունին մէջ կ' ընթանա,
Մինչ ատամն իր գլխուն վերև ջարդոնակ
Կ' ելնէին, արքայորդի՜ն անխորհնա։

Ան կտարեր ու կպաշտեմ զայն լռին.
Ու կպաշտեմ նա քեզ, մթի՜ն թագավոր,
Դուն Այծ, դուն Կրիա, դուն Պատանեկութեան անմեկին։

Որե՞ւկ կարիճ Նրանութեա՜մբ թաթաւուն,
Մահը ծաղկեց, թոյնը խղճիդ, ա՜հ, ամո՜ր,
Դուն դեռ կրնա՞ս տարենալ բարի արևուն...

1908 Հոկտ. 5

ԿԱՐՄԻՐ ՏՈՆԸ

I

Մայրի՞ս ու Քոյրի՞ս բանկարներուն
Նախնիներուն համապատկեր
Ու կենդա՞նի Մեռելներուն,
Մեռելո՞ցի տա՛նն է այսօր...

Զ

Բանւո՛րք, անբա՛ն, ծե՛ր, ո՛րբ, անօթի՜ն,
Ընդվզումի մը մէջ հըզօր
Ժանգեցէ՛ք կուռքը Մեծերուն,
Ձերին կարմիր տօ՜նն է այսօր…

Է

Թափօրներով դուք գեղերուն
Դրօշակներու ներքեւ բոսոր,
Վրէ՛ժն երգեցէք ձեր վէրքերուն
Արեան ահեղ տօնն է այսօր…

Լոզան, 1 Մայիս, 1909

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՕՇԱԿԸ

«— Անօթինե՜ր, անգործներու կո՜ւռ բանակ,
Փոս աչքերնիդ գիտի երկինք գո՛ւր բանար.
Տառապա՜նքի տոտալնանքներ, ի կռի՜վ…
Ի զէ՜ն կիներ, ի զէ՜ն ծերեր աշխատող…»

Դուրսը ձմրան սուլին մէջ կլուէր
Բողոքի ձայն մը գալարվող կարեկեր,
Ընդհատված խո՜ւլ հեծքյումով կատաղա՜ծ,
Որ արձագանգ կուտար երկար. «Հա՜ց, հա՜ց, հա՜ց…»

Ի՞նչ կար. Կարծես տակ ամպին սիրտը դողաց
Ձիւն-ձմեռո՜վ, այսպէս գիշեր առանց՝ հա՜ց…
Գաղջ անկողնես վար նետվելու մրափած,
Պատուհաններս բացի փութով, ու Աստվա՜ծ…

Մի՜թե… Ամէն բան հանկըա ու լացի…
Բոլոր վայրագ պայքարողները հացի,
Հազարներո՜վ, հո՜ն, վա՜րն էին խեղճ ու մե՜ռ,
Գունվա՜ծ, կատղա՜ծ, մրջյուններու չեղքի պես…

Ծո՜վըս, իրենց վրա զանգա՜ղ կ՚իջներ ձյունն համակ
Անհուսության ծաղիկներու պես ճերմակ։
Ծո՜վըս, կոպերս վըրենը գիշերն անսահման,
Թշվառության մթին ցավի մը նման։

Իրենց մե՜ջտեղ. խեղճ կառքի մը վրա խարխուլ,
Հազարներու հեծկլտանքին մեջեն խուլ,
Աշխատավորի նալին տարուկ մ՚ ալեհեր,
Կանգնա՜ծ, գոչե՜ց. կրակներ, կայծակներ։

Ու իր խոսքերը կ՚իյնային փրփրալեն.
Անիծապարտ սե՜ւ ամբոխին վրա ա՜յսպես՝
Ինչպես ժայռեր ալիքներուն մեջ կորսված…
Ու ալիքներ կճողփար. «Հա՜ց, հա՜ց, հա՜ց…»

«— Ինչո՞ւ ամառ մեզանքներով օրերուն,
Ամենց գլուխը՝ ժայռերին ձյունոտ քարերուն…
Ինչո՞ւ մեկը՝ ձեղուններու տակ տակի,
Մյուսը՝ խոնավ խցայակի մեջ տառապի…

Մեկուն գլխուն վրա զամբյո՜ւղ, վա՜յ, մարմա՜ր։
Ուրիշ ցավի բարձ մ՚ ալ հանգչի՜լ կարենար…
Բայց բնատեր ամեն թեզանն աղաչու,
Ան ե՞րգ ունի. իսկ մենք՝ Անեծք միայն. ինչո՞ւ։

Ինչո՞ւ հազա՜ր այերն տաճարներ հրաշակա,
Աստված մը հոգվո՜ւյն համար, որ չկա…
Մեր ողբերը կհալածվին՝ տեղ չկա…
Մեր խեղճ կինե՞րն են հոգեվար՝ դեղ չի կա։

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, ու մինչև ե՞րբ, անդհական
Մե՞ր քրտինքով պիտի շաղվին պատվական
Համայնքներ մեծատունի՞ն, իր շունի՞ն,
Մինչ աշխատող բազուկներ չո՛ր հաց չունին։

* * *

Երբոր գոռգոռ իջավ կառքեն այն խարխուլ,
Ու կատաղի գռույններու մեջեն խո՜ւլ,
Կառքին գլուխ թամբին վրա՝ հյուծահա՜լ
Խեղճներ եկան խոսք առնելու, կինե՞ր ալ…

Ոխերնին— անո՜ւս դեմքեր ասպարեն—
Ի՜նչ որ պատմէր իրենց նօթի աղիքն,
«Իրաւունք»ի կոչեր բառեր ինքնաբեր,
Զոր կապուտցած իրենց շրթունքը կափէր։

Ու՜ր աղաղակը կ՚ընդհատէր պահ մը. «Հա՜ց».
Ու մարմինը յետ կ՚ունկնդրէր ծարաւա՜ծ
Արդարութեան չքնա՜ղ ձայնին այդ տկար.
Արդարութեա՜ն՝ որ երբե՛ք չի պիտի գար...

Վայրա՜գ գոչյուն մը գիշերին մէջ թնդա՜ց.
Զյանու յաչքին անոր՜ով սուգին մէջեն թաց,
Բոցերո՜ւ պէս շքեղ, ա՜մպի պէս հըպարտ,
«Կարմիր դրօշա՜կը» բարձրացաւ անհանդարտ...

Ու ամէնքը խլրտեցան, շարժեցան,
Թափօրի մը պէս աշխոյժ ու անձայն,
Կապա՜յտօրեն յօղած— սուգի սև Հանդէ՜ս—
Խարխուլ կառքին՝ Արդարութեան բեմին պէս...

Ու ես տեսա՜յ, ու ճմլվա՜ծ, անտարբա՜ր,
Կղխտիկի, որ կ՚երթային տրտմաբար.
Ձյունի՜ն մէջեն, մութին մէջեն անսահմա՜ն,
Գրաստներու սև բանակի մը նման...

Ո՜ւր, դէպի ո՜ւր... Քաղցած կեանքեր համբո՜ւրեն,
Խոպան յօղած աստղածներէ՜ն, մարգերէ՜ն,
Լո՜ւռ կ՚երթային, խուլ թնդացքի մը հե՜տ,
Նո՜ր Օրենքի նո՜ր նշան մը կերտելու...

Ու ինձ այնպե՜ս թուեցաւ, թէ չակցա՜ն
Ճակատագրին թեւր կ՚իշխե՜ր իրենց վրան...
Բայց կ՚երթային անոնք, ի ՉԵ՜Ն, ի ՊԱՅՔԱ՜Ր,
Արդարութեա՜ն կոթողին խո՜նջ տկա՜ր.

Արդարութեա՜ն, որ ա՛յս կերպով պիտի գար...

Հոգան

ՓՈՂՈՑ ԱՎԼՈՂԸ

Սիկառ մը բերնիս, բաց պատուհանես՝
Խոռոչ մը թաղված ծե՜ր բուի մը պես՝
Կդիտեմ փողոցը ամայի՜, լայն.
Ակացիա ծառի փունջ շարքը երկայն,
Հալած ձյունի ծո՜ւյլ անձրևը բարա՜կ,
Գոցված հազվադեպ կառքերը արա՜գ.
Ու ծառերուն վրա, դողդո՜ղ, ցրտահա՜ր
Քանի մը սմքած ճընճղուկներ նիհար
Որոնք աչքերս արցունք կբերեն...
Ա՜խ, մարդերն ի՜նչ նուրբ կենդանիներ են։

Ճիշտ տանըս դիմաց, այս ցուրտ գիշերո՜ւն,
Հին համազգեստով ծեր մը երերուն,
Այս անձրևին տակ, ավել մը ձեռքին,
Մինչև իրիկուն յո՜ւս, պանդադարի՜ն,
Սրբեց փողոցին հատակն այնոր.
Կըմաքրե մայթին ցեխը՝ այնպես որ
Չ՝ աղտոտի կոշիկն ազնիվ անցորդին...
Ի՞նչպես թույլ կուտանք այս բուքին, ցուրտին,
Որ ծերերն այսպե՜ս կռնակնին ծռեն։
Մարդերն ի՜նչ անգութ կենդանիներ են։

Գլուխն է կորած թաց գլխարկին տակ,
Կա՜յն առատ մորուք մ' ունի ըսպիտակ,
Թագավորի հին դեմք մ' ըլլար կարծես.
Բայց ձեռքը կըմախք կխըրլտեցնե ձեզ։
Աչքերը թաց են. արցո՜ւնք մ' է միթե,
Անձրևն է, ճակտեն վար կըկաթկըթե։
Բայց զո՜հ է, նույնիսկ երգ մը մըրթմըրթա,
Որովհետև տուն գիշերն երբ երթա
Որբ թոռներուն հա՜ց պիտի տա նորեն...
Ա՜խ, մարդերն ի՜նչ սուրբ կենդանիներ են։

Տերն ինչո՞ւ կերտեց Մարդը ոչինչեն.
Ա՜յս կյանքին համար... Իրեն համար չե՞ն
Երկինքն աստղազարդ, պըլպուլը քաղցին.

Զեփյուռն առտրվան, զինվորներ այգին,
Կաղաղյա երազները՝ թևերին մոտ,
Իր ծեր հասակին՝ ձեռներ խղճամտ...
Ո՞րն, կյա՞նք է այս. աշխատանք տվա՞ծ
Ուտելու համար գիշերը սև-հաց...
Մեռնելը լավ չէ՞ այսպես ապրելեն.
Մարդերն ի՜նչ անհաղ կենդանիներ են...

Մինչև ճերմկցան իր մորուքն ու մազ
Կյանքին սովրեցավ բան մը հազի՜վ-հազ՝
Ճակատագրական ո՜չմը Արգանդին.
Իր խելքը չա՜նցներ այդ կնոջն անցին
Աշխատութենեն ա՜ն դարձավ ծեր
Բայց իր հացը չոր շո՜ւն մը չի կրծեր.
Մինչ անցին ամանք ծնած փայլիկյաններին
Իշխան են արդեն, կամ ոսկի ունին,
Ու աղքատին բաղց կանարինեն...
Մարդերն ի՜նչ բասա կենդանիներ են...

Վաղը եթե բաղդը կամ ցուրտ բաժին
Հանկարծ մեռցնե որդ թոռներեն մին,
Ամբողջ անեցած դրամը միասին
Զր պետք բավին մահվան հանդեսին...
Բայց ի՜նչ փույթ. կեցցե՜ Կառավարությո՜ւն.
Ի՞րն է անտառներին գիտակն անարյան,
Նախ կ՚ սպանեն, բայց կթաղեն ձրի...
Սուտ խասոդին թող բերանը ծափ
Արքան խեղճերուն տե՞րն է համորեն.
Մարդերն ի՜նչ գթոտ կենդանիներ են...

Կառավարությո՜ւն, ի՜նչ բարի, բարի...
Աղքատին դպրոց բացեր է ձրի
Որ հոն սորվեցնեն կարդալ ու գրել,
Օրենքին առջև կռնակը ծռել...
Գիտնալ որոշել չարը ու բարին,
Սեփհական փողն ա՜րդ տալ Կեսարին...
Ըլլալ հնազանդ մեկ կաթնասուն կո՜վ,
Չարք գովել, մեռնե՜լ արքային կամքով...

Հարցեք Հայաստանի վաստակն անօրեն...
Մարդերն ի՞նչ խեղճ կենդանիներ են...

Ավե՜, ծե՜ր. ավե՜, աշխատող տղան,
Զմեռվան ցուրտին, ամառվան տոթին,
Ավե՜ մարդկության աղոտ մտքի,
Ու գիտցի՛ր, որ մի՛շտ պիտի աղոտի...
Գիտցիր, որ հա՞ցն է ավելի մարդուր
Քան ցեղին կարմիր հայր բախտերը.
Գիտցիր դուն քաղե՜լ բերքդ՝ արցունքդ
Այնեմ քանզամ չի խեղդեն քեզի...
Գիտցի՞ր, որ ինչ ալ ըլլան կամ ըլլեն,
Մարդերը դաժան կենդանիներ են...

Ու սովրե ատե՜լ նախանձով անհուն
Անոնք, որ փրկիչի կերպն առան
Ու ճեն խոսքերով աստղեր կռանեցին.
Սորվեցուր տղուդ ատել արդարներն
Քաղաքապետական՝ ըր ամեն ցույցի
Որոնք կ՝ աղանդներն բեր աստղն թողիրի
Սորվեցուր իրենց խոսքը հետապա
«Աղքատին համար բարեկամ չի կա,
Փարթերն անվրեպ մեծերուն կեր են,
Մարդերը կատղած կենդանիներ են...»

Աշխատավոր ախրա մ՝ ունիմ ես ի՞նչու ալ.
Ու անկեղծ է այդ՝ քաղցր է ինձ հոսալ.
Այդ ծերն իմ տեղաբա՞յս է. գրա՞ծը փխա.
Մե՛կ աստղերություն միայն եթե կա,
Մինչ ես կերեմ տաղեր խնամքոտ.
Մինչ մի բերնին՝ փառարանին մոտ,
Ու բյուր հանգերու մեջ քաղցրահնչյուն
Կփնտռեմ կյանքի տրնչյունն ու խելացն,
Մեր այս ցուրտին կ՝ ավլե խեղճերին...
Մարդերն ի՞նչ անհեղ կենդանիներ են...

Ի՞նչ ատեններու համար եմ, Աստվա՜ծ.
Փշրեցինք ինչ որ կար վերեմ կերտված

Կրօնքը բառ մ'է, իսկ Հոգի չկայ,
Ով դեռ կ'աղօթէ՝ խենթ մ'է անիկա.
Իսկ Քրիստոս ապուշ մըն է հնագոյն
Զանի ծերացիր, պապական դոյն...
Կոյսն ըղձացմունք մ'է գրեթէ մանկական,
Պէտք է դաւանանք ու ընկերական.
Այսպիսով կ'երթա աշխարհը ինքնիրեն,
Մարդերը չէ՞ որ կենդանիներ են...

Ո՛վ փողոց աւլող, ո՛վ նպարար, ո՛վ ծեր.
Քու պարզ ներսիդիդ դժոխք են բարձունքը
Ու դուն կը խորհես. ինչո՞ւ է այս կեանքը,
Լաւ չէ՞, որ շուտով մեռնինք, հող դառնանք.
Ու վարձատրութիւն չկայ աղքատին
Ո՛չ մահէն առաջ, ո՛չ մահէն անդին,
Ու պատիժ չկայ հարուստ անգթին
Ո՛չ մահէն առաջ, ո՛չ մահէն անդին.
Ապա թող ամէնքն իրար հոշոտեն,
Մարդերն ի՞նչ երկչոտ կենդանիներ են

Ու արդարութիւն, թէ միտք գերբնական,
Ու սուրբ Կոյսեր, թէ Աստուած չկան.
Ապա ո՞ր ույժով, ո՞ր օրէնքով, ո՞ր
Արդարութեամբ, ո՞ր կամքով ահաւոր
Կըրնամ արգելել քեզ, ծերուկ բարի,
Որ օր մ'երբ վրէժը հոգիդ փրփրէ
Ու արժան չէիր դուն այս վատ կեանքին,
Որ մը քու դողդոջ ձեռներդ մոլեգին
Ոճիրդ մեծերուդ աղիքը պատռեն...
Մարդեր պատառելի կենդանիներ են...

Սակայն ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, Զգալին, յուրաքին մէջ
Այլ մարդկութեան ցեխն ու կեղտն անվերջ,
Այլե՛, ու կեանքեր, որ մէջը կ'ապրին...
Մի՛ խորհիր, մարդը՝ պարզ մ'է օրինակ...
Այլե՛ — որբերներդ հոգիդ կոպանեն.
Այլե՛, սուրբ է պատարքն, ինչ որ ալ ըսեն
Այլե՛ — ողորմելի իրիկվան երդ տան

Ինչար սակայն քու բարերկությամբ՝
Նրբավես այդ ձեռքը սրտիդ խորեն,
Մարդիկն անիծած կենդանիներ են...

Ու ես գիտեմ, որ դաժ խրչակակից մեջ
Զրմեն գիշերներ գետնին վրա գեջ
Լուռ մրմնջալով երգեր կգրես
Արցունքով քրնած Հրեշտակներու պես
Ու կհառաչենան փառքն Դերության,
Ու անվերադարձ, անխնամ Մահվան,
Կփրցնեն ծեր սիրտդ՝ սոսկա՞վ լեցուն
Ձեր մրակ պաշտպան Բարի Աստուծոն..
Որ մնացածին քու մեջդ անգթորեն...
Մարդիկն ինչո՞ւ վատ կենդանիներ են...

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ...

Ահա կուգաս Բաթումիէն Մոխրոտ՛ով դարավոր,
Ուզա՞ս Դուն յաթն անգամ լացված Քաղքի մը պես Հնավորը
Այստեղեն ու մենակեն մեր հոգիները են հոգնած,
Ելի՜ր, ելի՜ր, Ազատության ո՞վ Քրմուհիդ քահանայք.

Ահա կուգա՛ս Դեղնազայի չ ալիքներու բոցը վեր,
Գերեզմանեն ձևած ավարգն ու ջրծովին հարին պես
Ու մինչ հրապարտ քայլերով տակ երկիրն հանդակ կերթի.
Ինչո՞ւ սակայն այտերդ ի վար այս սար հանցերն արցունքի...

Ա՜խ, կհիշե՞ս արդյոք Դուն ալ, Ազատությա՞ն Քրմուհի,
Արցունքներով ցողված մերթն արշալույսները ամեհի...
Ու կրակե վերջալույսնե՞ր Դուն կանանց սակարմով...
Ահա կուգաս, ու քու ճամբույդ գնալ կարմի՞ր է մեր արյամբ.

...Ու անո՞նք, որ անշիրջագած շղթաներու մանտ ըսեն.
Ու անո՛նք, որ Մահն ընդերքին գլուցանդորե՛ն, հեղերե՛ն.
Ու անո՜նք, որ — ո՛չ այր ու կին, ո՛չ հայր, ո՛չ որբ, անհամա՞ր —
Եղեռներեն ու կոտոր ի կույս հոշոտվեցան Քեզ համար...

Անցի՛ր, անցի՛ր, ո՛վ Քրմուհիդ Ազատութեան, խայտանքո՛վ
Անցիր անոնց անապատէն գերեզմանի փոսին քով,
Ու այրերուն ձե՛ռ որ ցուրտ կրակն արցո՜ւնք մը յուշի...
Տարիներով ցուրտ հողին տակ իրենց հոգին կ՚մըսի...

Անցի՜ր, անցի՜ր արիւնաներկ այդ հայրերու հողերէն
Ու քայլերուդ ազատաբեր թափին մէջ ամենուն,
Հազա՜ր հազա՜ր պանդուխտներու մեռելո՜յն տանակած
Ձայնե՜րն երգի ողբերգական— երգէ՛ ու լա՛ց խաղաղաւ...

Champéry
25/8 օգոստոս, 1908

ՍԱՐԵՐԸ ԱԼՊԵՍ

Ճամբո՛րդ, անցա՞ր դուն այն գիւղին հեռավոր
Որ մայրերուն սիրտով կառչած վեհ կուրծքին՝
Իր քաղաքանց պարիսպներուն պարավոր
Աղբիւր չո՞ւրը ծովուն մէջ արտմագին,
Ճամբո՛րդ, անցա՞ր դուն այն գիւղին հեռավոր

Տեսա՞ր անոր տնակները հին ու ցած,
Որոնց անկին աւելի ծերեր կ՚երկին,
Արդյունքներն մամուռ պատերն ալ հինցած՝
Ուր մաղեղնե՞րը կապարեան ապակին,
Տեսա՞ր անոր տնակները հին ու ցած

Անցա՞ր վտակ արահետն քարեկած
Որ մարգերուն մէջ կ՚ոլոր ցնծագին հետ,
Կամուրջներով կ՚ընդհատի պայծ շատ անգամ
Հետ հեռո՜ւն կ՚բլլա դաշտին մէջ անհետ.
Անցա՞ր վտակ արահետն, քարեկած

Ու՜ր, հո՞ն են դեռ այգեստանները գիւղին
Աղբուրներու տակ բեռնված քաղցրացվո՞ւ,
Ու ցորենի անծա՜յր դաշտերը գեղին
Որ ոսկեզօ՜ծ կծփային ալիքներ.
Ճամբո՛րդ, տեսա՞ր այգեստանները գիւղին

Ու նայեցա՞ր ապառաժին բարձունքին,
Գիշեր ատեն երբ լոյսը մեղմ կ'իջնէ
Ու ծովափին վրայ ալեակնե՞րը կ' երգեն,
Երբ աւերակ գիւղն իր մա՜հը կ'հնչէ...
Նայեցա՞ր դուն ապառաժին բարձունքին:

Լուսնակի լոյսով գերեզմաննոցն ալ տեսա՞
Որ մայրերուն հանգչող կողքին կիյնայ.
Բլրակներուն ներքև գետակին հաւասար՝
Անոնցմէ մեր նահատակնե՞րը բարի:
Լուսնակի լոյսով գերեզմաննոցն ալ տեսա՞ր:

Տարիներո՞վ կարդան ամէն ալեագին
Այդ հովերուն, աղբիւրներուն մեղմ հոսան
Այգիներուն, գերեզմանին, լուսնակին,
Ու մայրերուն, որ իմ ծննդեան տեսան...
Անոնց կարմի՞ր կարդան ամէն ախտագին:

Համբո՛յր քեզ, անցա՞ր դուն այն գիւղին հեռաւոր...

1908, օգոստոս 10

ԶԱՆԳԱԿՆԵ՜Ր, ԶԱՆԳԱԿՆԵ՜Ր...

Զանգակնե՜ր, բարի՜, բարի՜ զանգակներ,
Ի՞նչ բան կասեցուց ձեր զօրական ղօղանջ:
Խօսք ունի՞ք կ' ուզէ արշալոյսը վաղուան...
Կոյ՞ր էք, բարի՜, բարի՜ զանգակներ:

Արդեօ՞ք ձեր միւթիք հագագաւ արտայրն
Որ կեղե՞ կապեց աղօթքի փաշին
Մեզ որ կ' երազէ՞ր խունկի պղպջին,
Չեղած ցաւին անդո՞ր կլլէ:

Ո՛չ, Ձեր դարաւոր հոգին պղնձէ
— Որ շա՜տ, շա՜տ հեռու տեսեր է Մարդն
Հալածուած Զարկն— այժմ իր բարբառին
Ու իր Աստուածոյն վրայ կկախածի...

Ախ, որովհետև տեսա՞ք ձեր բարձրեն,
Հայաստանցիներ հազարով, բյուրով,
Ինկա՞ծ հեթանոս սուսերով, բիրով,
Ձեր սարերուն տակ, երկչոտագորեն...

Ու ձեր գմբեթներ գլուխկոր անձա՞յն,
Եվ ինչպե՞ս խնկոտ տաճարներուն մեջ,
Ո՞րբ, կի՞ն, ծերունի՞, բոցերով անշեջ,
Իրենց Աստուծոյն գահին զոհվեցան:

Սա՞յց... Դիտեք նաև թե ձեր դաշտավայր
Դիակներու բուրգն ամպերեն անդի՞ն,
Ու ձեր արյունին մաճրեն ներկեցավ
Արշալույսներու ծո՞ւյլ գանգն երկնավոր...

Արդ, ո՞ւր են չծնած խոստումներն հաշվին,
Եղբայրության սո՞ւր բարբառներ, ո՞ւր են
Կրակ կփսխեն հոգն ամենուրեք...
Դիտեքն արյամո՞վ, գիտե՞մ կ' ուշխն...

Ու կ' խղճա այն որ կծնկի վախով,
Զի թուրն ավելի արդար է խաչեն,
Զի կյանքն անո՞նց է միայն որ քա՞ջ են,
Անո՞նց որ կ' ապրին արինչի մահով...

Որովհետև դեռ հեռո՞ւ է օրն այն
Երբ գայլ ու գառնուկ սիրո՞վ կ' արածին...
Եվ ապրիլ կ' ուզե պատեր նորածին՝
Պետք է իր ակռան սրե յանկյայն...

Լռո՞ւ եք, զանգակներ. Աստվա՞ծն է մեռեր
Գո՞ւյժ ավեր Վաղվան. իր հո՞սկը մեռավ.
Գո՞ւյժ ավեր Հայուն, զի ա՞դբը մեռավ.
Զանգակներ, ծերո՞ւն, բա՞րի զանգակներ...

Ինչպե՞ս կ' ուզեի ձերին պարանին
Կախվիլ ու ցնցել երկա՞թ բաղուկով.

Անո՜նք որ խնկան բուրո՜վ, քովն քով,
Ձեր ղողանջին հետ՝ յաւէտ պիտի ննջէին...

Հոգիիս հազա՜ր խուլ զանգակներով,
Փառայեղ, զանգե՜ր ու կատաղօ՛րէն
Դաշնավիժեցէք ձեր երկաթ թասեն,
Որպէս միա՛յն լա՜լ գիտցող զանգերով...

Ո՜, զանգակներե՜ք. Աստուա՜ծն է մեռեր...

Լոզան, 8 Հունիս, 1909

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՅԵՐԸ

Ն. սրբ. Դուրյան պատրիարքին

«Յարիմա՜ն, հա՜յ, հո՜յ, հա՜յ, Աստուած չկա.
Յարիմա՜ն, հա՜յ, հե՜յ, Հայութեան չկա.
Հեռվի յարերուն արտիկը խոսի...»
— Երջանիկ կաղմած բոլորն ու սարի՜,
Հա՜յ, հե՜յ, սիրտ սրտի կպարե՜ն, կ՝ երգե՜ն,
Սերանի՝, ապա՜, հա՜յ, հե՜յ, իրենք են.
Պանդո՜ւխտ Հայերը...

Ո՛չ մարգ, ո՛չ բանվոր, հասարակ գրա՜սա,
Աշխէն մարմիննե, ու մոխրանիրին հասա
Այսօր օտար երկրին հողը տար
«Ամե՛ մը հայրենի հող ո՛վ պիտի տայ»,
Հա՜յ, հո՜յ, Հայաստա՜ն, բա հոգդ է հալա՜լ...»
Կ՝ երգեն ցավելով, բայց կ՝ ողբեն լա՜լ
Աքսո՜ր Հայերը...

Հարս ունինք, մեզի հարսնևոր չկա...
Սուգ ունինք, մեզի սգավոր չկա...
Ո՞ր մեզ պես հարման, ո՞վ է անիծեր
Հինգ հազար տարիէն այս խե՜ղճ ազգը ծեր...
Ջո՞րս մեկինին մե՛կ ազատան չկա,
Յարիման, հա՜յ կա, Հայութեան չկա...
Կ՝ երգեն Հայերը...

Թագն առին, դագաղ մը տվին Հայուն.
Մեր փառքն անցավոր, մեր Մա՛հն է կայուն...
— Արշա՛կ Մեծ, որու բանակն ահագին
Տեղով կծածկեր փառքերն արևին՝
Ցանտառն կորած գերեզմանեդ դուն
Դո՞ւրս ելիր վերցնեիր, տեսնեի՞ր անտուն.
— Անտե՞ր Հայերը...

Հայրենի՞ք, ո՞ւր են ազգիս ախոյան...
Անմա՛հ Պապիկն չկա Հավիտյա՞ն.
Աթեներն՝ ավե՞ր, Մեմփիսն՝ ավա՞ղ,
Հռոմն՝ ափ մ՚ աճյո՞ւն մնաց հազիվ հող...
«Մահերու վրա Դուն չես կ՚ իշխեր, աղե՞».
Բայց քու հազարոց որդո՞ւն դամբարան է...
— Կորած Հայերը...

Զարթնա՞ն, հա՞յ, հո՞յ, կ՚ երգեն միաշո՞ւնչ.
— Պարագլուխն է ձե՞ր պանդուխտ մ՚ անշուշտ...
Քանինե՞ր այսպես պարել է ավեր,
Քանի՞ տարի է, քանինե՞ր մեռեր...
Հագնե՞լ է աչ, վա՞ղն իր կարգն է գույն...
Մեր կինը հան չէ, որ աչքը գոցե...
Ա՞խ, խեղճ Հայերը...

Պանդուխտի նկուղ-սրճարան մ՚ է ցա՞ծ.
Կաղանդ գիշերով Հայերն են լեցա՞ծ.
Փայտի այդ երկար տախտերուն վրա ծե՞ր
Երեսգմե քանի՞ն ծներ է, մեծցե՞ր...
Ու հիմա հա՞յ, հո՞յ, կպարեն, կ՚ երգեն...
Օտարն արցունքով կնայի փեղկեն,
Կ՚ ըսե «Հայե՞րը...»

Ամա՞ն, տեսա՞ր դուն գաղտնիքով լեցո՞ւն
Ու տարաշխարհի թույրերով սծո՞ւն
Նավե՞րը հեկա, սև՛ նավերը մեծ,
Որ հազա՞ր, հազա՞ր, հազա՞ր պառկածեծ
Հոգվով ծանրածանր, կխարխնի ծո՞վ,
Քակեցուկ ափե՞ ափ, յո՞ւս Թախիծով
Փախչող Հայերը...

Տեսա՞ր դուն մնացած դղյակներն անխօս,
Հիւղերը փլած՝ կարմի՞ր պատերով,
Հողմաղացքներ յո՞ւ ու թեներով կտրած,
Աերուկ գիւղակներ ասրին վրայ կորա՞ծ,
Մատուռներուն ալե՞ր՝ զրկված խունկէ...
Ա՞խ, ո՞ւր է, ո՞ւր, մեր Հայրենիքն, հանկե՞
Կուզան Հայերը...

Տեսա՞ր, տեսա՞ր դուն աղբյուրները ցա՞լ,
Պեղջուկ այգիները զա՞րդ ողողուցող...
Դեռ կրմխա՞ ցած տաներքն հայրենի,
Դեռ կծածկի՞ հուն Թափը փարդենի.
Դեռ կ՝ երգե՞ այդ Հի՞ն պլպուլը ցաւցին...
Հո՞ն, հո՞ն կ՝ երազեն, կուլան տարագրին
Արտա՞ր Հայերը...

Ա՞խ, ո՞ւր է հովիվն Արփեզը բարի,
Ո՞ւր են մանրիմ եզները արի,
Ո՞ւր են տուն-տանի՞ք, ամո՞ւր, խանդակաթ...
Հո՛ս ամեն ինչ չա՞ր է, ամո՞ւլ, երկա՞թ...
Ըսէ՞ր մեր երկրի տանուտէր Հայուն
Որ ծո՞վը կ՝շէյէն, կ՝թրենեն արյո՞ւն,
Պանդուխտ Հայերը...

Այս զրահապատ երկրին մեջ տաղը
Խեղճ հայ ցաւերին ո՞վ, ո՞վ պիտի տայ
Արտան հայկական, այսօր Մասիսի,
Պարապատած մո՞ւթ ջարդուած Արագածի,
Ու թափօրոս մեջ իրիկվան պաշտան
Նավերի հավերուղին երկրոտ հայրենի՞ն...
— Ա՞խ, խեղճ Հայերը.

Անանց կարավա՞նն է երկրի զաւրին՝
Արարատեն մինչ Այլեցյա— Դաւրին...,
Նեխրանեն Զանեւսս, Վանդեւանեն Վասպուր
Կապմեր են տարի մի հսկա թափոր...
Արտաշեն մինչ Ակր, ու մինչ Անիրկեն,
Երե՞նց, իրե՞նց են... Թող Աստվա՞ծ փրկե
Անտե՞ր Հայերը...

Մի՛ դողիր անոնց հողմային փրփուրէ՛ն,
Անոնք կ՚անցնին յո՛ւռ զաղտնիքով լեցո՛ւն.
Անոնք գիտեն բիւ՛ր պատմութիւններ մահ
Անո՛նց որ կորան ալեաց մէջ աղմո՛ւկ,
Կախաղաններուն քաջե՛ր համբոյրն...
— Հայա՛ր մահով ծանր՝ Նեմեսանի— Մա՛հ են
Ապրող Հայերը...

Յարիճա՛ն, հա՛յ, հա՛յ... Աւերա՛ծ ձերանն
Պանդուխտան հողեր է, վա՛ղը պիտ՚ մեռնի...
Որդին երկիր է գրկեր կամեցու.
Վասն ա՛ն ալ պիտի խողխողվի հո՛ն...
— Ու, վա՛յ, մի՛ ան մը ալտաղ՛ս պիտ՚ կորչին
Փրկութեաններուն ցեղի մը վերջի՛ն,
Վերջի՛ն Հայերը...

Ո՛չ, ո՛չ Արշալոյսին իրենց պիտի գա...
Ու Էմի՛ չի գա ավետն աղաղա՝
Պիտ՚ կանչեն Մինչ ե՛րբ... Մինչեւ համբերա՛ն
Ու երբ դեռ երկրի վրա Ազատութեան
Համար մեռնին ա՛ի մը մարդեր չկի՛ն,
Անոնք պիտ՚ բլլան Մարդկութեան վերջի՛ն.
Վերջին Հայերը...

Ո՞Վ ՄԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ...

[illegible]

Ցայգն ի՛նչ անուշ է, ցայգը ի՛նչ գինով։
Ցաւերեն տարված կրակեմ երկա՛ր
Լեռանի ափին՝ խոր տրտմութեանով։
Ի՛նչ խաղաղութեան, ի՛նչ անճառ նըկար,
Ու ցայգն ի՛նչ անուշ, ցայգը ի՛նչ գինով։

Հեռուէն քնէակի շառաչներ դողդոջ
Որոց կ՚օրորեն սիրող զույգերու.
Ջուրին մեջ աստղեր խնկեր են բոցրոց.
Ու տարփոտ մութին մեջ հեռուն հեռու՝
Թնճակներուն թա՛ց համբոյրն է դողդոջ։

Հուսանքն ալ անո՛ւ չքեղ կծածի
Աստղակիզներու լույս— դղխոյին պես՝
Ալպյաններու ձյո՜ւն-Հրաշքին արձանքի
Նոր Համերգությանց Հի՜ն Հանդիսատես՝
Տժգույն տարփավորն ահա կծաթի։

Ի՜նչ անհունություն, ի՜նչ երազ, ի՜նչ շունչ...
Լռին լեռներու կողեն սատափի
Մինչև՛ ափրացած անտառն անշշուն,
Ու մինչ պալատերն ալ Թոն կթափի.
Ի՜նչ անհունություն, ի՜նչ երազ, ի՜նչ շունչ...

* * *

Ու դո՛ւն, ո՜վ դժբաղդ երկիր Հայրենի,
Որ արյունի տա՜ք շամանդաղի մեջ,
Զո՛ւ դագաղներու խաղին վայրենի,
Ու Համայնատարա՜ծ բոցերու անշեջ.
Անխո՛ս, դժբա՜ղդ երկիր Հայրենի...

Ո՜վ իմ Հայրենի՛քըս... Ու դո՛ւք, Հեռավո՜ր,
Եփրատ ու Արաքս ու Վանա ծովակ,
Ո՞ւր են կորյակնե՛րը սիրախառավոր
Որ իրենց երա՜զ թևերով ճերմակ
Ծեծքերին կարմիր ձեր կո՜ւրծն ախտավոր։

Հավերժություններդ ո՞ւր են սիրալի
Ո՜վ Արարատյան Ձյունափա՜ռ Հսկան։
Ու դո՛ւն, Միամիտ Դրախտի սառնալիք,
Ինչո՞ւ աշխարհն մո՜ւթ է քու լուսնկան,
Հավերժություններդ ո՞ւր են սիրալի։

Լուսանույշ կուսա՜նքըդ Հայաստանի,
Ո՞ւր են ձեր սիրտ երգերն անհամար
Որ հովը գիմի բլուրը տանի,
Ուր սրինգ մը խեղճ կուլա ձեզ Համար...
Ո՜վ Հավերժահարս կույսեր Հայաստանի։

* * *

Բարե՛, Վայո՞ննե՞ր են որ կլսեմ.
Հերքերնին ցրված, փախչող խնկահեղ,
Ընդգրկմադրամի մը պաշտուն վանմ,
Պիղծ յաթաղանով ընդկիսված ահեղ՝
Կույսերու վայո՞ւնն է որ կլսեմ...

«Հո՛, մենք ենք, մեզ ենք, եղբայրնե՞ր, քույրե՞ր...
Մե՛նք ենք, լափլիզված բոցերն մեջեն...
Մերկ սուսերներով հալածված կույսեր...
Մե՛նք ենք, կկանչենք Մութի՛ն, Մահվան մեջ.
Հո՛, մե՛նք ենք, մե՛րկ ենք, եղբայրնե՞ր, քույրե՞ր...

Մե՛նք ենք, գիվահար ծնո՞ւնդ արյունի,
Հի՛ն, չքե՛ղ ցեղի զավակներ հեռին,
Բալիկ երեխա՞, ղողղոջ ծերունի՞,
Մե՛նք ենք ո՛չ գանկերն, որ կ՛իյնան գետին.
Մե՛նք ենք, գիվահար ծնո՞ւնդ արյունի...

Հո՛, նայե՞ք, նայե՞ք Մեր վերքի փրփրուն
Ծաղին խավարի՞ր ձեր աչքերը, ա՞հ.
Մեր արյունը ձեր դավակա՞ց գլխուն,
Բո՛ւյն շնչեիք դուք, ու բժշկեիք Մա՞հ...
Հո՛, նայե՛ք, նայե՛ք ձեր սերունդներուն...»

* * *

Ծայրն ի՛նչ անույշ է, քույրը ի՛նչ գինով,
Երգեցեք սիրո հավրույթներ գլարթ,
Ու դո՛ւք երգեցեք երանությունով,
Դո՛ւք երազ արևեր, այլանդներ յազվարթ,
Ձեր ցույցն ի՛նչ անույշ, գույքը ի՛նչ գինով...

Արաբե՛մ, Բալի՞, հիմա՞ր տարագիր.
Ժպիտ մը շուրթին՝ կարապի՞ն հանգոր.
Նե՛րբնաշեն յալով՝ մորթը գե՛ր երկիր,
Եղջված մահերու վրայեն անհամար,
Բալի՞, դուն քալե՞, հիմա՞ր տարագիր.

Վարդի զառամա՜ծ թերթ մը փարած,
Թափա՛ռնե, բո՜ղն հեռո՜ւ, ա՜հ, հեռո՜ւ
Քայլ գուն, բերթե՜լ հայրենահալած,
Հո՞ւր, այրո՜ւմ երգն ազատ ցնծերու,
Վարդի զառամա՜ծ թերթ մը փարած...

Քալե՛: Մինչև ե՞րբ... Քա՜լե կուրորեն,
Քալե՛ մինչև որ Երկնն հրակեզ
Կը մարդ մահն նորեն ու նորեն՝
Ու ո՞ր մը այլե՞ւս չի ծագի քեզ...
Բա՞յց... Կյա՞նք է, այս... Քա՜լե կուրորեն:

Լոզան, 4 մայիս (1909)

ԹՐՈՒՊԱՏՈՒՐՆԵՐԸ

Ուսանողակից ընկերներուս

Թրուպատուրնե՜րն են. տեսե՜ք, իրե՛նք են,
Ուսանողո՜ւն, անփո՜յթ, զո՜հ կենվայեն
Հրակեզ արևուն տակ հրապարակին
Կիսիսայի փողկերն տարեց, սրա, կին
Կ'երթան բիչ բիչ Կեսարի տալին
Եռո՜ւ գիշերն են, որ տեսնել կ'չտալեն
Թրուպատուրները:

Տարօրե՜ն գեղբեր, Աժե՜նքն, է՛ս, այո՜ւ,
Բախտեն կատակի հալածվողները:
Ռևտուն բնակներ մը բարյամալը
Փողոցի առո՜ւյց հանճարներ բոլոր,
Նվագելու համար պետք չունին նոթի,
Կ'ապրին երգելով, կմնան նոթի
Թրուպատուրները:

Բախտը, տառապանքն, հարափո՜խ հանել
Իրենց գեղքին մո՜ւթ վայրն մ'են տվեր,
Կյանքը ճանչցողի այեկո՜ծ ծոցին
Ու իրենց բանի՛ ձեռքն մեջ հոսին,

Ոսկի մագաղաթեան ներքև ալևոր,
Աշխարհ՜ըն հեգնելու հո՜վ մ՚ ունին ազվոր,
Թրուպատուրները։

Անոնք երգեցի՜ն անցան համօրեն
Բոյր գինեզվարճ այգեստաններեն
Մինչև Նեղոսի ափաղոտար չեն,
Մինչև Արաբներն, մինչև Հրաշեկ
Ափերը դեղձուկ Հրո-Երկիրին։
Քանի՜ ընկերներ ճամբան հող դրին
Թրուպատուրները։

Մեքենաշարժյան այս դարը երկա՜թ
Չընկճե՜ց զնո իրենց հոգին խանդակաթ.
Ու ոստաններու մեջն դրամապաշտ՝
Թշվառության հետ զվա՜րթ դեմք հաշտ
Ու սերին նախնական կենցաղով ազատ,
Ազա՜տ Բնության որդե՜րն հարազատ,
Թրուպատուրները։

— Առե՜ք ինձ ձե՜զ հետ, երկիրե երկիր
Տարեք այս թշվա՜ռ սիրտս աղոտկիր,
Անցնի՜նք հեգնելով, ողբանք երգելով,
Ու երկրագունդին հետ մշտահոլով
Մեր մորթն անօգուտ քաշե՜նք մշտերկիր-
Մշտնջենական մա՜րթ ուխտավորներ,
Թրուպատուրները։

Չի մե՜նք ենք, մե՜նք ենք. բանաստե՜ղծ. պոետ,
Մե՜նք, պատառոտած քնարով վե՜ր վե՜ր
Երգի իշխաննե՜ր՝ քաղա՜ք հալածված.
Մե՜նք, նաթի՜, հալա՜ծ, երբեմն Աստվա՜ծ,
Մե՜նք, չըհասկցվա՜ծ, մե՜նք, եղերակա՜ն,
Մե՜նք, Բանաստեղծնե՜ր, մե՜նք ենք իրական
Թրուպատուրները։

Մե՜նք՝ որ մեր վերջին երգե՜ր կշինենք.
Մե՜նք, զոհվածնե՜ր ճակատագրին նենգ։

Ու մինչ ուրիշներ առատ կ՚ըմպեն
Խինդի՜ սեղանին, Մուսային ճամբե՞ն
Մենք կ՚երթանք սո՜ւյգ Մահվան անձայա՞ղ,
Մե՜նք, հի՜ն Մարդկության ո՜չ ծընած— ավա՜ղ.
Թրուպատուրները:

Բայց ի՞նչ փույթ, Մե՜նք ենք հոգիով հարուստ.
Մե՞րն է ներշնչումն, որ կուգա վերուստ.
Մե՞րն է մարգը թա՜ց, վերջալույսն անխռո՜վ,
Փթիթը վարդի՜ն, առուն մշտահո՜ս.
Մե՞րն է մթին աշո՞ւնը գերեզմանին.
Հի՜ն աստվածներու ցեղին հնամենին
Թրուպատուրները:

Մե՜նք ենք, որ անփո՜ւյթ գըլխով կ՚երգենք
Այս նենգ աշխարհին ցավերը նենգ՝
Քնար մը ձեռքերնիս, սևո՜ւն, մահացի՜ն,
Չե՜նք ցանկար ոսկի՜— պետի դղյակին.
Ազատ թափառող ասպետներ անո՜ւն,
Կ՚ապրին մեռնելո՜վ, կմեռնին անմա՜հ
Թրուպատուրները:

Մարդկության հոգի՞ն պետք է անպատճառ
Մեր սրտե՞րը մենք հաներ ենք վաճառ.
Մեր վիշտեն, սուգեն, խաբված սերեն նենգ՝
Խամրկին համար երգե՜ր կ՚շինենք.
Ո՞վ գիտե Մահը մի է, ամե՜ն օր
Կմեռնինք մե՜նք, հի՜ն ավերակին նո՜ր
Թրուպատուրները:

Սակայն մեզ ի՞նչ փույթ ծիծաղն ամենուն,
Կյանքը սա՞ր, թաղքը անանո՞ւն
Մենք՝ դառանք Հովվին պես ավրագորով
Հավատքն ունինք մեր որբերին ծայրով
Առաջնորդելու Մարդկությունն ամբո՞ղջ.
Մեռա՜ծ Արվեստին մե՜նք տաճարին ո՜ղջ
Թրուպատուրները:

Այս ի՜նչ դարերու համար ենք, Աստուա՜ծ.
Փշրեցի՜ն ի՜նչ որ կար վսեմ կերտուած.
Ու դեռ սի՛րտ ունիք՝ Թաղելո՞ւ տաղեր.
Ոսկիին նենգ ձայնն է ամենուրեք։
Մի՛ միայն մենք ենք, որ դեռ անարգել
Սիրե՜լ կ՚երազենք. ո՜վ կ՚ուզէ սիրե՜լ
Թրուպատուրները։

Մեռա՜ն, հնավանդ Արեւմտի սրբանվէր,
Երբ դեռ կեանքն երգո՜վ կ՚ապրէր, կ՚սիրէ՜ր,
Ու երբ երջանի՜կ, խաժամի՜կ, գինո՜վ,
Իրենց ծիրանի յա՜յն կրկնոցներով
Դղյակէ դղյա՜կ, փայլի երկնային
Տավիղին թրթռո՜ւմը կտանէին
Թրուպատուրները։

Ես կ՚երազեմ Հայ Թրուպատուրն Հոմէր,
Որ աստվածներու ակէն կ՚ըմէր,
Ու իր հնկանները պարծրազգա՜կ
Կ՚երգէր տաճարին վրայ, քաղաքէ քաղաք։
Ու Թրուպատուրնե՞րը ըլլար՝ որ կ՚երթա՜ն
Դարերու մէջէն. կ՚երազեմ Գողթան
Թրուպատուրները։

Կ՚երազե՜մ գիրքեր, ու յո՜ւս, չվարո՜ւմ
Ուայրեմ փողկեր ա՜յս Թշվառներուն
Որ բանի կերպով կ՚երգեն, կխաղան.
— Վա՜յ ձեւ, արծաթն Արեւմտան հանեց կախաղան,
Ձի՜ն, աստվածարբրնա՜կ դարերը մեռան.
Ու հիմա պետք է խնդացնե՜ն, մուրա՜ն
Թրուպատուրները։

Հրատապ արեւուն տակ հրապարակին,
Ահա՜ կ՚երգեն դեռ. ու մինչ տղա՜ք, կի՜ն,
Աճառնին քիչ քիչ նետ ճամբաներին,
Գլխարկին անցորդին յո՜ւր կըկտրկած
Իրենց նահապետ երգիչն ալեւոր
— Տվե՛ք, իրե՛նք են, նոր Մարդկության նո՜ր
Թրուպատուրները։

Հողան, 18 դեկտ. 1910

ՄԱՀԱԶԳԱՑՈՒՄ

Այսպե՞ս, այսպե՞ս... Անո՞ւշ, անո՞ւշ ուրվական,
Մոտեցար մա՞հը մառախուղ մանկական,
Տաք կոպերո՞ւս, տաք կոպերո՞ւս գծովքին,
Ձայնի՞դ, զգո՞ւյշ, ա՞խ, շշուկ ու քաղցրերին։

Կարծեցի՞ս հանկե փայլին գլուխդ հայլմական,
Լսե՞ս, դեռ ճան հանգչածներ, սերեր կա՞ն,
Լսե՞ս, անուշ ճիշդ իմ ուրվականս ո՞վ է, անցին
Արդյոք մ'է այս, որ կիսեց իմ հոգին։

Մեռնե՞լ, մեռնե՞լ... Անմահական մահվան մեջ,
Մեռնե՞լ... Դրկից զգա՞լ, ա՞յսպես, մեր սերն անվերջ,
Անհունին մեջ ծառայքներ ուրվական...

Մեռնե՞լ... Կույսա՞ս... Մեռարձեր, ուրվակա՞ն,
Թևերդ մեջ քաղաքներդ հանգույցին,
Քո՞ւյր, մանկանո՞ւշ քույր, մանկական, մանկական...

[illegible], դեկ. 17, 1905

ԿԻԼԻԿԵՑՈՒՆ ԵՐԳԵՐ

I

ՎՐԵԺԻ ՍԵՐՄՆԱՑԱՆԸ

Ե՛ս, դառնամ՝ վայրագ հեղեղ գալարվեմ,
Արդարության փայփայելի մո՜ւթ հերկը,
Խավարներու աշե՛ղ ծընունդըդ, Վըրեժ,
Ողջո՜ւյն, տաղե՜րս քեզի...

Մահի՞ն կուտամ սրտիս վերքերն ախտացին...
Ամենե՛ն վերջն, անսահմա՜ն վերքը ազգին,
Արդարության ծարա՜վը, մա՛հն հավատքին,
Երգեն տաղե՜րս քեզի...

Սանձերնին յա՜յն երկվարներ ատյանըն,
Այնք ալիք թաթավելով սեգ բազեն ուսեն,
Թող հայրենի աշխարհիս կույրերն ակոսե՜ն,
Սուրմա՜ն տաղերս քեզի...

Ես եմ կուգա՜մ,— մո՜ւթ չանթերու սերմնացան—
Այդ ակոսեն, ուր արյուններ լճացա՜ն,
Վիշտերներով, չար հովերով, ցիրուցա՜ն,
Ցանել տաղերս քեզի...

Բա՜րի, եթե այս իմ բազուկս կարենա՜ր
Զըսպռնեցավ զարնել... Դուն անվեհե՜ր
Ցանեցա, Մահու աստղայինե՜ր, հսկանե՜ր
Կենին տաղերո՜ս քեզի...

2

ՀԱՅՈՒ ՈՐԲԻՆ

Ա՛յ հայու որբիկ, ա՛յ անտեր որբիկ,
Մանրի՜կ, արյունո՜տ ոտքերդ բոպիկ,
Ո՞ւր կթափառես այսպես մոլորուն...
— Չար քամիներուն...

Ա՛յ որբիկ, բացեր գլուխըդ հասան,
Անտառներու մեջ մայրերնիդ կ՚որսան
Անպաշտպա՜ն, մե՜րկ, ո՞ւր այսպես, որբիկ ճամ...
— Մո՜ւթն ինձ պատմուճան...

Քեզ համար մարդերը գո՜ւթ, հա՜ց չունին,
Ա՛յ որբիկ, քո՛ւյդ խակ չեկաւ թաշկինակն.
Ծերեր սովահար կ՚իյնան ժամե ժամ...
— Արցունք կ՚որոճամ...

Հայրերդ պատառոտվա՜ծ նետեր են սարին,
Եղբիկներուդ պես քույրերդ տարին.
Աստվա՜ծդ իսկ մատրան մե՜ջն է խողխողված...
— Վրե՜ժն ինձ Աստված...

Դե՜հ, գնա՛, մեծցի՛ր ահեղ, որբդ հայուն.
Սնի՛ր արյունով ու փոխե արյուն
Մարդկության ճակտին ու աստղափ ու հուր...
— Այդ՝ պարտքս է տխուր...

3

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐՈՐ

Օրո՜ր, օրո՜ր... Օրո՜ր քունդ քնանաս,
Վերջին հո՜րդ ճիչերն ա՛լ չ՛իմանաս
Մինչև ծծա՜ծդ թույն է, կաթ չի գիտնաս...
Օրո՜ր քունդ քնանաս

Արթո՜ւն.– Հեղեղ հորդեց այս սուրբ հողերն,
Բայց չի փախի՛ս, փարե՜ երկրիդ, դաշն սերն.
Հողիդ վրա գերի մ՚ ըլլար, այլ տէրն…
Օրօ՜ր քանի՛ քնանաս

Հորդ վրայ եկեր անշո՛ւնչ ընկեր ես,
Չի ականջեր Համբի կ՚ը գալին պես,
Նո՛ր Թոմուսա մը գինյնել տախնեբեն…
Օրօ՜ր քանի՛ քնանաս

Բազուկներուս պարա՛ն, ոտքիս ալ կապի՜ն,
Սալերիս զո՜ւյգ պատուհերն, ա՜հ, կորեցին.
Վերքես արյուն ծեն, որդյա՜կ մնացին.—
Օրօ՜ր քանի՛ քնանաս

Ահա կ՚իջնամ… Հայաստանը մա՛յր քեզի.
Կրակ կուտամ այս կտրած սարն երկայեն
Որ Հայրենիքդ դեռ տար արյունը կ՚ուտի…
Օրօ՜ր քանի՛ քնանաս

Լոզան, 6 Հունիս 1902

ԵՐԱ՜Գ, ՋՈ՜ՒՐ

Ո՜վ պիտի երգէ քու անփառունակ
Այանքիդ միամիտ տաղը, մաքո՜ւր ջուր.
Որ լո՜ւյծ գալլայի մը պես շարունակ
Կփրփրիս, կ՚երթաս գաշտերուն մեջ ուր
Գարե՜ն դարերով ե՛րգդ է գոհունակ։

Ո՜վ պիտի պատմե վարքերդ մշտալար
Վայրի վարդերու երազանքն ի վար.
Ո՜վ պիտի ցույց տա փրփուրներուդ հետ
Հեքի՞ն կյանքիդ ակերին հարեվար,
Տարփոտ ակերու շուշանքն ալ բոլոր

Հոս անտառներու պահուած ցայգալոյսին,
Ո՞վ պիտի պատմէ խինծերուն լեզուն,
Եւ հեքիաթանալ սէրն ուռենիին
Երբ մութ գիշերով իրեն աղաղում
Աստղերը փախչող հովուցը կ՚ըսէի՞ն...

Միամի՜տ վրանակ, գարեկին է դաշտ
Կան մամուռ համբեր կ՚երթան անմոլոր,
Ու երբ կ՚մեռնին շուրջը անմխիթար՝
Կարմրալէր ցոլն-ցոլն ծաղիկներով բոլոր,
Սրտի բորի մէջ կ՚երգէ՞ն անդադար։

Երնէ՜կ քեզ, վա՜յ, մեռնիլ չունիս դուն.
Արդունքն մարմինդ կ՚վարես անվերջ,
Գիշերներու մէջ միայնա՜կ արթուն,
Ոստեղի՜ն, անվե՜րջ վերեւ փակուղ մէջ ։
Կ՚երգես. Երնէ՜կ, քո՛ւր, մահնան չունիս դուն...

Եւ երբ այս տաղերն մրաող նե՞ար
Ձեռքեն որ մը լո՞կ պտա մը հող աւելի.
Սիրեչ քերթող մ՚ալ՝ ինծի չափ հիմար՝
Պիտի գա հարկավ երգերդ վայրի.
Հանգին չափի տակ տանելու համար։

Ինչ հավերժորեն կ՚չատո՞րա, գվարթո՞ւն,
Պիտի կարկաչեն քու շուրջ մշտաշարժ՝
Հեղեղով արշեւան ու կյանքը մարդոց...
Ո՞վ անմահության տակե՞ր գետնափորք.
Վա՜յ, երնե՜կ քեզ, մեռնիլ չունիս դուն

ՑԱՂԸ

— «Աղօթէ, Տամա՛, աղօթքով վերջին,
Ջղջամի քանի շրթներդ թուլին,
Հայր մեր մը, ադա՛յ, ճեղա մը քան,
Վերջ Աստված մը կա, նե քեզ կյան.

Տե՞ր Հիսուսդ հոգիդ ձեռքը Արարչին,
Աղոթե՛, աղա՛ս, աղոթք մը վերջին.—

Բանտի անձավը խուց մըն էր խավար.
Շղթաներու տակ ծամը կ'հեծար.
Բարի քահանան, ակի՜ մը ձեռքին,
Մա՞ւթ քառեր կ' բաղդ՝ Հետ-Մաշտոց, Հայկին,
Աղեմին ու Քեհեն, Անյան արքավոր...
Բանտի անձավը խուց մըն էր խավար:

Երբ խաչը գալով իր կոչա շղթաներուն,
Ծավը ձեր պլուխն էր քաշկը ասրաստն,
Մարմինը ցողաց շղթաներուն տակ,
Պիտի ասեր յա՞լ՝ բերել մ' այլանդակ,
Թարերուն խարբեն պատիկալ ցխարան՝
Երբ խաչը գալով իր կոչա շղթաներուն.

— «Կհեցյնե՞ս Տեր Հա՞յր», բա խոսքը անօրրա
Ու Հապարբաթյանց կառոսկ մ' է անզուն,
Մի՛ խաւիր ինծի Աստուծույ վըրա
Որ գա՞ր դարերով անտարբե՞ր վըկա՝
Երկնի կատուցյանն հեշտի անգութ...
Քու Տերդ ետերին գա՛րդն է անօրրուն:

Քանինե՞ր մեռան Սուրբ-Գործին համար.
Ինչո՞ւ արժանի այս խաչը հիմար.
Քու Հիսուսդ մե՞րկ ու Հիսուսդ մե՞ր,
Առաքյալներու պես, Հայրե՞ր, ամբիե՞ն.
Կախաղաններու վըրա անմեռա՞ր
Քանինե՞ր մեռան Սուրբ-Գործին համար:

Նայե՛ աշխարհու ցավերին մեջ, Հայր մա՛ն.
Զգեստն յարքը հոն քերա դավադանն.
Ու թե արքաներներ հոն երկաշխարհին.
Չէ՛, ես չե՞մ խորհիր իմ սեր արդյունքի՞ն
Որ կ' երթա խավա՞րն առած պատմուածն...
Նայե՛ աշխարհու վերին մեջ, Հայր մա՛ն:

Իմ աչքերուս մէջ կ՚երթան, հա՜, կ՚երթան,
Ձի՜ս տեսներ, հայր ճան, շուքիր անկենդան
Մահվան մէջ կ՚երթան. ո՞վ իմ ընկերնե՜ր...
Անոնք ալ չանի՞ն, կ՚երթան մշտերե՞ր,
Կղզիացնելով խավարն անկենդան,
Պետ ո՞ւր, չա՞վ գիտեմ, կ՚երթան, հա՜, կ՚երթա՜ն...»

— «Յա՜վս...» մեր Տէր հայրն խնկավ թաց աչքը
Մեր բանտարկյալին աչքն ծնկաչոր...
«Յավե՜, Յավե, այդ մահվան բարձունքեն՝
Վարիս, որ կ՚ապրի՜մ դեռ՝ ներսիր զեթ...
Անոնք, որ գացին՝ դեռ կ՚երթա՜ն արդյոք,
Յավե՜... ծերանին խնկավ ծնկաչոք:

Մարտունի անդյալ արյունոտ տարին
Հուշերո՜ւ պես յո՞ւյս աղջիկը տարին...
Հավրո՜ւյր մը դնեմ չրմներուդ կատար,
Աղջկանըս տա՜ր, աղջկանըս տար...
Ըսե՛, թե իր մեր հայրն՝ ամբողջ տարին,
Պ՚աղոթե իրեն համար, որ տարին...»

Այսօր տասն երթ ծե՛րը կմրմնջար
Աղոթանքն հատված Մադչկան հոմեր,
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅԱՐ կցահվեր յանվախ
Ու Յավի Բուրմն մը պես կննթար...
Քահանան յաղոյ աղոթս կրկնարար...

Ա. ԿՈՒՐԴ

Եկո՜ւր, եկո՜ւր ճամբաներեն անուրջիս...
Արտեն չաճերն ալրեցի քեզ ի հանդե՜ս.
Վերջի՜ն անցորդ տառապանքի կամուրջիս,
Երգի մը պես, բոց մը պես՝ մեր մը պես
Եկո՜ւր, եկո՜ւր, ճամբաներեն անուրջիս...

Եկո՜ւր, ես քո՛ւկդ եմ, քեզ արքա՜ ու գերի՜
Ե՛ս մեղապարտ անաթը ստ՜երը համբույրիդ.

Հերս աղոթքի՜ պես դիմքիդ շուրջ գեգերի,
Պաշտամունքից ես խնկանո՜թ միամիտ.
Եկո՜ւր, ես քո՜ւյր եմ, քեզ արցա՜ ու գերի....

Քու տաճարից ես բույր-երգիչն եմ դողդոջ,
Ու դեռ մարմի՜նն ես անմարմին երգերում,
Խնկեցրնող հավերժահա՜րս բույրոջ,
Ցո՜ղ մահացնող սրտի հայա՜ր վերքերում,
Սուրբ տաճարից ես բույր-երգիչն եմ դողդոջ...

Քո՜ւ անտանուկ պատանքեցի ծե՜ր հոգիս.
Քե՜զ երգերս արյունեցան, խենթեցան
Ցոլք վերքերն իմ բարունակ սրինգիս,
Սրտիդ ճամբուն վրա մերկ ոտներս այրեցան.
Քու անտանո՜ւկ պատանքեցի ծե՜ր հոգիս...

Բա՜ց ինձ կարմի՜ր շրթներդ, կարմի՜ր վերքի պես
Բա՜ց ինձ թևերդ, հավերժակա՜ն բանտ անո՜ւշ.
Բա՜ց ինձ հոգվույդ հրաշքներուն մուտքն անտես
Ու տո՜ւր ինձ հոն անէանալ լո՜ւռ, անհո՜ւշ.
Բա՜ց ինձ կարմիր շրթներդ, բա՜ց վերքի պես...

Ահա՜ թոշնած շուշաններով քեզ կուգամ.
Ահա՜ տարի՜ց տակ փառքիս խո՜ցե սարդենին.
Ահա՜ սրտիս խոցան դաշտն, ուր մի՜ անգամ
Զրծաղկեցավ սիրո հրհա՜ր վարդենին.
Ահա իմ սև շուշաններով քեզ կուգամ...

Եկո՜ւր, եկո՜ւր, եկո՜ւր, սիրենք կաթոգին.
Ո՞վ չի սիրեր պիտի մեռնի առհավետ.
Սերը պե՜տքն է, երա՜զն է, կյա՜նքն է կյանքին.
Սերը Մահվան մեջ Անուրջն է արփավետ.
Եկուր, եկուր, եկուր սիրենք կաթոգին

Բ. ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹԸ

Անհավատին որ կ'ըղձամ քեզ անդադրո՜ւմ.
Չո՜ր, միրավոր, ու անիծվա՜ծ ու արտո՜ւմ,
Անհավատին, որ կսիրե՜մ ես քեզի...

Ո՞վ քու ստվերդ պատեցուց իմ հոգվույս
Անարձագանք դամբաններուն մեջ անհո՜ւյս,
Ու երդմնեցուց, որ դեռ սիրեմ ես քեզի...

Թող այս վերջին հոգիիս մեջ երգ մը լա՜,
Ի՞նչ փույթ թե չար, թող այդ երգը քո՛ւկդ ըլլա,
Արտմնտուն, բայց կսիրեմ ես քեզի...

Ապրի՞լ, անհեղ ճակատագրին մի՞շտ հլո՜ւ,
Մեռնի՞լ, առանց վայրկյան մը քո՛ւկդ ըլլալու.
Ըսե՛ ինձ, քո՛ւյր, ա՞ս կսիրեմ ես քեզի...

Ահա՛ հոգիս չքնաղորին փա՛կ ու չա՛ր.
Ահա՛ հոգիս, զոր դուն սիրել չզիջար.
Ահա՛ հոգիս, որ կսիրե դեռ քեզի...

Ամեկրաց տակ կոպտավերի հետս ա՞լ
Ինչո՞ւ բաղերդ համբույրե՞լ, զարդարա՞լ,
Ինչո՞ւ մահվան ու բանակեց սե՞ր մուրա՞լ...

Ներե՞ր ինձ, քո՛ւյր, կսիրեմ ես քեզի...

Գ. ՏԵՂՈՒՅՆ ԵՐԳ

Կուգեի լալ ես իմ սերես,
Լեցնեցիր սիրս ու մայանիս
Մերթ թերթ հոգիս փետրտեցիր,
Իմ սիրակա՜ներս, ավա՜ղ...

Երգե՜ր, երգե՜ր, ինձ հեծեցիր,
Երգը սիրույն չինչ բարձանքն է...
— Քերթողին երգն իր արցունքն է,
Իմ սիրակա՜ներս, ավա՜ղ...

Դուցի՞ր, զրնա՛յ Իմ մայրուն
Ճամբուն վրա քու շրթներուն
Կե՞ն ապատամ մը կանգնեցիր,
Իմ սիրակա՜ներս, ավա՜ղ...

Ու մը թիթեռներդ ցանուցիր
Սիրտ թառամիլն. ու դուն կըրես
Քեզ համա՞ր այլ կայա հոգիս,
Իմ սիրականս, ավաղ…

ՎԱՅՐԻ

Ցավ էր. Սեպտեմբերի մայիսերեն
Մո՞վի հրեմանրում որ մը տեսա, թե ի՞նչպես
Անցմ գիշերով, համբա՞րառեն, ծա՞կորեն,
Նավ մը հակա կրնար աչքին չըուշի պիտ

Այն ատեն գի՞տ չէր գիտեր թե ի՞նչպես
Ներսն մը բո՞ց է ավեր Մեծ-Քաղաքին,
Պատշգամբին վրա հուրին ի համբեր
Տակդին թրթի՞ռ ասպես համար քաղցրաողին:

Չէր գիտեր. բայց հոն, բոցին աղաղե՞վ,
Երկա՞ր երկա՞ր կնայեր մայրն ի վար,
Ու անտառհամա՞ն, անա՞մպ յույսին մեջ անհո՞վ,
Կ'ունկնդրեր ճարճատյուններն հոգեվար:

Բոցն էր համբա՞րու, ու հոյակա՞պ, անշշուկ
Ան կլափեր բիչ բիչ, պարան պարանի,
Ու՛ շատակը՞ւյն հրեշի մը պես հրատապ
Որ հալածեն իր վերջին աղջու փարանին

Փավագիր ձով մ'էր անայի՞ր, ահավո՞ր
Արյունի գույն ներկված ջո՞ւրը գինով
Այն իրիկուն չէր շատաչեր մինչև որ
Նոր կայծ մըն ալ չիյնար կարմի՛ր ճողփյունով:

Երբ ա՞լ հրացին կույտ մը մնաց բոցերեն,
Տեսա թե ի՞նչպես նավակա՞ր հետին,
Նավակին մը մեջ, հեկեկա՞լ, մահերե՞ն,
Աճեռանաս վերը ծռած, աչքն եռին…

Ցավ էր. Բայց գի՞տ հիմա յանի որ
Արյան կ'երթա իմ ծեր սրտիս մեջ վայրի,

Ու կայտառ աչքերս մո՜ւթին աՀամփայ
Կանչենամ նա՜վը, որ կ՚այրի, որ կ՚այրի...

Ու այս անգամ կ՚հասկնամ քեզ, Այա՜նդր-Նաւ,
Դուն, որ անձայն աղաղակի պես գումկան,
Անհունութեան անդունդներուն վրայ խանդավ,
Հո՜ն կ՚այրիս, եղեռնակա՜ն, հեգնակա՜ն...

Ու ինծ ա՜յնպես կ՚թվի թե Սե՜րն է այն
Որ կմեկնի նավավարին պես հեռուն,
— Սե՜ր մը եթե կվարեր զինք յանկյայն—
Ա՛ն ալ կ՚երթա, վերը ծուած, աչքն եռին...

Ու դուն կ՚այրիս, եղեռնակա՜ն, հեգնական...

1

ՍԵՐՈ՜Վ, ՍԵՐՈ՜Վ...

Սերո՜վ, սերո՜վ խոցեցիր զիս,
Սիրտըս սերո՜վ խոցեցիր.
Սիրտըս չահիլ, վարդի՜ պես բաց,
Դագաղի՜ պես գոցեցիր...

Դուն քաղցրութեամբ խոցեցիր զիս,
Սիրտըս սերո՜վ լափեցիր,
Սիրտըս չահիլ, վարդի՜ պես բաց,
Մեկ համբույրով խափեցիր...

Երգո՜վ, վերքո՜վ այրեցիր զիս,
Սրտիս տաղտո՜ւկ ցանեցիր,
Չահիլ սրտիս վարդերը բաց
Հովին ավեր ցանուցիր...

Երանութեա՜մբ լացուցիր զիս,
Սրտիս դրախտներ ցուցուցիր,
Սիրտըս չահիլ, վարդի պես բաց,
Ջահի՜ մը պես լուսցուցիր...

Ըսե՛, մի՞թե կրնա՛ս լալ
Որ մեռնի սերն անծանոթիր.
Սիրտըս չա՜հեց, չէ՞ կրնար լալ,
Սիրտս կրակին ցամքեցիր...

Արցունքներըս մաքրեն ինձ հոգուդ,
Սրտիդ փեղկն ինձ գոցեցիր,
Լռելն՝ անզո՞ւթ, լա՞լն՝ անզո՞ւթ,
Եղավ ինձ մեռայի՞ր...

Ո՜չ, ի՞նչ ըսեմ ես այս կյանքով,
Սրտեդ վարդեր փետտեցիր,
Ու կըխեղդեմ ես ի՛մ ձեռքով
Կոկոնները որ ծգեցիր...

Ո՜չ փակեր եմ հոգիս անլույս
Իմ խավարիս մեջ անծի՞ր,
Բայց անուրջիս դռները են բաց
Մի անգամ եկ ու անցիր...

Ինչո՞ւ, սերո՛վ խաղեցիր զիս,
Սիրտս սերո՛վ խոցեցիր,
Սիրտս քանդե՜լ, վարդի պես բաց,
Դագաղի պես գոցեցիր...

2

ԵԹԵ ԳԻՏՆԱՅԻ՜Ր...

Եթե գիտնայի՜ր, ո՜վ անծանոթ քույր,
Թե որքա՜ն անո՜ւշ է կիսատ ե՜րգը,
Ծամերուս վրա աչքիդ հետքը սիրաթո՜ւյր,
Եթե՜ գիտնայիր...

Անծանոթ մ՚ես ինձ, անծանոթ մ՚եմ քեզ,
Բայց սարսուռներով քեզ համար վերջին
Հաներ եմ քանի՜ երգեր սիրակեզ,
Եթե՜ գիտնայիր...

Դու գետ ա՞յժմ փորձ ես, ծաղկա՞ծ այգիդ,
Բայց քու միամիտ շնչեր մանկական
Ի՞նչ գեղեցկացին քացեր ինձ կուգան,
Եթե՞ գիտնայիր...

Ահա ես մո՞ւթ եմ,— մահվան մո՞ւ արդեն,—
Մինչև հանգչիլ, որ մարդերը մա՞րդ են,
Ի՞նչ ցավեր անցան կյանքերու անդունդեն,
Եթե՞ գիտնայիր...

Սակայն կ'աղօթե՞ս ինձ ու կ'անցնի՞ս դուն.
Կ'երթաս աղոթքի՞ն... Ինչ՞ գեղ, կյանքը մարդուն
Գերեզմանի մեջ հակառա՞կ մ'է արթուն,
Եթե՞ գիտնայիր...

Բայց ո՞վ ազատ է՝ քեզ մ'անձնահ է այն...
— «Ի՞նչ լավ է այսպես կ'ըսեն լսելյայն...
— Վարդերը կ'ապրին սարսու մը միայն,
— Եթե գիտնայիր...

Աչքերդ խոնավ, շրթներդ մեռած են...
Բայց համբույրներուն մի՞ հավատար, սո՞ւտ են...
Լո՞կ ցաված սրտի սերերը զո՞ւտ են,
Եթե՞ գիտնայիր...

Դու չես հասկնար ինձ, ինչո՞ւ գրել...
Բայց թե նայեիր սրտիս վրա մեկ,
Պիտի սիրեի՞ր գիտես ի՞նչ մը սիրել
— Եթե գիտնայիր...

ՓՈՂՈՑԸ

Վ. [illegible]

Մեռելներուն վերջ մըն էր, խոնավ գիշեր մ'անձրևի,
Լապտերին թաց լույսին տակ կանգներ էիր սրտատրոփ.
Ջուրը կ'երգեր մայթին վրա, հով հեռ փողոցն էր կատարման,
Կ'սպասեի՞ր դուն այդ ա՞փ մը հոգիդ չարչ դեղերուն.

Քանի մ'այտին մը կայսր աչերուդ խո՜ր ծածկի,
Ներկված լերը չոթներուդ վրա արիւնի կար ցաւկի,
Ու անտառակ չափավեր դույզ սանձանքին ամակ սերուն՝
Ցայտքը չէկար այդ գիշեր զարդագարդուած կիրքերուն

Կապուտակիր դուռ պատարա՞նս ու համակե՞րպ ու հզօ՞ր,
Ատա՞նց սիրտ, ընդարմեցած, ձկտեցիր համար կե՞նք
Այն բարեհա՞մ Արտին, որ հաց ուներ քեզ տալու...

Գութի, կիրքի դեռ տարած քաղ մ'զգայի արտասուները՝
Ու թերթե՞րս այդ գիշեր ձմեռային բաղի. Քա՞յլը,
Եթե կաթիլ մը արցունք շրթունքներ իմ աչերս...
Կուսգիշերին վերջ մըն էր, խնամ գիշեր Տ'անձրևի...

ԱՐՑՈՒՆՔԻՆ ՓԱՌԱՎԱՆԸ

Այտերն ի վար, այտերն ի վա՜ր, որ հալէս
Կառչած հետքը վերջին համբույրին,
Եղի՜ր, արցունք, զղջումին մեջ երկնավեր։
Թող սերերուս հետքն-բաղերը մաքրին

Դղեակներուս ծովեան վրայ ալեկոծ,
Մնաս, թռչնա՜կ փոթորիկներուն վրա ցրտին՝
Եղի՜ր, արցունք, զորությանդ մեջ կենսավէտ,
Եղի՜ր, սառած երազներուն վրա պտտին

Համբույրներուն թերթերուն վրա ցփրտացած,
Անո՛նց վրայ, որ սերերնին բերա քաղին,
Անո՜նց վրայ, որ վշտացան ու անցան.

Ու իջի՛ր Արտին մախիրներուն վրա արտասուք,
Փշոտներո՛ւն վրա Տէրին ու Հօրերին՝
Եղի՜ր, արցունք, զարդաքանդուկ անդադրում։

7 մարտ, 1907

ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՑԸ

Անա մխացիս եմ, անգե՞ն, հուսահա՞տ,
Ու անա գնում եմ, ո՞ւր է արդեն, վա՛տ.
«Մերն՞ գնա» ըսավ Ո՞չ, հեծկլտացի...

Ինչո՞ւ էկեր ես նորեն խռովել սիրտս.
Դրկեր եմ արդեն գինվորներն Հույսիս.
— «Գիտե՞ս ուրս,— ըսավ Ո՞չ, հեծկլտացի

Օրհնեմնի Գիշերս երևցավ ինձի,
Վա՞ր քաշեց դեմքես՞ թեևերս պղնձի.
«Կ'արտասվե՞ս, Ասպետս Ո՞չ, հեծկլտացի

Սուրացի՞ն, նետերն արձակելով վեր
Արևո՞ւն դեմ, ո՞րն անիծելու պես.
«Կզատնա՞նս,— ըսավ— Ո՞չ, հեծկլտացի

I. ԱՍՊԵՏԻՆ ԵՐԳԸ

Ճերմակ ձին է թամբեր, տեսե՞ք.
Ոսկի թամբին վրա կանգնած սեգ
Լերն կ'երթա ասպետն, ըսե՞ք.
Ասպետը սեգ դեպ ո՞ւր կ'երթա...

Սպիտակ վեհ ձին՝ կույսի պես.
Արշալո՞ւյս է, ծաղիկ հանդես,
Հազար թռչներ կ'երգեն անտես
«Ասպետն, ըսեք, դեպ ո՞ւր կ'երթա...»

Հետևորդներն ո՞ւր են աղվոր.
Ռազմի՞ կ'երթա ան անձավոր,
Ո՞չ, իր սրտե՞ն է վիրավոր.
Ասպետն, ըսեք, դեպ ո՞ւր կ'երթա...

Ահա հասավ ժայռին գագաթ
Դեմքը ծածկեց ձեռքով երկաթ,
Խոյացավ վար ձին խանդակաթ,
Ասպետը սեգ մահվան կ'երթա...

2. ԳԱՑՈՂ ՄԱՐԴԸ

Չեմ գիտեր ո՛վ, չեմ գիտեր ո՞ւր
Կ'երթա... Հի՞ն, հի՞ն ասպետ մ'է յառ
Կ'քալէ՛ ձիուն վրա տխուր
Կ'երթա շա՛տ, շա՛տ, չեմ գիտեր ո՞ւր...

Կանանչեն մեծ ջուրին իր նըհար
Վերջալույսին, ամպերեն վար,
Ան նժույգին վրա հոգնավար
Սարե՞ն կ'երթա, չեմ գիտեր ո՞ւր...

Կ'երթա շա՛տ, շա՛տ, ու չի տեսներ
Որ նաւեն բյուր կամարներ
Ա՞լ վարդերն շատ են հոգներ,
Ան կ'երթա շա՛տ, չեմ գիտեր ո՞ւր...

Կ'քալէ՛ պըսակ մ'ունի աղվոր
Կամ տխուր մը սուրը, որ մ'հեռավոր,
Ու հան կ'երթա... Ես գիտեմ որ
Տապան մ'ունի, չեմ գիտեր ո՞ւր...

ՀԱՅ ՏՆՈՒՆԿ

Թը՛նկ, թա՛նկ... Օդին մեջ քու կա՞ց է, Աստվա՞ծ,
Անհամարեկ ե՞ս, ծե՞ր, տարագրվա՞ծ,
Լույսեն հալածված ստվերի պես խեղճ,
Օտար աստղի տակ, օտար երկրի մեջ,
Կ'երթամ, կփախչիմ շունչիս դադար, կանգ,
Մինչ թա՞ց գիշերին մեջ կ'երգեն բյուր զանգ
Թընկ, թանկ...

Թը՛նկ, թա՛նկ, զանգակներ մե՛կ վանկ կ'հնչեն,
Զգույշ պարելով կ'իջնա երգերեն...
Թը՛նկ, թա՛նկ, ցույցին մեջ մանուկներ կ'երգեն,
Խեղճերին, հարուստին ծնունդն է այսօրեն։

Նաղաշաւորչե՜ն ձեզ, արդա՜, ամէր տեսանկ
Ձեր բոյներին մէջ խանձ, խնձոր, կախարդանք,
Թինկ, թանկ...

Թի՜նկ, թա՜նկ, խաչաձայնքի ամէ՛նն է հնամարեն
Անտառներ երկո՛ւ բարի մէջ իրեն
Մամ մըն է փառեր, կ'երգէ անձա՜ն...
Մենք խօսե՛ ալ խենթ... Ննջա՛ր, անմա՜ն
Կարեր ենք, չունինք ոչինչ արտի թանկ,
Երկրիս չորս ծագէն մեռած կ'երթանք.
Թինկ, թանկ...

Ահա երկիւղ ջա՞ր է, բոյներնիս բացի
Կուսանք, զաւակնիս սրբե՞ր փողոցի.
Մեր ոտքին խոցերն խոյանք հողի,
Երջան մեռել ենք առանց կեանքի...
Տանջնիս առած յա՜յն հայրին կ'երթանք,
Նեղքերնիս մութ ձոր, աչքնիս վտանգ
Թինկ, թանկ...

Թի՜նկ, թա՜նկ, կփախչիմ, կ'երթամ պատկեր.
Բայց ա՜հա երկինս աստղ մ'ինկաւ երկիր.
Գո՜ւցե... Այս գիշեր քամի զարկեր վէրք
Պան ծնի՜լ կուգաս մեզերի մը մէջ,
Հնա՜մ. չորս բոլորը հովիվներ տեսանկ,
Ու ամբողջ երկրի վրա մի արձագանք,
Թինկ, թանկ...

Ո՜չ, մայր չկայ քեզ, Հրեա-Հրյա.
Ո՜չ, ասոր չար շղթա ամբող լոփայա.
Պրախառնից ամերին արյան քամեցին,
Նայիր բամ հազար խաչեր գամեցին...
Մասյեր ենք Միրուցը պատոմուցեները թանկ,
Մենք հայհոյելով մահին մէջ կ'երթանք.
Թինկ, թանկ...

Ո՜չ, դուն կեցիր հոն, կապոյտիդ մէջ-վե՛ր,
Վապոռայա խաղաղանիդ երազի մէջ ապրէ,

Որուն խաչեցյալ խորհուրդ սրբանիր,
Հյուսիսն ու հարավ, երկինքն ու երկիր,
Ամեն մարդկություն, ամեն ժամանակ
Իրար ձուլող մե՜ծ Անուրջը-ղողանջ...
Բինկ, բանկ...

Սակայն երգեցե՞ք դուք զանգեր հիվանդ,
Ու ո՞վ մանավանդ, հայու հնավանդ
Զանգեր երգեցեք... Մենք բաժան-բաժան,
Մենք ծնունդ չունինք, մենք մահն ենք դաժան
Արյունած նավում զանգերը վրանդ
Կ'երգեն... Երգեցե՞ք, մենք մահվան կ'երթանք,
Բինկ, բանկ...

Երգե՛ հայու զանգ, Ավետման Երգեր,
Մասիսին Հառաջ, երգե՛ բյուր-բերան,
Երգե՛, քու ձայնով մեր պապեր մեռան.
Երգե՛, ձայնիդ մեջ քանի դարեր կու լան...
Երգե՛, ինչպես դուն լացիր անհագանց
Երբ սև օձը ցեղին դրին կարմիր պատանք
Բինկ, բանկ...

Զանգե՛ն աշտարակ ցեղի մը փլուզում,
Տեսար ուրկից տակ արյուներ վազեն,
Տեսար աստուծոյդ դիակը աղաղոն,
Դո՛ւն գիտես ցեղի մ'անեծքի լեզուն...
Քու ձայնիդ ներքև՝ հայկական կախաղանք՝
Մեր ծնունդներուն անե՜ծք կկարդանք,
Բինկ, բանկ...

Երգե՛, դուն հողին ձայնն ես հարազատ,
Ցորեան դեռ կրնաս դուն երգել ազա՜տ,
Չի գուցե խեղդեն օր մը ձայնդ անշեջ...
Ա՜յն առեն է, որ բոլոր երկրի մեջ
Ոսկորները հա՜յ՝ իրենց հողին տակ
Պիտ՝ մեռնին դրկված հուսի որոտը բանկ,
Բինկ, բանկ...

Լոզան

ԻՆՉՈ՞Ւ

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ զիս սիրեցիր.
Փոքրի՞կ աղջի՛կ, քեզի մե՞ղք էր.
Փոքրիկ ծոցիդ թիթե՞ռ պետք էր,
Դուն ծե՞ր արծիւ մը բանտեցիր...

Կապոյտ աչքիդ երբոր բացիր,
Կապո՞յտ աչքիդ՝ ալպոյն երգե՞ր.
Քե՞զ ալ սիրտ մրմռնջող պետք էր,
Դուն զանգակն մա՞հուչս քնարեցիր...

Ես կ'երթամ մի՞շտ, անծայրածի՞ր,
Դամբաններ են ասդին հոգե՞ր.
Քեզ սիրտ մեղմ այո՞ւ մը պետք էր,
Դուն փոթորկի՞ն կուրծքըդ բացիր...

Կ'այրին աչերըդ սեւածիր,
Պիտի մեռնիս, այդպես մ'երգե՛ր.
Քեզի փոքրիկ սեր մը պետք էր,
Դուն Սե՞ր-Աստուածը սիրեցիր...

ՍԻՐՈ ՆԱՒԱԿ

Հծծեց.— «Ծարա՞վն ունի հոգիս
Աղբյուրներու դե՞ղ, կարկաչո՞ւն.
Արցունքներու մեջ պաղպաջուն
Զովացնելի հիվանդ հոգիս...

«Ծարա՞վ, ծարա՞վն ունի հոգիս
Արշալույսի գա՞ղջ ծավերուն,
Ծո՞վ-ծո՞վ սիրո գա՞ղջ հովերուն,
Տայի թերթերն տառապանքիս...

Իր ճամբուն վրա ծրած հոգա՞ր
Կո՞ւյս ծաղիկնե՞րը կ'ըսեին.
«Ա՞ռ մեր նեկտա՞րը կուսային...»—
Կ'անցներ պարմանն ու կ'հապա՞ր...

Սարսափե՞ր է՞ր ճուրթերն անտա՞ն
Ճզմած ծծել նեկտարն ակնն...
Տեսն՞ք. Սիրո սուրբ բաժակին
Պարմանն Հիվանդ կ'ըմպե իր Մա՞...

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ո՞վ կու լա այսպես խշտյակիս շեմքին.
— Քո՞ւյրդ, պարիկն է, բա՞լը

Կմա՞խք մը կ'անցնի դաշտեն լալագին.
— Մայրն է, դուստր բա՛լը

Տապա՞րն է չախչախ դրանդիս կոտրելին.
— Քայլն է, դուստր բա՞լը

ԲՈՒՅՐԸ

Գարնանային բո՞ւյր մը ալվոր,
Պաղչ բույրը կա՞նչա մարմինիդ,
Բո՞ւյրդ՝ խունկի պես միամիտ
Ու մեղքի պես՝ մեղավոր...

Ոսկե՞ կուգա բույրը մարմնիդ
Ոյո՞ւր անուշերով բեղմնավոր,
Ցավագրությա՞ն պես աճավոր,
Աղոթքի պես՝ միամի՞տ...

Գարնանային բո՞ւյր մը ալվոր
Կենվըրենոց ու բարի.
Միսթից ա՞մպ մ'է որ կփարի
Քեզ՝ փաղցրարե՞ն մեղավոր...

Կրա՛մ, կ'ըղձա՛մ, բույրդ գինով՝
Ծա՞լ ծա՞լ ցրված ծամերեն,
Մատիդ ծիրա՞ն, ծյո՞ւր ծայրերեն
Կծորի բո՞ւյրդ գինով։

Բայց ուրկե՞ց է բույրը անհագ,
Ու աչքե՞րդ՝ ալ՛ վարդի պես,
Ու թարթիչնե՞րդ՝ սև՛ կարթի պես,
Մութ հանդերուդ տակ-տակեր…

Ուսկե՞ կուգա բույրդ բարի
Որ կըտրուն մարմիններ,
Կարմիր, գողդոջ, Թարթ շրթունքե՞դ
Որ համբույրին կ'երկարի…

Ուսկե՞ց է բույրդ այ մեղավոր,
Լա՞յն վարդի պես կարմրե՞ց բույր,
Որ կ'երկարեր հեռուն ցնու թա՞ց
Համբույրի մը ընթանալու…

Ձա՞յն ու բույր, զինո՞վ ու կույս
Դեղնե՞մ այդ բույրըդ խա՞ռն,
Մի՞ գրչանար համբույրըդ գա՞ռն
Միրուկապու՞ ու իմ հոգվույս…

Ասըլե՞ր, կեցի՞ր, ա՞յն ո՞ւր կ'երթաս,
Օրհնությու ըն՞դ-կե՞նան,
Ըսե՞, Աղջո՞, Մեղքի՞, Մահվա՞ն
Ինձ հրամեր կըտրդուն…

Արարչորոնդ բույր մը առվեր
Իմ հոգվույս մեջ, ըսա՞ց ինձ, բա՞ց
Կարմիր շրթներդ՝ վարդի պես թաց
Ու մեղքի՝ պես մեղավոր…

ՆԱԶԻՐԿ

Հովերն ինչ քաղցր բերին, ո՞վ ճամբորդ
Որ հեռվե՞ն կուգաս, հեռվե՞ն արփավետ,
Ու՞ր ես հեռվեն կուգաս, ուր աչքերուս հե՞րթ
Աղջամուղ է ինկեր արտիս ալյան հետ…

Հովերն ի՞նչ խաղիկ, հողերն ի՞նչ եղեան
Պատմեցին քեզի, ո՞վ ճամբորդ ընկեր.
Այն հովերն հեռվի, այն հեռվի տեղերն
Ուր ամեն քայլիս արցունք մ'է ինկեր...

Հողերն ի՞նչ բսին, հովերն ի՞նչ բսին.
Անո՞նք կճանչնան միայն իմ հոգիս,
Այդ սուրբ տեղերուն վրա լռանիկ լացին,
Արցունք մ'է ինկեր իմ ամեն քայլիս...

Այն մեծ գարշ թշնամն որ համատարօրեն
Եղպարեցներ ողբին՝ իր երգեր,
Հոն չէ՞, պաշտե՞ծ է անշուշտ ա՛յն երկիրն
Ուր ամեն քայլիս արցունք մ'է ինկեր...

Ու տափակն ալ որ հո՞ն կխոխաշեր,
Իմ տափակը չէ՞. այն երգը չերգեր,
Ան ծո՞վ թափեցավ, այն նո՞յն քարը չէ՞
Ուր քարերուն պես արցունքս է ինկեր...

Կամրա՞ծ են անշուշտ տեղերն ալ գալար
Ուր կխեղդեի ողբերս կերկեր,
Նոր ծլած մարգերն ինձ չեն, չե՞ն ճանչնար
Ո՞ր տեղին վրա ո՞ր արցունքս է ինկեր...

Բայց հո՞ղն ինչ բսավ, այն որ մայրօրե՞ն
Աչքիս ցողին հետ ծծեց իմ հոգին,
Ան զիս կճանչնա՞յ. ծաղիկ մը նշմար
Ջրա՞վ թե խոր ծի՞լն է իմ արցունքին...

Ու հո՞վն ինչ բսավ, ա՞ն զիս կհիշեր
Էո՞ւս խաղիկներով ամէն իրիկուն.
Ինձ սիրականիս սիրտը կզավեր,
Պարզներ թա՞ց աչերս անքուն...

Ջա՞ր հովին, պատմե միա՞կ տղաքէր,
Ներմանալու՞վ, զաթով կխաղներ զիս
Պիա՞ քանի իրեն թե հեռո՞ւ ափեր
Կխաղալի՞մ իրեն՝ ճամբեն արցունքիս...

...Հովերն ի՞նչ բոյն քերթի, ո՞վ ճամբորդ
Որ հեռվի՞ն կուգաս, հեռվե՞ն արդավեա–
Ա՞յն հեռվին կուգաս՝ ուր աշխարհս հո՞րդ
Արգանդն է խենթը, արտին տարփած հեռու…

Լոզան

ԱՄԵՆՈՒՆ ՊԵՍ

Մեթենեան

Գեղեցի՞կ էր.— կ՚ըսէր ըլլա՞յ
Հրապուրանքոտ մարմին մ՚ունէր,
Աղվո՞ր էին իր աչքերն ալ,
Մի՞այն… մարդ չա՞տ կնմանէր.

Աչքո՞ւյծ, զարմա՞ն ու հարստո՞ւ,
Շատ պարկեշտ էր ու չատ ալ հեզ.
Հիմնալիս յո՞ւրս, կ՚ըսէր թերեւ
Ըլլալ քիչ մը… ամենուն պէս.

Մայրը տաժբի՞ւն կ՚ըսէր իրեն,
— Խե՞ղճը քիչ մը չա՞տ էր հյուծ.—
Ինչե՞ր կ՚անցնէր սրտին խորէն՝
Բայց կը թաշվէր մինչ բուրյա.

Հայրն չպարգ թերթերն սէր,
Բայց սենեակին մէջ ներքնայք
Քիչերն իր սի՞րտը… կմէնք,
Կ՚ույէր ընել… ամենուն պէս.

Լուրթեր կյանքում, սիրտը տարփած,
Հանճարդ պարկեշտորեն
Իր սիրակոյս մարդ ճամբուն,
— Խեղճը էրիկ մ՚ընտրեց իրեն.

Իրարու չա՞տ բանեբ բերն՝
Քիչ մը հինցած,— բայց սիրակի՞ց.
Երթանդինքն ալ մեկը մյուսին
Մանկոյրին… ամենուն պէս.

Ու Երկնային արքան ծընավ.
Մնաց քարո՜վ համբո՜ւյր ու սեր։
Մինչև ամենքովին, չի Հրեշից բնավ.
Ուսանկ բանի չէր ադամակը։

Զանձրույթն իրեն սիրտը խոցեց,
Կյանքեն հոգներ էր պարզապես.
Խեղճը աչերն օր մը գոցեց
Ու չի բացա՜վ... ամենուն պես

Լոզան

ՓՈՔՐ ԱՂՋԻԿԸ

Իմ սիրականս խարտյա՜շ, խարտյա՜շ
Հուրերու պես խարտյա՜շ էր,
Իմ սիրականս մատղա՜շ, մատղա՜շ,
Ջուրերու պես մատղա՜շ էր...

Վարդ փետուրին' թաթիկն անույշ
Վարդերու գույնն էր առած.
Մարդ թունելին' աչուկն անույշ
Մահերու թո՛ւյնն էր առած...

Բայց կխնդար ան այնքա՜ն քաղցր'
Որ զոհն ի՛նք իսկ կներհե՜ր.
Ու կխնդար ան այնքա՜ն բարձր'
Որ երկինքն իսկ կներեր...

Ու մեռա՜վ փոքր աղջիկը չար
— Թռչնի պես կարանչար—,
Թե խորհեր քիչ մը' անպատճառ
Աստված ի՛նքն իսկ կզղջար...

Թե գիտնային իր մեռնիլը'
Թո՜ղ ասայի գիս պես տանչեր.
Թե ի՛նք գիտնար իր մեռնիլը'
Զի՛ս ալ իր հետ կկանչեր...

Տե՛ր Դատավոր, ձեռքդ ներմար,
Մի՛ փոխվար ցայն դատելու.
Անոր սպրնուու էր չա՛ռ դժվար՝
Տանջեց... տանէր. ատելու

Հող մի՛ դրներ դալն, կնքոհ,
Սարմերն ժետաքս՝ հագցուցէք.
Դրրեք մաշնքի մեջ սնդուկի
Ծաղակներով տարցուցէ՛ք...

Նա կ՚ուզեր աղջկան շոր.
— Ու հոգի՛նքի իսկ չի դղջար,
Զիս կ՚ինչեր, ու ա՛յդպատճառ
Մեռնելուն ի՛նչ կդղջար...

ՈՒՂԱՐԿ

Իմ մտերիմ Ս. Պապազյանի
հիշատակին

.. Աշխարհին դուն կ՚ապրիս ինծ հիմա,
Զըհանդղա՛ծ Սուրբի համա՛ր, հոգեհա՛նգ,
Արաղաղա՛ղ սան ժպիտով անալյալ
Ա՛յս քաղեցին քու ոըր ժպիտդ մրաշլ...

Ո՛վ գոյնիր կենդանաշխր ցեղնափո՛ռ.
Դիմս եւ, կ՚աղրի՛մ, կ՚ամպիմ գրեց անքարքրա.
Ինչ քու ատքիդ՝ կռապա՛ցա մամ մը փափոր
Մաշա՛ գողդոջ ու կ՚ալեր՛ն մրամիտ...

Ու հարձատուն իր հանանդիե՛ մեջ ճերմակ՝
Հատաղալթին հափրանդրու մը՝ յեւնա՛կ
Գերասին սա՛ն մը աչերդ՝ ու կարմեն
Թալթին մեջեն համերգծ պիտի հեծեծեն...

Գոյն՛... Աշա կյա՛նքն է ննջեր պարտեն.
Արդեն է՛ ...՛ր. ամեն քամ երգ մը ամեր.

Ահա՜ չքնաղ ծաղկանց ամի՛ս Մայիս...
Կ՚ուզէ՜ր ճողոպրել դողդողալ ու ապրե՜լ...

Գա՜րուն. Բայց ո՞չ Թուրքն ամբողջ կյա՛նքերը անա՜մ
Ու ծարավա՜ծ արշավ մըն էր դեպի Մա՜հ,
Դեպի գլխատ ու մաքուր Մա՛յն Հերոսի
Որ ծիրանի արյունը խո՜ր խոր կ՚հոսի...

Ու մինչ Թուրքե՜րը մխալմեան դեմքերո՛ւն
Մի՜րա կյանքերը իր երգերուն, վերքերուն...
Իրմե հեռու ու անհնազանդ՝ դո՜ւն բեղ մեջ
Կարոտալից հեկեղեցական ցավ մ՚անվերջ

Ա՜ՅԳԸ. Ինչո՜ւ Հայաստանեայց բյուրերուն,
Գիւղերուն վրա ապրիլ այս Հրյո՜ւ,
Այս գեղնապա՞ըչ կյանքը աղոտ պատկերի...
Կյանք մուրացկան լավ չէ՞ր մեռնիլ ազգանի...

Որովհետեւ արդար աչքերդ խելահեղ
Տեսեր էին կարմիր Սարդա՜րը անհեղ
Փախչող կույսե՜րը, հրդեհնե՜րը անշեջ,
Կախաղաննե՛րը լուռ-ցավող ցայերն մեջ...

Ու քու վերջին ընկերի՛ն առջև կենդանամած՝
Ոսկորները կո՜չում ծծեր էին ծարաված՝
Տաք արյունին բարձրացող բույրը գեղից...
Այդ բույրն՝ Մահվան ամեն էր ամէն ազգերից...

Այդ երգա՜մի քեզ... Դուն չի մնար իրր հերոս,
Օդերուն մեջ ճոճող բիւրն բարբարոս,
Դանկքը աղյա՜ծ կարգինի մի աւան քախչա՜հ,
Դաշտանները մանչյանին մեջ, ակալանա...

Ո՜չ Ռամինները աղջամուղջին մեջ անշուք.
Դյուցազնորե՜ն, ծալո՛րեն լուռ, անշշու՜կ,
ՎԱՂԱՓԱՌԻ խարանին վրա՝ սիրահե՜ղ,
Քու պարանի մարմինը բերի աղջամեղ...

Ու քու աչքե՛րըդ հրճվանքիդ խելագա՜ր՝
Արտեւանունքին, թե քեզը ինչպե՜ս կուգար,
Սարմի՜ր, ուրա՜խ, սրբազա՜ն քեզը անհոգ,
Պարանոցիդ, մարմինիդ վեր, դեռ՝ ուղեղ...

Օգնությո՜ւն... Ո՛չ Աշխարհն իր յաւլյան...
Ու դեմքին վրա գալարվող բո՛ցն էր միայն
Որ ճզրտող խուլ աչքերուդ վրա խենա՜վ...
Այսքա՜նն: Մեռար առանց ճիչի մը բռնավ...

Արևե՜կ այն Հայ Արգանդին որ քեզ ծնավ...

1908, մայիս 27
Լոզան

ՄԵ՛ԾԴ ԱՍՏՎԱԾ

Ահա՜ ջուրերը: Աղվոր լիճե՜րըդ ահա՜,
Ահա՜ ծովերդ, ովկիանոսնե՛րըդ մեծին,
Որոնց վրա շանթըդ կլանքոտ կխաղա
Փայփայելով հակայնե՛րն այն անդունդին.

Խորերուն մեջ սահող հեղին առվակեդ
Մինչև ջուրերը դարավոր Նեղոսի,
Մինչև հո՜ն, ուր Նիագարան փրփրավետ
Թանձավենին մեջ գոռալո՜վ կհոսի:

Ահա՜ հողերդ: Լո՞ւռ անտառներդ մթասավեր
Ուր քու հոգիդ մենավորիդ կ՚երազե՜.
Ու բոցավառ արևուն տակ կենսավետ
Տոչորող խա՜յն անապատներդ ավազե.

Ամենաչավետ քու գազանդ լայնածիր
Մինչև ծովերդ ու անդունդներդ ահավոր,
Մինչև լեռներդ որ գոռ ձևո՜վ կանգնեցիր
Ալպյաններեն՝ Հիմալայան ալեւոր:

Ահա՜ երկինքդ: Նրաղամե՜լ, կայծակե՜ղ,
Անծի՜ր, անծա՜յր տարածությո՜ւնը անհուն.

Լույս մատներեդ վառված աստղե՛րըդ շքեղ՝
Խորհրդաստվեր կամարիդ վրա պլպլուն.

Ու արևուդ բոցափայլ ցո՛ւմար կրակն,
Ու լուսնակիդ սիրախոսավոր դեմքն ազվոր,
Ու տրտմանո՜ւշ վերջալույսնե՛րըդ ոսկի,
Ու կենսալից արշալույսներըդ փառավոր.

Ահա՛ Մարդերդ, Ահա՛ Մարդերդ ալ, Աստվա՜ծ,
Տեսա՞ր հյուրերն այս հրաշագեղ աշխարհքին.
Թափառակա՜ն, վաղորդայնե՜ն ընկճված,
Ողբե՛մ, ճչվա՛ծ, հո՛գին կորած, ախտացի՛ն.

Ճակատագրին մտրակին տակ խեղճացե՛ղ,
Անոնք կուլան ու կվառեն մոացի՛ր,
— Իրենց ճակտին վրա Մահվան գիրն անեղ—
Անոնք զոր Դո՛ւն պատկերիդ վրա ձևեցի՛ր...

Ահա՛ Մարդերդ, ահա՛ Մարդերդ, Մեծդ Աստվա՜ծ...

ԿԱՐԱՊԻ ԵՐԳԸ

Մեծ քաղաքին աղմուկին մեջ մոռցվա՜ծ,
Մե՛ր պարտեզի մ'ըստվերին տակ ամայի,
Վանդակապատ ա՜փ մը ջուրի մը վրա ցա՜ծ,
Տարեց կարապ մը որն ի բուն կոաճե՜...

Փոքրի՜կ, անցե՛ալ, լուռ մենաստան մըն է հան,
Ուր զույգ օրեր՝ ալեծածուն վրա քալի՝
Աչքերնին գո՛ց, իրենց ջուրի՜ն հետ անխո՛ս,
Տարնա՜լ կուզան քաղքին ծերուկը՛ բարքի...

Ա՜յ՛նչ կյանքում. ո՛չ իսկ մի երգ թռչո՜ւնի
Արմավենին որ կ'երկարի ջուրին քով՝
Արևաշա՜տ հովերուն փառքը չունի.
Նարնջենի մը կշնչե տաժանքով...

Ափափանին մօտ փայլեցի՜ր, ափսոսդի՜ն,
Տարաշխարհիկ անտառ մ՚է, յա՜յն ամէնի,
Սրտս մէջէն՝ թռիչք ո՛ւրի մը կարծեցին,
Թափթափ աւշած մը չո՜ւ հեզարտ կ՚երկի…

Սերկէ ալի՜նքս …Եւ կարապը կղաննա՜յ,
Տարեց կարո՜տը կառչի արմերուն
Վըգա՛ աղդոյր մենակութիւնն անխնա
Որ հո՛ն է, իր վանդակակալին մէջ տրտում…

* * *

Խե՜ղճ ծե՜ր կարապ… Երգ մը չունիս, որ երգե՛ս
Ո՛չ իսկ աղուոր ճիչ մը վայրի՜ թռչունի,
Բայց ի՜նչպէս լաւ կ՚հասկնաս հոգիս քիչ,
Կարօտամեռ աչք արցունքի՛ սլքող չունի…

Անցա՜ւ, անտառ կենդանիի քու մարմին
Կ՚անցնի՜ երբեմն հուշը հի՜ն հին օրերուն
Երբ պարտէզին մթութներուն գետ անցե՜ր,
Լճերու՜ն վրայ կամ՚երը որորուն…

Անցա՜ւ չա՜ւ, չորս ճամբերուն մէջ ու՛ն բերի
Ցայտաղէս հի՛ն արշալոյսներն ամերա՜ր
Երբ կ՚երթայի՜ր թաւուտներուն մէջ մեղր
Վայրի երա՜զը տարեկը ամրարը…

Եւ կ՚հիշես սիրելներն ալ զուն լուսնա՜կ,
Երբ մեռնարա՜ն, հեզա՛ մարդիկ մը նման
Դեռեւ թեւը կախ՚այի՜ր զգուշաւոր,
Ինձ լճակաւ կարապէին մէջ ամանայման…

Կարապ, երա՜կ… Ինչպէ՜ս սրտի մէջիս
Ճերմակ կարծեր հա՜կ մեկ ավրստ, ո՛ր մը գետ,
Եւ ապրիլ մա՜ւ զգացումներդ ամէնին
Որ կ՚երբեն լաւ Թռչունի քու մարմնին…

Նիցցա

ԵՐԹԱԼ...

Երթա՜լ, երթա՜լ, երթա՜լ անձայն, անծանոթ,
Երթա՜լ առվի՛ն պես՝ մարգերու տակ անտես.
Կապույտին մեջ՝ հե՜զ, ճերմակ ամպին պես...

Երթա՜լ՝ առա՜նց վերադառնալու դեպի ե՛տ.
Երթա՜լ՝ հեռո՜ւ սահմաններեն այս տխուր.
Երթա՜լ՝ խավար գիշերին մեջ թափառաբար...

Երթա՜լ, երթա՜լ, երթա՜լ առանց ճրագի.
Երթա՜լ՝ առա՜նց սուգի, ցավի, փափագի,
Երթա՜լ՝ առա՜նց սերի, առա՜նց պատրանքի...

Երթա՜լ՝ մարդոց կույտերին մեջեն շփոթյան.
Օտար մնալ իրենց Ցավին, Դառնության.
Երթա՜լ՝ ազա՛տ, խո՜ւլ, հա՜մր, կո՜ւյր հավիտյան...

Չզգալո՜վ, որ համաձայնը չկա՜...
Ու խոստացնա՜ց երթալ ափերն հեռակա,
Դեպի ոգին Երջանկության մշտակա...

Անհուսությա՜ն, անրջանա՜լ, վառե՜լ, վե՜ր.
Երթալ անզգա՜յ, ցնցվա՜ծ, երթա՜լ վերջապես
Աչերը գոց՝ ցայգաշրջիկ խենթերին պես...

Երթա՜լ, երթա՜լ, չճանաչել Մա՜րդ ու Աստվա՜ծ.
Զո՜ւյգ երթալ՝ ձեռքերդ քո՜ւյր ձեռքի մեջ դրած
Անրջանքի՜ն ու Սիրույն պես— ապավինա՜ծ...

Լոզան

ՍԵՐԸ

Քնարիս յո՜թն աղջիկներին կանչեցի
Թելը սրտիս հառաչանքներ հանեցի.
Ու մի՜նչ մայրել կեսգիշերին, մի՜նչ լացի...

Սերն հեթանոս երջանկությո՞ւնն է, խաչվա՞ծ,
Սերն ա՞յն կուրծքն է, որում աչքն ծնրադրած
Որբի՞ մը պես պիտի ողբար Ի՞նքն Աստված...

Սերը ճերմակ անհուններին մեջ կույր ա՞յն է,
Սերը՝ սիրո սխրանքնան չէ՞, իր խա՞չն է,
Իր քավերում ընդդիմացող ո՞ր քաջն է...

Սերը սեր չէ, մահը մահ չէ, սե՞րն է մահ,
Սերն անդունդին մեջ ընկղմումն է անմա՞հ,
Սերն աչքը գոց ցայգաշրջի՞կն է անահ...

Երջանկության սեղաններին վրա խրախճանք՝
Բեհեզ, կարմիր ծածկույթին տակ պատմուճան՝
Սերը կրմա՞խք կոչնականն է դավաճան...

Սիրե՞լ, սիրվե՞լ.— ոսկեղենին սո՞ւտ աղվոր.
Սիրե՞լ առանց սիրվելու.— սո՞ւտ անձավոր.
Սակայն ամա՞յ անսե՞ր կյանքին.— կյա՞նք է որ...

Կանանչե՞ս սա վիհին վրա Սեր-ակը.
Հազարնե՞ր կուլ է տվեր այդ սև ակը.
Իր ջուրեն որ մը խմեթեցավ
ՍԵՎ ԱԿԸ

ՄԱՆԳՏՈՒ

— Դիտե՞ս ո՞ր թռչնիկն է՞ն անուշ կ՚երգե,
Ա՞յն որ ծնունդն է առաջին գարնա՞ն,
Դեռ իր շուրջ ամեն բան խինդ ու երգ է,
Թիթեռ ու ծաղիկ դեռ պար կդառնան...

Այդ՝ նոր թռչնիկին գարունն է առջի,
Կ՚երգե, սիրահար կդառնա գարնան.
Հետո ամեն բան քիչ քիչ կռառչի,
Տերևները հազար փուշի կդառնան...

Ուրեմն ո՞ւր էր կարմիր վարդը նուրբ,
Վարսեր ո՞ւր էր, ո՞ւր էր փոստատան,
Ո՞ւր էին սիրո սարսուռները սուրբ,
Սրտին սոսկալով սասեր կասրան...

Գիտե՞ս որ Բաշխինդն էն արյուր կ'երգե,
Այն որ մեռնի է իր վերջին գարնան.
Դեռ իր շուրջ ամեն բան խինդ ու երգ է,
Բայց, գիտե՞ս, չուսով մեռնի կյանքեն...

* * *

— Վարդանները՞ս, սիրս ա՛յս խենթ կայծով
Մեջ ծոցերը ամո՞ւն ծաղիկով չելան.
Այս քանի՞երորդ գարուն էս, հոգիս,
Բայց ես կարծեմ մեղկով ցնծան...

Քեզ պես գեղեցիկ հարսներ սուտ
Քանի՞ներ եկան ու փախան շուտո՞վ.
Ա՞յ անման սիրտ ես չեմ հավատար,
Բայց դեռ կարծեմ գինովնալ սուտո՞վ...

Ծնո՞ր, ես խարմի՛լ կ'ուզեմ գինովցավ,
Փա՞սրդ երգել կ'ուզեմ Թաշանները պես,
Անցա՞մ մ'այ արբշալից յուր բաղցրութենեն,
Բայց մի վախեմար իմ սև սրբերգեր...

Գիտե՞ս որ բերթողն է՛ն սիրտը կ'երգե,
Այն որ չի՛ հավատար Սիրո ու Վարդեան.
Դեռ իր շուրջ ամե՛ն բան խինդ ու երգ է,
Բայց, գիտե՞ս, չուսով մեռնի կյանքեն...

ԱՐԻՆՔ

Ո՞վ խենթ արինդ, տարաբա՞խտ սիրտ,
Ո՞ր սիրածար ձեռքը անուշ,
Ո՞ր աստուծու կայծակն բոցոտ,
Փրցուց, չարցուց քեզ սաղրի պես...

Ո՞վ ծաղկանց քու նրհնար ցող,
Չքնա՜ղ նեկտար մ՚ալ որ ըմպեն,
Ո՜չ իսկ կաթիլ մ՚աստուածային ցո՜ղ,
Ծամքիր, Հյուծեր եւ աւերի պես…

Մանկական կուրծքդ համբույրներն,
Բոց սեւնե վե՞րքդ արցունքներուս,
Գիտե՛մ, պիտի չի դալարեն
Բայց կյա՞նք փշեմ երանկեղ նեղա…

Բարե՛, արինդ, սիրտս խո՞ց է,
Հին ծաղիկներ ա՜լ չեն ծլիր,
Բայց սաթ շանչեն ծաղկին գույն
Վերքեղ նրբի ծաղիկներ հի՞ր…

Սկո՞ւր սիրենք, եկե՛ք սիրվենք,
Սկո՞ւր պատմեմ քեզ մենակսի
Կաղանի՛, աճե՞լ սեր մը, արի՛նդ,
Որ սա՛ կավին մեկան չըսի…

Երթանք կապույտ ասրն հեռակա,
Մարդերե՛ն վեր, աստղերո՛ւն սալ,
Մեր երգին յա՛կ սարը վրկա
Ու ծաղնակից ըլլա վրաան…

Երգե ա՛յնպես ինչպես կու յար
Երբ գիշերի սյուքն աշնային
Կատարսաղներ ասարդ դալար…
Ծանչ՛ս ալ սյունն է գերեզմանի…

Ո՜վ իմ արինդ, սաս երկնասար,
Զարդած սրտից եւ ասած հոգիս,
Ու դուն ե՜րգ տուր, դուն վերե՛լ մը տուր,
Երկինքներ՜ը տար հիվանդ շունչիս…

Խոյակ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՂՔԸ

Առաջին գիշերն, Արարիչ Ոգին՝
Մարդկութեան ծընող առաջին զոյգին
Ըսաւ՝ «Կ'ուզե՞ք որ ջահեր անհամար
Վառեմ ձեր հանգստեան քնելու համար»։

Ու սիրահրաւէր աչերու նման
Երկինքին հո՜ս հո՜ս աստղերը ծլեցան։

«Կ'ուզե՞ք որ երգեն, հեծեծեն արթուն
Ալիքներ ձայնի, հեղեղ անդադրում,
Կարկաչներ ընդհատ, սուլին, ծործորեն,
Որպէսզի թաքուն սէ՜րը ձեր մէջ ծաղկի»։

Ու միջոցին մէջ թրթռումի, ձայնի,
Մեղմին պատարագ մըն էր գարնայնի։

«Կ'ուզե՞ք որ, հեծեց Ոգին, գիշերուան
Մէջ, ցօղն մթին ալքերը հեան,
Ու անձուկ, անդր չանչէր հյուսիւնն
Ձեր լուռ սրտերուն սիրերը հիւսեն»։

Մո՜ւթ, անծայրածի՜ր դաշտին վրայ բոլոր
Ծնչեց գիշերին սյուսը մեղմագոյր։

Ու գլխի՜ն, կախո՜ւած խաղ մ'էր ամեն դի,
Վրանկը հեցիւ՜թ մ'ամեն արձաթին,
Ծղրիթն արտու՜ն, շյուղի մը վրան
Ճի՜շ երգ մը հուլալ, կ'այրեր փոստանաւ։

Ու այս մոզութեան ծո՜ցը-ջաղաղային
Բլոր ըղձանույններ կարծես պար կուզին։

Խանկի, աղօթքի, բույրի այս պահուն
Կարմուն առաջին զոյգն իր Ան՜րն անհուն
Նոր օրենքի մը նըման անհային
Լո՜ւս կմանչեր անհարկի զոյգին։

Ինքզինքնին մինա՜կ գտային, տխո՜ւր.
Գազաններ զույգ զույգ քաշվեր էին յո՜ւր

Ու մարդն տառապի՜ն, որդու պես վտարդ՜,
Մոռցա՞վ սիրով տառապի՜ն կրնով...
Այն ատեն Աստված զինք մինա՞կ գտավ
Իր Անհուններուն մեջ լացավ հանկարծ...

— Աստուծն իրենց վրա ինկած ցողն խոնավ
Այդ արցունքն էր չա՛ր. Մեղքն անկե ծընավ.

Լոգան

ՍԻՐՈ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ԵՐԳԸ

Իմ կյանքըս թող աղաչանքի երգ մ՚ըլլա,
Երկրային ու միստիկ, ո՛վ, սրբերգ,
Իմ սիրտըս թող անհունին մեջ վերք մ՚ըլլա,
Հեկեկական ու տխրորեն քաղցըր վե՜րք.
Իմ կյանքըս թող աղաչանքի երգ մ՚ըլլա...

Ես կսիրեմ իմ տրտմությանս դյութական,
Իմ տրտմությանս Աստվածներո՜ւ ցավին պես.
Քո՜ւյրս, սրտիս մեջ ի՜նչ խռովքներ, վիշտեր կան,
Զոր նայվածքովդ կ՚ամոքես ու կ՚օրհնես.
Ես կսիրեմ իմ տրտմությանս դյութական...

Եկո՜ւր ինծի, լուսնակին պես գեղեցիկ.
Եկո՜ւր ինծի, լո՜ւյս ու ցնծում հնչյունով
Քու արծաթի քողերուդ մեջ սլացիկ
Լուսավորե՛ ավերակնե՛րս լալո՜վ.
Ես Մահն եմ, ե՛կ ինծ Կյանքին պես գեղեցիկ...

Իմ կյանքըս թող ամպին երգին պես ըլլա,
Ու երգ անվանդ կրկնումն ալլա թող հավե՜րժ.
Իմ կյանքըս թող մո՜ւթ շրվերին պես ըլլա,
Ու դեպի քեզ անկում մ՚ըլլա գահավիժ.
Իմ կյանքըս թող ամպի երգին պես ըլլա...

Ես կսիրեմ երկու աչերդ վիհի՜ պես,
Ուր խավարներ կփոթորկին մոլեգի՜ն.
Երկու աչերդ՝ աստվածներու սկիհի՜ն պես.
Տո՛ւր ինձ անոնց մեջ սրբացնել իմ հոգին.
Ես կսիրեմ երկու աչերդ վիհի պես...

Եկո՛ւր ինծի, քեզ կ՚ըղձա ջուրերս անդուլ,
Եկո՜ւր, ես մո՜ւթ բաներ պիտի քեզ բանամ
Սիրտ պես բացցըր ու Մահվան պես հըզոր.
Գերեզմանիս լացող նշույլին պես նըշմամ.
Եկո՜ւր ինծի, քեզ կ՚ըղձա ջուրերս անդուլ...

Իմ կյանքըս թող կորած նավուն պես բըլա,
Ծովուց ունեցնեն ծեր առագաստըս անո՞ւն.
Մի՜, մի՜ յանր հոգնած հոգիս որ կուլա,
Տա՛ր զիս Սիրո կղզիներուն գեղի Մահ.
Իմ կյանքըս թող կորած նավուն պես բըլա...

Լոգան

ՀԻՆ ԵՂԱՆԱԿ

Տիկին Ա. Թեոդիկի

Այս գիշեր երգ մը հոգեցունց
Հովին մեջեն՝ հեռուեն հեռու՝
Զրանգոտ արտում ճամբաներու
Նոր անրջանքը արթնցուց։

Ես մենավոր ու տրտմունակ,
Քեզ կ՚ունկնդրեմ պատահմանես
Ու աղոթքի մ՚ոլորքին պես
Կ՚արձագանգես, հի՜ն եղանակ։

Արցունքոտ չափեր, խռաստ չափեր,
Գլխիկնկի գամ անդադրում,
Ու ծյունին հետ դանդա՜ղ, տրտո՜ւմ,
Գամ տարալրի կտատանես։

Ընչում մարմինդ կզգացայ.
Վանկերուդ մէջ տեղացն, վախճ,
Ու հանկերգիդ մէջ միամիտ
Աղջկութենդ խուլ մանկերգը չէ՞...

Գիշերին հոգին անհրապուրակ
Աղաղակներդ ձայնին, սարսին,
Ի՞նչ կորստեան դաւ ցիցերին
Որ կու գայ մայրը հերքել տակ.

Այս իրիկուն, ձո՞ւն իրիկուն,
Հին նզովքի մը հագեցունց,
Աուր երազանքը արթնցուց
Մութ ամայի հանքերուներու.

Երգը մնա՞ց հեռու անհետ.
Բայց ա՞յդ չափով, այդ հանկերգով,
Պառաւ հանդերձ պիչերին քով,
Հոգիս կու գայ պետ երգին հետ...

ՓՈՇԵՐԻՆ ՄԷՋ

ՀԱՅՆ եղբօրս Պէշտաշլեան

Գայլերու երկինքը ամծա՞յր ու չի՞նք,
Դրախտին Հրաչ թեւ թեւ մակից կը կերպն,
Անհուն բան թիւն պատկեր կպիտակն,
Համբո՞յր ամէն կորզ, մ՞էր է ամէն ինչ։

Վարդն իր աչքերը կզգաց մաքին,
Արտերն են կնքեր յո՞ւս, յուղկատար՞ծ,
Ամէն ինչ դյուխն է վեր կարծված.
Հայեր կ՛արչանքին ձառերեն անցին։

Ինչ կրկնմա քնարեցուն համայք,
Դյունը պաշտեցաւ, Թաչան մը մինակ,
Մէս մինակ— ինչո՞ւ— կ՛երգե արամանակ։

Գիշերային այս լռության մեջ խորին.
Իր սիրաբուրմը երգերն սրտիս կըթափին,
Ու մենակ-մենա՜կ — ես կու լամ լալին...

ԳԻՇԵՐՆ ԻՋԱՎ

Գիշերն իջավ անամպ, անձայն,
Բյուր բյուրերի ի՞նչ հուրք անտառ
Տալ անուրջի այս սուրբ պահումն
— Ա՜խ, ասպրեզա՞ն երջանկության...

Ո՜վ անէծանց նոաքն հնչավոր,
Կյանք երազ մ'է, կա ու չկա.
Ջուրի շշունջն է լոկ մնկա,
— Շշնջո՞ւ երջանկության...

Վերն հազար աստղ, վարն հազար լույս,
Սիրատառփերին մեջ հոգեհույզ
Սիրատենչյին բույր, մրմունջ, բույս.
— Ա՜խ, ինկերա՞ն երջանկության...

Ու կնքին մատաղե հառաչը
— Ես մեկումի մասնեյուն տակ,
Այս թախծության մեջ բովանդակ
Փարատա՞ն երջանկության...

Լոզան

ՑՆՈՐՈՒՆ ԱՌԱՋ

— Քերթողն քամի.— «Անո՜ւշ փշուկ»,
Ճյուղերու տակ, ճյուղերու տակ
Ո՞վ կիմացես անհրապուրանք...

Վարդերը կան լանջ ցայրից վերև,
Սեգեր կու տան քեզ բյուր բարև,
Քե՞զ կկանչեն ծաղիկ, ուրիշ...

Լուսնակի ցոլքը ծաղկ առած,
Դաշտերու մէջ յափշտակուած
Ո՞ւր կվազես դու շվարած...

Կյանքդ այգին կարճ է, ա՜խ վերջանի.
Մի՛, մի՛ վազեր, ծովն անհատակ
Պիտի խեղդէ քեզ ալյաց տակ...

Վազին հնձեց — «Ո՞ղ սեղադրում
Վազին շուրերս, մի՛, մի՛ սրտում
Արցունք կաթեր անձեց սրտում։

Ծա՜ղ, որ երգեմ յուսոնասթին.
Ի՞նչ փույթ թե մահն է քույր մ'անցին,
Եւ Միրանար ես մարմանցին...

Ու մինչ թերթերը կ'երազեր՝
Լուրա՜վ, վրանկը եռացեն
Արցա՜ք իր Մա՜ր կվազեր...

ՀԱՅ ՈՐԲԸ

Անտուն, անպաշտպան, մերկ եմ, սոված եմ.
— Մայրն ինձ պատմութեան։

Անկեր սովահար կ'իյնամ ժամն ժամ.
— Արդյո՞ք կ'սրնեմ։

Աստվածյ խեկ մառրան մեջն է խաղխաղված.
— Վրե՞մն ինձ Աստված։

ՆՐԱՆՔ ՁԻԱՎՈՐՆԵՐ

Դաշտեն երկու ձիավորներ
Անցան երեկ մրցարցի պես,
Աստղերը ան մի մ'անեկր
Ու մահի չարժամ մը կ'ընեմ վեր

Դաշտին երեք ծիրանավորներ
Անցան. երկրորդը կինդար,
Ու կոյս կարմիր նշոյլ մ'ունէր
Որուն պաշտօնն փառք կաղօթէր:

Դաշտին երեք ծիրանավորներ
Անցան. երրորդը սպիտակ
Ան՜ր մի մ'ունէր, ճերմակ ոսկրեր
Կապուտեղին իր պաշտին առկ…

Ու ձին Մեղքն է, մյուսը Սէրն է,
Որն վըրա ոսկեա Հենիր,
Ճերմակ ձե՜ր ձին քեղ կբանե…
Մեր ձին Մահն է որ հեծնեյեր…

ԱՐԳԱՍԱՎՈՐՈՒՄ

Մատախուղի առավոտով, ձե՜ր ձիերը կքաշեն,
Դանդաղ, անիվը չի ճռռար ճյամբին վրա: Միայն չեն
Խարազա՜նն է որ կիջնի թաց ուսերու մռայլ սաղրին,
Ու կ'երկարի ճամբան, միայն՝ անհամբո՜յ, ահագի՜ն

Իրենատեղված, նախատրիցյալ այդ կառքին մեջ կլորդաշեն,
Ես կզիտեմ սառած ձյունը կախված իրենց լայն թաշեն:
Ձե՜ր, կքաշեն: Խեղճ ամուլը: Աչքն Արյուն է, ձախին էզին,
Խորշոմ ճակատը կ'երկնա, պաշին չարաբին, ցավագին…

Հալածվա՜ծ զույգ: Ու կխորհիմ թե այդ երկուքը միայն,
Մշտնջենական Տառապանքն է զոր կտանին լռելյայն,
Եվ թե մեկը մյուսին բավ է՝ խեղճ բնազդի մը հետ՝
Տառապանքին սերունդի մը ամբողջ սերմը դնելու…

Այսպես թշվառ արքայական մարտակի մը ներքև չեն,
Հավիտյանին Անեծքն իրենց Արցունքին մեջ ախտաշեն.
Մատախուղի առավոտով, ձե՜ր, ձիերը կքաշեն…

ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ՀՈԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դարի սարերից Դյուցազնի պես՝ ահավո՛ր ու հսկա՛
Ու երազի՛մ հեքիաթո՛վ... Հոգի՛ս յոկ ցա՛վ կ՚զգամ.
Մա՛յթ ներքինի անդառնալի փերեկրներով կ՚ապրի.
Մինչ չանցած շղթա ճի՛րա կրկնակ ո՛ւրախ հոգի...

Հոգա՛, ո՛վ է, այս սարերի՝ հայրենի՛ք հսկա,
Որ չլուսացած ե՛ սեղա՛նի սահի, որ պետք ճանճ կա,
Մրա՛նջյա գե՛ս ընդարձակ պարզաբներով է հոգի.
Ու քնարս իմ ձեռքի՛ս մեջ հե՛ց խաղալիք մ՚է ապրի...

Ապրելած մե՛ծ Անուրջն եմ, ես հի՛ն Աստվածն եմ ինկած,
Ա՛խ, ինչ ցավեր ապրեցա՞ գոր ո՛չ որի չեմ բաած.
Ու ամեն բան նկանեցավ Նուրինի Ցավին կրծնցած...

Պատասատան բաճեղով ես իմ Արտա՛ս, ես փարթամ,
Ու Արդյանքս Հոգի՛ն եմ՝ իմ սերանդի խինդով լա՛յն,
Միայն Արյան ու Հոգու գլուխ գինի՝ մերթ կույանս

[illegible]

[illegible]

Աշխատանքի ամառնայաց կեանքեն
Անկած վրա խաչտասավով արտաքե՛ն,
Թաղված ձորերի մը արև կ՚րենկեմ աշնան
Խանդրերգները մերքին շղթե՛ղ ամառնա

Ասի՛ց ցնծա, դաշտին վրա պայծ մ՚ամռին,
Էջ մը ձեռանկ, քաղած ծի՛ց մշակուխնիս,
Նռշխանած մի՛ջ կ՚երկարի գալարա՛ն
Արծաթայի իրիկնանի՛ց ցայերան...

Անալիս նայը սավերներու գեղեցիկ,
Վառարին վրա բյուր կայծերու ապրեցի,
Հնուր հրաշիկ երկինքներում թախանձ,
Նվալիս ինձ, ու կնալիս իրեն այ...

Այդ է՞ր որ կյանքը կ՚ըմպէր հոն հեղա՜ց,
Որ կյանք, բայց շատ մարմ էր դալո՜ւն
— Ի՞նչ շնորհապարտ եմ ես իրեն այս մասին—,
Արտն համար փրկությա՛ն այդ բանն...

Այդ է՞ր, այդ ծածկած հի՛աց հավետ,
Մտրակվելու թաղված այդ մորթն հավատարիմ,
Դերասանի այդ կեղծվածքը բոլոր վրա,
Ինքնասպանվա՞ծ դոշն որ հայի՞վ կ՚երերա...

Այդ է՞ր ահա, այդ պարզ որդին քնության,
Հորիզոնվա՞ծ, շրջանակված հավիտյա՜ն,
Անվե՞րջ, անհո՞ւն վերջապատյան մը միայն,

— Արևելքի պատմությունն է լռելյայն...

ՇԱՆ ՀՈԳԻ

Այս իրիկուն Բըթի-Ճանի կեղծ-պճարք
Արևարանի շարքերում մեջ, ես հանդա՞րտ
Օդին ո՞ւմարս կ՚ըմպեի քիչ առ քիչ,
Վերջալույսի հանճարներում դեմ մոգիչ

Ներսը, թաղթն ձախ բեմի մը վրա առ՞ատ,
Կղմնապատույն հանդարտուհի մը մա՞շատ,
Ծալված հազար թույլ աչքերն մարդակեր՝
Իր գույն թույլերը պատանելու չափ կ՚երգեր։

Դուրսը փափուկ հասմիրին մեջ ետույթ...
Պոլսո խղճակ մեր շանհրուն պասը ծե՞ր,
Սրբահատակ, դադրվերին վրա, անշա՞րժ,
Կոբենվեր,— ո՞վ անասուն սրտաշարժ...

Արևարձի իրենց մարթին անցյալն,
Արևարձի համարթինն սպառված շան՝
Զոր հաշակեց Վենետի՝ ծախված վաճառ մը ննջ...
Արևարձի ո՞րն շաներում որ մե՞նք ենք...

Զանկարծ ոլացած անանք չանթի մը Հանդոյն,
Ու անոր որ բարակ իշխան մը ամօթոյն
Ամբողջական բերած չունն իր գետափ
Հանեց էր քիչ մը բրինձան պտուղափ...

Ու մինչ ամենքս Հիացա՞ծ, նախանձա՞վ
Արցունքներ իշխանն աչքո՞վ, ակնոցո՞վ.
Մեր ծեր չոներն՝ իր ազնիվ շունը գեղեցիկ
Շաչառելու կըչանային ամեն կերպ

— Ես որդան լաւ Հասկցա քեզ, Եա՞ն Հողի.
Մինչ մենք կաղրեց կչանայինք երկարի
Բարեկան այդ մանկարույթը շրեղ,
Դուն քու ակատ դուրց կու տայիր խելամի՞տ։

Ա՜խ, ձան Հողի, դու չես գիտեր որ մարդիկ
Աշխարհ՝ կու դան աղնվական կամ ռամիկ,
Ել թէ ազնիվ մաամնդութեան մը որդան
Կըհա անձ ավելի քան Հավկայան...

Մեծ՞ղն գիտես դուն խեղճութեանց անանուն,
Գիտես Հողոց ատելութիւնը անձո՞ւն,
Գիտես բա՞ցը, ծերո՞նը, ծի՞ծը վայրենի,
Յօթնաշամակ չքաւթեանց ու մայրենի...

Ու չե՞ս կրնար դուն Հանդուրժել որ քեզ պես
Փշամաքր շու՞ն մը խրախտա՞ր բախեր վե՞ս,
Ու ավելի՞ լաւ ապրեր քան մեզ մարդեր,
Ո՛նէ խեղճ բաղարացի մը թաղեր...

1910

ԱՅՍ ԳԻՇԵՐ

Մարդը կաթնեցաւ իր ներնոչ տարին.
Այսպես երկարն ու լացին միասին
Գետնափար, տեսակ մը նկուղ էր լայն,
Գետնափո՞ր, ավա՞ղ, խուլ որդներ միայն

Չէ՞ որ կ'ապրին թաց երկնքներու տակ...
Գետնի վրա հարցի տեսակ մ'այլանդակ
Անկողնի վրա, չէ՞ ոն, հրեշտակայի՞ն.
Որոնք փափկիններ կլեսնային,
Քարգին վրա, պզտիկ բույն որ իրենց քով
Կնչեր՝ մահվան ճնրման պատանիքով...

Ո՞վ գանր է որ կչանդր երազ մ'է,
Որ սերն իր կապույտ բույնը կկազմեր
Ո՞վ գանր է որ Ա՛յն որ կուսա բայր
Խաղյան դաշտերու ծաղկին սրբաթույր.
Ա՛յն որ Ձմեռն մեջ աղավնոնց
Ապառան կուսա գայլին անմերուսեց,
Ա՛յն որ հանես կուսա նոխի թաշանին,
Ա՛յն սանդղեր է՝ անոնց որ չանին՝
Երեները աստ, հասկերը բերան,
Արփամե՞ռ գինին, մեղրամի՞ռ մեղուն...

Ասա՞ց. այն ամեն բաներն ապարին
Որ շնորհվեցան մեզի երկինքեն՝
Մարդկային սրտերն աչքերից մարդուն...
Ու մարդն անոթի՞, ծարավա՞ծ, արթո՞ւն,
Երջանկությամ հո՞րդ գետին քով՝ հյու՞ծ
Գրմեանի առանց ամպ մը բռնելո՞ւ...
Մի թանձրներո՞ւ համար են միայն
Ոսկեղեն հասկի ծո՞փ ծովերը լայն,
Լեռներու երեն, անտառի թաչանն՝
Գե՞տ ինկ չի ծրնած... Ո՞վ գիտե ինչո՞ւ

Փողոց չորս դիչծ՞ը կկողկողի
Բաց երկնքի տակ յամբար մը հողի
Կրակավորն աստատաք ցած,
Վտանգին առջև սեղմվա՞ծ, չարչա՞ծ,
Ամայր ծերուն կ'արտասվե գողգոջ...
Իրենց գեն ծաղի՞կ պավակին բողբոջ,
Այսպես անավարտ, շրթա՞ր, սոսա՞ծ,
Մահը գիտելի վերջ քաղկատարա՞ծ,
Առանց կարենալ բան մը ընելու,
Ի՞նչ լավ է այսպես լալ՝ բաղդին հյու՞ծ...

— Մա՜հ... Ի՜նչ տարբեր մահեր հարուստ աղքատի
Ան երազ մ'է լո՜ւռ ցնծումով բեղուն.
Ան կյանքին մեռա՜ծ հանգչում հրրագույն
Բեհեզները փա՜ռ, ժանյակը ոս՜կի ոս՜կի,
Մանյակներն ամեն, բեհեզներն առատ,
Թույլ խրատներն նո՜րը շղարշ անապատ...
Զգիտցավ որ Բանկ բարերը վերն
Հազար խեղճերու մահով կերգերին...
Ու մեռավ չա՜տ բազզի հրգե մը պես.
Զզզվում միայն՝ մի՞նչ լավ էր ապրելու...»

Մինչդեռ այս փոքրիկ մեռելն աղքատին
Հանգչում կյանքն իր խա՜ղ գավին մեջ հեռվին.
Ո՛չ ծաղիկ, ո՛չ խինդ, ո՛չ ժպիտ, ո՛չ երգ.
Կյանքը մի՜շտ կարծեց, աշխարհը՝ մի մե՜րք...
— Ա՜յ հիմար փոքրիկ, կյանքը խոչակած
Հանգիստ է, բանի՜ երջանիկներ կա՜ն...
Սակայն դու մեռար ու հիմա հանգչի՛ —
Պատանք մը ճերմակ՝ երկու ափ բարցի՛
Քու նիհար մարմնիդ համար շա՜տ է լայն...
— Աղջամուղջի՜ն, Նոր-Կարմիր սերմն է այն...

Դիմած բով, կարմիր կանթեղը հալե՛
Պատանքն իր աղքատ լույսով կ'օծե.
Ճերմակ մա՜հն է այդ, մա՛հը անմեղա՜ց...
Նույն հարդին վրա են մյուսները ալ խմբվա՜ծ.
Մանրը բանն իրենց աչքը կգոցեն.
Կ'երազե՜ն, ու ա՜լ չ'արթնանան գուցե...
Դուրսը ամպերուն անարգած քամին
Դուռը կզարնե, պատուհաններուն մեջ
Կ'ողբերգե փնա՜ծ շրթներով կերտած՝
«Հայրիկս քեզա՞կ պատուհան մը բաց...»

Հա՜ց... Ո՜վ աղաչանք երկիր տվա՛ծ,
Հաց չկա՛, այսօր՝ ու է անօթեցած...
Դու դեռ շատ փոքր էիր, դեռ չես հասկընար
Որ հարուստն ունի խրախճա՛նք, հրճա՛ր
Քեզ մեռցնելու ծանրածանր մահով.

Օրհնած է իրեն պաշտպան աղաւնո՞վ...
Միայն փոքր աղջիկը ըզգա չմարուն
Եւ ինքը իրաւունք ունէր արթուն
Տակ բողբոջելու, թեթե՛ւ, և կատղա՛ծ,
Կփղձկի վճիտ հոգին. «Մայրի՛կ, հա՛ց...»

Հա՛ց... Աշխատելէն հայրը դարձաւ ծեր,
Հացի խնդիրն ի՞նչն ալ չէ՞ հասկցեր.
Ինչո՞ւ ոմանք տեր են, ոմանք գերի...
Եւ Բաղդը կո՞յր մ'է որ կըղզներրի,
Ինչո՞ւ ոք մ'իրենց դուռն չի զարկաւ...
Եւ մարդը կամք մ'է, այս ի՞նչ չունեց, ի՞նչ կամ...
Եւ աշխարհ՝ անծիր երկիր մ'է անհուն՝
Ինչո՞ւ ոմանք քա՞ր մը չունին գլխուն...
Եւ ամէն տարի հունձքը կ՚ողողի՝
Ինչո՞ւ իրենց հա՛ց մը չկայ հացի...

Գործարաններու դուռները փա՞կ են
Ամիս մ'է արդէն Հայրը մեկնեն
Բանվորներն ամբողջ նստեր են փողոց.
Ամէնքն ալ հայրեր մի քանի որդոց.
— Մասսայով շա՛տ, խնդրանքներ չեկան,
Կ՚ըսեն, ապրանքով լեցուեր է շուկան.
Գործի մե՞ծ օրենքն է անտեսանելի.—
Այդ լա՛վ, բայց նոյն մտքին է դժուար.
Եւ բանվորն ամբո՞ղջ արտադրիչ է շատ,
Ինչո՞ւ հաց չունի բանվորն անաշխատ...

Մարդկութիւ՛ն, պատի՛վ... թշուառներ հեզո՜ւն,
Աչքերդ դաշ հավատա, մի փնտրեր ինչո՞ւն.
Մայրս ամուլ է, գողնալը մեհր,
Բայց թէ խնդրեք հա՛ ո՛չ ոք չի հանեն
Համառ ոք աղամ մեռավ ամամի,
Կինը վրայ սաստիկ ամամի...
— Ձեզ կամեներ է իր կեռ սասին.
Աչքին արցունքներն անցո՞ւլ կհասին,
Ամենա՜ քիչ քիչ նեղսիրին մարո՛ւր,
Փարչ հոգին ինչո՞ւ կենի թարթարուր...

Բայց ահա տղան նորէն լացաւ «Հա՜ց»։
Հա՞ց... Մայրը ոտքի նետուեցաւ կատղած,
Հին դանակ մ'էրկան առաւ այլայլա՜ծ,
«Հաց նաւ.— բաւ.— ննաղ լլյա սառված...»
— Երէկը գնաց։ Պառաւը հոգւոն
Կայծեր հորդ կու տար իրեն խառնուն՝
«Միրի սևրապո՞րծ... միրի բարեւա՞ր...»
Դանակը ձեռքին դարձեր՞ւ կ'երթար,
Փրկելու համար անոթի տղան...
— Բանվո՞ր, այդ ճամբան կ'երթա կոխուած...

— Ի՞նչ կ'ընէ երբ ա՛գ մը մնա նօթի.
Ձեռքին բա՞ց ու բրիչ կնկան մեկղի,
Կ'երթա հաղորդվել մաստա մ'անխառն,
Կղինքի տեղով, կղինքի սաւրով,
Ու կ'երթա ամեն միջոցներով վառ
Աղքի մը կռիվ մըցել հասա՜ճաա...
Ին հաղթվեցա՞վ՝ ավա՛ղ է իրեն,
Իսկ եթե հաղթեց՝ աշխարհ համորեն
Դավեստի երգեր կ'երգե ամեն օր,
Պատմութիւնն ոսկի է՛չ կոստա անոր...

Քամին կդոռա, ձյուները կթռչին.
Բանվորը կանգնած չենքի մը առջին
Երգը կ'ամնկոյրն — լուրանն երերան —
Կործարաններու բոլոր աերերան...
Մատուցումը չա՜ա, իսկ խնդրանքը քի՛չ...
Ապա՞ւ փույթ, կ'ուտեն, կ'արձակեն գործէ...
Երբ դուրսը ձյուն է, գինվը չոգիով
Ի՞նչ լավ է ուտել՝ քանի մ'հոգիով...
Գործ չի՞ կա, ինչ փույթ, դա՛ս մ'է անկարեւ
Ու բանվորը մի՛չ մը խուլ մեղա...

Բանվորը կուլա. կդոռա քամին.
Աչա՞ դուրս ելավ այդ ատերեն մին.
Աստվա՛ծ, իր Պե՛տն է... Ձեռքը թավաված,
Աչերը կարմիր, բանվորը գոռաց՝
«Դրաւթյո՞ւն, Պասան, բնոմնյաց ճա՞յ եմ.

«Զգո՞ւյշ մեռնիլս, Տեր հոգին կ'այրե՜մ...»
Հարուստը նետեց ինչ որ կար իր վրան,
Ժամացույց, շղթա, դրամ, թղթադրամ.
Երեկ տեր, հիմա աղքատ գաղթական,
Կփախեր ինչպես բուն մը՝ թռչո՜ւն...

Բանվորը ապշա՜ծ նայեցավ հեռո՜ւն.
Իր հարուստ տիրոջ վարքին զարմացած,
Նայեցավ քարե ձեռքերուն ծերուկ,
Նայեցավ հացի դանակին մանրուկ,
Նայեցավ անկյունը, նայեցավ իրեն,
Փղձկեցավ հոգին. Հովահատարը՞ն
Ձայնը երկարեց ցայգին մեջ ազդարար՝
«Ա՛յ հառա՛ջ, հառա՛ջ, եկո՜ւր, ա՛ռ եկո՜ւր...»
Բայց տերն ավելի արագ կ'երթար լուռ.
Ու կրկինները ձերը. «Եկո՜ւր, եկո՜ւր...»

— Ո՜վ բարի բանվոր, ծե՜ր բարի բանվոր,
Ին այնքա՞ն անտես են մարդկությունն որ
Ճարելու համար ապրուստ մը հացին
Կապավինեիր փառ դանակից հացին...
Ին սփափական կյա՛նքդ իմի մը պես՝
Ունիշի մահով պիտ՝ ապահովես...
Ին պիտի գալես մահին մեջ լռելյայն՝
Հող չէ՞ ին գալիքից համար ըլլա այն...
Գե՞հ, դեռ մեռի՞ր,— մեռի՜ր են արդեն,
Մարդկությունն ի՞նչ խեր մարդասպան մարդե՞ն

Ին չե՞ս ուզեր որ քու դանդաղ մահով
Տերդ իրեն գանձե՞ր դիզե ապահով...
Ին անդե՜ր, թե վա՜ն, թե խե՞ղճ, գաղթական,
Դուն դեռ տե՞րն ես քու սեփական կյանքերին...
Ին զավակներուդ չկրցար թույլ տալ
Ապրիլ առանձի՜վ, կյանքին դեմ կուրծք տալ...
Դանակդ աղիքիդ խաթե, ու դարձուր.
Իրենց քաջաբար մեռնիլ սորվեցուր.
Մեռնի՜լ անտանջված. անճիչ, մթին, փե՜ս...
— Աչքերը գոցեց... Ու բռավ ա՜յլակա

Տարինե՛ր անցան հիվանդ կղզիում
Լուռ անձկալիս մեջ անկարեկցած իմ դեմ
Այս համեստ ցանկանալն արդեն ժանգոտած
Որ ձմեռ սառած մեր արյունով փթաց,
Ու գիտեր էր անհունաբույր գարունքին
Զոհերի մեջ, մեռա՜ծ գործավորին թև...
Բարձրագույն այցելով, պաշտելի՜ հեղինակ,
Ու գաղտնաշուկայան շրթունքս
Խորհրդավորի՞ն այդ՝ մահին մեջ լռելյան
Տառապա՜ծ, մեռնենք, այդ թանձր մարդկությամբ...

Ու բանի՜ անգամ բռնաշունչ շարքին
Ո՛վ բարի, մատաղ-ան գանձակիր հայրին
Դու՜ ես մեծեղին պաշտպանական մարդկանց
Դու՜ ես, հավետ պիտի այլ հավետ ապրեցած.
Դու՜ ես, ո՛վ թագուհի հայրերի ու անմխիթար խեղճերը
Եվ որ կրծքերը զարմանա՜լ մի լավ
Արյա՛ն վրա հիմնել Օրենքը ապագա,
Բայց կրակարան-որ խաղաղությամբ գաղ
Արդարությա՜ն փոքր գաղ արյուն
Զոհված մարդկության երազներուն...

1909. Լոզան

ԵՀՈՎԱՅԻՆ ԱՐՅՈՒՆԸ

Երբ բոցերն այս անհուն համբույրն այդ օրվան
Աստվածատուր իրենց գառ գառ պաշտամունքին,
Ու երբ Տերունի Տերը հերթ մեռյալն
Կրծքային գա՜— հավատ՛ թագուհին

Ճեղքերն մարդկության մեխ բազմաձեռ,
Կործերին փախած մի հրաշալի արծիվն
Դիմեր կար աղբյուրն խաչին անմեղներ.
Ու իր յուղային մարդկության մեջ վերջին

Ենովայի յակ արյան ամենքն
Ու երբ եկավ գրավ երկինքը

Խորշակ-դեղնոտ ճակատն հակեց ծերացիր,
Ու միակերպ ու անայլայլ նա պատմեց.

— «Ամեն տեղ կյանք տեսա, խոյանք ու ծաղիկ,
Սարին վերև, ծործորին մեջ, ափին քով,
Շուշան, ամբոլ կըխնդային միամիտ,
Ու չնչակներըս կ'երգեին խոյանքով։

Ու թիթեռնիկ, միջատ, ծաղիկ ու թռչուն
Կծծեին երանություն մ'անհըմար.
(Փո՞ւյթն էր իրենց Տիեզերքին մեծ ինչո՞ւն),
Երանություն, զոր մենք դեռ հոն չենք ճանչնար...

Ու լսեցի, որ փայլի վարդը կ'ըսեր.
«Ի՞նչ աղվոր է...» կ'ըսեր վարդը հովերուն,
«Ի՞նչ աղվոր է...» կըկրկներ հովն հեշտասեր՝
Փայփայելով բույն մետաքսատեն ձագերուն։

Սարո՞ւյն դաշտ, մաղձեցեալ սարն ի վեր
Փայլերուն տակ հեծկլ-արտան հետնաբույսն.
Սզրիտներուն երգը լսեց կայլերը.
Սոխա՞կ անցած ծաղիկներուն վրա գույն-գույնի

Ու դաշտերու անփառունակ շյուղերեն
Մինչև հրաշալի կոշտիկյանները լերան,
Իրենց ցողին վրա խամրեցան տրամորեն,
Դողդողացին ու համբույրիս տակ մեռան։

Օդին մեջ հոսն էր խարսխվող ծիլերուն...
Ու լսեցի, որ ախեղճ վարդեր...» Կ'ծեծեր
Հնարին թռչունն, որ կփախեր չվարուն...
Ես կեցեցի. Քու հրամանդ այս էր...»

* * *

Ինչվան մո՞ւթ մթաբիս մ'րրավ անդգա՞մ...
Ու երբոր դողը եկան թաղերն ու հրյուս,
Իր հոգին դեռ անծանոթ պետք մը զգաց.
Նվաստացուցի՞ն, անհայի՞ պետքը լալու...

1909

ՊԱՍԹԵԼ

Հոգիս նիհար նըկար մըն է բասթելի,
Ուր ոչինչ կայ աչքի խօսող, ոչինչ վառ
Ուր ամէն ինչ մշուշի մէջ կ՚հալի։

Կապոյտ սարի մը կատարին ամայի՝
Բաղեղապատ խարխուլ գմբեթն հովտափին
Տարակոյսի անդունդն ի վար կ՚հալի։

Բյուրն ի վար, բյուրն ի վեր՝ իմ կյանքիս
Խոպան ճամբո՞ւն է, որ կ՚երթա մենավոր...
Բասթելի մութ դաշտանկար մ՚է հոգիս,

Ու չոր ճամբուն եզերքն ի վար իմ մոլոր
Բարդիներուն ու մեղքերուս, վերքերուս
Կրանիթե մահարձաններն են բոլոր։

Պարանկ, աստ իր դաշտերուն մէջ չլկան,
Իր ձորերուն մէջ ո՛չ լճակ, ոչ հարթիս,
Ու քաղելի իմ սրտիս քո՞յր աղջկան։

Մոռցված ա՛հ մը ջուրի վրա հեռավոր
Աչքէ հեռու, եղերուն մէջ կ՚ահճի
Անուրջներուս վայրի կարապը աղվոր...

Ու այս բոլո՛րը կ՚դողայ, կ՚հալի,
Մշուշի մը տարտամությանը մէջ սոր
Լուսոյ դէմքի մ՚ամփերը կը պաշտեմ...

Հոգիս նիհար նըկար մըն է բասթելի։

Ինդրա

ՄԻՆԱԿ ՄԱՐԴԸ

Հորիզոններու վրա հեռավոր
Նավարը իջավ, բայց՞ ավեր
Նավարը իջավ, բու բույնը ո՞ւր է որ,
— Հորիզոններու վրա հեռավոր...

Հորիզոններու վրա հեռավոր
Խավարը իջավ, մանո՛ւկ, աշխա՛րհ.
Քաշվեր են իրենց բույնին մեջ ազվոր.
Խավարը իջավ, քու բույնդ ո՞ւր է որ...

Մինա՛կ ես, տուն-տեղ չունի՞ս հեռավոր.
Անտնությունն մահվա՛ն չափ է ահավոր.
Խավարը իջավ, գլուխդ ալևոր
Ձագիկներ պահի հայրին որդավոր...

Կանանչո՞ւ լույսեր խավարին մեջեն,
Հին սերող գույներ վերա՛ր կքեցին.
Վա՜խ, դո՞ւն ալ չունի՞ս լույս մ' որ քե՛զ կանչեն
Հորիզոններո՜ւ վրա հեռավոր...

ՂՈՂԱՆՋՆԵՐԸ

Արյունի գիծե՜ր, պատկերնե՜ր, հուշե՜ր...
Նորեն այս գիշեր,— տանջանքի գիշեր,—
Հիվանդ հոգիիս պատերուն մեջեն
Ղողանջի խավար երգեր կհնչեն.

Ահազանգերն են, որ իրենց փայլի
Ու ահեղ ու մութ ճայթյունն արույրի
Որ եղե՛ռնորեն, մահագո՛ւժորեն,
Տենդոտ գանկիս տակ կգոռան ձորեն.

Ղողանջը... Ողբի, աղեխարշ լալու,
Ճիչի, անե՜ծքի— վայրագ ալիքու—
Ու հառաչներու մեջեն խելահեղ
Սարսափի անհո՜ւն ղողանջն է ահեղ.

Դիվաձայն կարմի՜ր, կարմի՜ր ղողանջներն,
Դուք չե՞ք իմանար զանգակատներե՞ն
Մեռելով հափրացած շան վոհմակներու
Վերջալույսին դեմ ոռնումն ահարկու...

Ու չե՞ք տեսներ, ո՞ր հեռուն հեռու
Հրդեհով կարմիր հորիզոններու
Վրայ տխրօրէ՞ն, ու աստուածաբա՞ր
Իջնող գմբէթներու մահաշուքերու

Կարմիր կանանչն աչքերս կորսն…
Վերջին հառաչներ կուրծքերու խորքին.
Մեռե՞լ. հոգեա՞ր. կոյտ կոյտ, քով քովի
Կոկոտայող ու խաժերը ալգանքի…

Անապատներն են, կ'ամփոփեն տրտում.
Անապատնե՞րը, անմա՞ր. անապատո՞ւմ.
Որ հեռուէն հովիւը պատերուն մէջէն
Նորէն այս գիշեր կ'ուլան, կ'հնչեն…

ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Մութ թանձրացած խուց, աշխարհէն մի մութ ճամբան վրայ կորա՞ծ,
Մոլորած մի՞ք գալիք պես, կամ ասես սեւ խաչնարա՞ծ,
Որ գիշերով կարմիր է ծածկերին մէջ սարդ՞.
Աշխարհի հովերու աղաղակը հեռուն բե՞զ կ'երկարի…

Փո՞ն աղօթքով ու խանկով անոյշ հողի յանկա՞ր,
Գո՞ն երազի մերթին բոցմ, ո՞ն հին սիրտ՝ առասպելական,
Գո՞ն սիրտ խուց՝ անկանոն աշխարհագրած նկարներ.
Խաղաղութեան աղօթա՞ն կապուտակեալ ամպ ամպիկի…

Գալն այսե՞ր կ'երազես, թու հորիզոնը խո՞ր մ'է քու՞…
Վերա աչերդ նկարին, ու գալարական խաչազա՞ր
Բանտապետի նիւթեր ձեռքով կարմիր պատերուն…
Ի՞ մեկ չունի, եթէ ոչ խեղճ աղօթարար յիշատակ…

Ու կրկնէս քաղաքիդ ձայնը, որ մահին մէջ կ'առնի
Հայրերու կոտրուած գունդ խցա՞նս անօր թէ ե՞րբ կ'առնէ
Վանահայրերու նորին, փոքրիկ Աստուած, կայսեր Զարո
Նորոյն շնորհիւ ճերմակ մեղքերու տէր չեմ ...

Ու կրկնակ զարդարած կարմիր աղյո՞ւսը թողին,
Կարմիր աղյո՞ւսը ճաւկեց, ու կիզձկի խե՞ղճ հողին...
Ոչ մեկ բերեր մանրիմ, որ բեզ լսեր, բայց գացե՞ —
Ներապարծ մ'որ առջիւ առաջ հասան իր աչերն կցացեր..

Պիտի կրկնե՞նք, ո՞վ բերեր, զու կենդանի դամբարանին,
Այն սպանման բարբառները բաղդրառի մեռելիս,
Ու երկաթի շղթաներ կեղտոտած անհարին,
Արդարութիւնն է, հողմոց, չի թաղվեր յուրաշ երբեք...

Ու անհուր, ու մեծ Ալրշադրական մ' անխնա,
Երբոր չեփորը ճշյալ ու ծաղավարդի արթնում,
Քո՞ւ արյունով, քո՞ւ մսով, քո՞ւ զինքնահրով բազմին վրա,
Հասակ «Սառ-Ճանճքին» կրկին զքրդալ բռնութիւն...

Հո՞սկ «Սառ-Ճանճքին» Թարգերան, մարմիններերան, գանձերան...
Հո՞սկ «Սառ-Ճանճքին» աճնող, որ Ասաֆաններու պես, հեռո՞ն
Ամբոխներու կ'արտանեն մա՞ր ճիվաղ ճեղանց...
Հո՞սկ «Սառ-Ճանճքին» դող դող կրկես կյանքին կենով...

ՍԵՐԸ

Սերը՝ գիտցե՞ք, անուշ ցի լուծանք է,
Առանց սիրո մարդ էակը նոզկանք է,
Երթանքներդ երբ զայրեն սիրտի՝ զրանքր փակի,
Դուրս կվիժին՝ ոչինչ նման կերծ փորձանքն.

Առանց բերկ զանց էր ամեն պայքարներուն դյուր կյանքին,
Քերմով կեւայրին զույց ամուսնոց թանձկացին.
Արևն ևս զուռ չմտավ լուսնուն գիշերային,
Մեր սրտերը կկայծոտեն հուր լույսով մը անքնին։

Անսեր սիրտ մը պատառված է զատարկ արան,
Դատարկ սիրտ մը միայն բեղմով կցինվի.
Սիրո ժամեան բոցբոց կ'ասենեն սիրտն հասկեր,
Երազանքներ, բասար չրթներ, կարմիր աչեր վարդենի։

ՀԱՅ ՁԱՅՆԸ

(Աւանդական)

Ձյունի պես ճերմակ ծերունի մը կար,
Նույն պես ծերուկ ծերունի մը կար,
Հասակը կորուկ, տակավ կոտկար
Դարերուն. ու մուրճն իր ձեռքին սղկար՝
Կիրակի տոն-օր ցավեն խելագար՝
Դարավոր սալին վրա կոփար...
Ձյունի պես ճերմակ ծերունի մը կար։

Գեղջուկներ շարի՜, գեղջուկներ բոլոր
Գեղջուկներ սարի՜, խեղճուկներ բոլոր,
Կա՜ց տարօրինակ, ճամփուն վրա մոլոր
Երբ կլսեին կիրակի տոն-օր
Մուրճի ձայնն՝ զանգի պես ամենատո՜ւր...
Գեղջուկներ շարի՜, գեղջուկներ բոլոր։

Ծերունին կըսեր «ԱՆՁԻՆ է սարին...»
Չի տար իր անու՛նն անվեր ուրիշ սարին...
— Երբ Արարատայ սրա գնաց անտառին
Անձանոթ ձեռքեր առին դուրս տարին
Կե՞րթ, ո՛վ... ան՝ հաս սեպը կատարին
Իսկ միայն անդրկեր լեռն կթափին...
— Ծերունին կըսեր «Անձին է սարին...»

* * *

Ծերունին երեք կարին ամեր վեր,
Երեքն ալ խիղճով՝ երեք սարի պես
Արարչին բաժա՝ «Հա՛յ ըլ, ինչո՞ւ տղայս
Դու ամենակարին սայլը կծեծես...»
Հայրն բաժակ թե ի՛նչպես Մեծն Արտաշես
Դիմեց իր որդուն՝ «Թե դու չես հետդ...»
Կեա՞ց ու չեկա՞վ նույն կամենին պես։

Որդի երեք պայման անեն անմիջական
Երեք լայն պես Արարչային նման

Ըստ երկրորդին՝ «Հո՜ւյս, անտանե՜ն
Սարն ու Հովտակները միայն կան գան մամ՝
Արտավազդ կապված կա, եւ իր շղթան
Կծեծեմ. այս է աստծոց հրամանը...»
— Գնա՜ց ու չեկա՜վ աստղերույն նման.

Ծերունին երեք օրից անեց մեծ
Որեր կուժի պես Արդանից խմեց
Ու մյուսներուն պես՝ երրորդին պատմեց
Հի՜ն, հի՜ն արեւու ամպեփառքը մեծ,
Ցույցը տուր նշխար մ'որ արան հանեց.
— Գնա՜, տե՜ս կ'աստի՛ գեռ Արդան հոգածեծ...
Բայց որդյակը յո՜ւ կայար պանդուհեն.

Գտավեց արքաները, աստվածները հին,
Հայկյան երկնատար Բարդամի գա՜հին,
Արքայն Արտաշես, Սաթենն թագուհին,
Հայրը Արամազդ ու Միհր ամեհին,
Անահիտն՝ հայու մա՜յր աստվածուհին.
Սարը ամպոտին համբեց սարը հողին,
Արքայից, գեղց դամբաննե՜րն ալ հին.

Ան հավա՜տքն անեց Մասիս սարը չկրան,
Բաշխեցա արքա՜ն, գեղց գերեզմա՜ն.
Սեր ծե՜ր, սարը ծե՜ր... Հին զրկեց ազան,
«Գնա՜, հարցո՜ւր սարին, թեեւս հոգնեցան,
Սնծե՜մ գեռ շղթան մեր Սարգավթյան...»
Տղան երգկենցավ՝ «Սա՜ր, չանից գուրգանէ»
Ու գնա՜ց. նույն աղամբին էր ան...

Ան գնաց լալո՜վ, ան գնաց ցայգին.
Գնաց զարկերով, բայց ա՜հա՜ կրկին
Եկեր է, խաղրիկ բերեր ծերուկին,
Խանդով լեցուցեր այնոր հոգին.
Ու ան կդարձնե... Բայց ասրկաղին
Շղթա չէ՜. գե՜նք է երկր ծերուկին...
Ձե՜ռ լսեր մինե, կ'երգեն ձեր ու կին.

Ախտարի բերավ Մասյաց աղավնի,
Մեղ խաղրիկ բերավ, ասավ ծիծեռնի...

Չէ՞ք տեսնիր մեղմանքին հովերի ու ձայների,
Կ՚երիզեն մեր աչքերն ծովը ծիրանի,
Բացվածքն միջեն կարմիր եղերին,
Վահա՞գն է, Ծիրա՞ն ամեն երգ հոգին...
ՉԱՏԻՆ է, ցավը Ազգին, երգ կանչին։

1910

ԱՍՏՂ ՄԸ

Ամեն իրիկուն, արևն երբ չքանա,
Արցանց մեջ կարծես՝ կրակի դանդա՞ղ,
Ու ամպերի մեջ ասուպը կ՚իջնա,
Ես քեզ կ՚նայիմ, ո՛վ Աստղ իրիկվան։

Չեմ գիտեր, ո՛վ Աստղ, անունդ քանի.
Դեռ ինծի այլինչ չեն պատմած քենե,
Գիտեմ միայն որ մանուկ հասակես,
Ո՛վ Աստղ իրիկվան, ես կ՚նայիմ քեզ։

Մանուկ հասակես մինչ՞այն կ՚եւան ես դողդող,
Անհամբեր մեջ հոգին ժպիտը բացրող.
Ինչ փույթ թե անցյալն դեռ բյո՞ւր աստղեր կան.
Ես քե՞զ կ՚նայիմ, ո՛վ Աստղ իրիկվան։

Անոնք շատ թարմ են, անհաս, հավակնոտ,
Դուն մայրն ես, մերին հարկանության մոտ,
Մինչ՞այդ, ամպո՞ւն, ամպո՞ւն, ամբողջ
Ո՛վ Աստղ իրիկվան, ես կ՚նայիմ քեզ։

Քու լույսն ու շինյաս,— խորհուրդը բույրին,
Քու հոգուն ես հեռվի,— Հո՞գյար անհասանելի...
Ու երբ աղջամուղջ գիշերն կ՚իջնա,
Ես քեզ կ՚նայիմ, ո՛վ Աստղ իրիկվան։

Այսօրը երգ մ՚է ցիրց... Ու ի՞նչ կ՚ըսեմ, Աստվա՞ծ,
Մինչ հոգին հարած ու մեռած ու խորտա՞ծ...
— Մեր է սիրտս, բայց աչքս արթնացած,
Ո՛վ Աստղ իրիկվան, դե՞ռ կ՚նայիմ քեզ...

1909, օգոստոս 20, առավոտյան 5
Սիլիվրի

ԱՍՂԵՐ

Ռիֆքն-Մարաշլին

Նէ և Նաս Ու մութն այնքա՞ն տարփաւոր
Էր այդ իրիկուն ու ո՞վ գիտէ ասվոր
Կ'սպասէր երբ մութին մըտածին...

Ու ա՞յն գիտէ այրող անհուն-կապոյտ-ամենքին
Ծաւէյին մեջ պարման պաղ գիշերներու.
Ու հոգւոյ երբ հնաւն հնաւ...

Ու բյու՞րը ճամբները երգն շեպրաթանակ
Այնքա՞ն գիտակ էր պարզաւ արտամաւակ
Այնպես կ'ելար արդանցը հայի...

Ու վե՞րը կապոյտ երազով հոգի
Աստերին հագա՞յն հագա՞ր սրբերն աղ
Ուները այնպես չէր մը սիրածը

Բնությանն այնպես միտք մ'ունէր թագուն.
Որ պատուհանին առաջքն անցուն,
Նե և Նա իրար նայեցան հուզված։

Ու այլ բնության դրդումեն մղված.
Կենդանիներու այն մթի՞ն, անցա՞ն,
Անխոսուն իրեն պարտեզին ճամբան...

Սրբապղծում է ըսել ամեն բան
Ալպիկի Հայրապա գիշեր մըն էր տաք.
Մարգը խոնավ էր... Մնացածը գրտաք...

ՃԻՂ ՄԸ

Թախծած ջուրի կալքի մը վրա մենավոր՝
Իր թրթռուն յուղան եղեգին մը փարի,
Թռչունի ճիչ մը հուսահատ կ'երկարի՝
Խեղճ ճիչ մը, որ հոգեվարք մը կը հեռանա։

Որքա՞ն խոր է, դողդող, երկչոտ ու քնքույշ,
Ինչպե՞ս տրտում հծծե կրկին ու կրկին.
Ու ճամբան հետ ինչպե՞ս ձայնին ալ տրտմագին՝
Կմխրեմի հորիզոնին մեջ անո՞ւյշ։

Ու ինչպե՞ս լուռ կիջնա ջանին իր երգին.
Ու ինչպես ախոր իր շեշտին մեջ ողորմուկ,
Արծագանքին մեջն ալ մեղմին, անաղմուկ,
Արևելյան վիշտը անհուն կհնձե։

Այնքա՞ն մեղմ է, որ հազիվ թե կ'իմացվի.
Սույլ ան կ'երգե միշտ ու անխոնջ, անդադրում,
Մենավորներուն մթին հրաժեշտը տրտում,
Ան կոչումն խեղճ վախճաններին ու մահերը։

Մա՞հը ծաղկանց, միջատներուն, մա՞հն անույշ
Աստղիկներուն, ու թևերուն, մարդերուն.
Դա կոչումն թրթռմերը, որը հեռուն,
Կ'աներջին լու֊, կ'աղբյուրե՞ծ, խորին մեջ...

ՕՎՍԱՆՆԱ

Ո՜հ, երազի, երջանկության ու լույսի
Ճամբաներն՜ն, ճամբաներն՜ն տարիր զիս,
Հոգիս գինով խունկերի մեջ կուզի
Մինչ զոն ինձ դեռ այգերուն վրա կխայտա
Երազանքի, երջանկության ու լույսի։

Ահա՜ հոգիս քու խորանիդ ողջակեզ,
Ահա՜ հոգիս՝ քու աչքերուդ բուրվառին,
Ա՜խ խնկեթեցեք անեղոտ ծափեր հրրակեզ
Իմ տենչերուս՝ որ բիբերուդ մեջ կմարին…
Ահա՜ հոգիս քու խորանիդ ողջակեզ։

Մութ մազերուդ քու խորհրդին հնազանդ,
Ու երգերուդ, հառաչներուդ սիրելի,
Ու երանի աստվածության ալ տարած
Որ աչքերուդ գիշերին մեջ հնալի,
Բոլոր անոնց, Գիլանդ հոգիս, հնազանդ։

Տո՜ւր, տո՜ւր զիս լո՜ւյս, լո՜ւյս հովերու քըմայրին
Ինչպե՜ս բերկրեմ մը ծովերուն անձնվեր.
Պարծի՜ք դ, սիրո՜ւն անհունին մեջ, անձնավի՜ն,
Աչքերներուն բեռքեն ի վար, վիզեն ի վեր,
Տո՜ւր, տո՜ւր զիս լույս, լո՜ւյս հովերու քըմայրին։

Ա՜խ կուզեի, որ տըղու պես, մանկան պես,
Բազուկներուդ երկաթին մեջ բանտեի,
Ծըծեի զիս, ու իմ հիվանդ մարմինես
Կաթիլ մ'արցունք, պատ մը հույսնք չիննեի։
Ա՜խ գրկեիր զիս տըղու պես, մանկան պես։

Օվսաննա քեզ քու աչքերուդ հրաշքին մեջ,
Ու չըթներուդ թրթռացումին մեջ սրբատում,
Ու վանկերուդ երազանքին մեջ անվերջ,
Ու կուսությանդ փառքին մեջ անպատում։
Օվսաննա քեզ քու աչքերուդ փառքին մեջ։

Դու անուշիկն անձրևյան գալով, Օվսաննա՞,
Մեղքիս ներկար դափնիներով կուգամ քեզ,
Հիվանդ հոգիս յո՞ւյս Հրդեհներ կ՚արթննա
Տար զիս սրտիդ ճամփաներուն հեռավոր,
Դու անուշիկն անձրևյան գալով, Օվսաննա։

Ապրիլ, Լոզան

ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անանցյալ չէ՞ր, որոնց շա՞տ կ՚անդրադարձինք հեշտանքի
Կյանքերու մեջ — Դրախտի՞, ծաղկավայրե՞րն. — չեմ գտեր.
Ո՛չ նավերուն, ո՛չ փողոցին, ո՛չ դաշտերուն, ո՛չ տեղեր.
Ցնցոտիո՞վ, ոսկեզօ՞ծ. — կինը կի՞ն է ամեն տեղ։

Չեմ գիտեր գինին ինչպես և ո՞ւր էի ես տեսեր
Մեր յաններին կրակը ո՛չ արևմուտք, ո՛չ հարավ.
Միա՞յն երբեմն մութ թաներ կ՚ըներ նույնանման շուկա.
Կապո՞ւյտ, թե՞ սև — չեմ հիշեր — աչքը աչք է ամեն տեղ։

Օր մ՚ալ — ինչո՞ւ, չեմ գիտեր, կկարծեմ թե պարզապես
Ճամփա թափանցիկ էր չէ — խոստացեր ես ճամբան...
— Անատամ, մարդ (ու ցնցոտի...) կինը կի՞ն է ամեն տեղ։

— Հայրենի՞ք. անո՞ւշ, լավ ինձ. նույն քնին տեր մայրենի
Դուն նախատի՞նքը թափեր արցունքներ մեջ կանացի...
— Լացի՞... Ինչո՞ւ... Նույն անհուն դատարկությունն է ամեն տեղ։

7 Հունիս, 1909
Լոզան

ՄԵՐ ՔՈՒՅՐԻՆ

Անձրևին տակ հրայլե, ծի՞րը, ամենի՞,
Էզ բույրերին Վերջին օրն է, կխոսիր
Վա՞րդ ապրելու մեջը ուրիշ մը մահով,
Իր գիտակին կցանկա վա՞յր մ՚ապահով,

Խռովյալ ոգիդ մահամերձ գազանի,
Որ հոգիին մեջ փաղփան հուրը չունի։
Միայն դողդո՛ջ, կ'ուզե բուժել արևով,
Գտնել մութ խորշ մ'ու հոն մեռնիլ անխռով։

— Ո՛վ սիրտս. տարիներով դիակներ,
Խաղխաղելով սուր ժանիքներդ են մաշվեր.
Ու կըրդաս մահեն, մինչ Մա՛հ է անուշը։

Ինկի՛ր. դիակը՛դ ալիքի մը արնաներ
Արցունքներուդ մեջ կորած. կամքե՛ն զրկված,
Կարմրեցող հո՛ն, փառքերեդ մաքրված.

Դե՛ն. կյանքը՝ մահն արեն ըլլեր է Աստվա՛ծ...

1 Հունիս 1909.
Լոզան

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳԸ

Ո՛վ անմխիթար, անդրշիրիմի անմա՛հ սեր,
Կապույտ կարո՛տդ ամպերուն հավասար,
Սիրտ որբուհի, սիրտս ավեր, հոգիս առ։

Տարիներս անցան Կապույտ եւ ցուրտ,
Մաշեցին նորեն կամանանքս վեր բարձր,
Սրտավերին ծերաներ մո՛րն ինձանի՛ց։

Ահա շնո՛րհ, թա՛ք ինձ հին հույսեր կիսատիկ
Դո՛ւն, Գողգոթա՛, որ ձերբս հետ միասին,
Երկնային երա, սիրտ ան խաչն իմ ասին։

Դո՛ւն, Գողգոթա, ավելի այր մ'ալ զկխահավ
Եւ վար իջայ, սիրույս մահով պարտանակ.
Մարդկայինորեն. իմ սոսկ հետ միայնա՛կ։

Դեռ հոմերույքին շուրթ անկ հոս ամեն ինչ,
Դեռ իր պատկերն անկ կարծես քարը ցինց.
Եւ իր երգին շեշտը նորի՛ն ինչպես ոչինչ։

Բայց ճամփի խաչ կղզյակին մը վրա, հեռուն
Ուշ մնացած ձեր զորտ մ՚ա՞ն կկա,
Կյանք, կա՞ր, վերջին երգն է սերերուն...

1 հուլիս, 1909, Ժնև

ԳԵՅՏԱԿ

Անո՜ւշ թիթեռ, խի՛ստ թիթեռ,
Ինչո՞ւ այս երգը պաղատող
Ու հրճվելով
Ծո՜ւն գալ կուգիս, ա՜հ, թի՜վ, եա թի՛վ,
Քնքուշ թիթեռ, խի՜ստ թիթեռ։

Թող իմ չուրերը անդադրում
Վազե՜ն, վազե՜ն։ Մի՛ մի տրտում
Հառաչներով
Եվ երգերով խառնխառայրն
Մի վրդովիր անանց հագին։

Ես դաշտերուն հյուսին եմ սիրուն,
Բյուրեղ ծնունդ եմ հեռուններուն,
Գլգլալով
Գարնան չանչին տակ արոտին
Կվազեմ միշտ հեռո՜ւն, հեռո՜ւն։

Ի՞նչ փույթ ինծի թե հեռակա
Լեռնեն անտես մեծ ծովը կա
Ու ցնծամո՞ւ,
Գերեզման Մահուն գետի առաջ.
Ես երգ ունիմ — ոչ թե հառաչ։

Կյանքը կ՚երգեմ ծաղիկ ու սեր։
Քերթո՜ղ, քերթո՜ղ, բայց մի՛ք գոնե
Արտասվելով
Մահն հոն է, ...* մ՚ապրին...
— Ես սիրահարն եմ մարմարին...

---

* Անընթեռնելի

Այսպէս յաւէտ վառին անոնք
Ու մինչ քերթողը կ'երգէր
Արտասուելով,
Վառին անփոյթ, ցնծո՜ւն, քնքո՜յշ.
Դէպի իր մահը կ'վազէր...

ՋԱՆ

— Լսէ՛ ինձ, իշխան, չքնաղագեղանին իրեն
Ջաղացքի մէջ է իշխա՞ն ինքնաբերն.
Անհրաժեր այսպէս ծնես գիշերով
Ինչո՞ւ կխռովես իմ հոգւոյս անդորրով.
Ծերուր չանի՞ս դամ. այս ի՞նչ մուրազ ունիս.
Հարցուցիր կինս ու աղջկանս անունը
Սատափած չանի՞ս դամ, հարցուցիր տարիքիս.
Մինչև կրկնուում է ձեռնիս ո՞չ հազիւ

— Քեզ բան չի կայ, մի՛ սարսափիր, Ջա՛ն,
Մալաթայ իշխանն իր հաստ պալատան
Ճարթեան ցինելով մարմ մը ճարպար.
Ու կնաց փառքիչ դատ անհագնիս մոա
Ուր մայրն աղջկան Գեւո կզնոնար...
Արեւս չարքի վրա ոտքի կենալ՝
Անչուեց պատանին փախած ինչպէս ձերով՝
Տոսր ասպարելն գինվոր մարդաչկերաց...

— Գիշերով գլուխն եկանք մինչև Գոռ,
Դուն մեր պատվական Ջանն ես աղջկանս...
Ըսե- ասենք մը ի վեր Թուրքեր
Հոս կեղծաւորն դաշանձերուս կեր...
Այս առաւօտ հոս իր եղբայրով
Ինկն եկաւ ու ո՞չ չի դարձաւ բարով.
Ասոր մեջ դաւաճանը մը կա դավաճան.
Խոստովանէ ինձ, քեզ բան չի կայ, Ջան։

Ըսէ ասե՞ն բան: Քեզ հետ աղ ու հաց
Կերած ընկերներ ենք... — ու Ջանը դողաց...

Նայեցայ անոր ճարպասա պանդխտածին.
Նայեցայ իր սուտ պարզին ցնցոտին.
Նայեցայ աղջկան, նայեցայ կնոջ.
Արցունք մը փրթաւ կոպերէն դողդոջ
Եւ արթնանք՝ ինչ իր սարսափներուն
Ոգին հալածական, բոլոր չմոռցած

Պատմութիւնն ինծի ըսաւ պզտիկ հարցով,
Ամիս մ'առաջ էր Բէկը հոս եկած.
Աւազակներու մէջ լեռը բանակեալ
Սուրն էին առած՝ կին, երախայ ու կով
Ես մինակ էի աղջիկներուս հետ.
Հրաման ըրաւ Բէկը խմբապետն
Ձիաներս, ամէնքս, ցրուիս ծերունին
Բռնեցին, հանեցի՞ն կապեցին սիւնին...

— Ո՛հ,— ըսի,— գթա՛, հայր, անդ մայրդ եմ...—
Բայց Բէկն անդրեւ իմ աչքերուս դէմ
Խեղճ աղջկաս... Պաղատանք, լաց, մեծ...
Վերջապէս խեղդեց, գզեաներ, սրտեց...
Հետոյ գործերն այս Ու ես պառաւցի.
Ու ո՞ր Ալլահի՝ մեղքցեր ինծի...
Բայց Բէկը բռաւ «Ջանըմ մեր հոգին է»
Ննջեցէք պաշն, զուռնա զարզացն է...

Այսպէս կայացուած, անցաւ, անհատ՞ցք.
Աղջնակիս գերած գիւղերն առաջ
Մնացի անթաղ եւ օր ու գիշեր.
Քանի՞ օր, քանի՞ գիշեր չեմ հիշեր...
Երբ եկայ՝ գացի մեր բնակարանին.
Ճամբան վրայ հասայ... կեխոտարանին...
Հետս արեան հետք... Հետս զանգեր մոմեր...
Խումբ մը լուսամանուկ գիւղէն մը չարք...

Դողդոջ դլաց Պառաւ. ձայն հոգեհեծծուն...
Այրյարին հայոց.......* Աման՞ծ,

* Աւելիանէր

Ճանճոտ, գարշահոտ դիակներ հոս հոն,
Ցանուցիր Ալեն ու Վաճկոյ ձայոն...
Տէրվիշ կտարներ ճամբայուն վրա
«Ծերուկն ալրեցինք մահի մը համար.—
Պատասխանեց ինձ,— կըղա՞ս վախեր...—
Խնդաց խենթի պես. խնդացի իր հետ...

Ու երեք գիշեր՝ համրանակ քույրին
Թալեցի գացի կավճագիլերոն.
«Հայրի՞կ, պղծեցին փոխ առ՛ւր աղջի՞կ
Մեր գյու՛ղն այրեցին, ծ՛ա ճեմ աղջ մհնա՛կ
Բոժ՞ ինձ. մե՞ջջ. վրեժը փոստագին...
Մի պետք է զարձնել մեջուս այրած ապարանքին...
Բայց իր աորիքին ջա՞ն տալ աղետ,
Լողաց խենթի պես, լացի իրեն հետ...

Հաչումները ու պարձառ բոլոր նորին քաղցից,
Տերմիզը մյուս օր եկավ. «Ոչխա՞ր, հա՞ց...
Զա՛րկ. ազատ հանելարձ խոսէ ձայն մը ներսէն,
Կացինը առի. պարկի վզոյի պես,
Զարկի դռներին, և —.....* զարկի...
Ու՞ղն... Զինա՛... Արյուն վրեժն է դառնի
Ու՞ղեր... Մեկդուցին... Ու՞ղեր... Այս-ցեղն
Մարդոց հանդեպ փոխցին անխղճությանն կ...

Այդ օրեն ի վեր դարձի անխոսո՞ւն.
Քաշ՞ն. ավեր՛, թերեւ բաստառնո
Այս առասն ձրով բեկը եկավ. «Հա՞յո
Կոնակին կացիներ ամբի վասացած...
Զարկեր բուռ. «Բեզ ձի, հրացան, դիմարկ,
Հայդէ սապայի պես, առ քաշէ, դա՞րկ
Այլես անդար կինարը մ'է ծնեռնելու,
Գնա՛, հայերները պառն վրեժն անծխոսո

— Ու ահա ձեր Բեկը...— բռավ ցեփ-ցեղին*
Բանալով ետի ցանակը Գերային...

---

* Անբիծնակի

Անեղ անապատն, ...* հուրին տակ
Կղզանման չաղացքն, Հնդա, ալյանդակ
Ու . . .* անմի՜ վրա թամբված ուղտը՞,
Բեկը ձգատևար կես-մեռել, կես-ողջ...
Վերը կիտայլեր մաճիկն հեթանոս.
Վարը կճանար անիվն մշտախոս...

Բայց հարազատ մայրով իշխանին քաւալ. «Ջան,
Կամքն Ալլահինն է, հայեր կզզյան
Դան քարի ծիր ևս... Բայց խավոլթյան գին
Կինը զորքերուս, աղջիկը իմն կին...»
Խոսքը չավարտած, Ջան երեք անգամ
Թքավ իշխանի ճակատին անգգամ
Ու տաս կորթերու հուրին դավաճան
Սակված չան պես Ջան մեռավ... կեցցե՛ Ջան...

8 Հուլիս, 1910
Լոզան

ԽԵՆԹ ՀՈՎԻՎԸ

Գարուն է, մամոն ու իր մառոճան
Խաչու կ'երթան, թռութիւնն հարսի պատմուճան
Կարմրորակ լեռա՞կ, զմրուխտ կհաղնի
«Մամոճան երգե երգը Վահագնի»...
Ծեր մայրը կ'երգե, կույս մառոճանը
— Երգը Վահագնին երգե մամոճան...

Աշուն է. մամոն ու իր մառոճան
Սար են բարձրացեր, դամե՞ր կ'արոճան
Քայ Հովիվն հեռուն կ'երգե աշուղի՞կ.
— Մամոճա՛ն, պատմե Արան Գեղեցիկ...
Մայրը կպատմե, կույս մառոճանը
— Գեղեցիկ Արան պատմե մամոճան...

Աշուն կսիրե Հովիվն մառոճան.
Բայց Փեռայի զնայ «Մարգի՞րը իրենն,—

* Անընթեռնելի

Կ'ըսէ մայրն.— օր մը կփնտռէ քեզի,
— Տե՛ս, պատմէ՛ զրոյցը սուրբ Սարգիսի...»
Մայրը կպատմէ, կուլայ մտածման.
— Սուրբ Սարգսի հէքիաթին քունս մտածման։

Ձմեռ է։ Եկան թուրդերը դամպանան
Ջրան վրա ասին սարին մատաճա՞ն.
Մաման խնձթելիր է իր դավերին,
Ինքնին կնոսի, կուլա խնձնյրին.
Անիմաստ ու խենթ հերիաթ մ'անվախության
Կ'ըսէ, կրկնէ, կուլա մտածման...

9 նոյեմբեր, 1910
Լոզան

ՆԱՄԱԿ

Գիշեր է, նամակ մը կգրեմ քեզ,
Գորցուց՝ ղըզրագի աչկերուն մը պես
Վարդ չեմ աչ ու ձախ տոմսեր գրելու,
Բայց հիմա սրտի պետքի մը հըղա՛ն,
Գրեթե՛ ակամա կգրեմ ահա՛,
Ու մատներուս տակ գրիչը կդողայ

* * *

Ես չեմ գիտեր որ ինչո՞ւ կգրեմ,
Կա՞մ գիտեմ սակայն թե ի՞նչ կգրեմ.
Կգրեմ սրտի հաշիվը սրտին
Այն մեկ շարժվան մեջ ասոր Ավրուդին
Որ ա՞յնքան ամզին սկսավ, ավա՞ղ,
Փակվելու համար հրամեշտով պա՞դ...

* * *

Ու հիմա այս քեզ խիստ անտարբեր է
Նույնիսկ ծաղրաշարժ, ի՞նչ փույթ, ինձ ներե.

Քեզ համար չէ՞, այլ վերջին կեանքի.
Հոգւոյս մէջ մեղմին շարժում մ'զգացի.
Գրելով կուզեմ տարրալուծել զայն.
Մի՞ կարծեր անկայնութիւն հոգեկա՞ն
Կուզեմ քեզ ամբո՞ղջ պատմել սրտիս.
Ո՛չ, մուրացկանի նման դուռ դուռ չանկիս...

* * *

Պատահմամբ համբուրեցի քու ձեռքդ անզգալ,
Քայլերդ արագ մը փոխելն անցա՞լ
Այդ սիրոյ ա՜հ կեղծիքը քննեմ՝
Եթէ ալ սիրել, ճանչցնել զանոնք
Որովհետեւ ան կ'համոզէ թէ դուն
Անմեղէն չե՞ս որ համբոյրն վրայ մարդուն
Կարելի լեզու գտնել բառերում
Անկեղծ զգայնութեան, խանդ, զգուշ,
Ան կարծեց գտնել զո՞ւր քու հոգւոյս.
Եթէ խարդախեցաւ՝ այդ իրեն ի՞նչ փոյթ.
Ու եթէ կը մէջ աչքերդ կայծոտ
Չեն գտան այդ նոյն բառերը ի՞նչ փոյթ.
Նաւ մը կ'զանեմ քեզ արտադրում,
Ու չհասկցայ եմ, ու մնաս բարով:
Ինչ մը բերան բառեր, համբերա՞կ թեւերու,
Վերամբարձեցի նոյնը հոգիս թեթեւ
Փափուկ մեղկերու մէջ կան բերան կուսեր.
Բերան կոյսեր կան փափուկ սրտի տէր...
Ցաւի փոքրամինան վարդափթիթներն,
Ու վերջինները եմ զայն. Նաեւ...

* * *

Բայց թէ դու իմանաս ինչ՞չը չի պատճեցնի,
Պիտի հերիք քեզ հոգիս անձանձիր,
Ես քու աչքերուդ մաքուրի կուսան,
Համաձայնեցայ որ՝ ինծ որ այլ բան
Դեռ ազնիւ սրտեր կան կինեկերու մէջ...
Սիրտ մ՞ր մը անեղ, փայլ ծովահարան անցիչ

Պիտի նորոգէ հողին սիրակեզ.
Ի՛նչ որ ալ ըլլաս, շնորհակալ եմ Քեզ...

* * *

Կեանքն ի՞նչ է։ Ամէնն իր ճամբան ունի.
Մարդ կ՚անցնի մէկուն գոգէն
Երբ կ՚ելլէ երկինքէն, երկու բառ կ՚ըսէ.
Ձա՞յն կ՚արձակէ թէ բերնին ա՞յս է,
Պիտի փախչիմ՞ կ՚արտասէ զոյգը.
Ու հետոյ կ՚անցնի, ապրը կյոզն...
Մեր վերադարձները հանդիպ է տարեկն.
Երեկները, քաղաքը, բանդագուշակները.
Կ՚արդիւնը բառ ինչ որ կ՚ըսլլանէր մենք.
Այսպէս քիչ մը մեր կանչնենք.
Եվ շրջապատն մահակացուն է թուղթ...
Առանց ճանչնալու նկարներս կ՚եղծանքս...

* * *

Միա՞յն, խոլ վազքերումներ, ձեռն երկեր
Կյանքից ճամբան փոխանցում հողմարեկ
Ու հասանելու՞ այս հիշատակին մը որ
Հանդիպեցայ խենթ մը որսի մ՚ախոռվար,
Խորհեցին թէ այդ խենթ սիրոյ քեզ սիրել,
Առանց չարանկրաու ալքի դամբարանին,
Առանց հաշիւի ու սառնցի կերպի,
Տարը, բարեկամի մը պես ոտքերն...
Մարդը գիտէ է Պարոյրին. ինչո՞ւ չաւ
Կրնար անշուշտ շա՞տ երջանիկ ըլլալ.
Բայց կ՚երթա մեն մեն իր ճամբան.
Ահա կ՚երթանք մենք ա՞յս մեծարանքով...

* * *

Ըսէք, մէյս կեանքի մը հացուն անհիմ դաս,
Որ մարդեր իրար կցեմեն մայրամ.
Այդ հացուն իսկ չունիմ ես. մեռս բառո՞վ
Համբերութիւններո՞վ, համբերութիւններո՞վ...

* * *

Հիմա որ նախանձս հատավ, ցնդեցավ
Կփորձեի մեն չէ՞ որ անիմաստ է այն
Թերևս ավելի լավ կ՚ըլլա ողջակեզ
Հեռանալն գրկել չա՞ն հեր մի ցրթանքի...

10 հուլիս, 1908
Լոռին

ՁՕՆ

Վա՞յ, տառապածներն զգեստներին, մեղուներին,
Արևներն անկեշտային յուղը բացին
Ո՛չ մեկ կուսանի Մնաց մասան երկնածին

Անտառներու մեջ նայյադները մեռան
Ողիմպոսին փառ Նյութին հիմնեց իր փրան.
Բանալին այլևս ո՛չ խանե, ո՛չ խոյանե

Ես ո՞ւր մնամ թմրապատար ադամի՞ն
Փառանգի հառըր սերերու տառապածին
Անձնուրեկ «Հիմո՞ր, ի մաճը զոհացին...

«— Բարձրացիր վե՛ր, բարձրացիր վե՛ր, բարձրացիր,
Դարյա Հովիս խավարին մեջ մտացիր,
Բարձրացիր դեպ ի երկինքնե՛րն անծիր»։

Ես բարձրացա զանգակատան մեջ Հրյո՞ւ,
Մենակ վերջին արևն զամ երգեցո՛ւ
Եվ վերջին երգը Բանալին անյու...

Ու խորհրդեմ աշխարհներին մեջ, Հեղնորե՛ն,
Ես կոխեցի Տողիս զանգերն մեծ լեզուներ,
Ու պղնձյա ճիչեր յալի ես վերևն...

Դուն չեկիր հավաքելու սուրբ զանգակին,
Դուն խավարոտ աշխարհներից սիրակի՛զ.
Սիրեցի՞ր դու, երգըս բե՞կ է, երգըս քեզ...

ՈՐՈ՞Ւ ՀԱՄԱՐ...

Ըսավ ինծի հօր վաշխառուն այն՝ որ
Հազար խեղճերու անկումն աշխարհ
Կ'որոճար՝ երկաթ իր արկղին առաջ.
«Որքա՞ն են աղքատներ, քա՞նի են հարուստ.
Քու ընկերիդ ձայնին— հավատա խորհիս—
Ավելի՞ քաղցրիկ կ'նէ ոսկին...

«— Ձմռան առաջ հիվանդ արևներդ եկէք,
Սիրե՛ք, երգե՛ք, լա՛ք, յաղթե՛ք, աղեկ.
Սակայն չմոռացուք կյանքն է արի.
Թող զղջացած ձեռքդ սարին փարի.
Օգնությո՞ւն կուգան եղբայրներ խնդրանօք
Պատմիրեց ինձ քաջ մարտիկն հոյցանի.

Ու սարն աշխատող ծերը զղջացած,
Որ կ'անգիտանար կյանքի մեծ ինչո՞ւն
Ըսավ. «Անոնք են երգերը հնչուն.
Բայց մարդը մարդ է, Թաշանք Թաշո՞ւն.
Ծուրդդ, ահ՞ա, ամեն տեղ ավերակ, վի՞րք.
Օգնե, թե մարդ ես. նոր հո՞ղ, հնաս եղբ...

Պատուհանս բացի. դալյեն զրահավոր.
Մերկ ու մութ ամբոխը «Հա՞ց» կպռար...
Գործարաններուն մեջ՝ միլիոնավոր
Մարդ կյանք կուտային հացին թունավոր...
Իջա երկրին մութ խորքերուն մեջ ցած
Հանքագործներ՝ հոն կփնտռեին հա՞ց...

Մորթն երկու ատակ չարժող հայոցին,
. . . .* աղքին ու տանգին,
Այլասերած, կեղծ մեղավոր անգույն
Սողուններ անթո՞ւյն օձերուն հանգույն

---

* Անընթեռնելի

«Բացին սուրբ— լռին. ա՜հ, բերկրա՜նք, տառա՜պ,
Մե՜կ կրակ կա՝ Կեղծիք, մե՜կ Աստված՝ Դրամը։

Հա՜յ... Ու գյուղի, ու քաղքի անդամ,
Որ նշանը սարսռի, նշանը անդադամ
Կարոտաք. «Մահ կերտված եմ, նաև՜
Ու մեծապարտին կրակն եմ նշանի
Հերիք երգեցիք սե՜ր, աղգ. քա՜ղ է այլ,
Ու եմ հեծանքիս, չկա՝ Եռեալ...»

Բայց ես երգեցի. ու ձեզի՜ համար
Երգեցի հիվանդ կյանքերը՞ր անծանոթ,
Դաժանի տղաք, ճակատներ գեղջուկ,
Մինչ ծաղիկներ հողի՜վ մի քաղցր.
Ու ձեզի համար հաշիվնի խոսո՞ր,
Երգեցի քաղցած չանչալս անծանոթ...

Ի՜նչ փույթ բամբասանքն ու ծաղրն ամենուն.
Դուք դեռ միամիտ սերն ունիք անցո՞ւմ
Վանին, Արմենիան, Սուրբ Եռեալին...
Ձեզ համար երգն է աղոթք բանալին
Դարերով կ'երգեք, շանթը մեկ կածոց,
Աստծո ձայներն կ'երթար դեպ ի հող։

Դուք որոնց համար ա՜հ մի արտայրին
Աղոթք մ'է, հառաչ մ'է, ճիչ մ'է անգին
Դուք որ Նեղեցին մեռածնեի կատրին
Վեր ակերով կկանգներ բացին,
Դուք որ կծոներ ձեր ավա՜նդ հողին
Մեռնող Արմենիան ու ծնունդ Աղդին...

Ու ձեզի համա՞ր է որ երգեցի
Ու քեզ այս բերատ տաղերս անհայրի,
Ինչայն փառքի այս սուրբ կանոն՞ն,
Ու հայաղձներ դալյն կոխն՞ն անծանոթ՞ն,
Դուք ձեր արցունքով պաշտեցիք գալար,
Ծաղկած աղբին հո՜ւռն այս երգը խնկած...

ԳՅՈՒՂԱՑՈՒ ՍԵՐ

— Կանաչե՞ք, Գարուն, սիրտս կրակի
Ճամփեկի մը պես գիշ կ'այրե ասպարկի.
Չեմ ճանչցած սրտես սիրուս կմքեցի.
Ըսե՞մ, ինե չըսե՞մ... Հայրը չբերածներու՞
Բայեն չէ՞ սիրույս, այսպեսն է թաղի...
Իմ ճամբաս կայն է... Բաժնվինք. Տղայնա...
— Գյուղացին լացավ։

Ժամանակ անցավ։ Այդ Թարախտավոր
Աղջիկը՝ Աստղի կ'երթար ավտոնավոր.
Երբոր գյուղակին մը մեջ հեռավոր
Տեսավ այն գեղջուկն իր հին սիրահար
Որ ամուսնացեր, որդով կ'ապրեր...
Բայց գեղջուկն ինչո՞ւ ավելցան կը նեծար...
Ու ինչո՞ւ լացավ...

Գյուղացին մեռավ, պատանեկավ կեցած
«Գեղ Համարիրեան էր...— ըսավ ավելացած.
Հիվանդ սիրուհին մնացած գյուղացուն
Որբիկը առավ, գնաց թաղվածին
Հողե մյուրին վրա չորեք առանձին
Ու այսպես երկուքն ալ լռին լացին...
Գյուղացին լացա՞վ...

1903, օգոստոս 21/ը
Սիլիվրի

ՆԱՀԱՊԵՏԸ

Հի՞ն, հի՞ն գյուղացիի մը նման հոգա
Որ իր հո՞ւսկ օրվան հասնիլը կըզգա
Իր պապենական ծառերին տակ փլուզած՝
Կքաշկեան իր գիտակն աղոթքն
Մեծ առ՝ ինչպես ինկած մի Աստված,
Իր մահի խորհուրդին մեջ պատանքված
Մեր նահապետը...

Իր ազնիվ բեհեզն երեկվանը չէ՞.
Որքա՞ն ի վեր ան կ՚ապրի, կըսեն.
Կհաշվեն հիսուն, ոմանք հարյուր դար.
Փորագրված ժայռի վրա կկարդար
Գիտունն իր անցյալը, մինչ ինք անգամա՞ր
Ժամանակներու վրայեն կ՚երթար
Հի՞ն նահապետը...

Արևմուտքի և Ասիո դարավոր
Ընդհարման վկան էր ա՛ն, ահավո՜ր.
Հարյուր ազգերու ջնջումին վկան,
Մեր երկրին վկան՝ դեռ ողջ, տիրակա՛ն.
Որ սիրտ չուներ իրեն դարերն անհամար
Ու համրիչին վրա համրելու համար
Մո՞ւթ նահապետը...

Էր երբեմն երբ պատանյակն իր խաղքին
Իր վրա կթափեր գանձերու ակին.
Երբ ճամբաներու վրա մեր Ախալցին
Իր կարավանները կձանայրին,
Երբ խափարակեա անաթի ապրող
Հայրերն՝, տա՞ն կռչեին յո՞ւր, Հո՞ւյ
Վե՞ս նահապետը...

Էր երբեմն երբ փաշաները Հռոմի
Գարշապարի տակ կընկրկեին մի առ մի
Երբ իր դրոշի բարբարոս ապրող
Համեա կ՚արտար պատարաան անզգած.
Երբ դեռ արքայից արքան էր ինքն,
Երբ թագավորները կզծեր կարքին
Ա՞ն նահապետը...

Բայց դարեր անցեր են այդ հին օրեն.
Աստված կյանքերն մահն է գրեր որեն.
Ու երբ մահամերձ կ՚իյնա վարդը մանկ
Բզեզներ կ՚երգեն իր մեջ ազնիվ չարգ.
Այսպես երբ դեռ ձայն չուներ կհաշվե
Իբր Աստվա՞ծ կ՚անցնի գիշերին մեջեն
Խե՞ղճ նահապետը...

Մի՜, մի՜ հիշեցներ անցյալն անկենդան,
Երբ Հայկ, երբոր Ներսես, երբոր քաջ Վարդան.
Երբ Արտավազդ, երբ Արշակ անվեհեր,
Երբ Արա, երբոր Տիգրան կկռվեր.
Վսեմ անուններ՝ զրահի պես հնչո՜ւն...
Զառամեր է ան, կ՛անվանեն — գնչուն
Ծե՜ր նահապետը...

Ո՞ւր են բերդ, պարիսպ, գղյակ, հայրենիք
Ո՞ւր են պարտեզներ անկախ, տուն, տանիք.
Նահապետն ունի մի կտավ վրան
Հալածեր են զինք Կովկասեն Իրան,
Անկե Հայաստան, այսպես խաչելա՜ծ
Կ'ապրի իր հոտով՝ սարին վրա կորած
Սո՜ւրբ նահապետը...

Սակայն երբ խռով կյանքին մեջ կա հույս,
Եր հույսն իր դուստրն է՝ իր վրանին լույս,
Զոր անապատին մեջ՝ ազավուն բո՜ւյս.
Մահամերձ ցեղին հույսի որրան կուլա
Զոր աչքերին մեջ սո՛սկ արբշիռ ողկույզ
Հո՜կ իրեն համար դեռ կ'ապրի անհույզ
Հո՜ւռ նահապետը...

Գիշեր մը խրճիթ մը կհասնի. Աստվա՜ծ...
Դստրիկը հոն չէ. փախցվա՜ծ, մեռա՜ծ...
Աչքը կմթնի, կփրփրի հոգին.
Կրա՜կ կուտա իր հասակ օթևանին,
Կցրվի խնչառ հովիվ հոտ, ոչխար,
Ու քալե՜լ, քալե՜լ կ՛իյնա ճանապարհ
Հեզ նահապետը...

Առասպելի մա՞րդն է այս ալեո՞ր...
Ոչ, ճամբորդ ընկեր, ճամբուն վրա մոլոր
Երբ տեսնես դրախտի երկիրը սիրուն
Նայե Երասխեն մինչ Կուռ, մինչ Սիհուն
Դիտե հորիզոնն որքան որ կրնաս

Հրդեհված բույներն հո՞ն պիտի ճանչնա՝
Ծե՞ր նահապետը...

Իրենք իրենց տանն այրեցին վերջ՝ լո՜ւռ
Կ'երթան բլուրներով, կ'երթան դեպի ո՞ւր
Կ'երթան փողոցի, բանտի, խաներու
Մեջ՝ պատմ երեսին պանդուխտ մեռնելու...
Անոնց ամենո՜ւն հետ, ամենուն մեջ
Անհանի ցավերը, ցավերով անշեջ
Մեր նահապետը...

1910

ԻՏԱԼ ՍԵՐԸ

Աղվո՜ր, աչերդ վրա սիրած վարսերդ թափածես,
Հայելիին մեջ դեմքըդ հրակեզ
Դիտելով երկար՝ կուլաս ու կ'երգես,
Թե ինչո՞ւ ով որ դեռ չի սիրել քեզ...
Ոչ ո՞վ... Ուրեմնըն դուն դեռ չի գիտե՞ս
Որ մեկը— քենե պաղտնի ու անտես—
Կսիրե քեզի հրեշտակներու պես
Իր սերը չուզեր ցույց տալ ի հանդես.
Բայց ըսեմ քեզի, եթե կպնդես՝
Թե փոքր հասակեդ ան կճանչնա քեզ...
Դիտե թե ծամերդ կեղծ են կես ու կես.
Դիտե թե բոսոր շրթներդ հրակեզ՝
Առտու իրիկուն ինչո՞վ կներկես...
Գիտե թե հպարտ կուրծքըդ փրփրադեզ,
Որ այնքա՜ն սաստիկ կխոսվի մեջ,
Հասարակ թուղթի քուրջ մ'է պարզապես.
Գիտե թե կապույտ ամենքը խենթ են,
Թե կուզես միայն հարսնիք ու հանդես.
Թե սիրտ մ'ուռքիդ տակ սիրո՞վ կթնդես
Քու երկաթ ճիրաններդ՝ երբոր ուզես,
Փայփայելիք ու գիրգ կ'ըլլա իրը սեղ.
Իսկ ....* եղեր է որ կյանքեն խլես

---

* Անընթեռնելի

Քանի մը տանջալի հոգիներ խոլզ...
Գիտեն որ ինչ որ ալ ըլլաս՝ կի՛ն ես,
Եղյկեդ համար ամէ՛ն բան կ'ընես...
Գիտեն տաղայն որ խիղճովդ սուրբ ես,
Թէ անմեղ մարմինդ՝ աղաւնիկի պէս
Որուն մէջ քանի՜ հիմար կիտարես...
Բայց պէս բոլորն ալ ան կնկրն քեզ
Արտահնած իր հոգին սիրակեզ
Քու վրա՜ կխարէի երբ կնվաղես,
Երբ ձանձրանաս, երբ նիրհես փափկացես
Երբոր չըցեն՝ սերդ հանած կրկես,
Երբ մթին անկյան մը՝ մեկը գրկես...
Կ'ըսեն. «Այդպա՜ն սուրբ սիրտ մը սիրակեզ
Սարսափելի է...», — ըսելով կթոթվեն.
Անշուշտ շատ աղեկ կընար պատմել քեզ,
Բայց իր սերը շատ նուրբ է, շատ հե՜զ...
Ի՞նչ, չէ՞ս հավատար. ուրե՞ղ կթոթվես...
Այս խոսքերն անշուշտ չեմ հանես թողես
Հարցո՛ւր, Թարան, խիղճեդ որ մը թե ո՞վ ես,
Որ ինձ կսիրես, մարմի՞ն ես, հո՞վ ես...
Ինչ քու Արարիչ հայր Աստվածն է վես...

18 Հունվար, 1909
Լոզան

ՆՎԷՐ ԱՐՄԱՆՈՐԻ

Քեզ տալ կ'ուզեի բերքը պարտեզիս
Անփույթ վարդեր ու մեխակներ նարկիս...
Այդ խոլոր բանկերը կատանչեն ալի

Քեզ տալ կ'ուզեի այն մորթն անօգուտ,
Որ կ'այրի պղտիկ կրակով անդուլ...
Պատանիք՝ եթե հաճո էր հոգուդ.

Քեզ տալ կ'ուզեի ինչ որ չայնորեն
Տվիր ինձ՝ փուշն պատակ անօրեն,
Աչքեր որ կ'այրին, ցայգեր որ կ'այրեն...

Մեզ տալ աշխարհիս դեկը մոգական.
Հո՞ւր կ'անձրևները հոն ու մարդեր կան...
Բայց քեզմով տանջանքը քա՜ղցր է այնքան։

Ու ի՞նչ տալ՝ բոցեր կայծ մը հրակեզ,
Աչքերը դուռն այ խմ մահթ կրյակեն,
Ու հառաչանքիս որ կսկծեն քեզ...

1910. Նոյեմբեր 1
Էրզրում

ԱՌՋԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ես հոն էի երբ Արարատն վար,
Վայրագ ջրվեժի մը պես ալեոր,
Իրենց գնացքին ներքև ահավոր՝
Դողը փշրելով սարին ալեոր
Առաջին կյանքի խինդովն երկնային
Լուսա՜ր աշխարհին կյա՜նք տալ կ'ջանային
Առջի հայերը...

Առջևն կ'երթար նահապետը Հայկ
Ու լուսակին տակ— Հայաստանի՜ ցա՜յգ—
Հազա՜ր հազարներ անցե՜ն, անցրած,
Բնության գիտակից ուժո՞վը անահ,
Կ'իջնեին գետի պես արագահոս,
Դեռ վե՜ս, դեռ հպարտ ու դեռ հեթանո՜ս
Նախնի հայերը...

— Ահա մենք կուգանք.— կ'երգեր ցեղն արի.
Հողին պես բեղուն, լույսին պես բարի,
Հովին պես ազատ, աստղին պես անշեջ.
Մենք Անմահության սերմն ունենք մեր մեջ.
Չենք ճանչնար սարսուռ, կրոնք, աստված.
Թող ա՛յսպես ապրեն խոյա՜ն հալածված
Անսպա՜ռ հայերը...

Հազար տարի վերջ անցա ես նորեն
Ազգ մը, հայրենիք մը կ'ելլեր հողեն.

Հայը կցանէր, կ'ոռոգէր արտն,
Գարնանը հա՞յ կերգէր հեռո՜ւն...
Կորմնդիրն սարուկ ցեղիր անհամար.
Ըսի՝ տայն բերդերն են որի համար
Ըսին «Հայերը...»

Ու տեսա որ վեհ իր կառքին վրա
Արշակ Առաջին արքայից արքան
Կ'անցներ իր ոսկի անիվներուն ցա՜ծ
Ծոթը կո՞ւյր սարուկ թագավոր լծա՜ծ,
Թափորը կ'անցներ ծանր արքայակա՜ն,
Իր նարին՝ թափորի ոգով հաղթական
Բոյո՞ր հայերը...

«— Աճա մենք կուգանք, — կ'ըսեր ցեղն հպարտ
Մեր սալյին վրա կրեչով անպարտ
Թագեր որ սարո՞ւկ բրինք մեր Ույթին
Փորչապարներուս տակ սարեր կշարժին
Պողպատի սուրին փայլն է մեզ օրին,
Մասիսի գյուղաղն հովեր կ'որորեն
Մնող հայերը...

Բայց պյուղաղնությանն որով մենք սնանք
Հրվե՞ր էր սնանկ, ու տեր ու սնանկ
Ու սարն ի սար, ու վանքն ի վանք
Պեղենք լեզունե՞րը աճեղագանգ
Մե՞կ խոսք անենքն ու մեկ արձագանք
«Մարտիրոսներ ենք, Աստվա՜ծ, քեզ կուգանք...
Փրկե հայերը...

Հազար տարի վերջ՝ անցա ես նորեն,
Համատարցող, հավատք, խունկ, խաչ, հատորեն
Աճրդեհվիրին Դարավոր . . . .*
Կարծրեր էր վերը՝ հայակեր հուրեն
«Քրիստոնյա՞ Աստված, — գոչեցի. — ո՞ւր են
Քու սարուկ հայերը...»

---

* Անրեթեռնելի

Դրախտին մէջ խոլամ մինարէին քով
*Ներման մեղեդայոյդ կ'երգեր . . . .**
Հա՛ս, հա՛ս, Սրբազանգիր . . . . ասաց յաւէտ*
Թեւ քանի մը հայ գոռ պոռնկացա՜ծ...
Արդարաւոին վրա՜ նոր ազգ մ'է ասոր
Չհանգած խե մայրենի բարբառ
Հեգնեց՝ «Հայե՞րը...»

Անտարբերի քով՝ տար էր ամերակ
Քաղաք մը, աշխարհ մը գոռ հերձանի,
Չայն մ'երգեց՝ «Մի՛ յար փողոցներուն վրա ախ,
Նայն սատարանիս մյուս երկաթն,
Ապրեցը կերեւ էն վրան՝ «Մա՜ն հայոնց
Բայց մյուս երկաթն վրա «Անմահահամրյան»
Դրեր են հայերը»

10 դեկտ., 1914

ԱՂՕԹՔ

Ո՜, անդրդուելի անհուններն կ'երկարի
Մո՛ւթ կիրճերու անցնող խաւարին
Մինչև յուսոյն կոյս առաւօտները ենթերու
Անհուններն, մեհեանները, հեքեաթներն,
Արտիս ճամբան դէպի քեզի կ'երկարի

Ա՜խ, դէպի քե՛զ, ու դէպի քեզ, դէպի քե՛զ...
Ի՜նչ անհամար է բարձունքը աստուածին,
Ու ի՛նչ երկար ու դառնօրեն հրդաւեր,
Դրանց ճամբան քու աչքերուդ Արեւին...
Ահ, դէպի քեզ, ու դէպի քեզ, դէպի քեզ...

Դուն որ Աէրն ես, ու Իմաստը, ու Հոգին,
Ու ինչ որ կա ամենէն վեհ ու մաքուր,
Ու ինչ որ կա յաղթող մեր արտալին

---

* Աստուածային

Սրտին հազա՞ր հրաւէրներ թափթփում։
Դուն որ Սէրն ես, ու Խանդն, ու Հոգին...

Ցո՛յց տուր ինծի ոսկի ճամբուն եզերքը.
Ցո՛յց լուսեղէն երկնագրկուած այն ճամբան
Ուր Լռութիւնը հողմաստանէն ցաւերուն
Սրբաղբիւրներէն պայծառ համար ամփոփում
Ցո՛յց տուր ինծի ոսկեշողերդ եզերքը։

Թողե՞ր հոգեկան երգեր գինեբո՞ւյր,
Թարո՞մ ոյրող աղջկաստաններ կանացի,
Կրակի, մահո՞ւ բաժակ՝ խարշեր կաթնաթոյր,
Ուր սիրտաթին Արտո խեղդել ջանացի...
Ամն երգեր, խոլ ծաղիկներ գիներույր...

Ո՛ մեղքերու ու վերքերու խոյապար
Գիմացընե՞ր գերեզմաններ խաւարին
Ինչո՞ւ կմախք ձեր բազուկները կապար
Գարշապարին մեհեկերուն կփարին.
Ա՜խ, մեղքերու գիմահանգիստ խոյապար...

Ձեռքս աչերուս — չ'արտասւելու համար բնավ —
Կիրավար, ծեր արծուի մը պես անկարող՝
Զայրը գիտեմ պիտի քաշեմ իր խռնավ
Փասեն մինչև կոյս բարձունքներդ իտատշո՞ղ.
Ա՜խ ի՞նչ բնել չ'արտասւելու համար բնավ...

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Ա՜ն, ահա հո՜ն, Ան է նստա՞ծ բայց մ'անգին...
Ա՜ն, հուլսերուս համբուրելի՜ գերանգին...
Ա՜ն, անուշա՜կ, երազանա՜կ, աճավէր,
Ա՜ն խենթերլեան անայժութե՞ն մը ազվար...

Ա՜ն, ահա հո՜ն։ Ու ձայնն իրեն, բայց մ'անգին
Կզգվէ զիս ինչպես առուն՝ մարմանգին
Քամած իրանը կզգվե սարփավար,
Ծիծղալով իր հեղուկ սերն անդրավար...

Ա՛ն, ահա ա՛ն, որ գիշեր մ'ինծ սրտայրով
Հալածիլերով հանկարծ, երա՞զ, թէ իրա՞վ...
Ա՛ն, ահա ա՛ն, եղեռնօրեն կանացի...

Երբեմն համար ցայգեր ամբողջ աղբացի,
Աստանդական փնտռեցի հե՜ռուն իր քողրո՞ց...
Ա՛ն է, ու ես քանդված կույրս հան գաղցաչ...

28 Մարտ, 1910, Հինգշաբթի
գիշերն ժամը 10 վայրկյանի
մեջ գրված ամբողջութեամբ

ՊԵՏԻ ՈՒՆԵՆԱՄ...

Համառնեակորեն հազար գիշեր, հազար օր
Սպասեցի ինչպես արծիվն իր ձագին,
Ու դողալով հազար գիշեր հազար օր
Հսկեցի իմ անեզերան սիրազին։
Սպասեցի հազար գիշեր հազար օր։

Ան դեռ աղջնակ մ'էր անմեղ ժպտարար,
Սրտին մեջ հույս, աչքին մեջ լույս մը կար վես.
Սպասեցի հազար գիշեր, հազար օր
Երբ հասունացար դուն գարնանի աստղին պես...
Դուն որ աղջնակ մ'էիր անմեղ ժպտարար։

Համառնեակորեն սպասեցի մոր մը պես,
Ահա հասար ոսկույցի պես շառագույն.
Վարսերդ ալիք ալիք ծովուս մը հանգույն,
Բոցմնվելու ծարավն ունի կուրծքդ վես.
Հասար գինով ոսկույցի պես շառագույն։

Սպասեցի հազար գիշեր ես հեռվեն,
Ու հսկեցի որ ոչ մի ցավ չունենաս...
Երբ արթնցար քու էգ իրանդ թոթվելեն՝
Ինծի ըսիր՝ Չես երբեք պիտի չունենաս,
Զուր կ'սպասես հազար գիշեր դու հեռվեն...

Չգի՞տես. դու իմ թեւերուս մեջ անա՜ն.
Պիտի մարեմ քու տարփավառ կուրծքին մեջ
Անձնատուր համար զանձ սիրտ ի մա՜ն.
Ու թե սերով սրտիդ կյանք տալ չի կրնամ
Մեզ հետ պիտի անմահանանք մահուան մեջ
Ու մահուան մեջ գրկեդ պիտի ունենամ...

16 մայիս, 1910
առտու 7 ժամին գրած

ՔԵՐԹՈՂԻ ՄԱՀԸ

Արշալույսն, արշալույսն դեռ կանուխ,
Կոխոտելով ոտքի տակ վարդ, անանուխ,
Համբա ինկա արշալույսեն դեռ կանուխ...

Չէին շարժեր խոկ ծաղիկները դալար,
Կարծես իրենց մեջ Աստված քուն ըլլար,
Լոկ թուփին տակ անտուն գետակը կուլար...

Ու գետակին փրփուրներուն մեջ բողբոջ
Կքշվեր վա՜ր, վա՜ր սեղերուն տակ դողդոջ,
Տժգույն պարման մը, դեռ ժպտո՜ւն, կարծես ո՜ղջ

Ձեռքին շուշա՜ն մը կտաներ մուսային.
Ու ետևեն թռո՜ւր ծաղիկներ կուսային
«Երթա՜ս, երթա՜ս, երթա՜ս բարով»,— կ'ըսեին...

Թաքե՜, ճանչցա՜... Գետակին մեջ ջրասույզ
Իմ շուքն էր... Խույս տալ ուզեցի հոգեհույզ,
Բայց չի կրցա... Մարդ ինքնիրեն չի տար խույս...

Այդ մահն իմ մեջս է. այդ պարմանը ե՜ս եմ.
Փակեր եմ այս արշալույսի դեմ վըսեմ՝
Չը գիտեմ՝ քիչ վերջ արդեն մութն է նըսեմ...

Ցոլցուցած ծի՜լ ծաղիկներս դե՜ռ չի խամրած,
Գե՜տ-արցունքիս մեջ երգերես օրորվա՜ծ
Կ'երթամ նետվիլ դեպի մեծ ծով, դեպ Աստված...

1911, 7 մարտ, Երեկո,
8 ժամին գրված

ԳԻՍԱՎՈՐԸ

Գիտնականներ, աստղաբաշխներ ալևոր,
Կ՚աստատեն թե ինչ որ մի գիսավո՞ր,
Ուղևորո՞ւյս, հրակեզ աստղ մը մոլո՞ր,
Պիտի ջնջե վաղը էակները բոլոր...

Կ՚աստատեն մագաղաթներ փոշելի
Այն ցույց կուտան հնագետներ հրաշալի
Որ այս գիշեր հրրեկեզ աստղ մը մոլոր,
Պիտի ջնջե վաղը երկիրս բոլոր:

Աստղե՞ր, աստղե՞ր հաճախ դիտեր եմ ես ձեզ
Ձեր աննման երազներ, լույսեր սիրակեզ.
Չէի խորհեր որ փո՞քր, բարի՞ ու հեզո՞ւն,
Աստղ մը պիտի գար մեզ բնաջնջելու բնե՞ր....

Դեպի . . . . . .* տանող կամուրջներն անհատան.
Մեր մեծերուն բույրերն այնքա՞ն վեր հասան
Այնքան արյանց եղավ երկիրը անոթ,
Որ իր կյանքն ու տիեզերքին էր ամոթ...

Ու վաղն ալ պիտի մեռնինք բնաջնջինք.
Մեր ետեւն թողլով բարի հետք մը չինք:
Նոր ու հին հրաշք Սաթոմ-Կամոյի,
Մեկ ժամուն մեջ պիտի ամեն ինչ կորի—

Ու խրո՞վ է, պիտի ցավիմ չունայրն,
Հազարյա տարվան փառատենն անխոնջ Մարդկության.
Կրոնաթյունները ու արվեստնե՞րը մեզի:
Զոր տառապանք արյան գինով քիչ առ քիչ...

Մենք մերոնց հարկ պիտի՞ չլլա որ հաշմանդամ
Մի նոր մարդ գա, մի նոր Նոյա, նո՞ր Ադամ.
Նոր Աստվածներ, նոր դյուցազներ, նոր Հոմեր,
Մինչև հասնին հազար տարվան գիրքը մեր...

---

* Անդրանիկի

Ու ամենքն քիչ ես պիտի ցավիմ մեզ
Երկնագնդերուս՝ որ տարբեցանք ծաղկի պէս.
Չհաշվեցինք բույլն որ գողցավ մենձ հով
Ճըճլացինք, լացինք տալին պես գինով...

Ու մանավանդ պիտի ցավիմ ինձ շատ,
Վաճառամիտ բյո՞ւր բյո՞ւր անձանց բաժնաշխատ
Որ միայնոցին Սեր, Սիրտ, Հաճույքը ներկա
Վաղվան համար, մինչդեռ ալ վաղը չկա...

Զանձնչացի պալատ, գոհար, փառք անչէք.
Այնքերս մեջ զույգ մ'աչք սիրեցի մինչև որ
Ան ըղձաւեց կյանքս երեք ժամուն մեջ
Թող գա, թող գա, գիսավորն ինչ է որ...

17 մայիս, 1910
Լօզան
Comète de Halley*

ՀՈՎԻՎԸ

Գնա՜ց, գնա՜ց փոքրիկ հովիվը գնաց
Հազար գիշեր, հազար օր,
Դեպի բլուրն հեռավոր
Ուրկե կծներ հովվին լուսնակը աղվոր...
Հազար գիշեր, հազա՜ր օր,
Ցուպը ձեռքին մեջ բռնած
Գնա՜ց, գնա՜ց...

Ու մարերով, ու ծարերով ան գնաց
Ճերմակ, ճերմակ ու մ'ուսին,
Որ չարքին հետ միասին
Դեպի հեռու, կապույտ բլուրը լույսին,
Բազկին տարերն այլածած,
Հայր կրծքին տակ պահած,
Գնա՜ց, գնա՜ց...

* Հալլեի գիսավորը (ֆր.)

— Փոքրիկ հովիվ, փոքրիկ հովի՛վ ախտացյալ,
Ըսե՛ որո՞ւ ձգեցիր
Աշխարհներդ ցանուցիր.
Դարձիր, դեպի հողդ հայրենի դարձիր...
Բայց փոքր հովիվն ախտացյալ
Սիրտն իր ձեռքին մեջ բռնած
Գնա՜ց, գնա՜ց...

Հազար գիշեր ու հազար օր երբ գնաց,
Լուսնին յուղը հասավ,
Հոն ծեր Աստվածը տեսավ՝
Ժպտված եմ, Տեր, սիրտս հիվա՛նդ է,— ըսավ,
— Չունի՞ս սիրո մի դարման...—
Անկյալն աղյուր մը երման
Ծերունի Աստվածը լացավ...

Այն ասեն, փոքր, բարի հովիվն ախտացյալ,
Մարթեց իր սիրը ճերմակ
ո՛վ՛ խոս,— ըսավ սիրը ճերմակ
Ու իր վերջին ձեռավ ալյան ո՛ւղի հանդակ.
Հովիվը, որ աղվոր խենթ
Մեռավ... բայց սերը մեծ
Աշխարհն ամբողջ ողողեց...

18 մայիս, 1910

ԵՐԿՈՒ ՔՈՒՅՐԵՐ

Երբոր մեռան սրտիս յուղերն ու հույսեր,
Խորտակեցի ես քնարս որ ինձ կ՚ըսեր
Բանե՞ր արդյոք չէի հավատար,— հեծեց ամենքս...

Կյանքերն գլված՝ առանց ապրած լլալու
Ես կ՚երթայի աղվոր սրտիս իմ հոլո
Ինձ անծանոթ ապաններու վրա լալու...

Ինձ անծանոթ ատյան մըն էր սիրտս ալ փակ.
Ձէ՞ր ձգեր հոն ո՛չ աներանք, ո՛չ փափագ.
Անապատի երկինք մ՚էր սիրտս տխրական....

Ո՛չ փնտրեցի հոգնած կյանքի մեծ տենչանք
Նա՞ չի... Սակայն արցունքներս մեջ պաղպաջուն
Տեսածս հույզի՞ էր գրավիչ մը թռչուն...

Երբ արթնցա, այդ սուրբ հուրին ա՜լ հոն չէր.
Իզո՞ւր գուցե իմ ձեռքերս զայն կկանչեր։
Ուրիշ մ'եկավ. Անո՞ր նման, բայց ա՛ն չէր...

Ձեռքըս ձեռքին մեջ դրի, ու հեռ ելան
Տառապանքի ճամբաներեն գիս Մա՞հվան
Առաջնորդեց՝ պռռնկալով... Մեղքն էր ան...

...Անշի՞ հուրին երեցավ ինձ այս գիշեր.
Մահվան սնարիս իր նայվածքն ի՜նչ անուշ էր։
Հիմա ճանչցա. Սերն էր ան... Բայց ուշ էր...

9 մարտ. 1911, Երեկո
1 ժամեն գրած

ԻՐԵ՛ՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեսի՞լք մըն էր այդ, թե ճշգրիտ պատկեր...
Մոխրապատ դաշտի մեջ անթիվ ասկրեր
Կբարձրանային՝ դարերով դիզված
Նզովքի բուրգի մը պես՝ դեպ Աստված։

Պատմությո՞ւնն իրենց։ Ո՛չ ոք չէր գիտեր
Թե կմախացած այդ ազգը անտեր
Անդրհեղեղյան ո՞ր դյուցազներեն,
Ո՞ր կիկլոպներեն կյանք առավ իրե՛ն։

Ո՛չ ոք չէր գիտեր թե բուռ մը փոքրիկ
Այդ հերոսներու հին ցեղը ռազմիկ
Ո՞ր ակեն խմեր էր թույնն սկզբան
Կարմիր Մոլուցքի թույնը ազգասպան։

Հազար խարույկներ մարած ցիրուցան
Ըսին ինծ՝ «Հազա՜ր տարի կռվեցան,

Կովկասյան Այգին զեմ, Անենսան զեմ,
Կովկասյան կայծին զեմ ու Էլբրուս զեմ...։

Պատմությո՞ւնն իրենց. Մոխրապատ փռերեր
Ավերներ ճերմակ, չարչարված դանկեր,
Ոսկրե անապատ, լռությամբ ու սուգ.
Պատմությո՞ւնն իրենց՝ սուգե՞ն, արտասո՞ւք.

Ու ես գոչեցի. «Ելե՛ք ասեր գանկերու»
Ասկեր ոսկերի միացյալ բանկեր.
Ամպերբներն հանկյալ ուսալյան մարմին
Հրաշքով կանգնեցյան յուրաքանչյուր մինն.

Բայց հավիտյան կյանքի վերստացյան չանչ
Այդ հազարամյան ոսկորներն անշշունչ
Միայն իրար պատաս գրկեմ.
Ամենքն իրար հետ, դավանկը հեր գեմ...

Երբ քիչ վերջ բոլորն այլ ինկյան արդեն.
Խոր հառաչանքով հեծեցի «Մարդ են...»
Բայց մի ծերունի՝ իրենց վրայեն
Ամուսոնց, անցավ ու լացավ «Հայ են...»

9 օգոստոս, 1910
Ցյուրիխ

ՃԻՇՏ ՍԵՐԸ

Ճիշտ սերն ա՞ն է, որ չես ջնջեր
Ժամանակից ու թշնամուց,
Համարես քո հասակն յուրակեր
Եվ կ՚ամփոփվես սրտիդ մեջ մութ։

Ճիշտ սերն ա՞ն է, որ չես ջնջեր
Վերջին կերպով զանն քո հոգուդ՝
Չես գիտեր գեռ ի՞նչ է քո Սեր
Երանությո՞ւն թե վիշտ անգութ։

Ճիշտ սերն ա՞յն է որ չես գտնի
Հոգեհատոր քո սիրելույդ,
Ասո՞ւմ ես, չայդ մարդ չի լինի.
Համոզված ես չափավելիցույդ։

Ճիշտ սերն ա՞յն է, ա՞խ մի քանի
Բանալին է կորել հոգով
Բանտված մտքեր են քո հույսեր՝
Խոսքն անզոր է, լույսն անաղոտ...

* * *

Փակել ես փեղկերդ մեկուսի՝
Մազերդ սրտիդ մեջ կ՚հոսի.
Բա՞ց, ո՞ւրս հոսի, վերքերդ լա՞յն է,
Ո՞չ, կփակվես. Սա սերն ա՞յն է։

Առանց հաշվի, առանց հույսի
Կհամբուրես առանց լույսի՝
Ուղիդ տարտամ ու երկայն է
Բայց դուն կ՚երթաս... Ճիշտ սերն ա՞յն է։

Արշալույսով տարակույսի
Փուշեն՝ կ՚երթաս հետքին կույսի
Այդ ճամբուն ծայրը մա՞հ է, կա՞յնե...
Բայց դուն կ՚երթաս... որ սերն այն է։

Տապանիդ վրա ծլող բույսին
Մի՞ պատմեր սերդ անհույսին,
Կկրկնեն զայն անձայն է,
Պահե քու մեջ... Ճիշտ սերն ա՞յն է։

ԻՏԱԼ ԿԻՆԸ

Մայր ճամբուն վրա քերթողի
Շատեր տեսա, շատեր թողի,
Բայց մեկն անջարդ է կոթողի
Նման սրտիս մեջ քերթողի...

Իմ սիրականս է ծո՞վ մազով,
Հոնքերն առատ ... գեղեցկութեան է զով,
Ես գալս կ'երգեմ սրտիս սազով
Քնարս ի՞նչն է ծո՞վ մազով...

Ըսին՝ սուտն, սուտն, լացի
Կասա մ'է սիրտը կանչացի...
Սիրականիս կուրծքը բացի,
Ան սի՞րտ չունէր... Ու ես լացի։

Իմ սիրականս սիրտ չունի բնավ,
Բայց ա՞յնքան քաղցր են իր խոնավ
Բիբերը մուժ... Ըսեք, իրա՞վ
Իմ սիրականս սիրտ չունի բնավ...

Ըսին՝ կնոջ միտք թաչանի,
Գես թեթեւ է, կշիռ չունի...
Գա՞նկը բացի, վա՞խ մըշչունի
Զար սիրականս ուղեղ չունի։

Իմ սիրականս չունի ուղեղ,
Բայց հոնքերուն ներքեւ աղեղ
Ա՛յնքան խորունկ է աչն անհեղ,
Ըսեք, ի՞րա՞վ չունի ուղեղ

Ան չունի ո՛չ սիրտ ու ո՛չ միտ,
Բայց թութակի պես սրամիտ
Սիրունիս թառեր կրկնե հայի՞տ
Իրեն ուզված սիրերգս անմիտ...

Գաղտնիքը յա՞յն է, դաշնամո՞ր,
Գովել, ժպտիլ, քաղցրը, աչաւոր...
Ակլի անոթին՝ կնոջ մ'աղվոր
Ո՛չ սիրտ, ո՛չ միտք է հարկաւոր։

Old India
11 [illegible] 1911

Ո՛Չ

«Եկո՜ւր.— կ՚ըսե ինծ տարտամ ձա՜յն մ՚անդադրում,
— Եկո՜ւր, եկո՜ւր սիրահարի քու տրտում
Սիրտդ բաց ինծ՝ տերևներու շուքին տակ,
Բանաստեղծի փոթորկող սիրտդ անհատակ...

Դու սիրելեն ու խարվելեն ա՛լ հոգնած.
Եկո՜ւր, եկո՜ւր, անտառներուն ուխտագնաց՝
Թռչներու երգը մուշթ հոգվույդ ալեկո՜ծ,
Սառն ի ձեռ թափառելու ու լալու...

Եկո՜ւր, ես ծեր Վիհին սիրտն եմ դաշնավէտ.
Ես անտառին ծերուկ սի՜րտն եմ խռովուն.
Վերջալույսի արյունող սի՜րտն եմ հավերժ.
Հեծո՜ղ սիրտն եմ գերեզմանի ցո՛ւրտ հովին...

Եկո՛ւր, եկո՜ւր, հատուցիր ես ինծ համար.
Մտիր սրտիս մեջ, նույնացի՛ր անհամա՜ր
Ձեներու հետ էերու հետ մահացող,
Քեզի քանի՜ պիտի ըսեմ իմ հրզար...

Ի՜նչ հաճույք ա՛լ մեռած սիրտ մը կրելեն...
Եկո՜ւր քարիս տակ դիր գլուխդ լալեն,
Ոչնչիս մեջ ոչնչացի՛ր դու անա՜հ,
Հավե՜րժ նույնիս հետ նույնացի՛ր դուն անմահ...»

— Ո՛չ, ո՛չ: Դեռ սի՜րտս է համբույրին ծարավի...
Թող ինծ քալե՜լ սառացանքի ու ցավի
Ճամբաներե՜ն, ճամբաներե՜ն դեպի Սե՜ր...
Ո՛չ, մահակոչ քու հրավերդ չե՛մ լսեր...

Սակայն «Եկո՜ւր,— կուլա ինծ ձա՜յնը նորեն.
Անհունիս մեջ անհունացիր լռորեն...
Բանաստեղծի սե՜րը դիակեց են քաղքոց,
Փոստոսանե՜ր, փոստոսանե՜ր կ՚ըսեմ...»— Ո՛չ.

Շամբերի
1 սեպտ., 1910

ԵՐԳԻՔԸ Լ

Ընտանի տեսիլ մը կա ինձ դրացի
Հայր, մայր, մանչ, աղջիկ պատառ մը հացի
Համար օրնիրան աշխատող խեղճուկ
Գործավորներ պա՞րզ հոգիներ գեղջուկ...

Կպատահի որ գիշերներ ձմռան
Լո՜ւռ սենեկիս մեջ բանտված կիստմես
Երբեմըն իմ սոսկ շուքին սարսափած
Իրենց կնայիմ պատուհանեն բաց...

Ահա անոնք դեմս են, լամբին շուրջ.
Կ'օծե լույսն իրենց հոգնած դեմքը լուրջ.
Բայց ահա բույնեն հայրիկը խոհեմ
Կիթառը կ'առնե, ձեռանի՛ պահեմ...

Խաղ քանի մը վանկ դաշնավոր հնչեց
Բայց հետո քիչ քիչ մայրիկ, փոքրիկ, մեծ
Կ'սկսին երգել միաձա՜ն . . . .*
Հին օրերու հի՜ն մոռցված երգեր...

Ո՜վ մարդկային սիրտ՝ դաշնության ծարավ,
Փա՜ռք երջանկացնող վանկին կենսագրավ,
Փա՛ռք երգին որով սրտեր կթուլին
Բայց վա՜յ երգերու բան հնարիչին

Այդ հին մոռցված երգերուն ներսեն
Մութ ու մոռցված հեղինակն ես եմ...
Անոնք բո՜ւյն կազմեր կ'երգեն պաշտանակ՝
Ես ցուրտ սենեկիս մեջ կայա՜մ մենակ...

Վա՜յ մեզ որ արձեւս բոլոր սարք երգեն.
Պրակնե՜ր հանեցին մեր սրտին վերքեն
Կարծեցինք սիրե՜լ, երգե՜լ շարունակ,
Սակայն կյանքն երգով չապրեցի մենակ...

* Միաբերանելի

...Լալու ժա՛մն է արդ, լալն ու վանկ վանկին
Հաշվեկիցներ, ամենք մահուան ճանկին.
Ահա երգող-բերթող ընկերներ անցին
Մենք խեղճ հրեշներ ենք, ծնունդ ահռային...

15 Մայիս, 1911

ՀԱՅՈՒՀԻՆ

Որբուր չեակի մ'ափին վրա ասա՜ր
Տեսա՝ ղայն նստած կարծես կխոկար
Աստնց խոկալու... այս ձևն հարմար
Պատեր էր անշարժ իր դեմքին համար

Նստեր էր չքին ափին վրա ասա՜ր
Հայտնապես դժվա՜ր չանչ կ'առներ հուսոր
Կուրծքի լայն քնուն ու քաղցրիկ քնուն
Կարծես կ'աճճեր անզգաակցորեն...

Այրն արևելքի գիշերն էր գինով՝
Իւնն կչանար ինք ամեն գինով
Նոյնք երկի՜լ- ու չուս թախիծով
Աղմեր ամփոփներ էր վարզը ծով-ծո՜վ...

Պետեցի իր լո՛ւս եկար վորձունդյա.
Տանջված ու պարկեշտ հովը թրիստոնյա,
Եվ մտածեցի հին երգը բայի
«Կանա՜յք փափկասուն հայոց աշխարհի»...

Դիտեցի չքին կապույտ ալյան աղվոր
Ու իր կա՛ս կարմիր շուրթը մեղավոր.
Տեսա կարապի թևերն սպիտակ
Ու խավարանուտ իր աչն անհատակ...

Հասաչ մը թռավ պանդուխտի կուրծքեն
Իմ մաքի արաի մեջ հայրենակարոտ
Ու, ո՞վ հայուհի, կիրեր քեզ...
Ու չէլլար սեկի բոհանը պոռաս—

Ի՜նչ սիրտ համար ստեղծված մարմին
Վաղը քեզ կուտան բիրտ ձեռներն մին…
Հայունին երկան կեղտին անոթ է,
Կմեռնի անուշ. սե՞րը ամոթ է…

Ան ինձ նայեցավ տրտում ու երկար
Կարծես բիբին տակ մո՞ւթ ժպիտ մը կար.
Հետո շտապեց, գնաց, թունդիկ, գնր…
Նեղված չէր ժպտիլ, այնքան իսկ մեղք էր…

ՆԻՑ ժամուն մեջ գրված
21 մարտ, 1911

ՊԶՏԻԿ ՄԱՀԸ

Գիշերն էր շատ ուշ։ Իր անկողնին շուրջ
Հավաքված բոլոր, տրտո՜ւմ, անշա՜րժ, մո՜ւնջ,
Կդիտեինք պայն՝ մեր քո՞ւյրը փոքրիկ։
Մայրս հուսահատ կ'արտասվեր լռիկ,
Ու սնարին քով՝ ընկճված, տըկար,
Ձեռքը ծընոտին՝ հայրս կիսակար։

Խե՜ղճ, խե՜ղճ քույրս։ Որքա՜ն նիհարցեր էր ան։
Մազերը խըռիվ ծոծրակին վըրան,
Վիզը ցավագին կերպով գալարած,
Անկենդա՜ն կարծես, լուռ, բազկատարած,
Կոպերը ինկած սև աչերն ի վար,
Հագի՜վ լըսելի՝ քույրըս կհևար։

Սենյակն էր կես-մութ։ Բարձին քով լըռի՜ն
Կհյուծեր նիհար բոցը լամբարին.
Մայրըս երազկոտ կուլա՜ր կըրովի,
Երեք եղբայրներս, վախո՜վ, քով քովի,
Կնայեինք մեր քըրոջ հոգեվար,
Ինչպես կնայի մարդ անդո՜ւնդն ի վար…

Հանկարծ, սարսափա՜ծ, տենդո՜տ, խելահե՜ղ,
— Աչքիս առջևն է դեռ վայրկյանն ահեղ—

Վերջում կայծերը, ու իր չոր քայլը
Դարձում ալիքում են գանգը մայրը,
Վրանի թևերը պալարից բարձին,
Մազերը կուրծքին վրա դողացի՜ն։

Ու հետո հոգնած, արդե՜ն առավոտյան,
Տենդո՛վ սարսռացին շրթերն ու բոպա՜ռ
Մրմռացին հարած մորս շրթներում...
Հայրս որ հո՛ն էր, դուռն առ, շվարում,
Գլխով մեզ նշան բրավ երթալուն,
Ու մենք հեռացանք գլխիկո՜ր, հլո՜....

Անձրևն էր հանդարտ, անձրևն անդադրում՝
Հրաժեշտ վերջին աղոթքն էր տրտում,
Աղոթքը անո՛նց որոնք անկենդա՜ն,
Աչքերնին գոցած մութին մեջ կ՚երթան,
Կ՚երթան աղբալով, կ՚երթան մոլորուն,
Ո՜ւր, ով որ գիտե, հեռո՜ւն, մի՜շտ հեռուն...

Աղոթքն էր հետո, գլխարկ ի ձեռին,
Մլռեցանք ու ամա՜յ շրթները մերին
Դպցուցինք իրեն սառա՜ծ շրթներուն՝
Ճերմակներուն մեջ՝ քույրս զվարթո՜ւն՝
Հավե՜տ անգիտակ հարվածին ահեղ,
Կպառկե՜ր փայտի դագաղին մեջ նեղ

Վրան՜ը, ավխա՜կ գանգվածը իրեն
Փոքրիկ փոսին մեջ դրին մեղմորեն,
Ու մենք քարացա՜ծ կնայեինք վար,
Մինչ հողն ավերով իր վրա կ՚իյնար
Կրկնելով իր հի՜ն մեներգը տրտում,
Ու մինչ անձրևը կուլա՜ր անդադրում....

Հանգչե՜, քո՜յրս, հողի փոսիդ մեջ հավետ,
Հանգչե՜ թարշամող ծաղիկներուն հետ,
Ու թիթեռներուն հետ սիրախտավոր,
Ու թռչուններուն հետ փոքրիկ, ալվոր,
Որոնք մարդի՜ն մեջ կմեռնին անհետ,
Հանգչե՜ թարշամող ծաղիկներուն հետ

ԳԻՆՈՎ ԳԻՇԵՐ

Օդին մէջ խունկ կայ, օդին մէջ համբոյր,
Օդին մէջ գգուանք, օդին մէջ դաղձ բոյր.
Ի՞նչ է, բոլոր գինովցած կարծես շշնջեր
Ձորն դէպ, այս գիշեր օդին մէջ ինչե՞ր...

Ծաղկին մէջ թրթռում մը կայ անդադրում,
Սիրոյ պէս հզօր, սիրոյ պէս տրտում,
Հազար տեսակ կարծես մեկմեկու պաշեր
Վերան, այս գիշեր երկնին մէջ ինչե՞ր...

Լճին արծաթ փրփրով վե՞ր կոյանա,
Ամէն ալյակի մեկ-մեկ սիրենա
Ինձ կախարդ հրավեր կարծես շշնջեր.—
Այս գիշեր լճին ծոցին մէջ ինչե՞ր...

Ա՜խ, տաք սիրտ մ'ըլլար, երկու թաց աչեր,
Կրակոտ սիրտ կուրծքին վրայ հանգչեր,
Թևերս իր մէջ թևին վրայ խաչեր...
Այս գիշեր գինո՞վ սրտիս մէջ ինչե՞ր...

Լոզան

ԵՐԱԶՆԵ՞Ր...

Երբեմն հովվույս ծովուն վրայ վեր,
Դիցաբանական հին նաւերու պէս
Կ'անցնին երազներ.
Աստղաստներուն խունկ ու հովով լեցուն
Արշալույսներու կ'երթան Աստուծուն,
Ծուշա՞ն երազներ։

Երբեմն մարիս դաշտին վրայ գալար,
Ցոլ մոմաններու նըման միալար,
Կ'անցնին երազներ.
Ձեռք մը պաշտելի մատներուն իմ երէցար
Կտանին իրեն չարբին սիրահար.
Սիրո՞ երազներ։

Երբեմն սրտիս գերեզմաններէն
Իմ հին սիրելի մահերու խուցէն
Կ'անցնին երազներ.
Իրենց քօղին տակ սակրիր կ'ենչեն
Ու անոնք իմ մէջ բացած կըծչեն
Ամէ՜ն երազներ։

Ա՜խ, կ'ուզեմ մոռնալ կերտուածքս հոգիին,
Կ'ուզեմ բարձրանալ, երկնի աստղերէն
Գողնա՜լ երազնե՜ր.
Տղու պէս թռչի՜լ անուրջիս մէջէն.
Բայց ըլլալ ցաւեր զիս ի հող կ'իջեցնեն.
Ո՜ւր էք երազնե՜ր...

Եկէք փախելու ճամբուս վրայ վերջին,
Արշալոյս տուներս հոգին կ'զգայեն.
Ելէ՜ք երազներ
Ծիր արծուի թեւերս հոգւով լեցնելու,
Հայարս հոգիս մե՜ծ հոյսով յագնելու.
Սո՜ւտ, սո՜ւտ երազներ...

Հոգան

ԵՐԱԶ

Գեղեցի՜կ էր. չեմ գիտեր թէ գիտեցի՞.
Կ'ըզգեմ որ իր գիծերն իմ մտքիս մէջ
Զգացնելով՝ գիշեր մ'ամբողջ ես լացի...

Չեմ գիտեր ե՞րբ ճանչցեր էինք մենք իրար.
Սակայն ա՛յնքան մտերիմ էր սիրս անցեր
Որ կարծես ան մշտնջենի քոյրս ըլլար...

Ու մեր սրտի սրտերն իրար սիրեցին.
«Համբուրէ զիս,— ըսաւ օր մը արտամաչելու.
Ես չվարա՜ծ այդպէս առի իր բերնին...

Երբեք դպա՞ւ ինձ շրթունքներն իր անշէջ.
Կ'անդրադառնամ... Երազ մ'էր այս անոնց պէս
Որոնք կ'անցնին երբեմն հոգւոյս մութին մէջ...

Հոգան

ՄՆԱՑ ՆՈՒԱՐ...

Մ'ողպակի մայրին վերև
Մաշխան՝ տանեց Շուշանելու.
Երբև այնտան չորցած ամբև
Պատրաստ էի սուզվելու.
Կա՞րը, չա՞ս վարը ծովի ափին
Վերջալույսին դեմ դիմաց.
Ջույգ մը անցան ծովի ափին.
Ձեռքը ձեռքին մեջ բռնած.
Երկա՞ր, երկա՞ր նայեցան լուռ
Ալիքներուն խնդացող,
Հետո հանկարծ միացան լու՞ռ
Համբույրի մը մեջ երկար...
Ցա՞ւոտ էր մա՞ութ էր, Հրաժարատարաւոր
Կ'իյնար աշնան տերևը
Ինծի՜ պայծառ՝ չքացան ու
Մեկը կուլար վերևը...

Լոգան

Մ...

1. Մարմինդ մերկ
Մեհյան մ'է մեղկ.
Մուշկաբուրված
Մետաքս մանված
Մահիճ մը մեղկ...
2. Մարմինդ մերկ
Մատուռ մ'է մեղկ
Մշտնջական
Մեղքի մատյան
Մոխրապատյան...
3. Մահով մաշված մեղքի մակույկ
Մանգաղ մ'ես մերկ, Մինչև մանրո՞ւկ.
Մանգաղ մ'որուն մրրկավար
Մատաղներն ենք մակույկավար
Մենք մոլորուն... Մ'եմ ես մանուկ...

Լոգան

ՀԱՐՍՆԻՔ

Քայլերուդ ներքև վարդի թերթեր թռչո՜ւմ,
Մուշկի, հավքերի բույրեր երկնասփյո՜ւռ,
Մեանքի՞ գինով հեքերող գնփլո՜ւմ...

Իրանից՝ չղարչ անդի՜ն բեհեզին,
Կուրծքից՝ մարգարտի յանչա՜կ ատլասին.
Եկո՜ւր, իմ երկու աչերս քե՜զ կուզեն...

Ոսկի մուճակո՜վդ եկուր, հարս իմ քույր,
Հոտքից՝ Գանսանու յուղեր հեշտաբույր,
Պենկալյան վարդեր՝ գինեից կաթնաթո՜ւյր...

Մետաքս հուշակից արցանք չի կաթի,
Մի՛ լար թեչերուդ ետին արժաթի.
Այս գիշեր լուսնակը մե՜զ կծաթի...

Երգան

ՍԻՐՆ

Այգո՜ւմ, այգո՜ւմ առվին լալով
Հանկերգն, ու ծառ, ու ծիլ, ու յող,
Ու արտո՜ւյտն ալ վեր խոյացող
«Սիրն՝,— կ՚ըսին,— պիտի մեռնիս...:
Տարիներն ի վեր ահա
Քնարս ձեռքիս սակ կդողա
Հավետ նո՜ւյն վանկը. «Խեղճ տղա,
Սիրն՞, սիրն՞, պիտի մեռնիս...»
Զեփյուռ, թիթեռ, սյուք ու թռչուն,
Ու աղջակները կարկաչուն
Կ՚ըսին՝ «Կյանքի միա՛կ ինչուն
Սերն է, սիրն՝, պիտի մեռնիս...»
Զեռքս այնտեղ կ՚անցնիմ արագ.
Ա՜խ, սիրե՜լ եմ սիրտս փլատակ
Մարիր մ՚է տար... ու չա՜տ հատակ
Ձայն մ՚ինձ կ՚ըսե՝ «Պիտի մեռնիս...»

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երջանկությո՞ւն, կա ու չկա.
Իբրև դրախտի անգյուտ թռչուն
Հավե՞րժ կ՚երգե՞, բայց ինք չկա.
Որտեղ է երգն իր ցավագյուն...
Ան հին դղյակ մ՚է ծիրանի
Օտարոտ հեռուի կապույտ չեղածն.
Հոն հասնողին կյա՞ր երանի.
Բյուրե՞ր ճամփուն վրա մեռան...
Երջանկություն կա ու չկա.
Ձայն տալ մ՚է կարկաչուն
Հավե՞րժ կ՚ըմպես հայո՞ց չկա.
Որտե՞ղ է ջուրն իր պապակայուն...
Երջանկության կծածանի
Փոս ծիրանի շուրթից վրայն.
՝Հավատացողին բյուր երանի
Բյուրեր ճամփուց վրա մեռան...

ԱՆՆՄՔԸ

Սերը գյուղինն է մշտաներեր,
Չի համբուրած նա իր օրեր.
Ձյունափառ սարը չի սիրեր.
Կատարյալին մեջ Սեր չ՚ըլլար...
Տկարությո՞ւն մ՚է սեր մարդկանց,
— Գեղեցկագույն տկարությանց.—
Վերն աստվածները լռակյաց
Չե՛ն սիրեր, բարձր Սեր չ՚ըլլար...
Խոնարհանձնյալ Հողը որ էն
Իր մարդուն այդ տկար կողմեն,
Ձայն տուրս վանեց սարը հանեմեն,
«Սե՛ր, ո՞ւր,— բավ,— բայց Սեր չ՚ըլլա»
Ու կերգներ... Բայց Նա իր լար
Ունկեց չեչա մեր սրտին դալար...
Այսպե՛ս, եթե սիրտը չը՞ լա՞ր
Երջանիկ սերը Սեր չ՚ըլլար...

ՎԱ՛ՂԸ

— Վա՜ղը...— ասիր ինձ արտմաբար
Ո՞վ այդ մեկ վաղվա անձրևար,
Հավիտյաններ կխոստանար.
Երթանքներից այդ խաղը՝ «Վա՜ղը...»
«Վաղը...» ինչո՞ւ. մինչդեռ այսօր
Այնքան չրնաց կա ու բառ՞ը.
Ու մինչ մեր վրա ո՞յնքան հեղոր
Կրկին այս պահն այսօ՞ր... «Վա՜ղը...»
Այսօր սերն է այսօրն հմայք
Այսօրն հույսն է, այսօրը կյանք,
Այսօր երազ այսօրը խաբկանք
Մինչ դուն ինձի ըսիր «Վա՜ղը...»
Ու երկչոտ սիրտդ աղջիկս
Մաղթեց որ այդ վաղը չի գա.
Վաղն ի՞նչ է որ. վաղը չկա՛,
Դերեզմա՞ն մ'է. հոգի՛ս, վաղը...

ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Թարթիչներուդ ետին խորունկ
Ե՞վ անարատ ո՛ւ անստակ
Աչերդ վառած հազար շողով
Աշխարհքին պես հազար հույսով...
Ու համամբիտ ու հակառակ
Ե՞վ միամիտ, ո՛ւ անստակ.
Կսանչե՞ս զիս՝ դուն մեղք ու թե՞ չէ,
Ո՞վ աշավոր հակասությունն...
Վարդ շարթերուդ մեջէն կրակ,
Ո՞ւ անպայակ, ո՛ւ անստակ
Խմպանի՞ս ինձ ու չգիտես
Ի՞նչ դժոխքներ մեջս կ'այրես...
Կո՞ւյս կուսության հակառակ,
Ո՛ւ անարիկ, ո՛ւ անստակ,
Կփորձես զիս, ազնի՞վ, կարծես
Իմ ծեր հոգիս յացնել ապես...

ՊԶՏԻԿ ՍԻՐՏԸ

Ես մերթ կհարցնիմ թե աստղերն ի՞նչ են.
Սիրող աչերու պես քաղցր ու ջինջ են.
Ու ամպերն ի՞նչ են, ու Աստված ո՞վ է,
Նախախնամութեն աչքին մարմի՞ն է, հո՞վ է...
Ու չէ՞ կարելի մեծ տիեզերքին
Մտավի հասնիլ օր մը եզերքին.
Ու Անհունությունն իրավ անհո՞ւն է,
ու Անմահությա՞նը յուղ ունի՞ն է...
Հիմար եմ որ այսպես իրար կհարցնիմ,
Ես որ չի գիտցա դեռ, պաշտելիդ իմ.
Ինչո՞ւ որ մը գիս սիրով սիրեցիր.
Թե կսիրեիր՝ ինչո՞ւ լքեցիր...
Չկրցա ճանչնալ պզտիկ սիրտդ.
Իմ մեկ աչքիս մեջ փշրեցիր սիրտդ.
Բայց դեռ կհարցնիմ՝ երազիս մեջեն՝
Թե աստղերն ի՞նչ են... Սիրո պես ջի՞նջ են...

ՄԵԾ ՍԻՐՏԸ

Ես վարդին ըսի. «Ո՞վ գեղեցիկ վարդ
Սիրտս լեցուցեր ես անպեր բարդ բարդ,
Կուրծքիս վրա դնեմ մոլեռանդ վկայիթ...»
Ան ձեռքըս խոցեց
Թերթերը ցրվեց.
— Թիթեռնիկն կուզեր բանալ իր սիրտը։

Գարնանին ըսի. «Ո՞վ ճերմակ կարապ,
Գեղանկարով լճակը իմ հոգիս պարապ
Սիրտը սև դժոխք մըն է իսկ վերադ...»
Ան թևս հրեց,
Հեռացա՞վ, չե՞ց.
— Այլամին կուզեր բանալ իր սիրտը։

Սեր տարին ըսի. «Ո՞վ խաժամուժ ամպ,
Դահավեժ ձյունեցի մեջ ինե՞րն հոգիս ա՞ս,

Պա՜ն խեղճ հոգիս պատանքին մեջ սա՛ռ.—
Ողբիս դառնահեծ
Մեր սարը յու՜ց.
— Ան զովեմներո՞ւն բացավ իր սիրտը։

Աշնան բուք. ո՜վ քույրիկ, ո՜վ կույս,
Բնությունն անտարբե՜ր կեռն հոգվույս,
Դուն սիրել գանել զիս, իմ հեռի՜ն հույս…
Հուրի գնդը կարմրեց.
Փախավ ու յու՜ց.
— Ան խե՜նթ հովերուն բացավ իր սիրտը։

ՄԱՐԳԱՐԻՏԸ

Փոքր, անանշան էակ մը կա,
Երկու կոպիս կեղևով փակված
Իր խավարին մեջ կխոկա,
Կ՚ըսեն սև քար մ՚է անկատակած…

Բայց ան կ՚ապրի, կույս, կ՚ըզգա
Երկու կոպիս կեղևը բաց
Հըրաշալույս մարգրիտ մը կա,
— Իր արցո՜ւնքն է բյուրեղացած

Ինչ փո՜ւյթ թե դայն մեռցնել կուզա
Մեկն՝ ու կ՚առնե գոհարը թա՜ց.
Ան էն աղվոր կույս աղջկա
Պիտի փայլի կուրծքին վրա բա՜ց.—

* * *

Այսպես քանի՜ խեղճ քերթող կա
Թշվառ խուցի մը մեջ բանտված
Գաղտնի շքեղ կյանքին վրկա
Ոսկի քնար մ՚ունի պահած…

Ես կգամ. կուգամ, եղբա՛յր՝
Ի՜նձ, քե՛զ համար ալ անկասկած.
Սրտիս մեջ բյո՜ւր բյո՜ւր երգ կա
Իր արցունքով բյուրեղացած...

Ինչ փո՜ւյթ թե մա՞հը շուտ կուգա
Աններող մահն անդիմադրելի՜ն.
Ես պիտ՝ երգեմ կո՜ւյս աղջկա
Շրթներուն վրա՝ աչերով թաց...

* * *

Ա՜խ, չա՜ր աղջիկ դուն ապառաժ,
Կուրծքի մարգրիտս, ե՜րգս ալ երգած
Մի՜ մոռնար թե ուխտե՜մ կուգամ.
Ես արցո՜ւնք մ'եմ բյուրեղացած...

ՀԱՂԹՎԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Գիտե՞ս հեքիաթը, սիրուհիս,
Այն խիզախներին, որ անդուլ
Սար ու ծովեր, ու աշխարհներ
Գեղեցկուհույն տիրացա՞վ...
        Հաղթահարեց ճամբեն ու քամին
        Մահի կամուրջն ալ անգամ
        Դուրս արտաքսեց իր թշնամին,
        Գեղեցկուհույն տիրացա՞վ...
Արքայազն քաջն գեղեցկուհին,
Թևավոր կուրծքին վրա կանգնած
Ու հանձնեց նենգ թշնամին
Որ մեռնողի գույն ըսե ի քո՜ւն...
        Մեռավ բայց իր երազին մեջ
        Դեռ կ'երազե գիրկն անփույթ,
        — Այսպե՞ս կուրծքիդ վրա անշեղ
        Թողուցիր զիս մահն ինչ փո՜ւյթ...

ՄՆՂՔԻ ԿԻՆԸ

Ես երազիս երկինքներէն,
Ու իմ կապոյտ մենութենէս
Վա՜ր, վա՜ր իջայ խոնարհօրէն.
Սարսափա՜ծ իմ տրտմութենէս.
Սիրոյս վարդերն հովին տուի,
Թերթերն յոյսիս փետտուեցին,
Աստղանցա՜, իջա՜ չարով
Անգ գաճոյքիս չաթն ոտներէն...
Փառաներէն իջա սղմոտ.
Խորվիրապիդ մէջ հասա քեզ.
Դուն հոն էիր Մեղքին պէս մութ
Ու Դեւերն պէս բոցակեզ...
Ու չգիտցա՜ր երբ վրաս կ՚իջնէր
Վիշապ մարմի՛նդ գետնամած՝
Որ դժոխքիդ մէջ այդ գիշեր
Աստուա՜ծ մըն էր ապաստանա՜ծ...

ՀՈՎԻԿԸ

Գարնան հովիկ, ուստի՞ կուգաս
— Կուգամ ձորեն, կուգամ սարեն,
Սար թէ ձոր ինծ հաւասար են,
Կուգամ մարգեր այցելելու...
Ամրան հովիկ ուստի՞ կուգաս
— Համբոյրներու կուգամ շունչէն
Աստղերու սուրբ մրմունջէն,
Կուգամ վարդերը յանելու...
Աշնան հովիկ ուստի՞ կուգաս.
— Կոկոն կոկոն վարդերս փարթամ
Մնան թերթ թերթ... Ո՜ղ ինձ, կ՚երթամ
Հավետ գարուն մը փնտրելու...
Ձմռան հովիկ, ուստի՞ կուգաս
— Ի՞զուր, չգիտե՞մ հավետ դարան.
Կ՚երթամ դաշտն ձեր քարերուն
Վրա մամուռ բուսցնելու, չաշու...

ՍՊԻՏԱԿ ՈՃԻՐ

Գեղջուկներ հանկարծ զարթնած սրտատրոփ
Կյանքն հեռվէն ձայներ սրտատարափ
Պայթյուններ զուժկան, զոռումներ վայրի.
Գիտեն հեռվի գյուղն այ որ կ՚այրի.
Բարբարոսներու գոռ գունդն է կուգա.
Բոցի տակէն վերջ գյուղակն հեռակա
Իրենց վրա կուգա. իր արշավին տակ
Պիտի մնա լոկ աճ մը մոխիր տաք.
Ի՞նչ պիտի ընել. Կույս մը գեղացույն
Առաջ կնստվի մոմի պես անգույն.
Մ՚եր պիտի երթա. ծեր մայրը լալկան
Մոխիր կթափե գլխուն աղբրկան.
Ահա վարդ մարմին ճերմակ քող հագած.
Ահա կմեկնի. չագեցավ, պայպավ
Գյուղին հողը սուրբ՝ խաչքարի ատքին.
Քայլերը մաթին ի՞նչ շուտ կթաղին...

* * *

Սթացի մաթին. տալե՞լ հալեհմա.
Ահա կհասնի, ա՜յ հասավ հիմա,
Ձեռքին ճարքիկներ՝ բարբարոս պետին
Առջև դողդոջ ծնրադրեց փախին.
Ի՞նչ յոյս մ՚անանուն կծարի համակ
Իր ծիրան մարմնին՝ քողին տակ ճերմակ.
Կասառկան ի՞նչ շնորհ. ի՞նչ ույժ անհուզին
Որ կրնա յուզել վայրենու հոգին.
Ահա կպարե յար պետի չորացին՝
Մարմնու բոցին շուրջ պարն է թրթռունին,
Ճկո՞ւն իրր սեգ, թեթև՜ իրրև հով,
Այլանդակ պարեր՝ իր հոգվույն մահով...
Ու նա կպարե, կպարե, տեսե՞ք,
Արյունոտաց բայեր ամոթխածներն այս սեգ
Կեղեցիկ առջև ի՞նչ սրտի ա՜խով
Ձմայված շարքեր են՝ կարծես թե վախով.

Ռ. Սևակ. Լոզան

Յաննի Ապդել. 1910

Ռ. Սևակ և Յաննի Ապպել, Լոզան, 1910

Ռուբեն Սևակ, Արշակ Չոպանյան, Կոմիտաս

* * *

Ա՜խ ամռան գիշեր, բույրերո՜վ սնուն,
Միջնադարական հեքիաթով լեցուն,
Աստղազարդ երկինքն արծաթ կոնք մ'ըլլար,
Կարծես ճերմակ կոյսն ալ կրոնք մ'ըլլար...
Հեթանոս պետի հոգին դիցանույշ
Ո՜ւր Ջրհարսուկներ կ'օրօրին անո՜ւշ,
Հագեցած հոգար ոսկով անանուն,
Սիրտն իր քաղցրութեան պեսպ մ'ունի անհուն...
Ու երբ Հրաշանքին վրայ վազքի մարթով
Վրանը կկանգնի, չի գիտեր փութով
Ինչո՞ւ ներս մտաւ կոյսին հետ հույս.
Արդյոք տափաշո՞ւ համար թե լույս՜...
Ու մինչ աագմիկներ քնացան անզգած,
Ու մարեցավ լույսն, ան դրխեն չ'զգաց՝
Երբ սեղմեց կոյսն իր կուրծքին վրա հրեշի՝
Ու սրտին մտավ դաշույնը վրեժի...

Լըքոնթ տը Լիլ

ՑՈՐԵԿ

Ցորեկ, դշխոյ ամառուան, դաշտին վրայ փռուած մաքուր,
Սածկոյթներու պէս արծաթ՝ յարդ երկինքէն կ'իջնէ վար
Ամէն ինչ լուռ։ Փողփողէ՛, հրդեհի օդը՝ անշունչ.
Հողը ննջեր է հագած՝ պարեգօտին մէջ հրավառ

Տարածութիւնն է անծայր, դաշտերուն վրայ շուք չկայ
Եւ ցամքած է այն աղբիւրն ուր խմէին բոլոր հօտեր,
Մութ, անեզր սահմանով սա անտառն ալ հեռուն՝
Կը նիրհէ հոն անշարժ, հանգիստով մը ծանրաբեռ.

Լոկ մեծ, հասուն ցորենները, ծովու մը պէս ոսկեհեր,
Կը ծաւալին քնանալ՝ կ'արհամարհեն հոն հեռուն.
Նուիրական այն հողին խաղաղասէ՜ր որդիներ՝
Անոնք քամեն աներկիւ՜ղ՝ բաժակն արեւուն.

Ճառագի մը պէս՝ իրենց հոգիներէն հըրավառ
Իրենց միջէն փախչող ծայնն ծանր հասկնալուն՝
Մեղմ ծածանում մը ծընի զանգակատա՞ն, մեծափա՞ռ,
Ու կը հալի փայլերի հորիզոնին մէջ հեռո՞ւն

Մօտը, պառկած խաւարին մէջ, ճերմակ քանի մը եզներ,
Լոյծանք թափին իրենց հաստ ակռաներէն համբարար.
Եւ հեռուէն նայուածն, աչքերով սեւ, անվեհեր.
Երազներու ծիրերուն, որ երբեք չեն վերջանար։

Թէ ցորեկին անցնիս դան Ճրագա՞ւ այդ դաշտերն՝
Սիրտդ լեցուն հրճուանքով կամ զուարթութեամբ մը անլուր,
Փախի՞ր, բնութիւնն է պարզած, և արևը կապուտ.
Ոչ որ հոս է կենդանի, ոչ որ զըվարթ կամ տըխուր։

Բայց խնդումն կամ լալն՝ երբ հասարակ վերջանան,
Մտածումին ծարաւած՝ ամէնկայի աշխարհներն,
Չի գիտնալով ա՞յ սիրել կամ ատելու, թէ կ՚ուզես
Ըմպել վաչերքին հեշտութեամբ մը գերագոյն, տրտմագին,

Ակօ՞սը, բերրի կիրուն արեւն լեցուած մեծափա՞ռ,
Ընկղմէ դու անվախճան խո՞րն անսպառ իր քայլին,
Եվ հետևանքույն աղուամներն վերադարձիր համբարար,
Սիրտդ թաթխած լոյսն անգամ՝ ոչինչի՞ն մէջ երկնային։

Ս. Տեյսուրեր

ԵՐԵՔ ՑԱՂԻԿՆԵՐ

Աղվոր գիշեր մ՚որ կղեղու հոգին՝
Ծաղիկներու մեջ՝ կապուտաչաղիկին
Համբո՜յր մը տվէ, համբո՜յր ջերմագին.
Ո՜վ դուք, որ կ՚անցնիք, քաղեցէ՛ք զուք զայն։

Թախծոտ էր հոգիս, երկինքը տրտում,
Բայց ծաղիկներուն անո՜յշ էր բուրում,
Եվ ան՜ցաւ գիշ եւ վարդի խորքում.
Ո՜վ դուք որ կ՚անցնիք, սիրոյ քաղէ՛ք զայն։

Սրսփուշին քով ծաղկավա՜ծ, թախծո՜տ,
Որ իր անձկութեամբ գիս քաշեց իր մոտ,
Վերջերս թողուցի եւ [illegible]։
Ո՜վ դուք, որ կ՚անցնիք, ո՜հ, մի քաղեք զայն։

«Կխնդրէի որ թոյլ տայիք ինձ, Տիկի՛ն,
Ի՜նձ, Մուսայի ախտավարակ պաշտողին,
Հանգչեցնել բանաստեղծի տխրագին
Իմ գլուխս կարապի ձիւ՜ն ձեր կուրծքին...»

— Ուշացա՜ք, Պարո՜ն, այսպէս բանէք համարձակ,
Մարդերու մէջ առաջարկել ինձ կրցաք...»

ԱՆԹԱՓԱՆՑԵԼԻ՞Ն

Երբեք չի կրցա՞ր դուն բառ մը առնել
Քու այս վիճակիդ համար սիրակից.
Չի տեսա՞ր իր մութ աչքին մէջ անեղ՝
Թէ սիրոյդ փոխան ան կուզէ՞ր քեզ՝

Երբեք չի կրցա՞ր աչքերին խանալ՝
Թափանցել հոգւոյն հուրքին մէջ անշէջ.
Իմ սակայն ճիշդ որ է՞շ մը չես բռնալ,
Այնի՞վ բարեկամ, այս զարթերում մէջ...

Ավազատին վրա համայն
Գիշերին իջեր է յունկայն.
Կծաթի լուսին ամպին մէջին.
Ալիքները կմռմռջեն,

«Այս մարդը խենթ մը չէ՞ իրավ,
Կամ սիրահար մը մոռացուած.

Նա սիրում է, գիտեմ այնքա՜ն,
Այնքա՜ն գիտեմ, ինչո՞ւ չի ասում...

Բայց չեն թողնում ծնողները
Վերին ծաղկում կ՛ըրակ մերժն,
«Թե՞ սիրտս, թե՞ խենթ, ավելորդ,
Ամեն մեկը վրա՞ բանտարկ՞վեմ...»

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ի սկզբանե Աստված ստեղծեց
Երկին ու աստղերը փոքրիկ ու մեծ,
Հողի վրա դեռ չկային եզն ու կով
Անշուշտ ծովափին տաք տաք քարերով.

Հետո փետուրներ մաքրի, խնդրանեց,
Այլոմներ իրենց ճերմակ աչքեր,
Աստղերի պատկերին վրա ու ծածկեր,
Ստեղծեց հետո կատուներ աղվեր.

Ու անապատը լցնելու համար
Վերջին ստեղծեց Մարդերին անհամար,
Մարդուն պատկերին վրա պատմական,
Կատեխներ չինեց հնարքներական...

Դժբաղդ մեզ մըն եմ մեռնելա՞ցեմ,
Որ իմ խաղ դյութիչ բույլյակիս մեջ
Անխուճճմորեն բանտված եմ հիմա։

Կապված իր սրտին, ես անմիտի՞թյա՞ր
Կցված հավետ իր աչքերին անշեջ,
Ու ժամերն այսպես կ՛անցնի՞ն աննպատ։

Ու ժամե՞ր, որե՞ր, շաբաթնե՞ր բոլոր
Կ՛անցնեին երազի մը պես քաղցրորոր
Հաղի՞վ գրած ի՞նչ որ լեցուս կ՛ըրա.
Չեմ գիտեր ինչ որ ինք ալ ինձ կ՛ըրա։

Բայց երբեմըն ինձ ա՜յնպես կուգայ որ
Բերնիս կ՚երգին չըթռածները անոր,
Այն ատեն է որ հոգիս կըսէ
Իր խորքերուն մէջ՝ հարճատնե՜ր քաղցր

Թէեւ ա՜յնքան արագ անցար աչքէնս,
Բայց անգամ մը եսկից գարնար անճանաչարա.
Ժպի՜տ մը կար քաղ շրթներուդ մէջ կարմիր
Աչքիդ մէջ բո՜ց մը հրապարա

Արեւն ինչո՞ւ գրեց քանել շաղերթ
Քու փախուստիդ ձյանատեղիանալ լաթերին,
Ու չի կրցա քաշըլից հեւքը կանալի
Դանել անգա՜մ մը ետիդ

Վայրենութիւնդ անհասկնալի ա՜յնքան վաղ
Աչքիչներուս պես հրյո՞ւ ես, հոգեճես,
Անտանելի կերպով քա՞րի, ու այժա՞ղ,
Դուն կարծես դիս հիմա...

Արեւգակները ինչո՞ւ կը կոչնին,
Ես չեմ հաւատար իրենց երկինքին.
Բայց քու աչքերուդ կ՚հաւատամ գանձ,
Երկինքներս հո՛ն է։

Արեւգակները ինչո՞ւ կը կիզուին,
Ես չեմ հաւատար Տէր-Աստուծո սրին,
Հաւատացեալս միա՜յն աղօթքով է կապուած,
Ո՛վ չունիմ Աստուած.

Ալ հաւատք չունիմ ես ո՜չ Դժոխքին,
Ո՛չ չար Սատանին վրայ մոլեգին.
Միայն աչքերուս կ՚հաւատամ դաժա՜ն,
Սրտի՞դ դրախտա՞ն...

Ալպեր Սամեն

ՃԵՐՄԱԿ ԳԻՇԵՐ

Ամառներուն մէջ այս գիշեր տրտմագին
Պիտի գողնան փայլիկներ՝ ինչ տակաւին,
Անձնկին մէջ ո՛չ մէկ յամրաբ ուր ստգո՞յն
Պիտի սուզիս երազանքի մը հանդոյն։

Ու ջնջելու համար մեր խինդն յետինն՝
Փոշնակին վրայ ուր աղջամուղներ պի՞ս՝ հողմին.
Ձեռքերդ կյա՞նք պիտ առն վշտի երգերուն,
Եվ հիացո՞ւմ պիտի լքանք ես սարսո՞ւռ։

Այսպես պիտի սիրենք անխօս, խօսս անո՞ւշ,
Միա՞յն համբոյր մ'եղանակներուց վրա քնքուշ՝
Ջուրին նման պիտի հոսին սափորին։

Ո՛վ քոյր, և մեր երկինքին մէջ սրբութեան,
Լուռ սերերու Յանկութեանը կուսական՝
Աստղի մը պէս պիտի երթ համբուրեմ։

ՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Այս իրիկուն քաշ մը չեկա տրտմագին
Որ պարփակէ յայն ազօղ իմ հոգին.
Ծաղուր մը ինք վեր թարթափանս հոգիներով՝
Իմ երազիս համար մենիկ երգելով։

Ո՛վ իղձերեցյաս բամակ, ինչո՞ւ մ հուշերով.
Նախագ, քու յօժարագ միայն կուսոս կյանք, կայսով։

Ու կլանէի քու խորհուրդիդ մէջ հոգիս՝
Ինչպէս շուրթը կմխուի շրթունքին։

Ոսկի՜ հէքեաթ... Ո՜հ, կախարդանք մոգական
Հո՜վ մը թևի վազեց մարմնիդ վրա թեթև
Ձեռքեր հրալին մեղ հրեշտակի փափկաթև։

Դաշնակութիւ՜ն, դու ես մեր հոգւոյն օգնական,
Որ աղոտից վրա, ալզոմելի աղջու պես,
Մեր սիրտն անհուն, մեր խե՜ղճ սիրտը կ'օրօրես։

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՓԱՄԻՐ (Ճ)

Ծաղկի թերթեր կ'անձրևեն
Կրծքիս բացը հովին.
Երկու աչքերս քեզ ունին,
Աչքերս չայ՛ս պետք ունին։

Վերյան ջինված ո՞վ կամ հին
Ցավերն քեզ հետ ի՞նչ ունին
Որ հեզ հոգիդ կվրդովին
Ծաղկի թերթեր կ'անձրևեն

Կ'իջնան վարդերն արտամայրե.
Ես չեմ խոսիր, կ'անկերպիս,
Մազերուս տակ՝ քարացած։

Սերը ծանր է, Սիրտս հոգնած
Այս թևն ի՞նչ է, Սիրուհի
Որ մինչ վրույին կասհիր

Պօլ Վէռլէն

ԶԳԱՑՄԱՆ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հին պարտէզին մէջ սառած, ցուրտ, մենաւո՜ր,
Քիչ մ'առաջ անցան երկու կերպարանք։

Աչքերնին մեռա՜ծ, թո՜յլ է շրթունքնին,
Խօսքերնին հազիւ կրնան լսուիլ։

Հին պարտէզին մէջ սառած, ցուրտ, մենաւո՜ր,
Արթնցուցին անցեալը երկու ուրուականներ։

— Հին սիրոյ մեր հրճուանքն կ'յիշե՞ս
— Ինչո՞ւ ուրեմն պահեմ մտքիս մէջ կենդան։

— Սիրտդ տրոփե՞ երբ իմ անունս լոկ հնչէ,
Երազի մէջ տեսնե՞ս հոգիս իմ միշտ — Ո՛չ։

— Երջանկութեան ա՜հ այն օրեր հրճուալի՝
Ուր բերաններնիս միացնէինք — Կարելի՜։

— Ի՜նչ մեծ էր երկինքը, յոյսը՜ն մեծ էր հոյժ։
— Հաղթուած փախա՜ւ յոյսն երկինքին մէջ անլոյս։

Այսպէ՜ս քալեցին վայրավարսերուն մէջ անտէր,
Գիշերը միայն լսեց իրենց այդ խօսքեր։

Անառնեն Բոյան

ՔԵՐԹՈՂ

Ո՜հ, ինչո՞ւ բուխ. «Ով Բաջայ չեմ ես:
Ի՞նչ գառն հայհոյանքը՝ երբ վիհի մը պէս
Սիրտիս վրայ կ'գզամ գուլպայ ռահվեկու,
Երբ երջանկութեան առ՞դքը ինձ կ'երգէս,
Ո՜հ, ես քերթող եմ, քնարի մը պէս
Հրավառերեց մասին ամէ կեղծակեա.
Երթանդրդ կ'այրի համբոյր կըրակես,
Ու կըրծոտված ձայնեց հրաժեշ...
Քերթո՞ղ եմ, աղվո՞ր, դաշն կապարեմ ջեղ
(Նմանող.)

Անանան

ԳԱՅԱՆԵԱՆ ԱՐՎԵՐԻ ԶԱՅՆԵԱՆԻՆ

Ինչո՞ւ այդպես կծկվեցիր զաղտնապես
Թե հոգիդ մեջ մընաց ներն անմոռաց
Անդարձան արա մ'է, թե չըունք պետք է քեզ
Ու թե նև քու սերեդ ոչինչ չէ դիտցած.

Ինչո՞վ չէիր կրնար անցնիլ դուն անտես
Եվ պետք չէիր քեզ նըկատել մենակյաց.
Սիրելագույն հոգիները միրթ այսպես
Զիրնալով հայցել՝ ոչինչ չեն դըտած.

Աստված մեզի՝ պարգևեց սիրտ մ'զգայուն,
Եվ շատ քաղցր է յանել է՞ն պարզ կենաց քով՝
Իր քայլերուն ծըխաց մրմունջը սիրույն.

Նե՞ որ կ'ուզե մըխալ Դարարքին իր հըլու,
Համբերեցավ, երբ կարդալը քերթվածն ցի ի՞րմով,
Լսա հաւկցավ, բայց... կդաշնիր բակյա...

Անրի Բերսոն

ՍԱՂՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կսիրե՞մ քեզ, ո՞վ անո՞ւյշ լուռ քաղցրահունչ,
Մշտանչյա երգ, որով կ'օրրես իմ հոգին,
Ինչպես կ'օրրեն տերևին, որ չուռ մընա, մանկ,
Քամիներո՞ւ զայն, անխարհո՞ւրդ, քուրր, կինե

Գիտեմ բայց մեր սիրտն է այնքան տարօրեն՝
Որ տակավին կուզեմ համառ այդ խաղին,
Ինչպես մանուկ մ'որ երազին մը վերջնորեն՝
Փակե աչերն, որ հրեշտակներ տեսնե կրկին։

Փակեմ աչքերս ես ալ սիրո անուրջին,
Անանց, որու մեջ աւաղ միշտ իմ կամքը,
Ես երազող պոետ նըման նայիմ մահին՝
Որ կփթթի կապույտ ծաղիկ մը— խորհուրդ։

ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ ՓՐԹՈՒԱԾ ԷՋԵՐ

ԿԻՍ ԽԵՆԹԸ

Գեղեցիկ առտու մը անակնկալ նամակ մը առի Պոլսէն։ Հայտնի ընտանիք մը կ'ինդրէր ինձմէ իսկոյն Մոնթէ-Քարլօ մեկնիլ՝ որովհետեւ հոն իրենց տղան հանկարծակի խենթեցեր էր, ու իբրեւ փաստ՝ ներփակ սա՛ տեսակ նամակ մը ղրկեր էին՝ տղան կողմէ իրենց ղրկուած.

«Սիրելի ծնողներս!

Գործերէն ազատելով ազատելուս ընդ առաջ ու պատասխանը գրելով գրելէդ կ'ըլլամ...»

Ու այս ձեւով 16 խոշոր երեսներ։ Բայց ինչ որ զիս պարտաւորութենէն աւելի հետաքրքրեց՝ գիրերուն ձեւն էր։ Հազար հինգ հարյուր տարին ի վեր Սահակ-Մեսրոպին դրածը այսքա՜ն չարչարուած չէր։ Այբուբենը հաստիկներով, ձողձողո՜ւն, բարակո՜ւկ գիծեր՝ որոնք կ'ելլէին, կ'իջնէին, որ երթալնին չգիտնալով կը չարուէին, տող մը կը մնային, կամ իրարենցին գտնելու համար ծուռ ու մուռ շրջանակ մը կ'ընէին եւ խոշոր բառ մը ծակի մը մէջ կ'անցնէին, այնպէս որ բառերը՝ իմաստ մը տալու ճիգով սարքուած էին կրկնուելու, տասնապատկուելու, բալէ բով չարուելու, գրուի գիծի տալու՝ գինովական ձեռք մը պէս։

«Հարգանքներս հարգանքներով հարգանքներս...»

Ու այս 16 էջերուն մէջ ստորակէտ մը, վերջակէ՛տ մը անգամ չի կար։ Որովհետեւ այդ ամենափոքր բանը, որ կէտն է՝ իր տեղին դնելու համար բաւական դրոշմութիւն ու վճռականութիւն պէտք է, բա՛ն մը, որ չու՛ն խելքներուն անգամ կպակսի։ Ու նամակին պարունակութիւնը աչքերու՛ն ալ աղուոր չէր։ Տարտամ ու անհամարձակ կերպով մ՛ըն կ՚համեկցուէր, որ այսն իր գրածները կերեր, նոր տակինէր կ՚ուզեր. (այդ տակիներուն թիւը չկարգաւորեր բան մըն էր, թուարանութիւններու մէջ չմտած, բոլորովին նոր թուանշան մը...)

Ճամբորդ մը ասկէ աւելի խելացի ի՞նչ բան կրնար պահանջել իր հարուստ ծնողքէն։ Բայց անոնք կ՚ենթադրէին, որ անդամահա՛տ տղան իր հարստութիւնը խաղաղաններուն մէջ կորսնցնելով խելքին եկած էր։

Ճաշկատունին մէջ 18 ժամեր բանի՝ անգամ կարդացի այդ 16 էջերը՝ մտքիս մէջ լոյս մը ծնցնելու համար, ու ընդհակառակը, այդ բոլոր պէ-րեւիմ սիւնեակները, ճաշկատունին ցնցումները, անիւներուն աղմուկը բոլորովին թմրեցուցին ուղեղս։ Այդ նամակին աղչութիւնը անհանգստա-ցուցիչ, գրեթէ վտանգի՛չ բան մը ունէր իր մէջ։ Ու կես գիշերին մէ վերջ, բոլորովին շփոթած, իջայ Մանիէի Փարլոյի կայարանը։

Անծանօթ քաղաքի մը մէջ ո՞ւր երթալ այդ ժամուն։ Նեղ փողոցի մը մէջ, դրան մը վերև, աղօտ լոյս մը կայլայլար, մի՛ս-մինակ ու հառաչա-ծելի (չեմ գիտեր ինչո՛ւ)։ Մօտեցայ, պանդոկ մըն էր. աղ-աղջակ գիր երն մը անձակ մը չունեցող, բայց դուռն կպցած քանի մը անհանգստա-ցուց գիր...

— Հոս վաստակութեան տուն մըն է,— բսաւ կինը...— Փարանը մի-նա՞կ է...

— Այո՛,— պատասխանեցի...— մինակս կայարանը ձգած եմ...

Փոքրիկ սենեակ մըն էր՝ խուցին ծակերէն Դալդ, թաթաւագող, անանուն բոյր մը կար օդին մէջ, իրական հոտ մը։ Հայն անկողին հա-գի՛վ ծածկուած էր. ձեւթիւմ սաւան մը՝ խորհրդաւոր փամփուշտ։ Մանը մանկլագուն, երկու կարմիր աղաւնի տեսար, գեն թաղ...

Մեռա բարո՛վ, վաստակութեան տուն...

Ու հոգ աղջամ մը սիրտ մարթին մէջ, փողոցի փողոց, մինչեւ որ հաղ-նած գիտեր մարդը բարձի մը վրա կարողացայ հանգչեցնել Աստուածն, ամբողջական ժամեր արթնցայ։ Հին սենեակը խոժոր էր. ծխաց ու նորէն արթնցայ, նորէ՛ն խոժոր. բայց աղմկոտ խոժոր մը՝ ինչպես քլլայ կը տքացնայ, գեն Աստուած իր նշանաւոր մնիկցի րո՛չյոր չարաւ-տանած։ Այս արքան երկար էին Մանիէի Փարլոյի գիշերները։ Նորէն ու նորէն քնանալ փորձեցի, մինչեւ որ պանդոկապետը, կանչերս վրա կաս-կածելով՝ եկաւ դուռս բանալու։ Ա՛յս տանը միայն տեսայ, որ այս սեն-

յակը պատուհա՛ն մը, ծա՛կ մը անգամ չունէր. կատարեալ տուփ մը. գի-
շերը չխեղդուելու ալ հրա՞շք մը պարզապէս։ Անհեղձ քաղաքներու զնդա-
նատութեան մէջ այս փուտն ալ մի՛ մոռնար։

Դուրսը կէսօր էր։ Երա՛կ խենթերու հոգեին գալի ու տանը դիմաց ճաշարան մը՝ նաւու հարիւրապատիկ զուար բարձրացած. գլխուն վրայ կարմիր ֆեսով մարդ մը երեցած, մռայլ ու բարկացած։

— Ասսալա՞ն բարին, ինչպե՞ս էր.— ըսաւ՝ աչքերին անտարբեր ձեւով մը, որ կարծես օրը տասն անգամ կրկնէր զայն։

Հետս ճաշի նստաւ. Հին բարեկամներու պէս, ամբողջ-ամբողջ խօսեցանք։ Ճիշդ է, որ իր ունեցած պահանջները իրեն դէմքին ապուշ թանձրութիւն մը կուտային, բայց խենթ մը չէր այդ մարդը. Հոգա՞ր անգամ ո՞չ Գաղթերին բանալին գտնել կարծեցի՞ իր. Հետ կիներուն մասին խօսելով, երկար թթուեցաւ. խաղաղութիւններուն ամենաքաղաքութեան բռնի, ուսկը թթուեցաւ Արդեն շփացած, անկէ չփախեցաւ։ Հապա ահա ուրիշ մարդու ոտքերուն բռնած լլլալի՞...

Անմոռանալի մարդ մըն էր։ Իմ սիրական-բարեկամ իր կնոջ վրայ խօսեցաւ՝ որ քիչ մը ուշ չյայտնած, այդ օրը միասին չէ կրցած կերել-կեր մեծ տղուն համար իմացէ գիշերօթիկեան վարժարանի մը հոգեն ուղեց. պզտիկ տղա մըն ալ ունէր, շատ պզտիկ, որ այս օրերս տեղա հանելուն՝ փառք քիչ մը թուղ էր...

Հետո՛ միայն գիտցայ, որ այս մարդը ո՛չ կին, ո՛չ ալ զաւակ ունէր, այլ պարզապէս առեղծուածի մը, բայց բոլորովին բնական, անշուշտ հանդերձ, անփոյթ սուտեր. աւելորդ՝ աւելորդին համար։

— Մեզի դեռ նամակ մը գրեր ես.— ըսի անհամբերաբար։

— Ձե՛մ հիշեր,— ըսաւ։

— Դրամներդ խաղարաններու մէջ կերեր ես։

— Սխա՛լ է։

— Հապա ո՞ւր գացին ոսկիները։

— Տարեկները պաղպաղակ մը կ՚ուտեն...

— Հարստութիւնդ միայն պաղպաղակո՞վ հատուցիր։

— Ուտուներն ալ կաթ մը կ՚ամեն,— թոթուեց. աչքերը լեցուն, մորուքին մէջ արցունքներ գլորեցան։ Մեղքցա, զղջացի։ Մարդը իր դրամը կերեր էր. ի՞ս ինչ կխառնուէի... Բայց ան այդպէս չէր խորհեր, կ՚ուզեր իր լացովը դէմ համոզել իր անմեղութեան վրայ, կ՚ուզեր, որ անպատճառ հաւատամ, թէ ինք պարկեշտ մարդ մը՛ էր. ո՛չ կինը, ո՛չ գինին, ո՛չ խաղը չէին հրապուրած զայն (ու այս ճի՞շդ էր...)։ Բայց, մարդիկ չար էին, իր դէշութիւնը կ՚ուզէին, փողոցին անցած առեն խորհրդաւոր կ՚մպած իրարու այս կ՚ըսէին. (ա՞ս ալ ճիշդ էր, բայց

իր գլխուն փեսին համար էրէն նստեր զինք սնանկացնելու, կախաղան հանելու կրանային, աշխարհիս ամէն ծայրերէն անվերջանալի ու ան-կարելի հաշիվներ կերկնէր՝ իր բնա՞վ չճանչցած մարդերուն... Ա՛ն ալ ճիշդ էր, ու ա՛ն ալ թէ ինչպես։

Այս խեղճուկ մարդը երբեմն-երբեմն իր մեծության նոպաներն ուներ, բայց մեծ ըսածդ՝ շա՜տ մեծ, խելքի մտքի մեջ չեղածով մեծություն մը։ Քանի որ բոլոր մարդիկ իրմե՞ն կզզվեին ու դավադրություններ կսարքեին իր շուրջ, ուրեմն կրնար ըլլալ, որ անգիտակցաբար ինք նշա-նավոր անձ մը ըլլար, ո՞վ գիտե, թերեւս ապագա թագավոր մը... Այս մարդը իր երազին հավատալու զորավորություն ուներ, ու այս տեսակ հիվանդություններու բնական տրամաբանությունով, կ՚ուզեր իր պզտիկ կյանքը այդ մե՜ծ գաղափարին պատշաճեցնել կանխավ... Իր քանակին համար ֆրանսական գործարանի մը կշռե չափազանց կաշիեն թիկնոցներ կ՚ապսպրեր՝ բայց ա՛յնքան թիվով, որքան էջ չկար աշխարհիս երեսը... Եվն այդ տեսակով մեծամա՞յն հանճար շարքերանիններուն կ՚ակնարկեր։ Գերմանիո կայսեր ինքնագիր նամակ մը կղրկեր՝ անոր պզտիկ աղջկան ձեռքը խնդրելու համար։ Բայց այդ մեծ ամուսնության արժանավայել զոյգը մըն ալ պետք էր։ Մոնթե-Քարլոյի խաղատուներուն մեջ ժամա-ջեկի ծախսու ապարանք մը տեսեր ու, ամենայն պարզությամբ, առանց սակարկության, թագավորի վայել ձեռով ստորագրություն մը նետեր էր՝ գնելու խոստման մը տակ։

Այդ օրեն ի վեր գործերը գիջեր էին, առտու ու գիշեր օրինըներով իրեն ուղղված դրամներ կպահանջեին տան մը համար, որ գնած չէր, գո՞րծ ստորագրություն մը միայն... Ուրեմն իրմե՞ն ավելի ամեն արժեք ուներ իր մե՜կ ստորագրությունը։

Այսպիսի մեծամտություններու մեջ հալածյալ էր դրամները, ու նորերը գտնելու համար այլանդակ շահագործություններու մեջ կ՚իյնար։ Դիլետանտի մը ապացույց էր, որ իր հաշվույն ռոմանտիկան բիզնի զյուտին աշխատի։ Օր մը կարդալով, որ Ավստրալիա ֆաբրիկ մը հարավային ամեն ծախսեր էր՝ իսկույն գրեր էր իտալական գործարանի մը, որ իրեն 12 տարեկան Ավստրալիան հաշվապահին՝ տասը տարի մեջ տասնապատիկ գիներով ծախելու համար։ Ու գործարանին ամեն մը պայմանավոր տվեր էր, բայց այդ պայմանաժամին մեջ ինք բոլորո-վին ուրիշ բաներու վրա կմտածեր ու բացարձակապես կմոռնար ջութակ-ները։

Այդ բոլոր մեծարժանակ ապացույցներեն մի՞այն երկու բան պա-հած էր իրեն՝ որ սենյակին մեջ տեսար Աճառի՞ն, անծա՜յր, անվե՜րջ յման մը, որ չմարեցաւ զիս։

— Մովերուն լայնութիւնն ու խորութի՞ւնը պիտի չափես,— ըսի։

— Ո՛չ,— ըսաւ պաղարիւնութեամբ,— այստեղ անվստահելի երկիր է, եթէ անոյակը գան՝ պատուհանէն փախչելու համար է։

Բայց ես գիտէի, որ դարձեա՛լ կստէր, իր սովորութեան համաձայն. այդ անհաստատուն չուանը ինքզինքը ձեղունէն կախելու համար էր...

Բայց սնտուկ մը բացաւ. մեջը ի՞նչ կկարծեք որ ըլլար. ածելինե՞ր, ածելինե՞ր, անթի՞վ, անհամա՞ր, բոլորն ալ իրարու նման ածելիներու լեռ մը... Ես զարմանքէս զարմանք կ'իյնայի՝ երբ ան միևնույն մեծութեամբ ուրիշ սնտուկ մըն ալ բացաւ՝ բերնէ բերան նոյն և նման ածելիներով լեցուն։

— Ասոնք սրդվածներն են,— ըսաւ։

Ասոր վրա շատ չպնդեցի, դուրս ելաւ Աճա մարդ մը, որ գիշերները հազարավոր ածելիներ կսրցներ ու ցերեկները խոլոյ-խոլոյ և ազատ-համարձակ փողոցներուն կպտտեր. մինչև որ անմեղ մը չմեռցներ՝ Երեսը զայն հիմարանոց չէր կրնար նետել, որո՞ւ փույթ, թե այդ այլանդակ գնումներով փճացուցած ըլլար իր հարստութիւնը. ան կինախեներն էր. արդեն բժշկութիւնն ալ խենթութիւն չ'անվաներ այս հիվանդութիւնը։ Իր հիշողութեան կորուստը, իր ըրածներուն մանկական տարօրինակութիւնը, իր ավելորդ սոտախոսութիւնը, իր հաջորդական մեծամոլութիւնն ու մեծամոլութիւնը, ու մանավանդ իր խոսելու դժվարութիւնը և իր թափթփված բառերը, իր գիրերուն պես՝ լեզվին ու մատներուն ալ դողալը, շա՞տ որոշ հիվանդութեան մը անունը կ'արթնցընեին մտքիս մեջ։

Ինչպե՞ս սկսեր էր այդ հիվանդութիւնը. ո՛չ թե հանկարծակի (ինչպես ծնողքը կըրեին), այլ ամիսներու ընթացքին։ Բարեկիրթ մարդ մըն էր ան, որ քիչ քիչ իր բնութիւնը փոխեց։ Նախ մելամաղձոտ դարձաւ, անձկալին մեջ բանտարկված, օրը հարյուր սիկարեթ կ'այրեր ու կմարեր։ Հետո բարկացոտ դարձաւ, ընտիր հասարակութեան մը մեջ, հանկարծ զզվելի շարժում մը կ'ըներ, գարշելի բառ մը կ'արտասաներ։ Ծնողքը նախամեծար համարեցին զայն համբերողութեան պատրվակով տունեն հեռացնել, ու մինչև որ վերահիշյալ նամակը ստացան, խենթ ըլլալը չգուշակեցին։ Արդեն ծնողները այդպե՞ս են. ա՞յնքան երկար ատեն, որ դրամնին չուզես՝ խելացութեանդ վրա չեն կասկածիր...

Պրոգրեսիվ ժեներալն էր այս հիվանդութիւնը, քույրը այն մյուս սարսափելի հիվանդութեան, որ թոքերը կկրծե և որոնց երկուքին ալ հայրը հինցած սիֆիլիզ մըն է։ Բայց նախ պետք էր ստուգել, որ այս վերջին ախտը ընդունա՞ծ էր ժամանակին։

— Այո՛,— բսաւ,— անանկ բան մը կար... Հի՞ն պատմութիւն...

Արեւներն ու մարմիններն ընտանութիւնը կասկած չի ծագեցին. զարմանալին անկարելի էր. ընելիքս ալ՞ այս. Ձմեռը շաղկապանք մը բժիշկին համաձայնելով՝ չհասկ Պոլիս գրկեցի։ Ինք ալ ո՛չ մինակ մնացած՝ բուն մը ասեն համեմատ այս երանիչեր քաղաքին մէջ, Վերապարթիս՝ շաղկապարին մէջ նորէ՛ն կարդացի նշանաւոր նամակը ու նորէ՛ն երեւակայեցի այդ խենթը. բայց այս անգամ ո՛չ թե տարտամօրէն. համա չու՛ս որոշ կերպով՝ ո՛րիշնե, ինչպես մտաւոր տարածայի մը մէջ պէտք ըլլար ան. անխուսափելիօրէն:

Ուզեր էր այդ մեռչին ու տարօրինակ յաչսերեն վերջ՝ քաղաքավին պէտք խօսէարկը, անիւ-ան (տողի գիշերվան անոյշեխն պէս), ապահովութիւնը կատարեալ պէտք ըլլայ. չարամիտները անկարելի. անհրաժեշտ պէտք զամեկը, լեզուն պէտք կոյսերեներ, տանը պէտք մանուր, երբ բանն տաղան պէտք ապառնե, որ մը պէտք դար, որ ո՛չ կերպակերպն ու անկարելի պէտք ըլլար, իր է՛ն սիրելիներուն պարչելի պէտք դառնար, պէտք նեխեր... ու ասիկա անխուսափելիօրէն:

Բայց այս պատմութիւնը անակնկալօրէն սկսաւ և անակնկալօրէն ալ պէտք վերջանար. Տան զարձիս՝ Պոլսէն նամակ մը գտա, որ ինծի կ'իմացնէին, որ խենթը՝ հոն հասած օրն իսկ՝ հակիրճ բժիշկին հսկողութենէն ազատած, հորը նետվեր էր... կարծես զիտմամբ՝ իմ անխուսափելի զուշակութիւններս զուր հանելու համար։

Բնութիւնը, որ ամեն չարիքին քով բարիք մըն ալ դրած է, այդ սարսափելի պահին քով՝ իր դարմանն ալ դնել ամեր է. այս հիւանդները գիշեր-ցորեկ մե՞կ բան կմտածեն՝ անձնասպանութիւնը. Բժիշկները, որ ուրիշ դարման մը չեն գտած՝ կբաւականանան արգիլելով իրենց այդ բնական հակումը։ Մակայն, լաւագոյնը չէ՞ հոր մը ազատ տեղ, բան տարբերով նկիրական բույն մը թանաւորել։

Ու հիմա կ'հիշեմ դեռ այն օրը, երբ մտքարքին մէջ խուզեր արդեանց կյլտորգներ՝ զիս համոզելու համար, որ ինք բարի և խելք մարդ մըն է... Ա՛չ կ'համամտած բեզի, խե՛ղճ մարդ, դուն չես տեսեր Աստղները անո՛նք են, որ քու հոգվույդ կորստյան վրա կ'եկորդիլով արցունքներ կ'թափեն...

Թող կրնապետներն ու յարդայաղեաները անձնասպանութեան վրա վիճին. Թող իմաստասիրական հատորներ արձակեն երկարու գրենն. մենք պէտք զանքի՞ ինծի բացատրելու համար, որ մարմինով ու հոգեպես ի՛նչ պէտք արժեր այդ կյանքը, խանելու, դղալու, չարժելու, անանելու, մտածելու անկարող, մեղի մէջ փտած մսի կտոր մը, որ շանց նեխեց չունեւ...

Լոզան, 1913

ՄԱՆԿԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Հիմա, որ ուսերուս վրա տասնյակ կզված տարիներուն ծանրությունը ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն փետուրի պես թեթև, այժմ մահվան քարերուն մեջ կխորվի ու կշփոթի, կհիշեմ հի՜ն հի՜ն օրերը, այն օրհնյա՜լ օրերը, երբ ոտքերս, ձեռքերս, մարմինիս բոլոր բջիջները այնպե՜ս լեցված էին կյանքով, որ մահվան գաղափարին համար տեղ չէր մնացած…

Երջանի՜կ տարիք, որ կյանքը կ'եռա՝ սիրտը կերգե, հոգին կը-[illegible]:

Ու ո՞վ կրնա մոռնալ հազար անգամ կրկնված անունը այն պաշտելի ընկերոջ, որ միանգամայն դասակիցս էր, տարեկիցս ու սրտակիցս, երևակայական [illegible] Ներսեսը, հրաշալի արկածախնդրություններուս ընկերոջը:

Այսօր էր իմ ընկերոջս: Միասին կխաղայինք, միասին կսերտեինք, միասին կշտփվեինք: Երբ ան հեռուն աղբյուրեն ջուր բերելու կ'երթար, ես ալ հետը կ'երթայի սափոր մը ուսիս: Երբ ես թռչուններուն թակարդ լարելու կ'երթայի դաշտերը, ա՛ն ալ հետս կու գար, [illegible] [illegible] վիզերը հրամցնելու:

Ու ի՜նչ չարաճճիություններ չէինք ըներ միասին: Երկու թիթեռ մեկ [illegible] [illegible]՝ դասարանին մեջ թռցնել, մեղուներուն թևերը փետտելով՝ լարի վրա խաղցնել, ճանճի [illegible] ճզմելով՝ գրքերը [illegible], [illegible] բերանը [illegible] մը [illegible]՝ [illegible] փրցնել… Լավ կհիշեմ, որ օր մը [illegible] մը [illegible] մը մեջ [illegible]՝ [illegible] թաթիկները [illegible] ծակերեն դուրս հանեցինք ու [illegible] [illegible]: Երբ [illegible] [illegible] ու բոլոր աշակերտները [illegible], որ փոքրիկ [illegible] մը [illegible] մեջ [illegible] կվազեր [illegible] մը պես՝ ամենքն ալ [illegible] դուրս խուժեցան…

Անմոռա՜ց [illegible], որ մեզ կիսաստվածներու պես հարգել կուտային [illegible] մեջ, [illegible] չարաճճիություններ, որ մեզ հերոսներու պես կ'արտահայտեին…

Ափսո՜ս, որ մի [illegible], որ մեծագույն [illegible] [illegible] չէ կրնար այս [illegible] չարաճճիություններուն չափ [illegible] մարդկային [illegible]…

Իմ սակայն չկարծեք, որ մեր երջանկությունը անխառն էր. ո՛չ, ո՛չ: Կատարյալ մարդ ըլլալու համար [illegible] բան մը կպակսեր մեզի՝ [illegible] ու [illegible]: Ու [illegible], որ [illegible] պես կ'[illegible]…

Ու չէր անցներ, որ գյուղացին ծառին տակ, ծերունի կոճղին վրա [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] վրա [illegible] ու [illegible]

խարդախ հարուածով մը չենդրեինք կոչկռուած կեղեք՝ իբրև չափանիշ։

Սակայն հիմա, որ տարիներն ու մահը մեր մէջ ամէն միջոց խափա՞ն ջնջեցին, ինչո՞ւ չխոստովանիմ, որ ան իմմէ հասակո՞վ ալ, ուժո՞վ ալ, ճարտարութեամբ ալ, չարութեամբ ալ միշտ գերազանց էր։

Լողալու մէջ իր նմանը չկար։ Պայքարի մէջ մեկ հատիկ էր։ Երբ ամէն Զատկի-ծնունդի հոյն գյուղին տղոց հետ կռիվ կրնայինք սաղմաքար չարքերով՝ ճակատ ճակատ, քարերը է՛ն յիտակ ու է՛ն հեռու նետողը միշտ ինքն էր։ Մեզի համար ամբողջ գյուղին մէջ Ազգին պատիվը փրկողն ա՛ն էր միայն։

Վա՜յ անոր իր ճամբուն վրա շուն մը հաչեր. երեք օր չանցած այդ շունը պիտի անհետանար։

Չէ՞ որ անգամ մը իր թռչնիկը փախցնող կատուն աշտարակի մը գագաթին յո՛թն անգամ վար նետած էր, մինչև որ յոթը հոգիներն ալ խեղճին բերնէն դուրս գային։

Սիլիվրիի այդ աշտարակը ճիշդ մեր տան դիմաց էր, բարձր ու խորխուլ մինարէ մը՝ հռոմէական հին մենհիրի մը վրայ թառած. մենհիրը դեռ կանգուն է՝ մինարէն փլած... Հո՛ն կ՚ազդեր երբեմն թուրքութեան հայր-աստվածը. հիմա բուերն ու ցեխը կ՚իշխեն հոն։ Գիշերը սարսափ կը ցնեն այդ պատերը, ու լուսինը այդ ավերակներուն լեղու կուտայ կ՚ըսեն...

Արամ այդ ցեխն ալ արհամարհեց։ Գիշեր մը աշտարակին ներս սողաց, խավար ու գարշահոտ սանդուխներեն սկսավ բարձրանալ խրխափելով, պատերը շոյելով, ոտքերն արյունելով։ Երբոր գագաթը հասավ, շունչը բռնեց, ձեռքն երկնցուց։ Վերը անցքի բույներ կային ու ճագուկ մը կ՚ուզեր գողնալ։ Բայց վա՜յ թռչունի ձագեր գողցողին... Իր աչքերուն մեջ չարութեան կայծ մը փայլատակեց. անցքերը ունեին այդ կայծը ու կտուցի սոսկալի հարվածներ տեղացուցին իր աչքերուն։

Իր դեմքին վրա մի՜շտ մնացին այդ վերքի սպիները։ Սակայն տգեղութիւններ կան, որ գեղեցկութենեն ավելի կ՚արժեն... Այդ սպին ի վեր գյուղին հերոսն էր Արամ։

Քանի՜ քանի՜ անգամներ աղջիկներու գլխուն կկանչեին զայն՝ վարժուհիին գառնուկը մը տանելու, աշակերտներուն մարմնամարզ մը ցուցնելու պատրվակով։ Եվ սակայն, այս պատանին, որ տղոցը կփետտեր ու մանչերը կծեծեր, աղջիկներու առջև աղու մը պես կըդողար ու մեղավորի մը պես կկարմրեր...

Էջերը իրեն համար արտակարգ, բացառիկ, անբնական, անկարելի կակներ էին։ Մայրիկը իր փոքր հասակեն մնացած ու իր բոլոր եղբայրներն ալ արու ըլլալուն՝ Մանչանոց կկոչվեր իրենց տունը։ Բոլորն ալ միևնույն փույթեն աճած՝ ամեհի ու շղեղ պատանիներ էին՝ գյուղին

փառքը։ Բայց բոլորն ալ Արամին պէս շվարած, ամչկոտ, սխտացին կցայնութիւն մը ունէին։ Անոնք միայն հեռուէն սեւած բլրակով՝ ձեռքի նկատում մը գինովնամ կ'ըներ զիրենք...

Արամ քանի՞ կմեռնար՝ այնքա՜ն կռկռալանար։ Եկեղեցիին մէջ երգած սաղմն ձայնը կփոխուէր, դպրոցին մէջ պատասխանած դասն մխա-յր կխառնուէր, գիրք մը կարդալու պահուն՝ էջը շփոթուած՝ կարդա-ցածը կմոռնար։

Տղոց մէջ տարտամօրէն կփսփսային, որ «ամօթ բաներ կ'ընէր», աղճամածուն նայեր էր...»

Օրեր կային, որ քովը չէր մօտենցմէր. այնքա՜ն հեռուտես, դաժան, գայլուկտա կ'ըլլար. բռնած բանը կկոտրէր։

Սակայն իր մասնավորական ույժը կորսնցնելէն վերջ՝ քիչ քիչ իր մարմնական առավելութիւններն ալ անհետացան։ Մազերը թրջված Աստուծի մը պես՝ սմսեղուկ, դողդոջուն, շվարած բան մը եղաւ։ Այ-տոսկրները ցցվեցան, աչքերուն ծիրը կապույտի դույներ առաջաւ։

Ու չգտնվեցաւ մեկը, ո՜չ քահանան, ո՜չ վարժապետը, ո՜չ հայրը, ո՜չ իսկ բժիշկը, որ այդ տղուն պատանիին բացատրեին, թե այդ մենա-վոր ու մեղավոր գրգռմունքները ինքը գերեզման կտանեին...

Արևոտ օր մը, դանդաղօրե՜ն, ժայռերուն գագաթը գացինք միա-սին։ Հանկարծ գրպանեն արծաթե խոշոր դրամ մը հանեց ու ձեռքի յալն շարժումով մը ծովը նետեց զայն։ Արծաթը վայրկյան մը փայլե-ցավ արևուն տակ, հետո անդունդին մեջ կորսվեցավ ու պզտիկ ճող-փյուն մը հանեց։

— Ասիկա տասներորդն է, որ հօրմես գողցայ,— ըսաւ,— ծովը նետելու համար... Յուրաքանչյուր փորձութիւնս այդպե՞ս կ'ուզեմ պատ-ժել, բայց կզգամ, որ ո՞չ է օգուտ, կամքը մեռեր է մեջս, ա՜լ թագա-վորի գանձ մը իսկ շպրտի չպիտի բավե այս ծովը լցնելու...

Ասիկա մեր վերջին պտույտը եղավ ու մեր վերջընթեր խոստովանու-թյունը։

Արամը անկողին ինկավ ու ա՜լ չելավ։

Մեր ծնողները մեզ արգիլեցին իրեն այցելել։ Գյուղերու մեջ, ուր գիտությունն ավելի բնազդը կարծեն, հո՜ն, ուր բժիշկի տեղը կեսին, քա-րեկամները իրենց ձեռքը կբռնեն՝ անասնական բնբնապաշտպանությու-նով մը։ Ու ընտանիքը իր ցավին մեջ կծնկի, միայնակ կմնա իր հի-վանդին հետ, որ հաճախ ամենատարրական պաշտպանության իսկ չունի իր սիրելիները չվտանգելու համար...

Ամիսներով տարտամ շշուկներով բավականացանք։

— Արեն գիշեր նորեն բժիշկը կանչվեր է...

— Փառքերով արեան փափաք է…

— Փոքրիկ եղբա՛յրն ալ անհոգին ինկեր է…

Օր մը, սակայն, ծնողքէս գաղտնաբար, իրենց տունը մտայ ու վարէն ի վար, սանդուխներէն վեր ելայ։

Հիւանդին անկողնին բժիշկը գլուխ կը ծռէր։ Ընտանիքին անդամները զայն պաշարեր էին երկիւղած ձեւերով։

— Որդիս ազատէ, բժի՛շկ,— կ'ըսէր ծերունի հայրը դողալով…— Յոյսի բա՛ռ մը տուր մեզի…

Բայց ան ճակատագրական կարճ շարժում մը ըրաւ։

— Ամէ՛ն ցաւ վախճան մը ունի,— ըսաւ…

Բժիշկին վերջ շատ չանցած գիւղին քահանան կանչեցին։ Տէրտէրն ինծի խաչ մը ու գիրք մը առաւ ու խնդրեց, որ հեռն երթամ։ Վախն ու վշտութիւնը սիրտս շլացուցին։

Ես այն ատեն դեռ չէի տեսեր, թէ մարդ մը ինչպէ՛ս կը մեռնի. սակայն հաճախ սոսկումով դիտեր էի, թէ ի՛նչպէս կը մեռնին մեր խնամուած շուները՝ սարսռացումներով թոթուելով, կանչելով ու լալով, դողալով ու պաղատելով…

Սակայն այդ օրը սորվեցայ ինչ որ բոլոր բժշկական կաճառները չկրցին սորվեցնել՝ թէ մարդ մը անասունի մը պէս չի՛ մեռնիր…

Հա՛, որ Գիտութեան մարդը յոյսի փոքրիկ բառ մը անգամ չէր գտած ըսելու, Կրօնքի պաշտօնեան հաւատքի անհու՛ն պաշար մը բերեր էր իր մագաղաթէ գրքին մէջ։ Հա՛, որ բժիշկը կեանքը կը չափէր ու կը կշռէր՝ չո՛ր ձեռք մը, քահանան հաւիտենական կեանքի անծայրածիր հորիզոններ կը բանար, օրհնակա՛ն շարժումով մը։ Ու երկու հազար տարիներէ ի վեր կրկնուած իր բառերը՝ մի՛շտ նոյն գաղտնիքին անհերքելի յօժելու այն վերջին ժամերը, ուր գիտնա՛ս, ամէն յոյս, ամէն հաւատք, ամէն սէր, ամէն խրախանութիւն ու ամէն երազ կենսականը, կը մեռնի, կը ծնի. Գերագո՛յն պարտութեան ժամուն, գերագո՛յն հաղթութեան խաբկանքը։

Խաբկա՞նք, թէ իրականութիւն, չե՛մ գիտեր։ Սակայն այդ օրէն ի վեր համոզուեցայ, թէ որքան ատեն որ մարդերը պիտի մեռնին, ա՛յնքան ատեն Գիտութեան կողքին պիտի ապրի նաեւ Կրօնքը…

Արդարեւ, քահանային մեկնելէն վերջ, անըմբռնելի ժպիտ մը իջած էր արդէն հիւանդին դէմքին վրայ։ Անկողնին մէջ նստած, ձեռքը ձեռքերուս մէջ դրաւ ու խօսեցանք իրարու հետ՝ հի՛ն օրերու պէս։

— Ինքզինքս երբե՛ք այսքան լաւ չէի զգացած,— ըսաւ…— Վաղը եթէ աղէկ ըլլամ, կ'ուզե՞ս որ միասին դաշտ երթանք պտտելու…

Յետոյ, հանկարծ յոգնած, աչքերը յառեց, ամփոփուեցաւ։

— Կսե՞ս, — ըսավ, — Իբրիկյան զանգակն է... Գիտե՞ս, ամեն անգամ ես կզարնեի մեռելին զանգակները... Օր մը երբոր քիչ կարգս ալ գա, կ'ուզեմ, որ դուն զարնես ինծի համար. բայց այնպես ուժով քաշես պարանը, որ աղաք աշխարհ իմանա...

Սակայն ի՞նչն ալ, ե՞ս ալ, այնպես համոզված էինք, որ այդ օրը երբեք պիտի չգա՜ր...

Հետևյալ օրը՝ գարնանային գմայլելի օր մը, ընդհատ ընդհատ ղողանջ մը փրթավ օդին մեջ։

— Հոգե՞հ կա, մայրի՛կ, — ըսի։

— Շատով չապրեցավ ան ու մառ գնա, տղա՛ս, Արամը մեռեր է...

Մեռե՞ր է... Մեռե՞ր է... Խենթի մը պես վեր վազեցի, փոքրիկ խուցի մը մեջ բանտվեցա, դուռները գոցեցի, պատուհանները խցեցի՝ այդ ընդհա՜տ ընդհա՜տ ու անընդհա՜տ ղողանջը չիմանալու համար...

Սակայն իզո՜ւր. Պողոսյան զանգակը ամբողջ տարին ինծի համար զարկավ։

Ընտանիքներ կան, որոնց անդամները՝ խաղի թուղթերու պես իրարու ետևե կ'իյնան։ Սակայն վարպետը հնձեց այդ ցեղատի կարծեները. մահը փակեց այդ տան դուռը։ Եվ մինչև այսօր, գյուղի պատանիներուն կցուցնեն մանչերուն գերեզմանը։

Լոզան, 1919

ՀԱՐՍՆԻՔԻՆ ԴԱՂՏՆԻՔԸ

— Հարսնիքիս առաջին գիշերը՝ ամուսինս երկու տուփեր անձեռակներ ցույց տալով պիտի ըսեր. «Աճապարե՛, Դարո՛ն, ձեր նշանտուքը և հաճարդ իմինս...»

Այսպես կ'ըսեր Սյուզան ամեն անգամ, որ իր ընկերուհիներեն մեկը ամուսնանար։ Եվ որքա՜ն գրգռական քարտեզներ տներ ան Եղիսաբեթիս ամեն երեսներուն վրա, այս կամ այն քաղքին մեջ, տարիներ անցներ, որ անանցմէ մեկը կամ երկուքը չամուսնանային։ Եվ ամեն Սյուզան անհամբեր կսպասեր առաջին նամակին, տարիներ ի վեր խոստացված այն խորհրդավոր, մտերիմ ու աղվամազի նամակին, որ վե՞րջապես պիտի բանար իր աչքերուն վարագույրը վարագույրը։

Հին ու միամիտ սովորություն մը համաձայն, դեռ վարժարանին գրասեղաններուն վրայեն՝ համո՜ւկ աշակերտուհիներ որ մը իրարու գրեր խոստացեր էին իրենց ուխտը չարչարող կարմիր գաղտնիքը...

Այդ օրեն ի վեր քանի՜նե՞ր թռան իրենց բույներեն՝ թռչուններու՜ պես, թռա՞ն ու լացի՞ն, չարե՞րը... Սյուզան դեռ տունը կմնար՝ մոլլաններու պես. կմնար ու կհարցներ՝ «Ձարի՞րը...»

Կարծես բոլորն ալ խոսք-մէկ ըրեր էին յանկարծ։ Նոյն գիրքե՞րը
բացատրություն մը պարունակէին այդ կենսական, այդ ա՛մօթին հար-
ցին վրայ։ Բայց նո՛յնիսկ բժիշկները, փոխանակ մերկացնելու հանե-
լուկը, կզգեստաւորէին, բամպակներու մէջ կփաթաթէին զայն...

— Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ...— կխորհէր Սյուզան։ Ու տարիքը առած ամէ՛ն
աղջիկներու պէս կսկսէր քիչ-քիչ փախչիլ այդ մտքէն ու չխոստովանելով
բանին... Ահա թէ ինչ պատճառով կանխաւ պատրաստ էր իր հիմնե-
յան հաստատակամ պաշտպանողական հողի վրայ...

— Անամօթի՛կ, պարոն, ձեր նեղանձնականը, և անամօթի՛կ խնդիրը...

Տարիներու ընթացքին տարտա՛մ ոխ մը սկսեր էր մեծնալ իր պզ-
տիկ սրտին մէջ, այրերու դէմ կո՛յր ոխ մը, անկերպարան, անհամար-
ձակ ու անորոշ ոխ մը, որ դեռ արմատ չունենալուն, չէ՛ր ծառանար...

Ամենուն պէս ինքն ալ գիտէր, որ տեղ մը կային կազմակերպուած
ու զինուած էին նաեւ մարդերուն դէմ պայքարելու համար։ Բայց ինք
անոնցմէ չէր, ո՛չ, ո՛չ... Ան ի՛նչ ընէր բոլոր այրերը. ան մէ՛կ մարդ մը
հալածել կ'ուզէր միայն և ոչ թէ բանի ուժով, այլ իր սրտին ուժով, իր գեղեց-
կության ուժով, իր անձնիշխանության ուժով, իր տկարության ուժով...

Ինչպէ՞ս պիտի ընէր, որքա՞ն պիտի զգէր, քանի՜ հազարներ պի-
տի ստեղծէր երջանկացնելու համար այն միա՛կ մարդը, որ չէ՛ր գար ու
պիտի չգար գուցէ...

Իրեն համար պէ՞տք մը, պահա՞նջ մը, գեղարուե՞ստ մըն էր հեշտու-
թյունը։ Ան ո՛չ թէ բնության կոչը կատարելով, այլ կարծես ի՛ր ուղեղովը
էր ծնած ըլլար...

Սյուզան այն մի՛ջա մարդուն տրամադրություններէն էր, որոնք կրնան հա-
վասարապէս թագավորի տուն մը ու բանվորի բույն մը շինելու։

Ու տեսնելու բան էր, թէ ի՛նչ ճարտարապետությամբ կվարէր իրենց
տունը, ի՛նչ իր գլխուն, գնատարի տանտիկնոջ մը պէս։ Իր մեծ քույրը
գիշերօթիկ վարժարանի մը մէջ ուսուցչուհի ըլլալով, հազիվ ամիսը
անգամ մը կուգար տուն։ Իր ալեւոր մայրը՝ տարիներու բեռին տակ
կքած, երկուքի կորացած էր։ Իր հայրը՝ պետական գրադարանապետ
մը, մեռած էր արդեն ու հիմա անոր նիհար կենսաթոշակով կ'ապրէին։

Այդ նյութական նեղ պայմանները քիչ մը բարձրացնելու համար, Սյու-
զան քանի մը ուսանողներ ընդունեց իր տան մէջ։ Ու տեսնելո՞ւ էր իր
ազատախոհությունը, իր գործունեությունը, իր հպարտությունը։ Հին ու նո-
րավոր անձնականներ սկսան կշտանքով չըգվիլ, խայթալ, երգել, աշխատիլ
ու բզզալ՝ փեթակի բզեզներուն պէս...

Սյուզանին այնպէս կթվէր, որ իր տունը ո՛չ տեսակ մը համալսա-
րանի մասնաճյուղ եղած էր։ Համալսարանին ուսանողները հո՛ն կճաշէին,

հո՛ն կվիճէին, գիտութեան ու գեղարուեստի վերջին նուաճումները հո՛ն իրար կզարնէին, անշոշափելի նրբութիւններու, անհասանելի բարձրութիւններու կհասնէին։

Ու ամէն տարեվերջի, երբ այդ տանէն ուսանող մըն ալ կ՚ավարտէր ու կմեկնէր, Այսգանին սրտէն կտո՜ր մըն ալ կփրթէր, իր եանէն թռչելու համար դէպի հեռաւոր կապոյտ երկիրները ու գաղտնի հպարտութեամբ հետևելու համար իր փառքի ճանապարհին...

Բայց այդ ներքին փոթորիկէն ո՛չ ոք բան մը կնշմարէր Այսգան, մինչև մահուան, հիմա մնացած ուսանողներուն վրա կթափէր իր ամբողջ խնամքը, հոգատարութիւնը, սէրը, իր կուսական սրտին մէջ պահելով հաճելիութեան անսպառ գանձերը։

Առանձնապէս, երբ սեղանին վրա խոսակցութիւնը կմարէր, ան միշտ պատրաստ հարցում մը ունէր իր լեզվին տակ.

— Պա՜րոններ, ի՞նչ կխորհիք այդչափ տկար սեռին վրա...

— Տկար սե՜ռ... Երբ թագաւորներն անգամ կխոնարհին ձեր առջև կիները միայն հավատալ չանեն իրենց կատարելութեան, չեն ներեր, որ իրենց սեռէն մէկը գտնվի, որուն դեմքին, հասակին, ստրկին կամ գանձ վարքին ու բարքին վրա տկար կետ մը ըլլայ։ Տկար սեռին առասպելը իրենք հնարած են... Մենք ձեզի գեղեցիկ սեռ կկոչենք, Օրիորդ...

Այսգան կժպտէր։

— Իմ ալ կարծիքս այն է, որ,— կ՚ըսէր ուրիշ մը,— եթե երկինքը ապրէինք կիներ պետք թագաւորէին, ու մենք հազիվ թէ գանգատաւներ ըլլայինք հոն... Իսկ հոս, երկրի վրա, ուր բիրտ ույժը կտիրէ, ես պետք չտեսնայի, որ կիները իրենց պատվանդանէն իջնէին մեր ցեխերուն մէջ պայքարելու համար... Ընտանիքը իրենց միակ երկնային պալատն է այս երկրագունդին վրա, հոն է կիներուն թագաւորութիւնը...

Այն ատեն Այսգան պահարանին առջև կ՚անցնէր, ու բոլորն ալ վայրկյան մը երկինքներէն կփոխադրէր իր մառաններուն խաղողը...

Ա՜խ, այդ բարակ մատները, կնոջ մատները։ Միայն համբուրվելու համար եղած հարիի մատներ չէին անոնք։ Ընտանեկան ի՜նչ հրաշքներ կգործէին ամէն օր, անգիտակցված, պահվրտող ու անանուն հրաշքներ։

Այդ մատներուն շնորհիվ իր հինցած տունը նոր հարսի մը պես կը ժպտէր, իր համեստ հագուստը ոսկիով մը կ՚ազնվանար, իր անշուք սեղանը ծաղիկով մը կհարստանար։ Մէկ ձուկով բազմութիւննե՜ր կշտացնելու Յիսուսին հրաշքը ինք ամէն օր կ՚իրագործէր...

Այսգան կին մը չէր, այլ կինը։ Սակայն ինչո՞ւ ան դեռ աղջիկ կմնար...

Ճիշտն ըսելու համար, հակառակ մայրէն տարտամորէն խնդրած էին

իր ձեռքը ու միշտ մայրն ալ սարսափահարեն Հասկցուցեր էր, որ Այւա-զանին առաջ մեծ քոյրը կար...

Սակայն հիմա, որ քոյրը արդէն պսակուեր էր, Այւազան բացար-ձակապէս կ՚համառէր աղջիկ մնալ։

Ինչո՞ւ։

Օր մը այցելութեան գացեր էր իրեն, սովորական անակնկալութեան մը համար՝ իրեն իր հօր ու իր սան նախկին բարեկամը։

— Բժիշկ,— ըսաւ,— այսօր պատմեցէք ի՞նչ նորութիւն ունիք հիւանդանոցէն։

— Մի հարցնէք, Այւազա՛ն, սարսափելի բան մը, չլսուելիք բան մը...

— Ինչ այդպէս է... անպատմելու բանը։

— Ձեր փափուկ ականջներուն համար չէ, Այւազա՛ն։

— Ձեզ ալ ո՞վ կ՚ըսէ, բժի՞շկ։ Դուք ես ալ ձեզի բան մը անոր քսէք. սարսափելիք բան մը, չլսուելիք բան մը։

— Ձեր պատմելիքը երբեք պիտի չհաւատայի իմինս, Այւազա՛ն։ Բժիշկի մը մէկ օրվան անցածը բաւական է ամբողջ կեանք մը թունա-ւորելու։ Սակայն կխոստովանիմ, որ այսօրուան անցածս գեռ մարմնիս փուշ-փուշ է։ Երեւակայեցէք երիտասարդ, գեղեցիկ, ամենայն աղջիկ մը, կարմիր՝ վարդի մը պէս ու անաղարտ՝ նոյնպէս մը պէս։ Երեւակայե-ցէք ամենէն նուրբ մանրամասները, մազերը, մատղաշները ու անոնց տակ ամենէ՛ն ազնիւ սիրտ՝ իր ամենէ՛ն գեղեցիկ, իր ամենէ՛ն փա-փաքի։ Աչքը կխարվի՞ր, Այւազա՛ն... Խեղճը արիւնը, թէ ան չիտեր, որ ներարկումները պիտի, վասն իրն պիտի անուանուի եղեր... «Ներ-բայանեն վերջ ամուսին հետ մեծամե՛ն կուզայ գարմանալու»,— ըսաւ...

— Ի՛նչ ըսել...— բացագանչեց հանկարծ Այւազան, կրակ կտրած։

— Ձեզի ի՞նչ եղաւ, Այւազա՛ն։

— Ինծի ի՞նչ պիտի ըլլայ... Հոգս թող տղերք ամենադաժանի տե-ներու մէջ նեխին, ամենադաժանի անկողիններու մէջ մեռնին, ու փառք են, որ հիմնական ասոր բարձին վրա ամենամաքուր կոյսը պիտի անե-ծանե... Կա՛ մեկ աղջիկ մը, որ նոյն վասահութեան անհնա իր անձա-նին վրա... Թող գանե կո՛յս մը գտնէք, որ ամենուս վրեժը լուծէ...

— Բայց ինչո՞ւ գիտէք, որ այդ դժբախտ ամուսինը անմեղ մը չէր։

— Հոգ չէ՛,— պատաց Այւազան, իմ քոյրս ալ անմեղ մը չէ՛ր...

— Արդէն ձեր քոյրը...

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր պատահութիւն մըն է բանիբուն, բժի՛շկ, բայց չը-լա՛, որ մարդ ըսեր, խեղճը միշտ հիմա լուր չունի... Գիտեք, որ սարինի՛ մ ամբողջ խնայողութեան հրաշքներ գործելով մեծ քոյրս կտակի դրամա-

միտով մը՝ վաճառականի մը տղինը։ Սակայն չե՞ք գիտեր, թե ինչ ավով ի փոխարէն իր գլխուն, ամենեն հրեշային սխալը... Եր տասրակի մարմինը կարմիր-կարմիր ջուրը ավեր էր... Ես այն առեն տղեկ էի. Եթե միա՞յն կարենայի, եթե միայն բուռը քառ մը բռնել, ու ժամանակակ կկարդենի իր էրկան աչերը... Սակայն փողը յոկը, ու Հեռու ականջ գոգին իրենց ամոթը պահելու... Եթե մայրս որ մը գիտնար միայն, թե ինչ ճեղքազանի Համբարձումյան մեկնած է իր աչքերը, կախված կ'իջնէր խեցերին վրա...

Բայց աՆամոթը ու գուշ գթաշամը կերպով թալվեցավ ու սեմին վրա երկար ձեռանի մայրը...

Երկու զավակներնենս այն կարմրեցանք ու լացինք։ Լա՞ր էր արդյոք... Այս Ներողություն խնդրելով հեռացավ։

— Ճարակակեցե՞ք, պղպեները, չարանակեցե՞ք...

Բայց Արտաշ որքա՞ն Հեռու էր մայրը ենթադրած սիրտ զգայունութենե։ Որքա՞ն զգածություն կար այդ զվարթ աղջկան գիրկը, որքա՞ն արցունք իր պճլտուն աչքերուն ծայրը, որքա՞ն տառապանք իր սրտին սրտին խորը։ Ամբո՞ղջ կանայի յերգ հեծկաներ ու կիրթություններ իր փոքրիկ մարմնին մեջ Նվիրվելու, զգվելու, երջանկացնելու Համար Հրաշակերտված իր մարմինը մարդկային մե՞կ Համբույրով կիսանալովներն... Ամենե՞ն զգայուն, ամենե՞ն նրբալար քնարը, որ սիրահար մատներու Հպումին տակ կրնար մարդկային մեծագույն ցավերը մեղմել իր երկնային դաշնություններով, այդ կուսական քնարը՝ մարդիկ իրենց գռեՀապարին տակ կջախջախեին... Որքա՞ն կուրություն, որքա՞ն անիրավություն, որքա՞ն անգթություն այն գյուղաբե՞կ էակներուն Համեմատորեն երկնե երկիր իջած մե՞կ զգումնքե, մե՞կ Հմայելու, մե՞կ բարձրացնելու Համար...

Եվ չվարած կ'ունկնդրեի իր ու՞Համար ու անաաՀման բաներուն, որ կուլային իր մանկական երկու շուրթեն, երկու թեթեւ մայթերդ շաւթերու պես, որ դարավոր ու անդաշնակ տարրերու խո՞ւյ կառապությանը կպարեկան...

— Ա՜խ, զգվե՞լ, պարի՞ը մարդիկ, Հոգվով-մարմնով թմնավորված... Ու խորհել, թե ո՞ւր ալ մեկի պես մեր մը շքեղ արգանդին մեջ կոզմվեցար... Զեր առաջին արժանի չէ՞ Հետին կնոջ Համբույրին։ Էն մեղապարտ կնոջ մեջ զնո մանուկ մը Հոգին կա... ա՜յն մանուկին, որ պետի ծնի... Ես Հայաթին փաղաղայն պատմություններ կ'ուզեի, ու խեցերը չէ՞ն զարկեր իմ կույս Հույսերս խոռվարկ... Ահա ինչու կուլամ, ահա ինչու պետի յանի Հարսերը...

Լոզան, 1912

— Ձերբեզը տեսա՞ր, Տորթեոս...

— Ի՞նչ ձերբեզ...

— Չեմ գիտեր..., խենթ աղջիկս թմբլցավ... որքան կուզա հանգենալ իր շարժումներէն, ճի՞շդ այս ժամուն համար ձեզի հետ ժամադրութիւն մը կնքեցինք։

— Անունը չարձանագրե՞ց...

— Դրել չի գիտեր, Տորթեոս...

— Բացատրութիւն մը չտվա՞վ...

— Լեզու չի գիտեր, Տորթեոս...

Ձերբե՞զ մը, անգիր ու անլեզու, ան ալ նմբռայալի ճիշդ կեցրունք... Անասուններուն չեղելով թաղարի մը փողոցներուն մէջ թափառող առ-ջուն մը ամելի տարօրինակ չէր կրնար ըլլալ։

Ու ան ի՞նչ առյած, ան ի՞նչ չրեղ անասուն. անանկիր թա՞ն էր։ Ժամադրավայրին վրա հեռուն աղջին որոշեցի գնացը։ Եթե ըլլարամբը բազմութիւն մը մէջ ալ թաղերին գալն, գիտացին աչքը ամէնեն առաջ ու առանց վարանումի, սողալի իրեն վրա պիտի իյնար։

Հեռուցի հակայի աչադին կեցաված մը. երկար մազերով լայն ու անհաստատ վերարկու մը, որ արժաթե նեղ գոտի մը մեջքին վրա կսեղ-մեր. անդիմելի ու հացարա ոտքը, որ չէին ծուած ու վերեն կ'իջնեին կլորապատ թաղրեններու բազմութիւն վրա. թափառ մորուք մը, որ ամբողջ դեմքը կծածկեր։ Ու այս բոլորին վրա. վերը, մուշտակե բարձր ու սուր գտակ մը, նեղաի մաշին։

Վազվզող փոքրիկ մարդոց հաստերին մէջ ան կալուածը անշա՞րժ, չիմաթո՞ւ, աշխա՞րհ... Ոտքը խրամին վրա ծալուած էր, հալեցի մը մէջ թանալած արձանի մը պես...

Ի՞նչ քան սովորեր էր այս անասունը Եւրոպ քաղաքներուն գաղթելու գեղի քաղաքակրթութիւն այս կեցրուները, որ կ'առնէր հացարա անասունի իր նայվածքի մէջ։

Իր երկու ձեռքերը հետն առած՝ յառաջանալով ձեռքին մէջ մեկ ծրարով, Կովկասի չեմ գիտեր ո՞ր անկյունեն եկած էր ու, սան-ման տանձան, կալարանե կայարան, շաբեկարե շոգեկառք փոխադր-վելով, պատերազմի գրկվող ձեռքու պես մինչև հոս հասած։

Իրեն ըսեր էին, որ այստեղ բժիշկները հրաշք կգործեն։ Ու ան լեզուն ձգեր էր՝ այն հաստատ համոզումով, որ բավ էր դարս մը գալ-նել՝ դարման մը գտնելու համար։

Ուրեմն այս Ֆաղիսթը հիվա՞նդ...

— Հապա ինչո՞ւ զաւակներդ միասին բերիր,— կհարցնեմ։

— Իրե՞նց համար եկայ, բժի՛շկ... Թո՛ղ ես մեռնիմ, իմ կեանքս ի՞նչ է... ես մեղաւոր հայր մըն եմ... բայց փոքրիկնե՛րս, բայց փոքրիկնե՞րս...

Ու բառերը կխառնուէր, կծամծմէր, կզարնէր ու նորէն կկրկնէր իր այլանդակ թոթովելովը։

Իրա՞ւ ալ, հօր մը համար դիւրին-դիւրին խոստովանելիք բան մը չէր իր պատմութիւնը։ Դեռ իր երիտասարդութեան շրջանին՝ բանակին մէջ ֆրանկախտ մը առեր էր, բայց յետոյ, դարմանի դիմեր էր բժիշկներուն։ Ու այնպէս կթուէր, որ այդ հիւանդ հազի՞վ թէ իր մարմնին վրայ զգացեր էր այդ ահաւոր ախտին դրոշմը։ Հետոյ ամուսնացեր, բայց երեք զաւակներ ծնելէ վերջ, կինը մեռեր էր, դեռ քսան տարու...

Ինք չէր գիտեր— ու չէր կրնար գիտնալ— թէ ինչէ՞ն մեռեր էր այդ անմեղ կինը։ Բայց տարիներու ընթացքին մէջ, սոսկումով կդիտէր, որ իր երկու մանչերուն ականջները քիչ քիչ կխցվէին, կապարի պէս կծանրանային։ Ականջատանջք, աղօթք, դեղ, անօգո՜ւտ։

Ինչո՞ւ ճարահատ բժիշկ մը իրենց արյունը քննելով, տեսաւ, որ հօրը հիւանդութիւնը զաւակներուն երակին մէջ կշրջագայէր, այնպէս որ իրենց փոքրիկ սրտին յուրաքանչյուր զարկը աւելի բանի չէր ծառայեր, բայց միայն այդ ահաւոր թոյնը մարմնին զանազան բջիջներուն մէջ աւելի՛ և աւելի՛ մտցնելու...

Հիմա աղջնակն ալ սկսեր էր թեթե՜, շա՛տ թեթև խլութիւն մը ցույց տալ. ու հօրը ամբողջ սարսափը այն էր, որ մի՛ գուցէ այս վերջինն ալ...

— Այդ ապագան գուշակելը դիւրին է,— ըսի իրեն։— Բա՛վ է իր արյունն ալ քննել։

— Ո՛չ, ո՛չ,— բացագանչեց դեղնելով։— Թող այդ մէկին ապագան ալ անհայտ մնայ... Խուլ տղաքներ ունենալ, այն չէ՞ ցաւը գիտավոր, բայց գիտնա՞լ, թէ անոնք խուլ են միմիա՞յն իմ մեղքովս, անոր համար, որ տասնըհինգ տարի առաջ ո՞ր մը, ա՛ն մը ես չնացի՜... չնացի՜...

Աչքերը թրջեցան, փայլեցան։ Ակռաները կծրագին քերին մէջ՝ մանրախիճներ փշրելու պէս։ Բայց ո՞վ է բարկանալու։ Այս նախանձան մարդը, որուն համար վրեժխնդրութեան կյանքին գերագո՜յն հաճոյութիւնն ու օրենքն էր՝ այժմ իր վրեժը ուրիշ մէկէն չէր կրնար լուծել, բայց մի՞այն իր անմեղ զաւակներուն...

— Աստուա՜ծ, Աստուա՜ծ... քու արյունեդ երախաներ չունի՞ս դուն... Մանուկներուն փշուր մը գութ չունի՞ս դուն...

Ու յետոյ երիտասարդներն ու Համաստեղ ճեմելեն՝ երբ սկսաւ հեռանալ, ես դե՞ռ անշարժ մնացած կղզիանի լեռնէն տեսայի իր աչքերին կորսուածք... Դաժան, թէ հակառակը, մարդ որքա՞ն փոքր է բնութեան անհունին ու անսովոր օրէնքներուն առջեւ։

Այս տեսակցութիւնը տեղի կ՚ունենար երեկ։ Այսօր, կիրակի, իր հայրենի կղզին։ Այդ առտուն ձկնորսները իրենց տուներէն մեջ տեսնելու հետաքրքրութիւնը բաւական կ'ունենային։ Բայց այս ի՞նչ մութ փողոցներ, այս ի՞նչ նեղ տուներ։ Այդ աղքատիկ մարդը ինչպէ՞ս պահել էր այս թշուառութեան ճամբաները։

Աղաւնիներու բո՞յնը։ Ծառ ունեցած մը, մեծ ու գորշ պատերով։ Անդամներն չորս անկիւններ՝ չորս տախտակէ անկողիններ, չորս պատերներուն վրայ, գետնին թեւ մը բարձր։ Անկյունին մեջտեղը՝ փոքրիկ սեղան մը, նոյն տախտակէն կարուած։ Սեղանին վրայ՝ քարիւղի ճրագ մը։

Չեմ կրնար ըսել, թէ ինչո՞ւ երեկ կուլայի պէս տուն հրաւիրեց։

— Ներեցէք ինծի, պարո՞ն բժիշկ, եթէ մեր երկիրն ըլլար, հարկաւ այսպէս չէի ընդունէր ձեզ։ Պանդխտութեան վիճակն է այս։ Այս պատերները ու այս սեղանն ես եմ շիներ։ Տեսէ՞ք, մանկներս հաղար տեղէ առնուած են ու ձեռքերս ասոր շուրջ մեջ հալեցած կը մաշեն։ Կարակուրները, կարկատանները, կլաւները ալ ես կ'ընեմ... Որբանները մայրութի՞ն...

Ու այս բոլորը ինչո՞ւ։ Հայրենասիրական սիրոյ մը համար, որուն դարմանը անհնարին էր։ Սիրալը անցած մը պարծենալու վերջ՝ անկարելի՜ էր ըրեր։ Ա՜, այդուհետեւ չափ մայրութեան ընէր, ազատութեան սիրալը մի՜ջա ամէնի սիրտի կեանքը հովերին մեջ...

Դատաւորներու օրէնքին պէս բժշկութիւնն ալ իր օրէնքները ունի, բայց որքա՞ն աւելի անսովոր, անըմբռնելի, անհունի, վիճելի օրէնքներ։

Մէ՜կ ժամ կեցայ իրենց քով, իրենց խորհուրդ տալով, ու ձեռք սեղմելով երկիր վերադառնալու։ Բայց ան որքա՞ն ժիջ կ'ըսեմ ... միտքը, իրեն այնպէս կ'ըսէր, որ իր ազատութեա՞ն համար կ'ուզէր դարման։

— Փո՞րձ մը, բժի՜շկ, փո՞րձ մը ըրէք... Պէշիկթաշլեանն ինչո՞ւ մեզի գէշ մը պատմեր... Եթէ անհնարին չէ բանիս՝ ամբողջ կեանքովս ես ձեր գերին, ձեր ստրուկը, ձեր պաշտողը ըլլամ... Փո՞րձ մը, բժի՜շկ, փո՞րձ մը, փո՞րձ մը...

Հանկարծ յանկ, որովհետեւ պարտս կար բացուելու ձայն մը լսելով, աղջիկները եկան։

— Հովհաննէ՜ս... Կարապե՜տ... Մարի՜ամ...— գոչեց հայրը։

Թաշկինակին ծայրով աչերը չորցուց ու անգամ մըն ալ ձայնը բարձրացուց.

— Հովհաննէ՜ս... Կարապե՜տ... Մարիա՜մ...

Անկին վրա երկչոտ գլուխ մը երեցավ, հետո ուրիշ մը, հետո պզտիկ աղջկան գլուխ մը... Աղաւնին ձագերը... Բայց որքա՜ն խղճալի, որքա՜ն հալած, որքա՜ն անճարակ էին այս հեկոյին զավակները։ Խուճապին՝ իրենց պաշտպանության զգուշավոր երկչոտություն մը տվեր էր։

— Մի՛ վախնաք, զավակնե՜րս... Ե՛ս եմ մաեր... բժիշկին ձայնը պայծեր... Հովհաննէ՛ս..., Կարապե՛տ..., Մարիա՛մ...

Բայց անոնք սենյակեն չէին ելլեր։ Հայրը գնաց, ձեռքերնեն բռնեց, ներս մտցուց, ծունկերուն վրա նստեցուց, շոյեց, համբուրեց։

Այսպես քիչ քիչ զվարթ մտքին իջեր էր տղին, պաշտօնեաները սե-ղեր էին, տղաքներուն պատկերը մտքին ներս էր։

— Այսօր կիրակի է, զավակնե՜րս, աղոթենք մի՛ մանուկս։

Երեք որբուկները թավ բոլի շարվեցան՝ հասակի կարգով, ձեռքերնին ծալեցին, աչքերնին վեր վերցուցին ու սկսան աղեխարշ երգել.

Տէ՜ր ողորմեա, Տէ՜ր ողորմեա,
Հայո՜ց փրկիչ, մեզ ողորմեա՜։

Այս ի՜նչ երգ, այս ի՜նչ երգ։ Աստվա՜ծ իմ, քանի՜ տարի է չէի լսեր այս բարի ու անհամբեր մեղեդին։ Վերեն ի վար սարսուռ մը անցավ վրաս, մարմինս փուշ-փուշ եղավ։ Ի՜նչ սարսռեցնող հանդիսավոր կ'երգեին այդ Թոթախառ բերանները։ Բայց այս բարի, այս աղաչավոր, այս գողտրուն, այս անհամբեր երգը մե՜ր երգն էր, «Կառանիկ»-ին ձեռ, ցեղի՜ն ու հողի՜ն երգը, գերագո՜յն տառապանքին ու գերագո՜յն հույսին երգը։

Սակայն ի՜նչ անհեղի ծանրություններ կատանային այդ բառերը մանուկ շրթներու վրա։

Տէ՛ր աշխարհիս խաղաղություն,
Անզավակաց զավակ և զգզում,
Եվ հիվանդաց առողջություն.

Կհայցեին արծաթաձայն որբուկները, ճակատնին ծռած.

Անզավակաց զա՜վակ և զգում

Կկրկներ հայրը, ձեռքերուն մեջ սեղմելով իր գլուխը.

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Ու ես գիտեմ, որ այս գիշեր նորէն, երբ խաւարը լեցնէ այդ աշա-կոր սենյակը ու երբ երեք որբուհիները իրենց անմեղի քունը քնանան մի՜կ մէ՜կ, չորրորդ դագաղին մէջ մեկը, իր խղճին վրա պիտի հսկէ արթուն՝ խունկերուն հայրը։

Լոզան, 1912

ԳԻՆՈՎԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

Այդ օրը Մոզական ըմբերգումներով գլուխս լեցուցի ու մագնիսական ճաճանակ մատուցումներով փողոց նետուեցայ։

Գեղուս մեղմ գարնանային օր մը կար, այն առաջի՜ն օրերէն, որ տաքցնելէ աւելի կը շոյեն, թմրեցնելէ աւելի կ'արթնցնեն։

Արև՜ մըն ալ ահա դիմացս. գարնանային աղջիկ մը, անոնցմէ, որոնք չեն այրեր, այլ հոգին կը պաղեցնեն, չեն կիզեր, այլ կյանք կու տան։

Սիրախանդյո՜ւն մըն էր դիմացը իր կապուտակ աչքը՝ երկնքի պաստառներու պես։ Արև՜ գույն մազերը՝ իր ուսերուն աւելի անցորդին աչքը կ'շոյէին։ Անոր նայելով մարդ վայրկյան մը ինքզինք երջանի՜կ կզգար ինքզինքն, որովհետև այդ հասակի աղջիկները՝ երկու տարիներուն միջակը, կ'եղեկութեանն աւելի բան մը ունին իրենց վրա...

Կարելի՞ էր երևակայել աւելի մեծ մաքրություն. հրաշք մը, բան մը, որ անոր դեմն էր, կ'մտածնար, աչքս իր աչքերուն մեջ... Քա՜յլ մըն ալ ու հանկարծ ամաչնալով, ճիչ մը արձակեց և ասեղներէն ինկավ՝ երկինքէն ինկող քարի մը նման։

Վազեցի, չէ՞ր շնչեր. ձեռքերը սեղմեցի, չէ՞ր զգար։ Արևը ընտանին՝ փայլը մը պես ինկեր էր ու արդեն քարացեր էր մեռած թաշկնակի նման։ Թևերն ու ոտները երկաթի պես կարծր էին, չի՛ մի-շիտակ, մահվան ցիտակությունը...

Բայց տակին վայրկյան մը անեց։ Գանակին վրա դարձուցի գլուխ. մարմինը սեղմող կռճակները լուծեցի, կապերը թուլցուցի։

Այն ատեն ամբողջ եկեր կարծրացավ, կապտացավ. աճապին ճիգով դեմքին մկանները կծկվեցան։ Լեզուն՝ ակռաներուն մեջ ո՜ւժգնորեն խածված, կ'պայթեր արյունոտ։ Կյանք մորթի մը պես կծեծեր ատա-հասակին քարերը։ Ձեռները, ոտները, ամբողջ մարմինը հանկարծ-հանկարծ կ'ցնցվեին՝ վիզը կորված անասունի մը պես։ Աչքերը՝ ցնդակներու պես դուրս ցցված, իրենց ճերմակությամբ ցույց կուտային ամբողջին,

Ռուբէն Սեւակ

Ռուբեն Սևակ. 1914 թ., Պոլիս

Տիկին Յաննի Սևակը զավակների՝ Շամիրամի և Լևոնի հետ

Զամիրամը և Լևոնը 1950 թ., Նիցցա

որ եկեր էր ամեն կողմե, վրայե վրայ խռնված, հետաքրքրությամբ ու երկյուղով լեցուն, կարծես թե երկինքեն նետված չար հրեշտակ մը ճախրելու այդ գեհենային մեջ...

Հետո, գլուխներու մեջեն, գլուխ մըն ալ երևցավ։

— Ես իր տունը գիտեմ,— ըսավ.— գինով Սիմոնին աղջիկն է։

Ու տուներեն, բազուկներեն բռնեցին տարին։

Ու հա կխորհի՜մ՝ Ահավասիկ գեղանի աղջիկ մը, գեղեցիկներու մեջ գեղեցիկ, հույսերու մեջ հույս, որուն մեկ ժպիտը բավական էր դառնացած կյա՛նք մը ուրախացնելու։ Եվ սակայն, ինչպե՜ս ճիշդ կ'ըսեր պառավ մը.— Ա՜լ թող սպասե, որ մեկը խնդրե իր փոքրիկ ձեռքը...— Ի՜նչ փույթ, թե իր բոլոր բջիջները կյանքով ու երջանկությամբ լեցուն են հիմա. անիկա գերեզման պիտի իյնա, ավա՜ղ, թե չուզե՞ ճակատագի՜ր...

Բայց լավությանը իր մե՜կ բրածը բժիշկներու համար՝ նմանօրինակ ու տարօրինակ ո՜րքան ուրիշ դավեր ալ սահմաներ է, որ ժամանակ չունիս մեկուն վրա խորհելու, եթե ոչ այդ մե՜կը կրակոտ գամի մը պես կմխվեր ուղեղիդ մեջ... Սուրացող շղթակարգի մը մեջն ես, հազի՜վ ժամանակ ունիս պատահարներ քանի մը տեսնելու, այդ տեսածդ չյուրացած, ուրիշ մը կհաջորդե անոր, ու հազա՜ր ուրիշներ Վարագույրը կգոցեն ու քու աչքերուդ վրա կխորհես միայն։ Ու ա՜հ կյանքը, կաթիլ մը արցունք, ուրացիկ մեղցո՜ւկ...

Այսպես է ժամավանդ հիվանդանոցի կյանքը։ Հոն բժշկության ուսանողները ո՜րքան արագ կհաջորդեն իրարու, որ բնա՜վ ժամանակ չունիս խորհելու և սակայն վարագույրը ալ չես կրնար գոցել, որովհետև ձեռքերդ ամենուն վերքին մեջ պիտի մխես։ Նո՜յն օրվան անկողնին մեջ, ուր մեռելի մը դիակը դեռ չէ պաղած՝ նոր հիվանդ մը կպառկի, տաքնալու հույսով... Նույն երկաթե սեղանին վրա քանիներո՜ւ արյունը իրար կխառնվի ամեն օր ու կկազմե անեկյան մը... Ու այդ բոլոր դավերը ո՜րքան նման են իրարու, որ հազի՜վ թե կարենայիր զանազանել իրարմե։ Անգամ մը սակայն զարհուրելի պարագա մը ներկայացավ։

Ձմրան առտու մը, տաքուկ սենյակիս մեջ նախաճաշս կ'ընեի՝ բոլոր մտամփոփումներով վայելելով այն երջանիկ հանգստավետության ժամը, որ առավոտյան ժամն է հիվանդանոցին մեջ։ Հանկարծ մեկը արագ-արագ դուռս ծեծեց։ Գթության քույրն էր, Մեծ-քույրը, տարի-քույրը Բողոքականին ավագանած, ինծի բացատրեց, որ այրված կին մը բերեր են ու արդեն իսկ գործողության սեղանին վրա պառկեցուցեր էին։ Զարմացա. այրվածները հազվագյուտ չեն. ինչո՞ւ ուրեմն այսքան աշ-

յուշեր էր այս կինը, որ անցա՛ծ յամեր չոյած յիշատակ էր իր ծերունի ձեռքերուն մէջ…

Իսկոյն վար վազեցի։ Պարտէզի նեխումին մը փռուած էր ամէնուրեք վրայ. Դրեսք ծառեր էին, որ Մոխանը չտեսաւ ինքնիրմէն. Ամբողջ կողմերը՝ միշտ մինչեւ սրահները, բաց վերք մըն էր. միայն վար Թեւերը ամէնի սովորի էին, մորթը այրեր, ճարպը հալեր, միմանները սեւցեր, թարմացեր, կախուեր էին չվաններու պէս… Պէտք էր այդ բոլորը մաքրել, կարել, նետել, ոտքը մեռածեն ատելի Բայց մինաքին գոյած ամէն սրտանը կրցներ, մեկանի գոյն, թանձրացած կաթիլներով…

Գլուխը կրակով կմաղողին Ու Հրաշեկ երկաթը սկսաւ գալոցել. սրտանի ամէնը խորանել, բաց վերքերուն մէջ պտտելու Իր կարմիր հալուեցին տակ ցեւ կլանելու մնացածները ճենճանին, որովհետեւ կաղալներ, մորթացեալ կուրծքը կ'երեւէր ցաւալին շարժումներով։

Կախուն-կախուն ասեղները այրեր, Հալեր էին։ Տեղ-տեղ վարդագոյն մորթի պատառներ մնացեր էին դեռ՝ վարդի փրթած թերթերու պէս։ Տեղ-տեղ դեղնած ճարպ մը կ'երեւէր՝ թարախի գոյն, մինչեւ բազուկներուն խոռոչին տակ։

Ճենճերոտ մուխը կբարձրանար, կպատուրուէր, անձրեւի կը կաթեր. այրվող մսի հոտը թանձր կխեղդեր։ Պետրոսեան փոքրիկ քոյրերը մեկիկ-մեկիկ անճանաչելի՝ արցունքը աչքերնուն մէջ. Հետո Մեծ-քոյրն ալ գնաց՝ թաշկինակը բերնին…

Հիմա մինակ էինք. Ես ու կենդանի գիտակցութեամբ երեւ նոյնիսկ զգուշութիւնը հրաշք մը ըլլար, ինչպէ՞ս պիտի տաներ, ինչպէ՞ս պիտի շարժեր ան. երկար հեղհեղուք մը չպի՛տի ըլլար իր կեանքը։ Ա՛խ, ի՞նչ կ'ըլլար, որ կարմիր երկաթը սիրամատ մտնէր, այրեր, ճեղքեր այն խոցը հրակը, որ անոր բազուկին տակ կոտրտուեր. մ՛էջ, ամբ՛ողջ, կեանքի՛ արտաքսումներով… Ո՛չ, ո՛չ, կեանքը անվերական է…

Ծերունին վերջ իր սրտոտ գալը Անիւքին քաղ մարդ մը նստեր էր, ի՛ր հայրը. Դիւրըն կախեր էր՝ անցած ու երկրային ամրացած կենդանի մը պէս Դողդոջ ձեռքերով աչքերուն գնդերը բացաւ. իր ճմլուած հեւ-ները ներս ոտներուն բանց, հառաչանքով, լացաւ…

Այն առտո՛ն միայն տեսայ այդ տանը յուր սորը գինիը, այդ կուրծքաւոր սուրբերը, այդ արնոտ մազերը։ Բայց այս իմ ճանչցած յաւիտենական աղջիկն էր, որ իր ամբողջ մեկ տղային՝ կեանքին վրայ ինկեր ու այրեր էր։

Սրտերին ճերմակ քուղը դարձա՛ւ ինկաւ ծերունիին ձեռքերեն… Բռնեմ գինով Սիմոնը ո՞ւր էր, ոճրագործը ո՞ւր էր, օդով հասցեած

այս զարդաշատ մարմինը, որ յանդուգներու, աղաճարներու, պանդուխտ-ներու, նզովեալներու սերունդ մը կ՚հասցնէր...

Ա՜խ, գիտե՛մ, թէ մեզմէ յուսադրողները կ՚մաթէին իր ջուրերը այդ թուղթին մէջ. գիտեմ, թէ դժուար է փրկել օտարէն անմահութիւնը մը համար հրամցուած բաժակ մը. գիտեմ, թէ ամէն գինովի դաւակ յաղթող չէ. բայց այս մե՛կը բաժակն չէ՞ր բոլոր գինեմոլները նոյն տարին մէջ ձախելու...

Եւ զաւր այս դժբախտ ազգին էր, յանկա՛րծ Միքա կ՚ելլէր փոքր հասակիս տեսած բոլոր ազատարեր պատկեր մը՝ որ յանկարծ կուգայ մը, յուսաի յուշին, ձեռները երկինք երկարած, ինքն իր մէջ կղզանար, երկրին երկինք նետել ազգը բանաստեղծական հովիւ ծաղիկի մը պէս...

Ո՛չ, յուսահատ այս էր. ա՛յս մարմնացեալ ճնճղուկ մարմինը, որուն վրայէն ոտնել, վերեն ի վար, խաչը ցող մը կ՚անցնէր. ամբողջ անհոգներ սարսռացնելով. այն ատեն սրտէն մէջս հովանիներ իրենց վերմակին տակ կծկուելու, զավերնին մաղթե՛մ: Եւ երբեմն ալ, երբ այդ մեռած մեծերուն մէջ գեն կենդանի չկայ կ՚ապրեցնէ՝ մէ՞կ ճիչ մը կ՚ելլէր իր բերնէն, բայց աճուկին ու անհարմար՝ ճիչ մը, որ բոլոր սրտերը դանակի պէս կճեղքէր, պատերուն մէջ կ՚թափանցէր, գետնափոր հարկին սյուները կցօղացնէր, ամբողջ հիմնայատակը վայրկեան մը իր սարսափով կլեցնէր. հետո հանկա՛րծ մահուան լռութեան մէջ ճաղելու համար այդ հեկեյական չնչիչը։

— Աստուած բնդունի իր հոգին,— կըսէր Մեծ-Մայրը ձենգալով— Մահէն ամէնի դեղ կա...

Գերեզր գեա երկար ատեն կշարունակէին այդ սարսափելի ճիչերը բնդհատ-բնդհատ ձեղուսնդյակին մէջ պահված, չէի կրնար ուշքս դողել Այդ բոլորին աղաղակները նախորդս կիրակերին, չանչս կ՚ժողդնէին: Աստուա՜ծ իմ, որչափ յայտ է՞ր սիրտի յանձար...

Սուտ մարդր ուղեղս կցաչատերին: Այս որբա՞ն անարդարութեան. մէկ կողմէն կ՚հավաքեն ամէնէն աղոց երիտասարդները՝ պատերազմի մէջ հարյուր հազարներով մեռցնելու համար, մյուս կողմէն՝ կտրուկեն, որ բժշկութեան գերմարդկային ճիգեր թափէն՝ ապրեցնելու համար տառապագին մասնկոյս մը, որ իր բոլոր ամով մա՞հը կ՚կանչէ...

Եւ այդ սոխաակ գիշերին մէջ բանի՞ բանի՞ անգամներ ներքին փոթորկութիւն՛ր ձեռքս դողացուց, մինչև որ վերջապէ՛ս ճիչեր դադրեցան, ու խաղաղ ու յաղթական լեցուցին ծանկին հանդը։

Առավոտուն իր մառ զացի. երեսին բաց անդամ մրն ալ բացի ու լացի։

Այդ զարշահոտ նեխումեյան մեջէն իր կապուտակ աչերը հանդա՞րտ կնայէին՝ պզտիկներուն վրա բացված այն երկնագույն ծաղիկներուն պես, որ մի՛ մոռնար զիս կ՚ըսեն...

Վերմակին տակ պզտիկն ամբողջ անկողինը լեցուցեր, մանկական սառեր էր արդեն։ Կասկածո՞վ իր թեը վերցուցի. այն մերկ երակը փըրթեր էր... փրթա՞ծ, թե փրցված...

Լոզան, 1913

ԱՄՍՈՒՆԸ

Սուրբ-Ծննդ օր մըն էր։ Դուրսը սառած հողը մարախներու պես կշաչեր անցորդներու ոտքերուն։ Ձյունն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու աստիճան։

Հայրենակցի մը սենյակին մեջ կծկտեր էինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամենքս ալ պանդուխտ։ Դուռը ծառը, ցուրտ հով մը խուժելով սենյակեն ներս։ Կարծե՞ս էր գերեզմանին կողմեր։

— Պը՞ռո,— ըսավ,— չան օդ, ասանկ օրով մարդ կմեռնի՞...

Քիչ վերջ, դուռը անգամ մըն ալ բացվեցավ. քանի մը հետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան։ Եկա ձյունին պատատ էին, որ գլուխը ամբողջովին ծածկվեր, նույնիսկ մեկը՝ մեր բոլորին կողմե, հետին հրաժեշտի քանի մը խոսքեր ալ ըսած էր այդ մենավոր գերեզմանատան մեջ, այդ անծանոթ մեռելին վրա։

Ո՞վ կճանչնար, ո՞վ պիտի ճանչնար երբեք հայրը ու մեկ բերնոված էջերը Կյանքի ու Մահվան այն ռտամին, որ այսօր ձյուներու տակ թաղեցին, օտարներու փոսին մեջ։ Առա՞նց անունի, թաղանի զիակի մը պես...

— Ես ալ չէի ճանչնար զին,— ըսավ մեջերնես մեկը։— Բայց պանդոկին մարդերը հասկցեր էին, որ այդ օտարականը հիվանդ Հայ մըն է, ու հաց բժիշկ մը կ՚ուզե իր մոտ։ Ճարահատ մը հետո միայն կրցան գիտնալ։ Երբ իր սենյակին ներս մտա, պատուհանին փեղկերը գոցված էին։ Մուկալն բիչ-բիչ այդ մթության մեջ դեմք մը գծագրվեցավ. երկար, անկյունավոր, կանանչի զարնող դեղնությամբ մը, խոռվարով ու քույսով չինված ասամպրանեթյան զլուխ մը։

Երկրորդ բանը, որ տեսա այդ սևության մեջ՝ ոսկորի գույն մատներ էին, որ ինծի երկարեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կպչող խոնավությամբ մը։ Կարծես թե ա՞յ կաթիլ մը արյուն մնացած չըլլար իր մար-

մորթին մէջ: Աչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. անօթութեան մէջ ան՝ չէին երևար:

Երբ աչքերս վարժվեցան այդ կէս-մթութեան՝ տեսայ, որ մարմնին վրա տեղ-տեղ կարմիր արյուն փակեր, թանձրացեր, չորցեր էր: Մորթված անասունի սար շունչ մը կ'ելլեր իր բերնեն, դանդաղ ու խռպանք: Կարծես անտեսանելի դանակ մը ներսեն, վերեն ի վար ճեղքեր էր իր թոքերը:

Ալ նյութական ի՞նչ դարման կարելի էր տալ այս մարմինին, որ գրեթե մեռեր էր արդեն: Բայց ան խոսելու ճիգ մը ըրավ, հազը խեղդեց իր խոսքը. խռկացող, խզված հառաչներեն բա՜ռ մը հասկցա.

— Կռո՞ւնկը...

Ու ես երգեցի իրեն. ո՞վ չի գիտեր կռունկը, բոլոր աչքերն եարին մնացած ուղևորներուն կռունկը... ու անդին՝ բոլոր ճերմ ծառ, անվերջ ճամբաներուն պապանձներուն կռունկը... Ու ինծի այնպես թվեցավ, որ իր հոգին հովացավ, զովացավ, լացավ... Իր աչքին բոլոր լույսերը հանձներ էր հավատարիմ կռունկին...

Այս պատմության վրա ամենքս ալ լռեցինք: Սարսափի՞ն բան մը կար ճակատագրին մէջ այս անծանոթ ուսանողին, որ հայրենիք դառնալու համար ճամբա ինկեր ու ճամբուն վրա մեռեր, թաղվեր էր իր չտեսած մեկ հողին մէջ...

Թոքախտը, որ հո՞ն էր, ի՞ր մէջ, դարանակա՞լ, տարիներեն ի վեր սպասեր էր, որ բոլոր հույսերը խորտակեն, բոլոր ուսումները կատարելագործվին ու բոլոր աշխատությունները ավարտին՝ ինք սկսելու համար իր աճավոր աշխատությունը, ու գերագո՞ւյն մահուն տալու համար գերագո՞ւյն հարվածը... Ա՜խ, զզվելի՜, զզվելի՜ հիվանդությունը...

— Բժի՞շկ,— ըսավ մեկը,— երբ գերեզմանին մէջ երեսը բացինք, մելանի պես սև էր... ինչո՞ւ է...

Բայց բժիշկը չխոսեցավ. մա՞րդ չխոսեցավ:

Լռությունը անգա՞մ մըն ալ իջավ մեր վրա՝ քարի պես, ու այս անգամ ավելի՝ ահավոր, քան առաջին անգամը: Այդ սա՞ռը կոտրելու համար՝

— Տղա՞քներ,— ըսավ ուրիշ մը,— Վաղը Հայոց Կաղանդն է...

Բայց Կաղանդին վրա մտածողն ո՞վ էր: Մենք կլսեինք ձյուները, որ եթերային ապակիին վրա, կարծես մեռելի՞ն մատները թակային մեր ապակիին վրա... Այս գուլպին՝ իր գերեզմանեն փախած, մե՞ր մէջ մտնել կ'ուզեր ան: Ու ես չեմ գիտեր ի՞նչ մը ուներ պաշտոնական այդ անանուն ու անծանոթ մեռելը. խորհրդանշան մը ու ազգայնության մըն էր ան մեզի համար...

Ու խռո՜վ, խռո՜վ, ամպ պատած Մասիսն մեր վրան էր. ա՛յն Մասիս, որ ապաւէնն է ու քաղաքը, հովանաւորն ու ապաւէնը, քնքշանքն ու ցանկութիւնը հայրենասիրական անմահութեան ու սրբութեան է...

Մե՜նք ալ մա՜յրս պիտի բլուրներ, կոթողներ պիտի սարեր, ցաւ պիտի ամպերը մեր հայրենի աշխարհին. ա՛ռ, ա՛ռ... Մենք սրտի՜ս ցաւերին մէջէն չենք կրնար արցունք դադարեցնել Մասիսը... Ցորենաշատ դաշտերն բերին իր վրայ կիսարձեր, բերին իր վրայ կիսակոտոր...

Ո՞վ պիտի պատմէր անմահ մեծութիւնը այս երկրագունդ հայրենիքին, որուն սարերէն մէկ կա՛յն ալ կենդանին ազգերուն ու մեծութիւնները մինչեւ Այրարա՞տ, ամեն մարդ ասպնջական էր ինքն իր հողերուն մէջ...

Սակայն, հանկարծ, ծովէ անհուն մը զարթնա՜ց ու դո՜ռ, երգ մը սկսաւ. նախ մե՛կ բերնով, յետոյ բոլոր շրթունքներէն. բարի ու անմեղ երգ մը, մաքրութեան մը պես աղաչական, աղօթքի մը պես վճռական երգ մը, որ սարը կտրելով, արցունքները հալեցուց, սրտերը տաքցուց, բոլոր հոգիները, բոլոր հողերը, բոլոր արտասուքները, բոլոր մրմունջները խառ՛ն միացուց.

Հայրենիքն սիրուն է խոր, մեծ երգն է մարդ,
Սիրուն՝ հայն է լեռ ու ջուրն է հարազատ...

Կա՛նչ, կա՛նչ, ամեն աշխարհի անկիւնները, ամեն սրտի խորշերէ բանի՜ մանր յոյսեր կապեցին ամբողջ ու ցան կրնա՞ս թաքչիլ... Բանի՜ բանի՜ մանր կապեցին քու թեւերդ, կա՛նչ, թեւաւոր հառաչ, որ կրնա՞ս թաքչիլ...

Ու երբ բոլորն նստանին վրայ՝ բոլո՛րս մեկ սարի կեցանք երգի ստուերին ներքեւ. մարմինս փողփողուն եղած՝ եւ կնօրհէի, որ այդ մեռելներուն, հեռաւո՞րը, հեռաւո՞րը, ծովերով ու լեռներով հեռաւո՞րը մեկ մը, երգի մայր մը ու արեան ծով մը, մոլեգնած ու հառաչող, ճամբա՞ն, ճամբա՞ն կեանքին, մինչեւ մեր գիւղերը, որ ո՞չ այնքան չափով դարդ, չափով դա՞ր...

Եւ այս անգամ, ամենո՞ւն հետ, բոլոր զօրաւո՞ր ու կարծես մա՛րմ ականջին կ'երգէի եւ մաքառեր երգը... Պանդխտութեան ճամբաներուն վրա տանջանք մնացածներու ամբո՛ղջ ցեղ մը՝ հոգւոյն աշխարհը թափառելու չափ զաւակութիւ՞ն դրեր էր այդ երգին մէջ, ու քարերը յաղթելու չափ քաղցրութիւն...

Լոզան, 1919

Դեռ գիւղացական հասարակներուն մէջէն Արամ՝ բնիկս, կ՚ըսէր ինծի.

— Երբ քանի տարու ըլլանք, ո՞րչափ խնջոյք մը, ո՞րչափ հանդէս մը սարքենք, որ ամբողջ գիւղը մեզի հետ ուրախանայ…

Այն ատեն դեռ մեզի այնպէս կը թուէր, թէ քանի տարեկանին խոշոր անկլան մը պիտի դառնայինք։

Քանի տարի կեանքի պատրաստութիւն, քանի տարի գալիքներ պատրաստել, քանի տարի մանկան պատրաստութիւն… Այս էր մեր նշանաբանը։

Մեր մանուկ միամտութեան մէջ այնպէս կ՚երեւակայէինք, թէ կեանքը մաթեմաթիքական ուղիղ գիծ մըն էր, որ երբ հակառակ մանրուք կարգելու վերջ, ինքն իր վրայ կը դառնար, ինքնաբերաբար, հանդիսութեան մը դէպի…

Այդ օրէն ի վեր շա՞տ ջուրեր անցան կամուրջին տակէն, ու հասկցա՞նք կրցա հասկնալ, թէ կեանքի գիծը ոչ թէ ուղիղ, այլ բոլորապտոյտ գիծ մըն է և ո՞չ թէ հակառակութեամբ հանդիսութեան մը կը հասնի, այլ ու ծծմութեան զերօ մը…

Անոնք, որ գիւղին մէջ գերեզման մը հանգչեցան, անոնք ամբողջ կեանքերնին պիտի չունին… [illegible] Իսկ անոնք, որ գերեզման մը կը փարեն, անոնց համար կեանքը շա՞տ մը նմանութեամբ ու տարօրինակ զգացումներ կը ներկայանայ։

Օրհնա՞ծ Արամ, բնիկս, դեռ հակառակ կեանքին պատրաստութեան, դեռ այդ կանխադրուած քանի տարիներուն չհասած, բանկերն ու թաղերը… Ու ես՝ մինակ մնացած, երբ որ մը ուղեցի տանել այդ մեծ թղթակոյրը, արդէն կեանքս պարունը անդրադարձաւ անցած, գացած, անվերադարձ թողած էր…

Սակայն մեր ծրագրին մէջ՝ ուրիշ տան մըն ալ կար, մե՛ծ տունը, հարսանի՞քի տունը, ամուսնութեա՞ն տունը, որ անոնցմէ չէր կրնար անջատել անցուցա։

Ո՞վ կրնար գուշակել, թէ այդ մե՛ծ տունն ալ ես ինքս պիտի հասնէի… առա թէ ինչո՞ւ։

Այսուամենայնիւ կըսատեմ, թէ ինչպէ՞ս մանկան պատրաստութեան իր նկրտակ շրջանին մէջէն յօրինն կ՚առաջանայ ու ճիշդ շփումն կ՚անդրադառնայ տանը ընդդիմութեան մը ընկղմ, որովհետեւ դիւծ, թէ ամէ՛ն շարժում անցած է և թէ իր բոլոր ուրիշներ կանխաւ մնաց են՝ տանը իր հակառակութեան հարցերը։

Ես մահվան դատապարտուած մը դեռ չեմ տեսած։ Բայց ալ մը պարսկական ներկայի մը մեջ հարս մը տեսայ, ու դեռ իր վրա խորհած ատեններս մարմինս միշտ փուշ-փուշ կ'ըլլայ։

Խուսանքում, սև թագավորություն մը գլուխ գլխի կ'ակնկոծվեր հարսին մեկքը գիտնելու համար։ Աշա՛ երկրով ան։ Ճիշտ ու մահաժամի կը-ռագանար, սառ՛նը հոժարություն, այն տառ՛նը ընդդիմություն, որովհետև տերերնեը ադրին իր ճակատագիրը վճռած էին՝ առանց իր համաձայնությու-նը հարցնելու։

Գլուխեն մինչև ոտքը ճերմակներու մեջ, ան կ'հառաչանար՝ իր միա-մտության չվանեն կախվելու... Մինչև հիմա որքա՛ն երջանիկ էր ան։ Ցաթկիները սերտ երգեր կ'հյուսեր, գիշերները հրաշալի տեսիլներ կը-տեսներ, պայծառ ճարտարներուն դեմ անձեռ, երկինքի թռչուններուն պես ազատ էր... Այդ գիշե՛ր իսկ պիտի փշրվեին իր բոլոր երազները, ինքն ալ իր կարգին պիտի ճանչնար մայրության ցավերը, պիտի ծերվեր, պիտի ալեհեր, պիտի անասնանար...

Մարդակերպ գայլերու հոշոտած նախաժերներու մեջեն ան կ'հառա-չանար՝ ճեփ-ճերմակ ու գեղ-գեղին Պարսիկ մարմին մը՝ պատառոտած ու դողդոջուն, ներառած ձեռքի մը մեջ ընկլված թռչնիկի մարմին մը, որ քիչ հետո պատառ՛ն մը պիտի ըլլար քանի գիշատիչ ու տարփոտ ատամ-ներին բերնին մեջ... Փեսան՝ իր թևին ճանկած, կ'հառաչանար ճաղատ աչքերով, փայտի պես պինդնալով՝ սեղմած ու սարսված...

Ամբողջ անբուխ գույց մը ազր եղած էր։ Համառ նախամերներ կանտեին հարսին։ Մեկն մը պես, քիչ մը ամե՛ն մարդ պատառ-պատառ կ'ճաշակեր այն «անմեղություն», որ վայրկյան մը հետո գոյություն չպիտի ունենար ա՛լ...

— Հարսնությունը անե՛րջ բան է...— փսփսաց մեկը՝ բերնին ջու-րերը վազցնելով։— Դրացնի գրամ ան՛ու. կյանքը պտանկներու ծորը փսեցար, ու ձեր արևրուն համար է՛ն անմեղ, է՛ն գեղեցիկ, պարիկ աղջիկը առ, բերան, արյուն, ծեծ, հիմնացավար... մա՛րդ մը ձայն հանելու իրավունք չունի, ո՛չ իսկ կինը... Աստուծո արձանությունը քանի՝ տակին գնեցիր, որիշ բան հարցնող չկա...

Ու իրավ ալ նույն վայրկյանին, բարձրատոհմ կուսակրոն մը Սուրբ Գրքեն վկայություններ կը բերեր փեսայի ատաքինության համար... Անառնություն անուշություններուն վրայեն կ'սահեր, տակեն կ'ելլեր...

— Ճով ըմպած բաղդ կ'սորեցնեի...— կ'ակռայեն մեկը բռնեց։

Բայց, որիշ մը աշխարհի խոսք մը բռավ, որ մինչև ականջներուս ծայրը կարմրեցայ։

Այդ օրէն սորվեցի, որ եթէ երբեք ամուսնանայի, ամէն պարագայի մէջ այս տեսակ պիտի չամուսնանայի։

Տեսա՛, որ այդ պայմաններուն մէջ պսակը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ խարդախ պայմանագրութիւն մը, որ կոյսը կատարածեր, առա՛նց անոր առաջին քայլը ըմբռնելու. իսկ ամուսինը, որ լաւ կ'ըմբռնէր, ստիպուած չէր հարցնելու իր պայմանագրութիւնը...

Գերիներու վաճառականութիւնը ուրիշ տեսակ չէր. միայն թէ հիմա վճարո՞ղն ալ, վաճառուո՞ղն ալ աղջիկն է...

Ու, ո՜վ հեգնութիւն, այդ փոքրիկ աղջիկը, որուն խօսքը կատարանին առջև արժէ՞ք մը իսկ պիտի չունենար, իր ինչո՞ն պիտի հարցնէր՝ ինչպէս իր կեանքին վերջը, ու իր տղամարդին մէջ պիտի կրէր համբոյրներուն ամբողջ ծանրութիւնը. մինչդեռ իր ամուսինը՝ առաջի՛ն ծցութեան սողեն, պիտի խաբեր զայն՝ յան մը պես...

Բայց տեսնէք, թէ իր ծնողները որքա՜ն հպարտ կ'երևէին, ի՜նչ ուրախութեան արցունքներ կոյսերգենին իրենց աչքերէն... ի՜նչ վարպետութեամբ առաջ տարեր էին դրամօժիտի սակարկութիւնը... ու ի՜նչ լաւ բնարաւթիւն... ի՜նչ շնորհքով փեսա... Ամենքը կպաշտարեին, կշնորհաւորէին զիրենք։

Ու նախանձով ու դառնութեամբ լեցուն, դուրս կնետուէի այդ գեղեցկաճառութեան շուկայէն, երբ մեկը թեւս բռնելով քաղաքավարութեամբ տեղս հարցուց... կ'երևի սխալմամբ ներկաներուն շարքին մէջ մտնելուս համար։

Տասնեակ տարիներ անցան այն օրէն ի վեր, բայց դեռ չմոռցայ զինքը, այդ ճերմակ-ճերմակ ու գեղ-գեղին աղջիկը, որ կեանքիս մէջ առաջին ու վերջին անգամ կտեսնէի։

Իր ոգին զիս երկար ատեն տառապեցուց։

Օր մը, ես ալ իմ ճակատագրիս կհնազանդէի՝ իմ լալագոյն կեանս միանալով։

Բայց իր պսակէն որքա՜ն տարբեր եղաւ մերինը՝ հակառակ ծայրահեղութիւնը։

Առանց թմբուկի, առանց հանդիսաւորութեան հոսանքի մը, քաղաքական այն պարզ հարսանիքը, որ եվրոպան կպարտադրէ համաշխարհային ալ, ուրացողին ալ, հաւատացին ալ, աղքատին ալ։

Զմիցերիայի քաղաքապետը ամուսնական պայմանագրութիւն մը ներկայացուց մեզի՝ երկու վկաներու առաջ։

— Կ'ուզե՞ք ստորագրել, Օ'րիորդ...

— Այո՛, պարոն...— ըսաւ հարսը՝ գրչի համարձակ ստորագրութիւն մը պառկեցնելով թուղթին վրայ։

— Շնորհակալ եմ, Տիկին...— պատասխանեց քաղաքավարօրեն։

Ու ամենն այսչափ։ Այդ վայրկյանեն Օրիորդը Տիկին եղավ։

Եվ սակայն,— անկեղծ խոսք մը կ'ուզե՞ք,— այդ չարությունը զիս մխիթարեց։

Այդ կանխավ պատրաստված Թուղթը՝ հարձակողական ու պաշտպանողական հողի վրա գրված, երկուստեք ստորագրված վաճառականական պայմանագրություն մը փրկեց մեր տարտամ սերերը, անզղջացած տենչերը, բերնանժոմար նվիրումները, հավիտենի խոստումները...

Ու Ալբը, որուն համար Սողոմոն Իմաստունն չափ զգուշավոր էր կ'ըսեմ, աստղագետի մը չափ խորհուրդ եղավ. ապագային՝ օրերը, մեր միացյալ ժամանակը, բաժանյալ պայմանները ու կենդանությունը...

Այս բոլոր արժանական չափանիշներուն ձանձրալիությունը թեթևցնելու համար երկնային օրհնությունը մը կոչ ընելու համար ալ չսպասվ նշմարեց այդ պահուն։

— Վանի որ,— ըսավ,— մեր ամուսնության համար մեծ ծախսեր չըրինք, օրհնյալ հարսանիքին դիմակ աղջիկ մը ստորագրեցինք այդ դրամով. եւ նշանված տղոցը մը զիտեմ, որ պատրաստելու համար միջոց չունի. թող իր ստորագրությունը մեզի համար օրհնություն մը ըլլա...

«Մեծ մտածող սիրտն կենդանի, կ'ըսեն, այսինքն կինեն...

«Փոխան հարսանիքին... Աղջիկ՛ս օրհնեցինք, ու աղջիկս ալ ըրինք։

Ու մեր ստորագրությունը ավելի կատարյալ ըլլալու համար, մեկնեցանք Փարիզ՝ հոն եկեղեցիին մեջ փնտրելու ո՞ւր, ինչ որ կորսնցնեք կայանի բաղդավորներ։

Բայց զոհմամբ մը մեզ դիմավորեց ճամբուն։

— Բայց դրա դաշնքն ասոր, զանազան էֆենտին պետք է գտնենք...— ըսավ։

Փոստը ամենևին ընկել մերս, ճանապարհ էֆենտին ալ գտանք՝ գեղարվեստական պատկերներ մը մեջ, ոսկի հաստի մը նստած կենդանի, մեծ գլուխ ծեծանի մը, որ ձայն կ'ածեն...

Իսկ խնդրոյ ազատության դիտեմ, ըսավ.

— Աշխարհիս չորս կողմեն հոս կհապհեն տեսան օրհնություն մը ստանալու համար... Մեր գինը ամենուն համար նե սրբեն, այնպես որ ասկարելիության պետք չկա... Եթե հազար ֆրանք տալիք՝ ամբողջ տաճարը լուսավոր պես կվառվեին, բայց նշանավոր բան մը կ'ըլլա... Եթե միայն մեկ ժամը չափ կ'ուզեք՝ զիսնին դրդեցավ, այսչափ հարյուր ֆրանք... Բոլոր չափերը մեկզմեկ՝ այսչափ հարյուր... Ասոր խորանին լուսավորությունը՝ այսչափ հարյուր...

— Բայց պարզ օրհնութիւ՞ն մը…

— «Պարզ օրհնութի՛ւն»ը ի՞նչ ըսել է, Աշխարհի՛ Հայաստանի Ման-թաշեւ այս չրեք տաճարին համար միլիոններ ծախսեց նե՛ պարզ օրհ-նութիւն մը տալու համա՞ր է… Ամեն ժամ հաշիվով կ'լսան, ամեն աղ-օթք հաշիվով կ'երգէ… Պետք է գիտնալ, որ մեր ծաղկամարմնեքը Փա-րիզի Կոնսերվատուարին մեջ կ'ուսանին և Երևանյին մեջ կ'երգեն… Մեր Շահ-Մարտանյանը ձեռնունի կ'ապրի… Սեփական տաճար մըն ալ կ'ուզեր' անոր հաշիվն ալ տերտերին հետ հարմարցնելու է…

Ահա թե ինչ ցնծերու մեջ ստիպված տեղափոխել մեր Սերը' ան-յամեղի, անբաժանելի, երկնային, հավիտենական ձև մը տալու համար անոր…

Բայց հիմնական որ արդեն' եկեղեցիին մեջ, մոռցա այդ բոլոր դատ-նաւթյունները։

Խարխլված գմբեթին տակ, ամայի շենքին ճիշդ կեդրոնը, մինա՞կ էինք մենք, իրարու սեղմված' երիտասարդ զոյգ մը. Ծերունի քահանա մը ու Փրանսացի ժամկոչ մը։

Խորանին վրա ու մեր երկու քովերը երկար ու ճերմակ կերոններ կվառեին, լույս ցնելով, սեղանին ու երազային բոցով մը, որ կար ու չկար…

Երբեմն դուռին բացվածքեն օտար գլուխ մը կ'երևնար հետաքրքիր։

Այն ատեն կլոլեր փողոցի ամբոխ ու անհուն աղմուկը։ Դուրսը' աշխարհի մայրաքաղաքը կեռար, կ'ռմբար, կհաչհալեր, կ'ալեկոծեր… Ներսը' խաղաղ և սև երկու գլուխներ իրարու կեռաքեն' աղոթելով նեյով մը, Պյոտրի ու Մահվան համար…

Դուրսը' բոլո՞ր կիրքերն ու բոլո՞ր մեղքերը, բոլո՞ր գեղեցկությունն ու բոլո՞ր քաղաքակրթությունը… Ներսը' Հայաստանի աերանը մը, կար-ծես Անիի քանդակներեն փրցված հին ու սարսափելի գլուխ մը, հա-զարավոր տարիներու բանեց կերպեր, հավիտենական ու անհավեր…

Ճերմակ մոմերը կհալեին. բարկեար կապույտ ամպով մը մեզ պաշարեց։ Տերտերը անվերջ կկարդար ու կ'երգեր. այդ ընթերցումը ու այդ երգումը քիչ քիչ մեզ ընդարձակեցուցին, վերացուցին, հեռացուցին, հին ու հեռու տեղվանք տարին…

Աներահայրը' մենակյաց ու մարդատյաց արվեստագետ մը, որ եկե-ղեցի ոտք կոխած չունել, հիմա ազատ մը պես կոչարդ Հարսը, որ ո՛չինչ կհասկնար ռուսերեն աստվածային բարբառեն, լուռ մնչիկ կ'արտասվեր… Ու տաք արցունք մը, որ ինկավ մեր միացած ձեռքերուն վրա' մինչև ոսկորներուս ծո՛ւծը դողացուց։

Ո՛չ. երկնքի կամարեն վարդի մը դողը ինկավ ցողը, բաղձնուամ

գմբեթին կույրի մը ծոցը ինկող կաթիլը ովկիանոսն չե՞ն կրնար մարսաց-նել...

Ինծի ի՞նչ փույթ, թե Գիտությունը պիտի հեգնե իր անարժան աշա-կերտին այս երկյուղած դիրքը՝ կրկնակի՛ս ծիծաղելի, որովհետև Գի-տությունը, որ Կրոնքը չի հասկնար, Սե՞րն ալ չի հասկնար։ Հարաբերա-կան իրականություններո՞ւն միայն կհավատա ան. մինչ Սերն ու Կրոնք բացարձա՛կ իտեալին կձգտին, նույն հավիտենական զգացումին երկու հավիտենական ձևերն են անոնք։ Սերը՝ անձնական, կերպարանավոր, երկրային, բնական իտեալն է, Կրոնք՝ անանձնական, անկերպարան, տիեզերական, գերբնական իտեալը...

Թող քարկոծե՞ն զիս թերահավատները։ Ես չե՞մ կրնար ուրանալ այն անջնջելի՝ արցունքը, որ իմ մայրենի եկեղեցին կրցավ կաթեցնել իմ էությանս մեջ, և որ բոլոր գիտությունները միացած՝ չպիտի կարե-նային կաթեցնել։

Միայն թե ազատեցե՛ք Կրոնքը միջնադարյան հիմարություններեն, ցեղամոլության հիշատակներեն, անպարկեշտացուցիչ տեսարաններեն, շքեղ ցուցադրություններեն... Այս բոլորը կծառայեն մի՛այն ամուսնու-թյունը դժվարացնելու, աղքատությունը նվաստացնելու, կուսությունը կարմրցնելու...

Փոխանակ հարյուրավոր հրավիրյալներու, որոնց կե՛սն իսկ պիտի քննադատեն ձեր հարսնիքին խեղճությունը, լավագույն է ուրախացնել որբուհի մը, որ ամբո՛ղջ կյանքով պիտի օրհնե ձեզ։

Ու ո՞ր թերթ ուրախ պիտի ըլլա հայտարարելու արար աշխարհին թե՝

Նորապսակ ամոլ Ք. այսինչ ոսկի
նվիրեց աղջկանց որբանոցի մը
փոխան հարսանիքի։

Ճամբան բացված է, ո՞վ պիտի երկրորդե...

Պոլիս, 1913

ՉՔԱՎՈՐԻ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երիտասա՛րդ բժիշկ, որ մարդը առողջացնելու արվեստին ես նվիր-ված, չեմ հարցներ քեզի, թե կճանչնա՞ս արվեստդ, բայց կճանչնա՞ս գոնե մարդը։

Մարդը այն մորթակեր կարմիր կենդանին չէ՞, որուն ժանիքները

ընկեցիր մարդակերպութեան պատկերներուն վրայ։ Մարդը այն մարմնացած դեղին կմախքը չէ՞, որուն շարժումները ուսումնասիրեցիր ոսկորներուն վրայ։ Մարդը այն շնչաւորած կոնաչ դիակը չէ՞, որ ամբողջ-ով քարէ սեղանի մը վրայ պառկեցուցած՝ յօշեցիր, կտրեցիր, պատռեցիր, կարեցիր, հաշուեցիր, սղոցեցիր, բզկտեցիր, առանց որ անգամ մը բերանը բանար՝ հարցնելու համար, թէ ի՞նչ կ՚ընես, բարեկա՛մ...»

Քեզի հիւանդ մը ցուցնելէ առաջ, պատմիրեցին տարիներով դիակներու վրայ աշխատիլ, որպէսզի մարդը ճանչնաս, և որպէսզի հոգիդ չցցուի ու խիղճդ չայրուի։

Երկարօրէն քննեցիր, փնտռեցիր, պրպտեցիր վերջ, դանակին մէջ նեխած ուղեղ մը ու սրտին մէջ սեղմած արյուն մը գտար։

«Ո՞ւր է հոգին, ո՞ւր է խիղճը»,— գոչեցիր ծիծաղելո՜վ։

Ափսո՜ս, քու ուսումնասիրած մարդդ դիա՞կ մըն է միայն։ Չճանաչեցի՞ր իրեն նմանները։ Մարդը, որ կ՚ապրի, մարդը, որ կխորհի ու կզգայ, մարդը, որուն բարոյական տառապանքները բիւ՞ր անգամ աւելի են, քան ֆիզիքական տառապանքները, այն մարդը ուրիշ բան կպարունակէ իր մէջ, քան ճարպն ու ոսկորը...

Ամե՛ն մարդու մէջ Աստուած մը կայ... Անհամեստ թէ ի՞նչ բան կմոռնան բժիշկ ուսանողներ։

Ցաւալի է խոստովանիլ, որ այժմու բժշկական վարժարանները կյանքի առաքյալներ կպատրաստեն այնպես, ինչպես զինվորական վարժարանները կհանեն Մահվան առաքյալներ։ Սա՛ տարբերությամբ, որ այս վերջինները զինվորին ո՛չ թե միայն սուր ու հրացան կու տան, այլ անձնվիրութիւն, վեհանձնութիւն, զոհողութեան ամբողջ դաստիարակութիւն մը։ Մինչդեռ դեռատի բժիշկի մը ձեռքը թույն մը և դանակ մը տալէ վերջ՝ կ՚արձակեն զայն առանց բարոյական ու հոգեկան ո՛և է պատրաստութեան։

Մարդը իբրև միս ու ոսկոր շարժական գործք մը ներկայացնելէ վերջ, բժշկութիւնը կսորվեցնեն այնպես, ինչպես մեքենագետներուն կսորվեցնեն երկաթե գործարաններուն ուսումը։

Հոգեկան ո՛չ մեկ բառ, բարոյական ո՛չ մեկ ազդութիւն, անցյալի ո՛չ մեկ հիշողութիւն։

Եվ սակայն հազարներով տարիներ, փարավոններու երկրեն մինչև Ասիրացոց երկիրը, ու Հնդկաստանեն մինչև Յունաստան, միլիոններով մարդիկ հոգեկան բժշկութեանը միայն կդիմեցին իրենց ախտերուն դեմ պայքարելու համար։ Եվ ամբողջ կրոններ հիմնվեցան՝ հրաշքներու հավատալիքին վրայ։

«Հրաշալիքներու դարը անցաւ» բանն ըսեն ու ամօթ կիրքով փա-

կեսյին անբացատրելի խորհուրդներու անհանգստացուցիչ ցուցերը։

Չըլլա՞ որ նկարիչներուն համար այն մարդիկը, որ ամեն բան գիտնալու հավակնությունն ունին, կմերժեն ինչ որ իրենց անհասկանալի կթվի։ Աշխարհին զոյած կրնանոն ու ատողը կ'ուրանան...

Քանի որ խոսքը ատողերուն է, հիշեցնենք, թե մինչև 18-րդ դարու վերջերը, Ֆրանսական Գիտությանց Կաճառը կմերժեր ընդունիլ, թե երկինքեն կրնա քար իյնալ երկրի վրա... Ականատես վկաները իբրև խենթ ու խաբեբա կնկատվեին։ Եվ մը քաղաքապետ մը, իր շրջանակին մեջ ինկած երկնաքարին նմուշներ ղրկած ըլլալով իրեն՝ պատկառելի հիմնարկության, 1772-ին հր[illegible] ստորագրած տեղեկագրով կհայտարարեր, թե գիտությունը հաստատած կեցած է երևույթը ֆիզիքապես անկարելի [illegible] ճշմարտությունը իրենց գլխուն մտցնելու համար պետք եղավ, որ այդ քարերեն մեկը իրենց գլխուն իյնար... 1864-ի մայիս 4-ին, անշոգիմեկտան Աստղի Օրանժը ինչ մնաց փախեն մեռներ՝ երկնաքարի մը անկումին ականատես ըլլալով...

Նույնը պիտի ըսեինք նաև հրաշքի բժշկության համար։

Ծիծաղելուհաշակ բժիշկ մարդը, եր, անհրաժեշտ գիտությունը քանի մը անբուժելի հիվանդներու վրա փորձ փորձելն վերջ, ինչ մեծ եղավ իր զարմանքը, երբ անոնք ալ մի ախտաանիք մը երթալով բոլորովին բուժված վերադարձան... Այսպես, մաքր վերջին մեջ բոնվելն վերջ, [illegible] ըմբռնելու խոնարհեցավ ճշմարտության առջև, որն է հետևյալ հաստատությունը։

«Միտությունը, որ հիմքերուն վրա է, չի կրնար ամեն ինչ բացատրելու հավակնությունն ունենալ, այսպիսով իր բարեշրջումը մերժած պիտի ըլլար։ Հրաշքները ամեն ատեն դոյություն ունեցան՝ խորքին բացատրելի ատելու կրոններու ու քաղաքակրթություններու մեջ, ինչպես որ [illegible] կհաստատեն բազմ[illegible]ություններուն վրա։ Այսպիսով բաժ[illegible] [illegible] որ հ[illegible]երով կ'ուզեին, նույնիսկ երբեմն պատաս[illegible] [illegible] [illegible] վերադարձավ այն հիվանդներուն, որոնց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] մը գացեր էին, [illegible] [illegible] իրենց [illegible] [illegible] ու նորեն գտնելու ատոնք [illegible]»։

Ստիպն իր [illegible] [illegible] մեջ նկարագրած բազմաթիվ հրաշքներ, որ Աննա-Լուիզի գերեզմանին զոյցերով կղարձվեին։

Հայակ[illegible] [illegible] Ֆաուստը կնկարագրեն ապեր էին հիվանդներ, որոնք [illegible] [illegible] [illegible] ու զարմանալեցան հոգեկան բուժումեն։

Միայն հնարավորություններու անկի յուսալու համար պետք ունիր, թե

ո՞րչափ հազուադէպ են գիտական վաւերացուած հրաշքները։ Ակայն, եթէ հիւանդները իրենց հաւատքը փոխանակ փայտի կտորի մը, ոսկորի պատառիկի մը, զգեստի ծայրի մը վրայ դնելու, այդ փրկարար հաւատքը Գիտութեան վրայ դնէին, որքա՜ն պիտի շատնային հրաշալի բուժումներու թիւը... Ա՛յս է հիւանդներուն ամէնէն պատուէրը։

Բայց բժիշկներուն համար ուրի՛շ կենսական պատուէր մը կայ։

Եթէ դուն իրապէս բժիշկ ես, հիւանդներուդ փրկութեան համար իրաւունք չունի՛ս անոնց միջոց մերժելու այդ նպաստաւորին հասնելու համար։ Ասէնանդափակ ու այլամերժ բժշկութիւն մը գիտակից ոճրագործութիւն մըն է։ Պէտք գիտնալ հասարակ բոլոր պարագաներուն։ Պէտք ու դանակը, ջուրն ու կրակը, ելեկտրականութիւնն ու մագնիսականութիւնը, գիտութիւնն ու հաւատքը փոխն ի փոխ բուժման գործերուդ պիտի ըլլան Արամ՛նեան այն ախտերը, որոնց դէմ կերթաս, ատոնք հիւանդներուդ մէջ, ատոնք գործերուդ կգտնես։

Պէտք հարցնել ասկայն, թէ կարելի՞ է հրաշքը գիտական հաւատալիքներու կարգը դասել։ Անշուշտ կարելի է։

Ներքնական կարծիքը հրաշքը այնքան բնական է, որքան երկինքին փնտռել բարը։ Միայն թէ՝ գիտունները մերժելով անոր գոյութիւնը, զեւ շատամտածութեան հրաշագործումի օրէնքները և բախտին ձգելին հրաշքի կատարումը։

Բացութիւնն սեննդանը խոստովանելու, թէ հին ազգերը մեզմէ շատ աւելի լաւ կճանչնային այս գիտութիւնը։ Եգիպտացիներուն, Բաբելոնացիներուն, Հնդիկներուն պատմութիւնը լեցուն է այսպիսի փաստերով։

Այսօր մեզի համար մութ կմնայ հրաշագործումի եղանակը, բայց անոր սկզբունքը լոյսի մը նման պարզ է։

Զանգուածի գաղափարը կճշմարտեցնէ, ամօթի գաղափարը կկարմրցնէ, գութի գաղափարը կլացնէ, սարսափի գաղափարը կդեղնեցնէ, բժշկելու գաղափարը կբժշկէ։

«Եթէ,— կ՚ըսէ Պարակելս,— ստուգապէս հաստատ համոզումը կըլլայ հիւանդին հոգւոյն վրայ, այդ հիւանդը անխուսափելիօրէն պիտի առողջանայ»։

Հոգեկան ազդեցութիւնը այնքա՜ն մեծ է ֆիզիքականին վրայ, որ հանկարծական վախ մը բոլոր ջարդուածներու անկարելի կդարձնէ։ Եթէ բան հոգեկան մը կրնայ մահացու անդամալուծել, աւելի՛ բան հոգեկան մը կրնայ անդամալուծութիւնը փարատել։

Ահա՛ն բան կախում ունի՛ բժշկելու գաղափարը հիւանդին մէջ ներմուծելու արժէքը։

Ու տեսեր, թե Արվանձտյան, որ ո՛չ բժիշկ էր, ո՛չ գիտնական, այլ գավառացի վերապատվելի մը, գիտուններու կողմե կզգված հրաշքի բժշկու-թյան գաղտնիքը ի՛նչ վեհ պարզությամբ կրսեր:

«Նայե-սա մանուկը, որ երեսներուն վրա կոլթիկ չըքուկ ունի: Աս մանկը թեզվի՛ր ձեռքն առած նստեր է. մանուկին երկու թաթիկ-ները բռնած՝ իր բոյլերով ու մատներով աղուն բազկերակները կճնշե, կչափե, բազուկն ի վար մատները կառնի ու կբերե. իր աչքերը ան-թարթ մանուկին աչքերուն հառած է. ու երբեմն ալ արմունկներեն վեր թևերը կճմլե. կզատե, աղուն երեսն ի վար կխաչակնքե, և ձեռքերը պորտին ու կուրծքին վրա դնելով՝ բոյլով կճնշե, վերին մասը երակները կճմլե, ճակատը կշփե, երբեմն երբեմն ալ երեսին կփչե և միշտ կաղոթ-ելով, աղոթք կ'ընե հաճախ աղան կհորանչե «Ամաչնիսացեն», կ'եղև-առակախացեն», բե աղոյրուժ նոուչէ կզածե.— վերջապես աղան հիվանդ էր և կ'առողջանա»:

Հիմա այս պատկերին հետ բաղդատեցեք դիր այն նորագույն բժիշկները, որոնք հաճախ հիվանդին ձեռքն իսկ չբռնած («մանրէներ կոտորելու», թե վարակվելու վախեն) կհեռանան, արագորեն ռոշագիր մը գրելու պես՝ չարագրելու ջնջագիր մը, որ միշտ երկրորդական է, հաճախ անօգուտ, երբեմն վնասակար:

Ո՛վ գիտե պետք է, ըսել չմոռնալու համար այն բազմաթիվ հիվանդ-ները, որոնք երկար ամբողջություններ կ'ընեն, բժիշկե բժիշկ կխառվին՝ դյուշապան մը ու ներդին մը գտնելու համար ու չեն իսկ փորձեր զար-մանալ այնքա՛ն առատ գնված դեղագիրները: Արդյունքն դժվար է ընդունել այն բազմաթիվ դեղերը, որոնք հաճախ արտամարտորեն հակառակ են իրարու... Ու հետո, հիվանդին փնտռածը միայն թուղթի կտոր մը չէր, այլ աղբյուր հո՛ւյս, հոգեկան ուժ, տառապելու քաջությո՛ւն...

Ծերունաբար այս բարոյական աղբյուրը կ'անտեսեն բժշկական նո-րագույն հաստատություններն անգամ: Սկեպտիկները համոզելու հա-մար, թե հավատքի բույրում մը՝ հազ չէ թե հրաշագործական ու անանձնա-կան. ֆիզիկական ի՛նչ մեծ ուժ կրնա ներշնչել հիվանդին արյան մեջ. կ'ըստակարելի սա հոգիս տողերը, որ անձանոթ ախտին մը մեջի կ'ասպարեն գիտնականական ստանաթերթեն մը.

«Հիվանդի բնական հասահատությամբ, անկողնիս մեջ պառկած կպառկեի եւ ալ չեմ գիտեր թե ինչո՞ւ.... Մահվա՞ն, որ չէր գար, Կյան-քի՞ն, որ կուշանար զիս վերադարձնելու: Երկար ամիսներու հիվանդու-թյանս արդեն մաշեր, հալեցուցեր էր կորովս ու համբերությանս մեծ մասը ու մնացած քիչովը դեռ կռանչվեի:

Անա՛ կատանամ «Աղոտամարդոս» Մեծ սրտախությամբ կկարդամ

Հայերեն թերթերը, հայ գիրը տեսնելով, կարծես կարոտս կ՚առնեմ Հայրենիքիս։

«Աղբյուրը» հաղթել էր. շտկվեցա անկողնիս մեջ. սկսա կարդալ հոդվածը և մինչև վերջացնելս բոլորովին մոռցա կրծքիս ցավս։ Ո՜չ, կուրծքիս տակ հիվանդ թոք մը չի կար. երակներուս մեջ թարմ արյուն կհոսեր. Հաջորդ օրն իսկ ելա անկողնես։

Եթե բժիշկները հաճախ գիտնան հիվանդին հոգին բուժելու, երևի ավելի շատ պիտի հաջողին մահվան ճանկերեն ազատել մարմինը։

Արդեն ձեր հոդվածը միշտ լքման վայրկյաններուս կարդացի և ամեն անգամ նորոգված ուժերով սկսա կռվիլ հիվանդության դեմ։

«Կռո՜ւնկը... ինծի համար ալ պիտի երգե՞ք այդ կռունկը... Բայց չէ՞, ես պիտի լավանա՛մ...»

Լոզան, 1913

ԱՀԱՎՈՐ ՏԱՐԱԿՈՒՅՍԸ

Հայրենիքես անակնկալ նամակ մը— այն պարզ ու ահավոր նամակներեն, որ գյուղերուն մեջ միայն կրնան գրել— սա տողերով կվերջանար.

«Հ. Գ. — Չեմ ուզեր ձեզ տխրեցնել, բայց, խնդրեմ, ստիպյալ կուգամ լուր մը տալու, որ շատ բարի չէ. խոսքս Հայկին մասին է. անցյալ շաբթու գյուղ դարձավ ու հիվանդ ինկավ. հարկավ պիտի փութամ զինքը վերջին անգամ տեսնելու»։

Վերջին անգամ մը տեսնելո՞ւ. և ինչո՞ւ համար. արդեն այսքան հիվա՞նդ. և այսքան շուտո՞վ... Բայց չէ՞ որ շաբաթ մը առաջ ի՛նքն իսկ կգրեր, թե ի՛նչպես համալսարանի քննություններուն մեջ առաջին էր հանդիսացեր, շնորհավորություններու արժանացեր ու գյուղ վերադարձեր էր հանգչելու։

«Կարելի՞ բան է, կարելի՞ բան էր», կկրկնեի շվարած։ Բայց ահավոր տարակույսը արդեն արթնցեր էր մեջս, ու ամեն անգամ սարսափելի անհագությանը, կզգայի աչքիս առջև Հայկս եթե ճիշդ ըլլա՞ր...

Բարեբախտաբար հետևյալ օրն իսկ նամակ մը Հայկեն, որ եղբայրս իր ձեռքով, տասներկու լեցուն երեսներու մեջ, իր մարգարտաշար ու լուսավոր գիրերով ինծի բյո՜ւր բաներ կգրեր, այնքա՜ն անուշ, այնքա՜ն բարի, այնքա՜ն հուսոտ, որ հազիվ թե նամակին վերջը քանի մը տողով անցողակի կհայտներ իր քիչ մը տկար ըլլալը։

Ի՜նչ լավատես խորհուրդներ, ի՜նչ ցնծերգային դաշնություններ,

ի՜նչ խոստական հարցումներ ու որքա՜ն հիասթափություններ ապրեցի...

Ո՛չ, ո՛չ, ես վստա՛հ էի, որ այդան չէր կրնար մեռնիլ. ան պիտի ապրէ՜ր ու պիտի հաղթէ՜ր, ան առաքյալ մը, առաքինի մը, մարգարե մը պիտի ըլլար:

Տարաւ մը վերջ նոր նամակ մը, ու այս անգամ հայրիկէս: Որքա՜ն տարիներէ ի վեր չեմ տեսեր գիրը. այժմ այնձեր ու լուսավոր ծերունի մը պետք է ըլլայ: Բայց ինչո՞ւ գիրերը դողդոջ ու տարօրինակ են այս անգամ. ան միշտ հաստատուն ու փոքր տառերով կգրէր: Արդյոք դժբախտությու՞ն մը...

«...Պանդխտության նամակներուն նայելեն աչքերնիս լոյսը հատեցաւ, զաւա՛կս Արշալոյս Եղիանը, սատանաներու բժշկության ԱՍՆ կարոտ Մայրդ ծեր է, հիվանդության դեմ մնայինի...»

Սակայն նույն պահարանին մեջ ուրի՛շ գրություն մըն ալ կայինե, որ հիվանդին ի՛ր ձեռքով կգրէ, ին բաղադրելին սառուցանալու վրա է:

«...Հիազինուն յանձնած են. հաւա դադարեցաւ բոլոր յաւ ճիշդած է, գլուխներս նուն նոնցլուս է, ցուրտներն ալ. ալ ո՛չ մեկ խաղ. մահվան աչքը կգցեմ Ինչ մը, բայց գիտեմ, որ աշխատության սողյուն է այս. Ինչ մը նանցիս ու կը դարձյալ վե՛ր կենամ. առ-ճեպ համբու մի՜չև ամեն է...»

Անցավոր, անցավոր Կամքի ուժը, կյանքի ծարավը, հույսը, հավատ-քը ունայնություններ չեն: Այն, որ կ'ուզէ ապրիլ, պիտի ապրի:

Երեք օր վերջ նոր նամակ մը: Սակայն ինչո՞ւ ձեռքս դողաց այս անգամ պահարանը բացած ատեն:

Ի՞նչ կ'ըսե... անհոգին Թամա՞ր... ու ինչո՞ւ... գանգակնե՞ր... Հայրը Կիլիկեցի... Հանգոյ Առաջնո՞րդ... Դամբանակա՞ն... Թաղո՞ւմ...

Ի՞նչ կ'ըսե... ուրեմն եղբայրս բանտերին Թաղեցի՞ն... եղբայրս, որ ապրի՜լ կ'ուզեր...

Այն, որ մինչ՛ն յուսը կ'երազեր, ուրեմն հիմա ափ մը խավար հողի ներքև կանգնի՝ գաւառական արձանի ու չորցած դանկի մը մեջ...

Ա՞յս էր, ա՞յս էր իմ անավոր տարակուսին խուճապը: Ո՞չ, ո՞չ, ես չեմ կրնար ընդունիլ, որ կործկյան մեծագույն հանգույցը այդպե՞ս սուրի կույր հարվածով մը լուծվի:

Ընդհանրապես Տարակույսս ավելի՛ ու ավելի՛ մեծցավ, ստակա-ցավ, խորանկյավ: Աչերս պղտորեցան, չփորեցա, տարտամեցա՛ւ ես, որ աշխարհն ամբո՜ղ հաստատուն հիմերու վրա դրված կկարծեի, հիմա կզգայի, որ ան կեղծավոր ամբիոնն աշխ:

Ուրեմն մեռե՞ր է: Ինչպե՞ս հավատալ... ինչպե՞ս չհավատալ... Ի՞նչ էր կյանքը, ու մահը ի՞նչ... Ո՞րն էր իրական, ո՞րն էր անիրական...

Չորս բոլորս սատանայական պարի մը մէջ կեանքը կ'եռար, կ'եռար ու կ'պոռթկար ամէն անգամ նորանոր բազմութեան մը կ'վազվէր ու կ'երթար խելակորոյս: Մարդիկները կ'շարժէին, կառքերը կ'ատրային, ինք-նաշարժերը անհագին գոռգոռալով դիրար կ'խաչաձևեին: Մարդ ու մետաղ կեանքի աղմուկով կ'լեցնեին միջոցը:

Աշխարհը կը կործանուէ՞ր, թէ աշխարհը կը ծնանէր...

Ճմլուած ու դողդղալով, գացի լապտերի սյունի մը քանկնելու, մի-նայո՞ւ համար:

Ո՞ւր կ'երթային, ո՞ւր կ'վազէին ամէնքն ալ: Այս խելացնոր վազքը կեանքի՞ ուղղով, թէ մահուան մէջ էր միայն: Այս ճամբուն ծայրը հանդիպումներն պիտի չըլլայի՞ն անզամներուն ամէնէ՛ն սէր, ամէնէ՛ն խորը, ամէնէ՛ն խուլը, ուրկէ ո՛չ ոք չէ վերադարձեր...

Արդեն այս անհամար հոգիներով լեցուն շրջակարերը, այս մարդերն ու ազաբները հեռէ՞ն կ'վազէին անհայրեն կամուրջի մը վրայ, որուն մեկ ծայրը դատարկութեան վրայ կ'հենէր...

Կարծե՞ք էր երևակայել Կեանք-կամուրջ մը, որուն մեկ ոտքը ոչնչու-թեան վրայ դրված ըլլար...

Այս բազմուն ո՛չ մեկը նորը մը, գաւկի մը, հոր մը մահ չէ՞ր տես-նած: Եվ սակայն իրենցմէ ո՛չ մեկը անհետացաւ, կ'րակի՞ս, ներքնակե՞ս կ'համարտար մահվան: Երբ վստահ ըլլային, որ այդ բոլոր աստուածայի ու պատրիչ գործառնութիւնը անիմաստ ոչնչութեան մը համար էր, ո՞վ պիտի վազեր, ո՞վ քաջութիւնը պիտի ունենար վազելու...

Ո՛չ, այս մարդերը չէի՛ն հավատար, չէին կրնար հավատալ մահ-վան ապերե՛լ, ինչպես բերել մը կ'ըմբռներ դայն: Երբ միայն այդ ըմբռ-նումն ունենային, յուրաքանչյուրն ալ կանգնած մնալու համար ինծի նման սյունի մը քանկելու պետք պիտի ունենային...

Արդեն ես նմա՞ն կ'արժեի, քան այս տգետ ամբոխը: Արդեն Գի-տութիւնը մեզ դարձուցա՞ծ էր իմ մեջ ինչ որ կար լավագույն, ազնվագույն, գեղագույն. ու բանի մը հազարաւորեան հավատալիքներու փոխարեն, ան ինծի՞ն ի՞նչ էր մեծագույն հավատալիքը՝ Կեանքի հավատքը...

Եվ սակայն, երբ կեանքը իրո՛ւ ու միմիա՛յն րոպեներու խաղ մըն էր, ինչպե՞ս կարելի էր բացատրել, որ այդ րոպեներուն ամէնէն պզտոր, ամէնէն տխրագին, ամէնէն հուսահատ եղած միջոցին կեանքի սէրը, կեանքին հավատքը, հաղթելու հույսը ծնէին այնքա՛ն զորութեամբ, այնքա՛ն յամառութեամբ...

Եվ ուրկէ՞ կուգային այդ հաստատ րոպէներուն մեջ անհունութեան պատկերացումները, այդ մահկանացու սարքերուն մեջ անմահութեան բնազդ-ները, այդ ... մարմինի մեջ անշրջանցելի խոհականները... Ինչպե՞ս

կարելի էր ենթադրել, որ մասը ամբողջութեան մը պատկանէր, ու բզէզը՝ տիեզե՞րք մը...

Եթէ Կեանքը ժամանակներու սկիզբէն ի վեր կը քալէր մի՞այն Մահուան հասնելու համար. եթէ Յաւերժութեան օրէնքը միլիոնաւոր դարեր ի վեր կ'աշխատէր անչափ ատոմներուն ձեւ տալու, հողը բոյսի, բոյսը կենդանիի, կենդանին մարդու վերածելու, հետոյ դարձեա՞լ մարդը հողի փոխելու համար, կարելի՞ էր, որ ո՛եւէ գիտուն միտք մտնէր ու հաղորդ դառնար այսքա՞ն անիմաստ, այսքա՞ն անտրամաբանական, այսքա՞ն անօգուտ գործունէութեան մը։

Եթէ անչարժ ու անզգա քաոսը կեանք ու շարժում առաւ, զգացում ու խորհուրդ եղաւ, և կամք ու խղճմտանք, պարզապէս ապականելու ու մեռնելու համար, չէ՞ր արժեր կատարել այսքան զօրաւոր ու տիեզերական աշխատութեան մը, որ գեղջուկ գերեզման մը բա՞ւ էր խեղդելու...

Արդեն ինչո՞ւ համար են ծաղիկները, աստղերը ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար է սէրը ու կեանքը ինչո՞ւ...

Այս ընդարձակ տիեզերքին մէջ ո՞վ իրաւունք, ո՞վ իշխանութիւն, ո՞վ զօրութիւն ունի ծագող արեւ մը խաւարելու...

Եվ սակայն ան մեռա՞վ... Մեռա՞վ...

Ո՞վ, ո՞վ պիտի կրնայ զիս ազատել այս ահաւոր տարակոյսներէն։

«Մեռա՞ւ,— կ'ըսեն գիտունները... Բայց ժամանակներու, միջոցներու, օրէնքներու անհունութեան մէջ՝ ի՞նչ խղճալի բան է իմ գիտցածս. ինչպէ՞ս գործեմ իմ այդ փոքրիկ գիտութիւնովս ամբողջ Մեծ Անծանօթին սպաննելու։

Ձեռքս փոքրիկ մուրճ մըն են տուեր, որ աստղերը փշրեմ անով... Բայց աստղերը միշտ մեզմէ բարձր ու անհասանելի պիտի մնան՝ գերագոյն ճշմարտութիւններուն պէս. ու ով որ աչքեր ունի տեսնելու՝ պիտի տեսնէ զանոնք...

Երկու հսկաներու միջեւ կատաղի ու կատաղալի։ Երկու միակամ Կիկլոպներ կրծեն հոգիս. Գիտութիւն մը, որ փաստեր ունի ու խօսիլ չունի ու Կրօնք մը, որ խօսիլ ունի ու փաստեր չունի...

Առաջինը անվերապահ մահուան կը դատապարտէ զիս, երկրորդը անհունութեան յուսամուտները կը բանայ անհանգի՞ստ հոգիիս։ Մէկը ոտքս գերեզմանին կը դնէ, միւսը աչքերուս՝ երկինքները ցոյց կու տայ։

Կրօնքը՝ իր Յեհովային հաւերժական երանելի հաղթանակներ կը խոստանայ. Գիտութիւնն իր աշխարհին յետ վերջնական ու բացարձակ հանգստութիւն մը կ'երաշխաւորէ՝ տարօրինակ բզէզի մը մահուան կապելով անծայրածիր հոգիին ազատագրելու թեւերը...

Եթէ գոնէ Դժբախտութիւնը ձեռքս ունենայի դիմացս՝ անմահութեան ամէն երազ ջնջելու, կափարիչներ, խարանելով, որ ճշմարտութիւնը մե՛ր կողմն է՝ հոգ չէ, թէ զա՛նց ըլլար ան... Բայց ո՛չ, Դժբախտութիւնը կ'ուզէ, ու այս յաւիտենութիւնը մխացումն մը աւելի ծանր կ'իջնէ տառապողներու նմա- րին մէջ։

Ու Նմարը կատաղի ահաւոր նշանցներով՝ Ո՛ւր, ո՛ւր պիտի հանգի իր մահացույց աւերը. հավիտենական կյա՛նք, թէ՛ հավիտենական մա՛հ...

Ո՛վ, ո՛վ պիտի աղաւաղէ այս ահաւոր մղձաւանջին։

Կ'անցնին օրեր, կ'անցնին շաբաթներ. ու տառապողը կմնա՛յ, կմնա՛յ...

Ամէն գիշեր, դողդղալով, աղերս կուտամ ցայգի ալուքերուն, աղերս կուտամ խաւարի թալող հովերուն.

— Հա՛յկս, անո՛ւշս, հոգի՛ս, մեռա՛ր, մեռա՛ր...

Ու խորասո՛ւյզ կլլամ մնջոցին ընդմէջէն, բոլոր Դժբախտութիւններուն վրայէն սաւառնող, դարերն ի դար ու սիրտերն ի սիրտ արձագանգող, Տէյքափիրի ահաւոր հարցականը.

«Լինե՛լ, թէ չլինել... մեռնե՛լ, քնանալ... քնանա՛լ, երազե՛լ, թերեւս...»

Լոզան, 1913

ԱՆՍՊԱՌ ԳԱՆՁԸ

Այն տարին Ալպյաններու հոսավոր գյուղ մը գացեր էի ազատ- ֆնութեան Օր մը, պատրեալ վերադարձիս, պանդոկապետը զիս սա՛ խօս- քերով դիմաւորեց.

— Ներողութիւն, պարոն, հիվանդ կին մը եկած է հոս, սենեակներն ի վեր բժիշկ կփնտռենք։ Անոսինը քովի սրահն է։

Քովի սրահը քառասուննոց մարդ մը կար. մարդ բամձ՝ գլուխ մը ու գլուխն ալ՝ երկար ու սուր ճակատ մը, կոնաձև շաքարի մը պես, ճակտին տակ՝ գիշակեր թռչունի խոշոր քիթ մը։

Իրեն երջանկութիւն մը պատճառելու համար երբ Հայ ըլլալս հայտնեցի, ուրախութեան ու զգվանքի այնպիսի հաջորդական ու հան- կարծական արտահայտութիւններ տուավ, որ կարծես դրամ մը խածած տանէ որդ մը եղեր մեջեն։

Այս մարդերը, որ իրենց ցավը պատելու համար մինչև աշխարհիս ծայրերը եկեր, չաներուն գագաթները ելեր էին, իրենց չա՛ր բախտէն, Հայ բժիշկի մը ձեռքը կ'իյնային հանկարծ։

Իր նիհար ու ոսկրոտ դէմքին ա՛յնպիսի հանգոյցի, որ հիվանդը գույն ինքն էր, բայց ան ծնողքերուն լեզուով՝

— Ո՛չ,— ըսաւ,— փա՛ռք Աստծո, ես ի՞նչ ունիմ, հիվանդը իմ կինս է, իր սենյակը հրամմեցեք։

Կինը խաւափէին վրա երկնցեր էր՝ երեսը ափերուն մէջ, ու մազերը մինչև գետինները թափած։

— Ելի՛ր, Արմինե՛, այս տոնատը քեզ պիտի փրկե...

— Ես իմ փրկությանս մարդերին չե՛մ սպասեր,— ըսաւ կինը, կարճ ու վիրավորիչ, առա՛նց գլուխը վեր հանելու։

Ու այս առաջին այցելութենեն միա՛յն այն հասկցա, որ Արմինե իր էրկան կսկատողանքեր հայերենով մը, որ փակ դուռ մըն էր ամուսնին առջև։

Երկրորդ այցելությանս բոլորովին ուրիշ կերպ տեսա Արմինեն։

Մազերուն մէջ, ականջներեն վար, վզին շուրջ, կուրծքերուն վրա, թևերեն վեր, մինչև մատներուն ծայրերը, ու մնացածն ալ բոլի սեղանին վրա՝ ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր, Նազար ու մեկ գիշերենեու գանձ մը լեցնելու չափ։

Ինքը՝ Հայ ըլլալս լսեր, ու փոխանակ ամուսնին պես դիմելու, ուզեր էր մեռնելեն առաջ մեկու մը ցույց տալ ... ու ..., այնքա՛ն ցնցեցիկ էր ան, որ բժիշկի մը ներկած չէ ըլլալ...

Ու մազերուն մեջեն, այդ հայրի՛կ ... տարօր գեղը ..., իր ... ..., ... Այրենք խորանկյե՛ր, խորանկյե՛ր էին, ..., ու ... ... մը ա՛լ ... ... էին։ Այդ ... մեջ ... ... իր ...ը, բարա՛կ բարա՛կ՝ երկու թեթև ... պես, ու կարմի՛ր կարմի՛ր երկու վարդի թերթերու պես... Անշուշտ այդ սիրահար շրթները փա՛կ դուռ մըն էին իր ամուսնին առջև։

Հետո՛, չա՜տ հետո միայն հասկցա, որ այդ ամբողջ կինը՝ դեռ կենդանի, բայց արդեն փոշ դաղող մըն էր այդ մարդուն համար։

Վա՛յ մարմինի բժիշկին, որ հոգին չի հասկնար։ Ի՛նչ հոգեկան ցավեր կան, որ հիվանդին ցավերը ..., ..., մահացու կորուծեն, այլև կրացարկե՛ն այդ ցավերը։

Այս խեղճ կինը ա՛յնքան կվախնար իր էրկան հետ մինակ մնալու գաղափարեն, որ իր գավառացի հայրը իր հետ բերեր էր։ Սակայն ինչի՞ կրնար օգտակար ըլլալ այդ գրեթե անդամալույծ ու իր ...ին մեջ գամուած հայրը, որ վրայե վրա, իր վեց զավակներն ու կինը ... ... էր։

Բոլո՛րն ալ հաշտուած ու թրծուած, մէկը միւսը փարատելով, թաղերնին փոխելով մեռեր էին։ Ու այս կինը, որ ամենո՛ւն ալ ինչպէս մեռնիլը տեսեր էր՝ համոզուած էր, որ ինքն ալ պիտի մեռնէր, անդադա-նա՛ն…

Ձոր կրպաչալերեի ցայն, թէ քանի որ դեռ մէկ թառը, կոկորդը, աղիքները փարատուած չէին, քանի որ դեռ ջերմութեան աստիճանը բարձր չէր, պէտք էր շատ հակաթորային ներարկումներ ընէին։

— Աւելո՞րդ ցաւեր,— կ՚ըսէր կինը…

— Աւելորդ ծախսեր,— կ՚աւելցնէր ամուսինը…— Արդէն ո՞վ բաւէ, որ Արմէնեան հիւանդ է… փա՛ռք Աստուծոյ, ի՞նչ ունի… թեթեւ հազ մը… այսօր կայ, վաղը չկայ…

— Այսօր կայ, վաղը չկա՛յ…— կ՚հեգնէր կինը, որ յստակօրէն զգացած էր այս կեղծիքներէն ու ձանձրացեր էր, որ ի՞նչ որ ուզեն ըսեն իրենք։

Հայրը կը փափաքէր դաշն է՛ն սուղ ամենայարգերը առնել, է՛ն մեծ բժիշկներուն ցուցնել, է՛ն թանկ դեղերը գնել։

Բայց ամուսինը արդէն միտքն էր։ «Այս հիւանդութեան գեղն ու դարմանը այն է»,— կ՚ըսէր… ու այդ ծրի՛ էր։ Անոր համար ալ մինչեւ հոս տեղափոխը քաշեր, բերեր էր գիւղեր, որպէսզի թե՛ տեսնէ բլրա և թե ծանօթներն ալ չիմանան, թէ հիւանդութիւնը ի՞նչ է…

Ու այս մարդը, նոյն ա՛յդ գլխով մարդ մը կրնար երջանկութեան ըղձալ, երջանի՞կ էր հոս Աննեն անց կեանքը, կ՚ելլէր Փանդոկապաներին հետ ասկարկութիւն մը կ՚ընէր՝ թաղերէն։ Տղաներուն յոխում մը կու տար, որոնցմէ առաջներով բերած էր ամէն պատահականութեան համար։ Կիներուն վրան ծաղիկ մը կդաչէր ու իր լեղվովը կրակոտոտեր, որ երկրին մէջ ամէնէն աղէկները կուգէին։ Մարդերուն թերթերուն ծխախոտ մը կպցնէր իր մատներուն մէջ, որ ծուխին ցեղնած մատներով կվերցնայինէ։

Ու այս բոլորը ուղղակի կատակներով ու սրամտութիւններով համեմված, որոնք մա՛րդ ըսէ մը չէր հասկնար, բայց ամե՛ն մարդ կիրենցավ երան ծանծրութը փարատելու համար իրենց այս տեսակ հաղիս մը պէտք էր։

Նոյն միջոցին, փոքրիկ սենեակի մը մէջ, որուն պատուհանը լեռներու կնեռանակ՝ ընկերութիւն ըսէ փակված էր՝ հիւանդը չմսեցնելու համար, երիտասարդ կին մը կհագար, վերմակները կփառծներ, կու լար…

Ա՜խ, այդ կեղծ հաշիւին մէջ ի՞ն միայն կանաների զգվելի մարդը։ Բայց ան ուզեց գի՛ տ ալ չաշել. ու թելանչաններով, թելականներով, մթաւթիւններով, բաղդաւթիւններով, մէկ-մէկի, երկար յարատեւ պատմութեան մը հրամցուց, որպէս իրողութիւններու ճամբուն վրա դնելու համար…

Այս թուղթէն աղօտ կերպով ա՜յն կ'հասկնար, որ իր կինը այժմ միա՛կ ժառանգորդն էր իր ծերունի հօր, ու իր բոլոր զաւակները կորսնցնելէն վերջ՝ ալ երկար պիտի չկրնար ապրիլ, խե՜ղճը...»

— Գանձ մը կայ, սակայն, խոշոր գանձ մը կայ...

Եւ այս բացակայութեան մէջ մեղսակցութեան, խորամանկութեան, ոճրագործութեան ամբո՜ղջ գանձ մը կար...

Իր միակ մտմտուքը ա՛ն էր, որ որ այդ երկուքէն ո՞րը պիտի մեռնէր առաջ, ծերունի հա՞յրը, թէ հիւանդ աղջիկը... Իսկ եա՛ երրո՞րդ մը կանխէր, որ զոյգ այդ երկուքէն ալ առաջ մեռնէր, ի՞նչը՝ ամուսի՞նը։

Իր ճակատին գոյն գծերին վրայ գծուած այլատակերները՝ ներքին ցերմութենեն կայծերու գոյներ կ'առնէին երբեմն։ Գլուխը ուսերուն մէջ իջեր ու կռնակն ալ կքեր էր՝ կարծես անհագին պատասխանատուու-թեան մը տակ։ Բերնէն կանաչորակ ու մածուցիկ խոնս մը կ'արձակէր ամէ՜ն տեղ ու ամէ՜ն առեն՝ տաշխարհին վրայ թքնելու պէս... Երբեմն նոյնիսկ կպատահէր, որ արյան փսխէր, բայց ան պարզապէս տարտա-կայրութեն էս կ'ընէր...

Տառապեալ պազադյանութեամբ, տարիներո՜վ իր ջղերը ներթար-կել էր ան սոսկալի վերահասին՝ ո՛ր մը տիրանալու համար ոսկի գանձին...

Ա՜հ, այդ գանձը. քանիներո՜ւ թանաւորման պատճառ եղած էր ան։ Հայը ծ՛ր մը չէր դրախտացեր անկէ. իր զաւակներուն համար գի-գիր էր այդ հարստութիւնը։ Տղաքները ուզեր էին դպչիլ այդ նզովուած ոսկիներուն. ու գլուխ կյանքով հյուծած, տզասուած, մնացած էին՝ մեկը մյուսին ետևեն, իրար վարակելով։ Երիտասարդներեն վերջ մայրն ալ թաղեր էին։

Այդ ծերունին ի՞նչպես դիզեր էր այս հսկա հարստությունը հոն, ուրկէ երիտասարդ թոռներ մինչև Ամերիկաներ կ'երթարին սև հաց մը ուտելու համար։ Այդ գանձին մէջ իրենց անեծքը չկ՞ն նետած անո՞նք, որ արյուն ու արցունք կուլացին։ Այդ ոսկի-զարդերուն չեր, որով ծերունին իր հիվանդ աղջիկը ծածկած էր, քանի՜ հարսերու գլու-խեն, քանի՜ աղջիկներու ձեռքեն խլված էր...

Արմինեն կ'անդրադառնար այդ բանը։ Հայի՞վ չափանշա. Պայխա գի-շերօթիկ վարժարան մը դրկեր էին զայն, ու հաղի՞վ ավարտած՝ այս տղուն մարդուն ծոցը նետեր էին։

Բայց կիները առավածային գիտութիւն մը ու անտանելի բնազդ մը ունին։ Ինչ որ չեն գիտեր, կզգան, և ի՛նչ որ կզգան, իրենց ամբողջ հոգվույն ու մարմնույն մէջ կզգան...

Այս քրան տարու կնոջ մէջ հասնո՞ւմ մտադրութիւնը թունավորելու

չափ դառնութիւն կար։ Ո՛չ կ՚ծամէր, ո՛չ կ՚ուտէր, ո՛չ կխօսէր։ Ու ոսկի-զարդերն ալ միայն որ մը դրած էր, ինծի՛ համար. բայց ծերունին ա՜յնքան սրտախօսեր էր այդ սէր...

— Աղջի՛կս, ուզէ՜ ինձմէ ինչ որ սիրտդ կ՚ուզէ... միայն անգամ մը ուրախանալդ տեսնեմ... բա՛ն մը ուզէ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ...

Այդ կարողութիւնը անսահման էր, բայց ի՞նչ օգուտ։ Աղջիկը ա՛լ աւելի կդառնանար, կուլար, «մեռնի՜լս կ՚ուզեմ...»,— կ՚ըսէր։

Ան կ՚ուզէր իր ամուսինը, որ չար հրեշտակի մը պէս կժպտէր. կ՚ուզէր նաեւ իր հայրենին, որ վեց պալատներու թաղերուն վերջ գի՛ւղ կ՚ապրէր ու կուլար...

Եւ տակաւին այս երկու մարդերն ալ իրե՛ն համար կ՚ապրէին։ Այդ երկու փառասիրութիւններն ալ որոշ ձեւով մը կ՚ըմպէին կեանքէն, մէկը՝ աղ-ջըկան վերջին շունչը, միւսը՝ անոր գանձը հաւաքելու համար... Այս նպատակին հասած բաղնին իսկ՝ իրենց կեանքին ոսկեղէն գնդակներուն պէս, երկուքն ալ կեանքին պիտի իյնային։

Ահաւասիկ դրամի մը վերջին դերակատարներն էին ասոնք։ Անզգամութեան վաշխառուին առջեւ կանգներ էր Գրիմաստոն՝ կողոպտուած, մեր-կացուած, անպատուած ցեղի մը զինակիր։ Ու այդ երկու հակընդդեմ ուժե-րուն մէջ կը հիւծէր Հայու-Հոգւոյ տիպարը, ազնուական ու հլու...

Ահաւասիկ հրեշի մը վերջին սիւներն էին ասոնք՝ իրարու կռթնելով կանգո՛ւն մնացած. մէկուն իյնալը միւսինի՛ն ալ պիտի տապալէր, ու այդ օրը հեռու չէր, որովհետեւ երկուքն ալ փոքրիկ կրակով կ՚այրէին ներքինէն...

Բայց որքա՛ն տեւեց այդ մահուան տաղը, չեմ գիտեր։ Ես ստիպուած եղայ այդ գիւղը թողուլ ու հիւանդանոց վերադառնալ։ Բայց հաճախ կխորհիմ իրենց վրայ։ Արդեօք ո՞ւր կշարունակեն հիմա «անխիղճ ոսկի խնձորին խաղը», ո՞ր հողերուն վրայ, ո՞ր հողերուն տակ։

Դեռ աչքիս առջեւն է այն փոքրիկ բոյնը, ուր չարաչար բու մը ու վայրի կատու մը իրենց մէջ կգզուէին հիւանդ թռչնիկ մը, առա՛նց որ ան անգամ մը ճչար... Ընդհակառա՛կը. իմ ամե՛ն օգնութեան փոր-ձերս մերժելու «Միա՛յն բան մը կխնդրեմ,— ըսաւ,— որ օ՛ր մը պատ-մութիւնս գրես...»

Խե՜ղճ աղջիկ. կոյս հոգիները պատմութիւն չունին։ Ու քու մոմ-գոյն դէմքդ՝ առանց այս երկու դաժան մարդոց աւերակներուն, անհաս-կանալի նկար մը պիտի ըլլար, ճերմա՛կ թուղթի մը պէս։

Լօզան, 1913

Արնաւուտքէօյի քաղաքին պէս՝ Վանիքէօյի կողը մինչեւ Չէնկէլքէօյ է գացեր։

Սա ծերացած աղուամի գլուխը, որ պանդոկին ծառերուն տակ ֆը՞ռթ, ֆը՞ռթ սուրճ կ'ըմպէ, կասկած չունիմ– որ մեռելներին է։

Ան մյուսներուն պէս՝ ճաշարանին մէջ փակված, համբերո՞վ չըներ իր նախաճաշը։ Ներս մտաւ, գաւաթը սուրճ ու կաթով լեցուց, իր ձեռքով դուրս բերաւ, ծառերուն տակ սեղան մը ընտրեց, անոնց խնամքով սփռոցն ալ փոխուեր։ Այն տանը այդ պարտէզ նախաճաշը փոխվեցաւ, անդրանիկաց, ազատի մը քանո՞րն ու արդարութեան մը երանութիւնը առաւ։ Մեկ ձեռքին ծխախոտը առաւ՝ երբեմն-երբեմն ծխելով, միւս ձեռքին առաւ չորցած գաւաթը, որ այս վայրկեանին ամբողջ տիեզերքին առանցքը կը կազմէր, չարժեն ու դողալով երկարելով՝ կարծես սրբազան հանդէսի մը համար։ Հետո պեխերին կախված կաթիլներուն վրա լու՞յն ձեռ մը պտտեցուց՝ արեւելեան յարմանով մը…

— Փա՞ռք աստուծոյին…

Հակառակ հաճույքը համերգայնի իր հոգանի հիւղերուն, երբ պարենական գաւաթը իր պարտաւորութեան հետ կարծեցուց նաև իր ամբողջ կարեւորութիւնը, մոռցաւ ու քաշուեցաւ… Տեղեկու բան չը իր արդարութիւնը. բիչ մնաց անկողիներուն պարտիզներ պէտք չպայծելներ… Ա՞յս ապրիլով ու ա՞յս վերով մարդերուն համար մեծագոյն յաղթանակն է յաւիտեան գտնուող ռահվիրը, երկնը լեցուն հագցուց մեկը կենդանին՝ իրենց փարթամութեան ու խնամատութեան հովանաւորան պարգեւը համար անոր առջեւ։

Սասմարքի հիւանդութեան համար (ո՞վ գիտէ դարմանել իր նախաճաշեն) կազմ եկած էր։ Բայց այս քաղաքին մէջ սասմարքի պատմեները երկար են՝ բռնելով Պօլսէն ու Բանկը, երկարն ալ հանրապետէ ռանձնելով կինցեցին թէ՛ Չարատանտ… Թէ՛ Հիւանդները ատարչացեներ Զարածիններ ամէն կեանքերեն, թէ հարուստ հիւանդութիւն է, անգործ մարդոց շղայնութիւն է, կարծես սասմարքի երեւակայութիւն է…

Սակայն այս մարդը այն չարաճճիներէն չէր, ո՛չ, ո՛չ… ծերացած աղուամի գլուխ մըն չէր, բայց աղամենի աղեկով… Այդ երկու համբանի վարժաններեն ո՞չ հետեւողներ էր, որ երկո՞ւքն ալ յաղ էին, բանի որ երկո՛ւքն ալ կրավարներ… Ու երկու անմեղէ՜ աշխարհական ներքին գիտութիւնը իրար խառնելով, իր անձնական փորձառութեան ալ վրա բարդելով, արձակարդի այդ բանը մը ամենահարուն համար Կրանդի

ծրագիր մը չունէր էր, որուն կ'ենթարկուէր ըսելու կարգին հաստատամտու-թեամբ:

Այսպէս, իր շաբաթները կ'անցնէին առա՛նց փոփոխութեան, իրա-րու հետ և նման՝ լուսանկար պատկերներու պէս: Իր օրերը չափված-ձևված էին՝ Մայր-Տոմարի մը պէս կանոնաւոր: Իր յուրաքանչյուր ժամերը կանխա՛վ սահմանուած մը պէս լարված էին՝ ատամնորսին չափ… Ու անոնցմէ փայլեցած մը փրցնել՝ Մայր Գիրքին էջ մը պատռելու պէս բան մը պիտի ըլլար…

Առաւօտեան ութը՝ նախաճաշի խորհրդաւոր ժամն էր, մի՛շտ նոյն-ին սրահին հանդիսաւոր արարողութեամբ, մի՛շտ նոյն ձևերու չափին:

«Ութնեն-տաս՝ հանգիստ թուած էին բժիշկները: Հարկա՛ւ, նա-խաճաշը պիտի մարսէր… «Աւելի՛»ր այդ մարսողութեան տևողու-թեան պաշտանը ունէր: Լրագիր դրոշակի մը պէս կպարզէր: Հոնքերը կիտատէր, ու, ծայրէն ի ծայր, առա՛նց բառ մը փախցնելու, կկարդար: Պարունակութիւնը ի՞նչ որ ալ ըլլար, միևնոյն ասա՛ր ունեցած էր այդ թերթը… Ու այս ընթերցումը, որ իր մտավորական միակ սնունդն էր, հանդիսաւոր բանի մը նշանակութիւն էր իրեն համար…

Տանը կ'արթննար: Անհո՛ւն գուշակութիւնով, ծոցէն թաշկինակ հանելու մը պէս, ներսի գրպանէն շիշ մը կհանէր: Այդ հանրային հեղուկը, որ իր ա՛յնքան սրտով հիւրասիրած նախաճաշիկին վերջի՛ն համեմը պիտի տար, աչքերը գոցելով կըմպէր կաթիլ առ կաթիլ ստիպողաբար կենացը…

— Անուշցած գիրենք անդամալոյս ըսե առաւօտեան մարդկութեան…

Անկէց վերջ, տասնէն-տասնեմէկ, գործունէութեան և չարժումի երկու երկա՛ր ժամեր կսկսէին, առաւօտուր գործկիչան նաւին պատրաս-տելու համար: Այդ գործունէութիւնն ալ ամէ՛ն օր անփոփոխ նո՛յնն էր ու չափված-ձևված ծամուկներ ըրելու մէջ կկայանար:

— Ես այս հիւանդ փնտռելու,— կ'ըսէր.— Զմիւռնիա քաղաքին Մանթաշեթին ամբո՛ղջ դործը կմտնէ Անգլիկին մէջ, հեղասին ամէնը քալելով կ'ուղղեմ… Մեր արձակուրդն ալ առա՛նկ…

Հետո ձևորով դրամները ոտքով նամակատան կտանէր, չէ՞ որ բժիշկները ճաշէն առաջ փոքրիկ պտոյտ մը հանձնարարած էին՝ ախոր-ժակը բանալու համար… Ա՛խ այդ ախորժակը…

Վերադարձին՝ ճաշի պահն էր արդեն: Նշանաւո՛ր պահը, երբ իր երեսակայական ժամացոյցին երկո՛ւ ասեղները՝ ու մէ՛կը մատնանիշ կ'ընէին ու ամբո՛ղջ ժամ մը առատօրէն վրա կանգ կ'առնէին… Նախ խաշած մակարոնին կ'ուտէր՝ Պոլսեցին կճաշ, հետո խաշած բրինձ՝

Քամպին հովտին... Երբ իր երկո՛ւ ընծիմներն ու կճտացնե՛ր՝ ձուռ ալք մը կնետեր մեր պտտկներուն։

— Այս խորոված հնդկահավին հասր բիմբը կցրը... ու սեղական գինին անուշիկ գույն մը ունի... ի՛նչ կ՚ըսես, բժի՛շկ...

Ի՞նչ ըսեի։ Այս մարդը համոզված էր, որ իր գործ դրած փիտակա՛ն միջոցներով եթե քա՛ր ալ ուտեր պիտի հալեցներ... Ես՝ բնականեն սովորական, իրեն միակ դեղ չափավորության պատվերներ կուտայի իրեն։ Բայց ան կպատասխաներ.

— Բժի՛շկ, բժշկա՛ գանձն ես... Աչքդ բա՛ց, գերեզմանին մեջ ա՛լ խորոված հնդկահավ չկա... Աստված ամբողջ երկրագունդը գույնզգույն բանջարեղեններով ու պտուղներով ծածկեր է նե՝ միա՛յն հավնելու համար չէ... Մայր-Բնությունը ծովն ու հողը ձուկերով և թռչուններով լեցուցեր է նե՝ միա՛յն զանոնք նկարելով ճաշարանին պատերը ծածկելու համար չէ. պետք է որ ստամոքսիդ պատերն ալ համ մը առնեն...

Այս մարդուն բերնին մեջ «Մայր-Բնություն» սանտու կնոջ իմաստ մը կառներ։ Ջուկերուն ճակատին գիրը ա՛յսպես կ՚ըսեր. մարդերուն ալ-ասպես.

— Արարիչը մարդուն երկար բազուկներ ու կարճ լեզու մը տվեր է, որ շա՛տ աշխատիս ու քի՛չ խոսիս (ա՜հ, եթե գործադրեր բասեր...), պզտիկ սիրտ մը ու մեծ ստամոքս մը տվեր է, որ մի՛կ զգաս ու երկո՛ւ հալեցնես. իսկ ստեղծին հարյուրապատիկ մեծությամբ որովայն մըն ալ տվեր է՝ հանգստանալու համար, որ մեծ միտքերը փորին կուգան... Ուրեմն առաջին հացդ հա՛ց պիտի ըլլա. եթե ստամոքսդ դան Քաղցրությամբ չլեցնես, ան քու կյանքդ դառնությամբ կլեցնե...

Այս «Քաղցրության» բառը պատահական նմանություն մը չէր. աշխարհը անուշին պնակին կ՚ակնարկեր, որ իր սերը անցներ... Այդ ատրը անուշը իր ճաշերուն ավարտական վերջաբանն էր, որ միշտ ալ խոսքերով կփակեր.

— Այո, մայրիկիս եփած անուշը սուրբ է...

Ու «Մայրիկ» բառը, որ իր երեք խոսքին մեկն էր, իր չորցած ու ճմռթված բերնին մեջ մանկական անուշություն մը կառներ։ Այս հիսունհինգ տարեկանին մայրի՞կը, որ իր ազգն անուշ կ՚եփեր...

Բայց հիմա այս աշխարհին ճաշը մարսելու էր. ժամը մեկեն մինչև չորս տատրագադին շրջան մը կար։ Նախ կես ժամ փորին վրա կպառկեր՝ բառ Փորձեր. Հետո կդառնար կես ժամ մըն ալ կռնակին վրա կպառկեր, որ Քամպին խոսքն ալ տեղը անցներ։ Հետո կծիկ մը կ՚ըլլար և աջ ու ձախ ծունկերով բազմական անգամ փորը կճզմեր՝ դույն պարպելու հա-

նայով. ասկէց վերջ ալ գետինը ծունկի կուգար՝ նախակին մէջ նստելու ձեւով մը. ու թիավարութեան անհատական շարժումներ կ'ընէր... մինչ ժափնգնւանուշակներուն պատկերին համաձայն։

— Աս փորդ բիչ մը հանգիստ ձգէ,— կ'ըսէր... Ստամոքսը կնոջ մը կնմանի, որքա՞ն իրեն ուշադրութիւն դարձնես, ա՛յնքան նազ կ'ընէ...

Բայց ամուրի մը ի՞նչպես հասկնար այս բաղդատութեան ամբողջ նշանակութիւնը։ Ան կպատասխանէր ինծի.

— Միջատը որ միջատ է, ձիգաւորի չափ գլխո՛ւ մը համեն աճագին ճիւր մը կրաշէ... Զորքատանիները ու թռչունները երկաթեան ու չորտակած ստամոքսներ ունին... Եթէ բնութիւնը մարդուն մէկ ստամոքս մը տւեր է, դայն չխնամելը անտարբերութիւն է։ Եթէ չհաւատաս, վարդապետներո՞ւն հարցուր... Տարիներով կդարգացնեն պզտիկ ուղեղ մը, որ հաճախ մեր դժբախտութեան պատճառ պիտի դառնայ, բնաւ չեն դաստիարակեր աճագին ստամոքս մը, որ կյանքին աղբյուրն է, հոգիին հյութն ու ծուծն է... Աս կետին մէջ Եվրոպացիները մեզ դյած անցած են...

Ու ստամոքսի դաստիարակութեան այս դժվարին գործը ա՞յնքան կհոգնեցներ զայն, որ այդ անվտանգ թիավարութեան փորձերին վերջ, Մարիետի գիրկը կ'իյնար։

Ժամը չորսին սենյակեն դուրս կ'ելլէր, բայց այս անգամ թեթևցած, կազդուրված, զվարթացած, լուսավորված, բոլորովին ուրիշ մարդ եղած։

Ինչի ժամն էր հիմա ու խոսակցութեան ժամը։ Խոսքը բերնեն կցող-նար։

— Քու պատմածդ ի՞նչ է որ. ես պատմեմ, որ դուն լսես...

Իր սովորական այս հառաջաբանին կհաջորդեին անվերջանալի, անընդհատական, անկարելի պատմութիւններ, արկածային սրամտութիւններով ու անամեղ տրամաբանութիւններով լեցուն, օձաձև ոսկեզօծ ու անշոշափելի պղպջակներու պես, որոնց հազիվ կզգաս ու կճաթին...

Բայց այս պղպջակներուն վերջը չկար։ Ոսկեամպներու հասակ այս զվարճախոսութիւնը կուներ մինչև իրիկուն։ Այն ատեն, այդ բոլոր հրախաղութեան փորձերեն վերջ, միայն ան ատեն մը կ'մնար հարեն պահ մը լուսավորված այդ գլուխը՝ ծեր աղաւնի գլուխ մը կ'ըլլար դարձյալ...

Այնպես որ երեկոյան ճաշին իր խոսակցութեան նյութերը կսպառ-նային, պատմա-փիլիսոփայական տխուր տեսութիւններ կ'ըլլային։

— Նափոլեոնին անկումը շատեր խե՛լ մը պատճառներու կվերա-գրեն, բայց դուն հետևները մի երթար, ինծի հաւտա՝ Նափոլեոնին ան-

կատարները իր սահմանին մէջ կարող. հանդե՞ս հոն Բաղցկեր... Վաշինկթըն ու Սենթ-Հելենը այդ մերքին կանգնին... Ես ալ որքա՜ն ատենք չե՞մ եղած. ժամանակ մը կար, երբ պատուհանի եզերքին վրայ թեւած ատենս բոլո՛ր պատերուն հատակները նոյնն կխաչեին, բայց սահմանին ցավը Նկով ու Հայեացին սայտեր բարոյական պաշտօնեայի մը փերածեց։

Տարիներ էին նաև իր կերածները։ Երևելեան սեղանին՝ երբեք մրա չէր զնէր բերանը, որովհետև քիչ երանելեան հացին շաղգարի գլխերը։ Մանանց Արևելեան Թաւուքին էր, ու իրեն հաճար բնա՜վ կատակեն չէր, որ Աստված էակը ամենքեն էր, որովհետև մարդերը մաժում բաշեն իր սովորութիւնը...

— Կոտոշ մը պես մարդ՝ կը, մարդ մը պես բարի՜ մաձանը... որուն համար Անդրերգի սահմանականութեան ձայնին է կ՚րակը...

Այդ Թեհրանեան մաձանը կոկոր ծեր զեր ճերմկնել, ցերեկը բանկը, բան ըսաաշտաերն...

Բայց քնանալէն ալ առաջ պատերուն տակ գլխերավին դուռոր մը կ՚րնեք, վերամենար ականջդրելու ու մարդոն ամենկրներուն վրա խարհեցու հաճար... Երբեմն ամեւին Եղաատներ, որ ափի՜ շ բանի վրա ալ խոր՚եր։

— Ամեկը— բասով գերեր մը.— դուն իմ հիւան ատրեններու մի նայիր... Ես գեն կայս եմ Սորվակ-մարտնով... հանար կխոր՚իմ անտամնակը, բայց հաշվածներ կխարվեմ... դու կարծիքդ ի՞նչ է, ինչպե՞ս կուլա սահմանդրե...

Ու չկարծե՞ք, թե ամերիկեան մարդ մըն է այս։ Այս կենդանաբարին տակ կրեակ մանաթ ատեան մը ունի, բայց ճանչցողները հաւկցան արդէն։ Նկարն՞ր միայն, որ այս մարդը ապրեցավ, ամբողջներ դասախոսակից, հետ պաշտոնյա եղավ, հարցնելով ու մեռավ... գիտե՞ք ինչեն... փարի չաշենէ Եղիպտոսի մէջ, հարաանիքի գիտ՚ը մը, շատ ատեանց սահմանցը հաշնակերպ է բանն... ճանաչառի՞ր

Այս ժամանակին վրա ներա կինայի՞ն արդյոք այն, որ Անդրեաս հոգակն գիրք կկարդալու։ Ներան թե իր խաղերը չէն տեսնելո կեանքն ամբողջրինոլան դատավարն մը պես։

— Աշխը տալ, բեկ՞ցել, գերեզմանին մէջ ա՞ չ խաղացած հաղիաշով չէա...

Լոզան, 1918

Բոլոր անասնելի աշխարհներէն հեռու, Ատլանտեանի ալիքներէն ծեծուած, մենաւոր ապառաժ մը կայ. Սենթ-Հելենի անհրապոյր կղզին է ան։

Դեռ դար մը չէ անցեր այն օրէն՝ 16 Հոկտեմբեր 1815, երբ հոն կրանատարկերն Հին ու դրացապահական աշխարհին մը մեծագոյն ներկայացուցիչը, վերջին կիսաստուածը, Կայսրը իջաւ։

Ու որովհետև փախուստի ամեն համանմանութիւն անկարելի ըլլալ տարագրատանջ նոյն ապառաժին վրա կեցեալ անգլիական ամբողջ բանակ մը՝ իր թնդանօթներով ու դրօշակներով, ինչպես նաև անխահաշակ կառավարիչ մը՝ Հուտսըն Լոու։

Այս պզտիկ մարդուն պաշտօն տրուած էր հրամայել անո՛ր, որ ամբողջ աշխարհին կհրամայէր։ Այսպես, ճակատին ամփոփուած մը մէջ կորած այս երկու մարդերուն միջեւ, առաջիններուն ամենեն եղերական կխաղցուէր։

— Զօրավար Բոնապարթ...— կհրամայէր Հուտսըն։

— Ես Կայսր Նապոլէոնն եմ.— կըսէր այս վերջինը.— Կայսր Նապոլէոնը, կհասկնա՞ք, Փառքն Հզօրութիւն ու Նախատինք է զիս այսպես անմահող Օր մը, երբ Անգլիա դադրի գոյութիւն ունենալէ, մարդկութիւնը դե՛ռ զիս պիտի անուանէ Նապոլէոն Կայսր...

Ու վանդակին մէջ բանտուած առյուծի մը պես, որ երկաթի ձողերով կ'անհանգստացնէ, Նապոլէոն իր խուցին մէջ կրանտուէր Ծաղրանքներով, ամիսներով, տարիներով մաշ անձուկ մը կծկուած, վարագոյրները կփակէր, ինչպէս որ պառկած ի վեր կմնար, գիմնական նեղ անկողնի մը մէջ կ'երկարէր, աչքերը չէր կրնար գոցել, կհշտէր, կյաղագէր, կմեռնէր։

10 Դեկտեմբեր 1818ին, իր պաշտօնեաներէն անգլիացի սպա մը Հնդկայաց տակը կգրէր Հուտսընին.

«Աւսար հրամ նշմարել զօրավար Բոնապարթը դիտակի մը դուրսէն անի ու վհատի մը կնմանէր»։

Սեթին Կ'րաւ. «Մասիս կ'ապրի ա՛յնպէս եւ այսպէս, ուրիշ չկանենալ նասատա կամքն ունի»։

Ու Նապոլէոն ա՛լ չէր ուզեր ապրիլ։

Անցեր էր, որ Եվրոպայէն զարդարած բանտեն մը դուրս ելնէ, որպեսզի իր կամքին փառքը, հողի՜ մը, հովի՜ մը, անմահութիւ՜ն մը, կառչելիք բա՜ն մը դուրս տար իրեն... Որովհետև այս մարդը, որ գահեր գահերու վրա, թագեր թագերու վրա ու երկիրներ

երկիրներու վրայ թափուած էր։ Ծիծաղ սարսափով կտեսնէր, որ ամէն բան կխուսափէր իր ձեռքէն, նոյնիսկ իր անունը, իր կինը, իր զաւակը…

Իրեն դրկեցին անգրագէտ, անզգամացած, խուլ ու գրեթէ խաւարու անկարող քահանայ մը՝ Աբբայ Վինեալի, ինչպէս նաև երիտասարդ, անճանաչ ու թեթևսոլիկ բժիշկ մը՝ Տոքթոր Անթոմարքի։

Նապոլէոն այնքան աւելի հաւնեցաւ առաջինը, որքան արհամարհեց երկրորդը։ Իր սարսափելի տառապանքին մէջ գետինները կտապլակէր **Չարագո՞րծ, ոճրագո՞րծ** պոռալով։

Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով կխօսէր, կարմիր կխօսէր։ Անշարժ ու սարսափահար պառկեր էր երկաթէ նեղ անկողնի մը մէջ՝ իր բոլոր պատերազմներուն անկողինը, որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս արծաթէ արծիւներ կհսկէին, բայց ի զո՞ւր, որովհետև մահը մօտ էր, հոն էր արդէն, անմահին վրայ…

Մայիսին երեկոյեան կասէրը Օրհեան Դեբեան ձեռքը մահաստուածութեան թանձրարար մը կպատցնէր իր դեղնացած մարմնին վրայ։ Այն առեն պաղ քրտինք մը մածուցիկ կդառնար իր թափանցիկ մորթը։ Ձեռքերն ու ոտքերը երկաթէ ձողերու պէս սառն ու անշարժ էին։ Որովայնը կ'ուռենար, կ'ուռենար։ Իր առասպելային ամբողջութիւնը այժմ գարշահոտ կանոնութեամբ կառանար։ Ջուր հաւ մը անդադար կհոսէր իր կոկորդը։ Հոգեվարքն էր այս…

Ծարթմամ մը առաստաղին վրայ, Նապոլէոն կանգնեցաւ, կնանկը աղէկ, կարդաց, բայց հետեւ, նո՞ր մը պիտի գրէր։

Անկողին մահուան գալարումները սկսան զարձյալ բերան իր փորոտիքը։ Փորոտիքը սկսաւ, անկարելի, անդադրում, անվերջ, արիւնի ատրտար ու սև-սև պառառներով։ Փորը նորէն կ'ուռենար, կ'ուռենար։

Զարհուրելի տանջանքներու շարաթե մը վերջ, իրեն չորցը վայրկյանին վայրկեան մահուան կողապահին, Նապոլէոն վե՞ր կանգնեցաւ, իր ցաւերուն վրայ իշխեց, իր հզօրամասմային պայքարը դադրեցուց, իր մահուան հետ երեք ժամու զինադադար մը կնքեց…

Ու գերագոյն վերադարձի մը մէջ գրեց իր հանրապահար կտակը։ Նախ հայտարարեց, որ հակառակ իր կամքերուն, իր հայրենի երկրին մէջ կմեռնէր։ Ետոյ միայն սանտանելցուց Փարիզ՝ իր ժողովուրդին, որ ա՞յնքան կսիրէր, ու Սենի ափերուն վրայ թաղվելու իր վերջին արձանագրեց։

Ետոյ սիրտը թաւալ գնաց իր միակ զաւակը. միակ հույսը, միակ ժառանգորդը իր հիմնած անմայրամուտ պետութեան, տասնամյա դղրղոչ մանուկ մը… Որո՞ւ պաշտպանութեան հանձնել զայն, ո՞վ կրնար աւելի լավ խնամել զաւակ մը, քան իր մայրը։ Բայց Նապոլէոնի սր-

սարին իր վեր, աշխարհի թագուհին թշնամի բանակին չիլ զօրականի մը հետ ամուսնացեր էր արդեն...

Նափոլեոն դողաց, աչքերուն մեջ անհուն արցունք մը փայլատակեց յանկարծ մը պես Հիշեց. թե ի՜նչպես իր ձեռքով աշխարհի ծանրագույն թագն էր դրեր անոր կնոջ գլխուն, Հիշեց. թե ի՜նչպես իր թևերուն վրա կկրեր իր վարդագույն մանուկը, որ Հռոմի թագավոր կծներ... Եւ ինք, որ Հաննաւսեն մինչև Նեղոս, ու Ալպյաններեն մինչև Ձյունապատ Ռուսաստանը, բոլոր ապարանքներն իրեն պալատ ըրած էր ու բոլոր թագավորներն իրեն մանկլավիկ, նայեցավ իր չորս խավար պատերուն, նայեցավ իր չուրջի սարսափած մարդերուն ու լացը զսպելով գրեց.

«Մինչև վերջին վայրկյանս ամենեն քնքուշ զգացումներս պահեցի կնոջս հանդեպ, կխնդրեմ իրմե հսկել որդվույս վրա...»

Եւ իր զավկին կտակեց բոլոր ինչ որ ունեք մնացեր. իր մարմնին զարդերը, իր ձիուն սանձն ու թամբը, Աւստերլիցի սուրը ու իր պատերազմական անկողինը, որ նաև իր գերության ու հոգեվարքի անկողինն եղավ։

Բայց պաղ քրտինք մը սկսավ ցամքել ողողել իր մարմինը, գալարումներն սկսան... մահվան գինովցուցիչ ավարտներ էր։ Բայց կայսրը ճիգ մըն ալ ըրավ, վերջին կաթիլ մըն ալ հայրենեց իր որդվույն համար.

«Թող իմ զավակս չմոռնա իր հոր մահվան վրեժը լուծել, թող դաս մը առնե իր մահեն, թող կատարյալ կայսր մը ըլլա...»

Խեղճ չէր կրնար գուշակել, որ Արծվիկը երբեք Արծիվ պիտի չըլլար ու իրմե քանի մը տարի վերջ, թշնամիներու ձեռքին մեջ պիտի մեռներ գերութենե ու թոքախտե...

Ցավերը վերսկսան, նոր ու թանձր։ Իր սիրտը, որ արդեն միշտ տկար ու դանդաղ էր ի ծնե, այժմ բոլորովին անկարող էր։ Շունչը խզվեցավ, խեղդվեցավ։ Վերջն էր այս։

Սակայն վերջին կարգադրություն մըն ալ կմնար, թագո՞ւհին։

Եւ իր սարսափելի ցավերուն մեջ գրեց իր վերջին նամակը իր պահապան Հուտսոնին.

«Պարո՛ն կառավարիչ.

Պատիվ ունիմ ձեզի ծանուցանելու, թե Նապոլեոն կայսր մեռավ, երկար ու ցավագին հիվանդութենե մը վերջ...»

Հուտսոն, նույն միջոցին, կղզիին շուրջ թնդանոթաձիգ նավերը կփութացներ, որպեսզի մեծ արգելականը չփախչի։

Բայց Նապոլեոն իր մահամերձային տառապանքներու չղթային մեջն էր արդեն։ Գիշերն հանկարծ ներքին փոթորիկ մը արթնցած՝ սոսկ կատար Վերոնայի վերաշինության հեր հատաղակի մը, քար կկանչեր Աւս–

ցին Աքսորեան ու Յովհաննէսի զորակցութեան նոր ծրագիր մը, որ կ'անուանէր Երկրորդ Անջատէ...

Իր սիրական ձիով մօտենալո՞վ կռիկներու կարել կ'ուզէր, երբ հանկարծ խօսքը մնաց բերնին մէջ... Սիրանի բաշխման սկսաւ արդէն իր աղօթքը Թագաւորին դիմաց վրայ, բայց ան դարձուց բացով իր աչքերը։

«Զանկիս կկոտրեմ Անանիայի տունը՝ իր կոչվածներով, Սայինի երկու տուները՝ իրենց պատուհաններով, Անանիայի ամբարշ ծովերս... զանկիս կկառնեմ...»

Այս կոչվածները երեւակայական էին միայն Սահակին հոգեւորը զեռնոր չարած մէն ալ կ'երեւնայ։

1908, 4 յուլիսի գիշերը վերջին անգամ բացաւ աչքերը ու արտասանեց իր երկու սիրելի բառերը. «Տէրամա...րանակ...» Ու նոյն վայրկեանին անկողինէն ցատկեց, դողդողալով գետնին վրայ, սկսաւ աղալ ու աղերս՛ն ուժով փաթթուելով իր միակ բարեկամ Մանթուկի կամքի վրայ, որ հազի՛վ բան կերպով կարելի եղաւ զայն բաժնել ու պառկեցնել անկողնին մէջ։ Վերջին գիտակցութեան վերջին ցնցումն էր այս։

Յետոյ աչքերը հանգչան, սառեցան. ձեռքը բացուեցաւ, ինկաւ, մահուան խորունկը սկսաւ։ Թաղման տան իր աղօթագիրքը նորէն բացած, բոլոր ներկաները ծնրադրեցին գլխաբաց։ Սրբազանը մը կը կարդար միայն, բայց լսողի հիւանդութեան մը անհունին կ'առնէր։ Բայց ահա դուռը բացուեցաւ, դեղձաններուն վրայ բաշխուածներէն հիւանդ մարդասէրը եկեր է՝ մահամերձ ու երկչոտ։ Կուշտը մարմնին վրայէն երկար զօրը մը առնելով, շրթներուն մէջ ճերմակ պղպջակ մը ծխաց, աչքերը գոցուած... Կայարը մնաց։

Իր զաւակներո՛ւն իսկ խոստովանութեամբ, նորաբերին ջերմը, զաւակի արկածներուն ազատած, ալիք անդիմադրելի, ահաւոր, ցերեկերային գեղեցկութի՞ւն մը, փէնաւի՞ւն մը, չա՞ր մը տայեր էր։

Բայց գեղեցկութեան սեղանին վրայ ան ա՛լ ամէնէն մեծցաւ։ Երբ վերջապէս բժիշկին դանակը համարձակելով կարել այս կարծիքն հանգոյցը, առատօրէն անծանօթ, որ ահաւոր ու հին բաղդեց մը կ'ամէր, բարաւոր էր, ծաղիկ էր առաւօտը ու արշալոյս ու չարաւոր յեղաշրջ էր արտօնեց։ Բարերան մէջ ու կարծրի պատին հին ու նոր Թագաւորի վերջին կըղվիներ։ Սիրտը խոստ փորձել ու տեղաւն էր...

Այն հիւանդները, որոնք փորձել ցավն մը հրաւաւրանքին, Թաղ գրաման, որ այս պարտէնի գլուխներէ դաժանը, այս հիւանդ ու պանդուխտ գիւղերը, որ համամարդկային բարեբախտութեան հրամայեց, աշխարհէն արդարանալը աչքի իր ամե՛ն արդարանալ էր... Այս փոր-

րին մարդը ի՛ր վրա կմիացնէր թշուառութեան մեծագոյն հիվանդութիւն-ները. իր ուղեղը լուսնոտ էր, իր սիրտը պղտոր, իր կուրծքը թոքախտ, իր ստամոքսը քաղցկեղ....

Ահա թե ինչպե՞ս մեռավ— մեռա՞վ— Կամքերուն Հերոսացումը...

Լոզան, 1914

ՑԱՎԻ ՄԻԳ

Ցո՜ւրտ, ցո՜ւրտ։

Բայց ա՜նխնայ ցուրտ մը, որ ոսկորներուն մեջի ծուծը կսառեցներ։

Կապույտ մրրիկը Ալպյան սարերեն վար կուգար, հոս ու հոն կ'արշավեր, ձորերուն մեջ կզգաստանար, ծառերն իրենց արմատեն խլելու մոլեգին ճիգեր կ'ըներ։

Ափերով ձյուներ ծվեն-ծվեն կփախչեին, գետիններ վեր կթռչեին, կտուրին ծակը-ծակը կլեցնեին, ձիուն աչքերը կկուրցնեին։

Խեղճ կենդանին շվարեցավ, կողը հովին դարձուց, պոչը փորին տակ պահեց, կծկտեցավ, ինծի նայեցավ՝ ե՛տ դառնալու պաղատանքով։

Չէ, հուսահա՜տ, գլուխը նորեն առաջ նետեց ու կառքը նորեն շարժեցավ։

Ձորին մեջ պահված հյուղակի մը առջև կանգ առինք։ Հիվանդին տունը ա՛յս ըլլալու էր։

Դրան ճեղքեն միանգամայն չորս գլուխներ երևցան, երկու մեծ և երկու ավելի անհամարձակ գլուխներ։

— Մայրի՜կ... մայրի՜կ...

Մայրիկը օթոցի մը վրա հանգած երախայի մը ծիծ կուտար ներսը։ Հոն, այդ սև պատերով գետնահարկ խուցին մեջ, մարդ ու կենդանի քով քովի սեղմվեր, թշվառության մեջ եղբայրացեր, շունչ շունչի տվեր էին իրար տաքցնելու համար։

— Տղաքնե՜րս, կտոր մը փայտ վառեցեք թոնիրին...

— Չեմ ուզեր, տիկի՛ն, հիվա՜նդը տեսնենք...

Մութ անկյունի մը վերի անկյունը կլաներ ցած ստատար մը, որ ձեն կողմին վրա ավելի՛ կդառնար, հովերուն ձայնին պես Տանիքին հալող ձյուներու պատերեն վար կաթող ճամբաներ ոծեր, թաղերը պա-տառ-պատառ կախվեր էին։ Զույգ մը փոքրիկ պատուհանները թուղթե-րով խցված, լաթերներով փակված էին։

Ու այդ ցուց խուցին մեջ ստոլած անասնի հոտ մը կեցվեր, թթվեր, խառնակեր, ճառագեր, զզվելի ալ փոխնցող հոտ մը եղեր էր։

Ակամա Թաշճեանի բերնէն մռմռաց։

— Ներեցէ՛ք,— ըսաւ կինը աղաչաւոր.— Իր աշխատանքը չգիտեն, տեսէ՞ք, ձեռքերս կաշկանդեցան այս ցուրտէն... Տղու մը պէս է, աւելի ալ գէշ...

Հիւանդը գլուխը երերցուց անկողնին մէջ, կնոջ բռնակներ տալու ձեռք մը։ Ու թեւը ձիթապտուղ վերմակի մը տակ պահեցաւ։

— Բժի՛շկ,— ըսաւ,— ձեր ձեռքերը չեմ սեղմեր, շրթներուս մօտեցուցէք զանոնք, որ համբուրեմ. շրթնե՞րս միայն մաքուր են...

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, չափազա՞նց նիհար գլուխ մը միայն կտեսնէի իր ամբողջ մարմինէն. աղ-պղպեղ գլուխ մը, փուշոտ մազերով, կարծես հողէն հանուած, բայց այնքան նիհար, որ գանկին բոլոր ոսկորները կգծագրուէին մաշկը՝ անատոմիական պատկերի մը պէս։

Սակայն այս թշուառութենէն, այս տառապանքէն, այս նիհարութենէն աւելի՞ ցնծեցին դուրս կուգար իր ամբողջ ուշագրութիւնը։ Անհասկնալի, աներեւակայելի մարթ մը, որուն ցանցերուն մէջ կաթիլ մը արիւն չէր մնացեր, լեռնի մաշկի մը պէս գեղեցիկ էր, բայց այնպիսի գեղեցկութեամբ մը, որ միայն Լեոնարդոյին մասնաճառ է։

Անհամար ախտին մահացու կնիքը...

Ինչպէս որ ատոր ներգործութեան ճակատին հրաշքի երկաթով կարգեց դատապարտութեան գիրը, այնպէս ալ հիմա այս ճակատագրական ախտը իր ընտրեալներուն վրայ կանխաւ կդրոշմէ մաքրուած վճիռը։ Բայց որո՞ն աւելի զօրաւոր կերպով...

Իր զոհերը ո՛չ գեղաճոխ երիտասարդներն են, ո՛չ զօրաւոր ձեռնասուններն, այլ անոնք, որ իրենց կեանքին զուարթութիւնն են հատած, անոնք, որ իրենց ամէն կատարելութեան մէջն են, անոնք, որ կսպասե՞ն ամէն իրենց թեւերուն վրայ...

Իր ընտրեալները անմեղներն են, որ ո՛չ մէկ կերպով չեն արժանա- ցած այս տառապանքի պատիժին։

Ճարտասան կրակով չի կերեր ան իր զոհերը։ Իր դաւաճան համ- բոյրը հոգի՞մ ցոյց է ու փորձի՛կ, անեղծ՞ն, անցա՞ւ հետք մը կձգողու հասարակ վէրք մը, որ տարիներու ընթացքին կմեծնայ, կփթթի, կ'արձագանգէ. բոցի մը պէս կխորտակէ, ասրղի մը պէս արցունք կծծէ ու անխուսափելիօրէն կմեռցնէ։

Ճակատին վրայ չի տպեր ան իր հետքը։ Այլ չտեսնուելիք տեղ մը կդրոշմէ. հասարակ կնոջ մը ստինքին տակ կպահուի կամ մոր մը արգան- դին զօրք, ոսկոր մը կակուղին խորը, մէջքի մը սնամէջին անկիւնը, ու այս դժբախտ մարդուն ալ աղիքին ճիշդ ծայրը, այսինքն՝ այնպիսի

տեղ մը, որ ո՛չ իր տեսնելու հնարաւորութիւնը, ո՛չ ալ ուրիշներուն ցուցնելու քաջութիւնն ունենար...

Եթէ ժամանակին տեսնէր, կարելիութիւն կար դանակով փրցնելու դատապարտութիւնն այդ կարմիր կնիքը: Բայց հիմա ուշ էր արդէն և եթէ թաղուէ՛ր ալ բոլոր՝ ճար չկար...

Այրիին ծայրը սկսաւ մեծցնել, ուռեցնել, ուռեցեր էր, կարմի՜ր, խոնա՜ւ ու զարշահո՜տ, այն թունաւոր սունկերուն պէս, որ աղբանոց ու մութ տեղեր կբուսնին...

Բայց այս, միայն դուրսին երեւցող մասն էր: Ներսինին ո՛րչափ համեմատութիւններ առեր էր այդ արիւնարբու մակաբոյծը, որ մեծ երակի ճղեր ու ամբողջ մէկ սրունքը վերէն վար ուռեցուցեր, անշարժացուցեր էր: Այնպէս որ, սարսափելի տանջանքներու մէջ, խեղճ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր քանի մը անշարժութեան մը մէջ արձանանալու համար...

Մանուկ հասակին ո՞վ չէ լսեր կարդալով պատմութիւնը այն դժբա՜խտ մարդուն, որ իր պալատին մէկ անկիւնը մարմար թիկնաթոռի մը վրա անշա՜րժ նստած էր՝ կէս-մէջէն վար քար կտրած...

Որքա՜ն աւելի դժբախտ էր այդ հիւանդին անշարժութիւնը... Փայտէ մը չէր անջատուած իր աթոռը, բայց սրտանոց աւելի քան մը, սիրտ ու՞ղն մը... Որքա՜ն տարիներ սարուկներու պէս աշխատեր էր ագարակներու մէջ՝ իր սեփական անասուն ունենալու համար ու հիմա չոր փայտ մը կպառկէր օճախին... Որդուհիի մը հետ ամուսնացեր, երեք զաւակներ ունեցեր էր: Նոցէերը թռչունի ձագերու պէս կբանային իրենց բերանը, ու հիմա չոր հաց մը կպակսէր իրենց չորթին... Հապա եթէ այդ մայրական աչքերն ալ չէլլային, ո՞վ պիտի սնուցանէր թէ՝ հայրը, թէ՝ զաւակները... Ինչ՞ն ալ այժէր, եթէ միայն գիտնային, թէ ի՛նչ արդիւնք ծրագիրներ կ'յօրինէին իրենց փրկման համար...

— Կըսեն որ,— կ'ըսէր կինը,— գիտնականները հրաշալի դեղ մը գտեր են այս հիւանդութեան դէմ,,, միայն թէ քիչ մը սուղ է եղեր... եթէ աչքերը մասամաճամին ցրկեմ՝ թերեւս դրամը գտնէ...

Հրաշալի դե՞ղ, ստամբո՜ւ, սառնկո՜ւ... Ո՞ր հիմարը արտասանեց քու դրութական անանց այս բժշկանեանում: Եթէ միա՜յն գիտնային, որ քու յարգաբանչելոր կրակը քանդելով հազար անգլիական ոսկի կ'արժէ, եթէ միայն գիտնային, որ քու լուսաւոր ճառագայթներդ գեն մեզի համար խաւար ու ալքաարեր կհանեն, թերե՞ւս աւելի հանգիստ սրտով մեռնէին խեղճերը...

Բայց հիւանդը արդէն նշմարեր էր զինքին վրա նկարված հուսահատութիւնը:

— Այն տանը, բժի՛շկ, լա՞վ է, որ գտնուին տանէ, մեզա կորեր... եւ ո՛չ մահին չեմ դիմանար. Հրաշէկ տարերը աւերած սրտիս կենդ-րեն. ազիզներս գալար գալար կ'օրորուին. այս արդուները վերջ չկա... Չափանիները վառը ո՞ղ կապուն ու ոսկեղէն ամպերներուն կիսարին, եւ ամեկոյնին եմ զանմեռ, իրենց կողք կըղձած... Ոհ հոգս չկա, գարման չկա՞, խնդրե՛մ, բժի՛շկ, չէ՞ք գիտեր, ազատեցէ՞ք զիս այս կյանքէն... Հայեարը չա՞ն մը խեղ մահւամբ՝ կարդար դժգահե չնալ մեռ է...

Եա՞ աղէկի դեղցած կացակիլյան մը, բան ա՛յն, որ Հատուածը հե-ռանց մը թողած կոպէկը մտածելու՞ն պարզաստմիրակ, և որ ատրկած եմ եմ մեկերս ու ծըծած, որ ասելու՞ր իրեկարանքին իր Հոգեարը։

Այս մեկ կղստակար Յաւկի Աբրա, որու՞ն կղատոկանն Հերմանոյին Էյարը, բոտանիքը՞ն, թե Օրենքին, բժիշկի՞ն, թե Աստուծոն...

Անեղծակայլի՞ն ուրա, որուն ո՛չ դարմանը, ո՛չ պատճառը, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հոգայի Հայանն է։

Բաժնյալ անկարող ու մեռցնելու կարծեցած, վերջին գէնք մը կը մնար ձեռքին մէջ՝ մորֆինը Ա՛խ, եթէ միայն այս գէղն բլլար բժշկու-թյան մէջ, եւ զարմցա՛լ սիրտի սրբակ բժ արդէնան՝ Հոգեարին վերջին ժամերը ակեցածելու համար...

Փորրիկ Ներարկում մը։ Եւ ա՛լ իր Թշնամութիւնը սիրտ մաման, իր ցավերուն սիրտ խնդա, պատերուն պատուած թուղթեր սիրտ չորց-մարթ, ամեն ձեռքում պայանները մէջ սիրտ փորագրի, Հաւլներուն գիրքը սիրտ ապրի, ու մանկու՞ն բաղ մեջին՝ անմահութեան Աստծոն սեւ սիրտ ժայռ...

Ճառագոլ Նեց ամենադեներին գարմա՛լ վերը ի՞չ։ Բայց այս անգամ կինը բանեց Թիերեա։

— Ըսէք, բժի՛շկ, սիրտ ապրի՞, սիրտ ապրի՞... Աստվա՞ծ, Աստ-վա՞ծ, որը և ալլի՝ եւ որո՞ւ սիրտ երթամ որբերուս հետ... Հայր-մայր չունիմ, աշխարհի վրա մարդ չունիմ... աշխարհը մեզ ոչչ-ոչչ Թողեց... մեղա՞վ մարդեր, մեղա՞վ Աստված...

Երեսը գոգնոցին մէջ պահած, սկսավ կամացուկ հեկեկալ, որպեսզի տղաքները վերեն չլսեն։ Բայց տղաքները՝ Հոգիկ ծանկիս չափ բարձր, ազատական ուղերով զիս պաշարեցին, թե ինչո՞ւ իրենց մայրը կուլ եւ։ կարծես եւ բլլայի իրենց ցավին պատճառը։

Ու որու՞ն իրավունք ունենին այս մանուկ ողբերները։ Պարմալ չա-րիքի մը անկարող ականատեսն բլլալ՝ այդ չարիքը գործելու համաձայն փաստություն մը չէ՞...

Ճնշված ու անտխանոր, եւ անցնեն փայս հեռակայ կարքին մէջ

կենդանի, հեռացայ, փախայ այդ անձերէ հովիտէն՝ տանելով հետս հա-յելին...

Ծո՜ւրտ, ցո՜ւրտ...

Բանկալթի, 1918

ՄԵԾՑՆՈՂԻՆ ԽՐԱՏՆԵՐԸ

Պզտիկուց ծերուկ խաղա՜ցա՞ծ էք. Տարիներ՞ու Վարդան աղբարի մը բերանը մատով խցել փորձա՞ծ էք։ Ջուլհակ ջարդերու ցուրտը աչեր-նուդ մէջ զգացա՞ծ էք... Երեւակայեցէ՛ք, որ դեռ անցեալ տարի ծերուկ կենդանիներ արյունի հետ,

Այսպէս խօսող ճիւաղներ մարդ մըն էր, աղ-պղպեղ պեխով, բարի ու խոշոր աչքերով, ու ամբո՜ղջ, ու ամբո՜ղջ... Պայծառիս չեմ գիտեր ո՛ր անկյունէն կուգար ինծի զանգակ հիմնադրութեան մը համար, որ բոլորովին ցլատեր, հասահամեցուցեր, սարսափեցուցեր էր այդ հին հեղափոխականը։

— Հիմա աչերս սև կտոնենն,— կ'ըսէր.— ծունկերս կկոտրին, մար-մինս դեռ խորհուրդներ կուգան ճամփաացի՛ք ինձ, որ ձեզի զոյգ համար ճամբորդած ատենս կզրուցանակ շարժումին եղբը երթալն, որդեակ ձով յիշատակին հանկարծ...

Ու իրավ ալ ա՛յնքան հասահամատութեան կար անոր աչերուն մէջ, ու քիչ մը բաց ատյան համար իր կոմաշրջակ ապաերուն՝ Պատրանյան պատերազմի հիշողութիւնները կհարցնէի իրեն։

— Հա՜,— ըսաւ,— ձեզի արյունի շատրվան մը պիտի պատմեմ, թէեւ եր, կ'ճաշաքրքրվի։ Սա անիծած արյուներ, որ երակներուս մէջ կրքոտացել, գիտե՞ք որքան ալ ամի. չէ՛, վստահ եմ, որ չեք գիտեր։ Ասիկա գլուխը չէ՞, փորձառութիւնն՛ով կարդիքի։ Օր մը ձերբակալեր էինք թշնամի երիտասարդ մը, որ մեր ընկերներեն երեքը մեռցուցեր։ Բախտ, հարցու, զեղեցիկ տղա մըն էր՝ "Կղզինց ծառ", լաւ. հուսայի մը միջին պես ճերմ կրթված Սարա աղջկան մը տեղին իջեցուցի, որ Ասպե՜կ պատայով՝ գլուխ կախեցաւ։ Ու արյունը ելաւ վիզեն վեր զոտին չիփ-չիփակ, բարձր, բայց շա՛տ բարձր, մարդահասակ ծառի մը պես շարժի Վզզալով, ձեռքս խոկալու վերքին վրա թինճեցի, ասկայն արյունն աչերա՞ն ուժով էր. ամբողջ՞ն ուժով, որ մեռնելին յուրաքանչյուր թաթխուածին՝ մատներս վեր-վեր կ'հրէր։ Հաղթեցավ մեկ ձեռքիս վրա-յեն մյուս, ախ ու զոր զարկուէ վզին վրա. այն ատեն արյունը մատ-ներուս միջանցքներեն բռնած սրտին շատրվանի մը ջուրերուն պես,

տանիքներու, ախոռներու ու բերնիս մէջ, թարթիչներուս ու պէխերուս թևերուն վրայ, աչքերուս փոսերուն մէջ, կաթած սուղ թանձրանալով, շրթունքներս փակցնելով, երեսներս տարցնելով... Բայց, ի՞նչ, ձանձրացու-ցի՞ս, Տոքթը՞ր...

— Ո՛չ, ձանձրացուցի՞ր, ձանձրացուցի՞ր. գեղեցիկ է, գեղեցիկ...

— Գեղեցի՞կ բայց... Պատերազմը պատերազմ է, Տոքթը՞ր... Գեղե-ցիկն այն է, երբ մարդ իրն պես Հիւանդանոցին կ'ենանք, երբ վախելով ու վառելով, գեղարդի սոխակներուն փարելով, կամաց-կամաց, կաթիլ-կաթիլ կ'մեռնիս... Ու հիմա ես ձեզի բան մը ըսե՞մ, Տոքթըր, ամեն բան պարագային համեմատ պետք է դատել. նոյնիսկ ոճիրը: Ես այնպիսի պարագաներու մէջ գտնուեցայ, որ շարունակը աւելի մե՛ծ ոճիր էր, քան սպաննելը... Ես ձեզի այնպիսի ոճիր մը պատմեմ, որուն քով իմ բրածս պարզ խաղալիք մ'է սոսկ... Կ'ուզե՞ք...

— Կուզեմ,— ըսի անհամբեր.

— Նկարագրած շարժմանս քանի մը շաբաթ վերջ էր. Նահանջի հրամանը եկած էր հիմա. բանակը քաշվեր նահանջեր էր ճերմակ Հոր-դանին եափին, ձյունապատ ուհաքին տարածութիւններուն մէջ քանի մը խումբ վերջապահներ ձգելով թշնամիին առջևին դեմ: Այդ ցրված, կորած խմբակներէն մէկն ալ մենք էինք: Բայց ինչ որ ամենէն աւելի կ'մտահոգեր մեր գիրքը՝ վիրաւոր ընկեր մըն էր: Ո՛չ կարելի էր թաղեցնել զինքը, ո՛չ ալ թշնամիին ու ձյունին լքել: Մեծ բան մը չէր իր վերքը, բայց մեզը հոգ ու սոր պտտած բլլալով, վիրաւորը սառնամեկի պրկած-ները կ'ունենար: Նախ երեսին մկաններբ կծկուեցան, հետո ճակտին կըն-ճիռները ծալլ-ծալլ զամփած մնացին: Աչքերն այնպես անշարժ էին ու այնպես ալ անհամ, որ հոգեւոր մը իր ճգնաժամին մէջ թար կարեր էր կարծեռ: Ու այդ փաթ-փաթ ճակտին տակ, ու այդ պիշ-պիշ աչքերուն տակ, բերանն այնպես վար քաշվեր էր երկու ծայրերին, որ դիմացին քըրքիջի մը զիմակին բլլար կարծես ան: Դէմքին համ նետված էր, միշն ոտքերուն պրկված, ոսկոր պես կործնթարդ մարմինն համակ քարացած, ցարշապարն ու ցանկը յոկ կըկնչնին գետնին... Հիվանդապատ կապերը քաշվեր էին, ամենքն ալ, վիրաւոր մը թողած մեզի: Առաուօտ պես իր ձեռքերուն կ'փարեինք, իր աչքերուն կ'նաեինք. ճա՛ր մը, ճարա՛կ մը կ'աղերսեինք— «Եղբա՛յ...»,— կ'ձենար ան: Ու այս բառը աղաղակիչ մը և մահանիշ մ'էր նույն ատեն: Եվ ամեն անգամ, որ գետնապարզ վի-րաւորը իր ցարշապարներուն վրա կըրբկվեր, կ'ողնեանար ու կըցըցըպած ծայրը գետին մխված սուսեր մը պես,— «Օրհնաբանեա...»,— կ'գոչեր վիրաւորը, ապաստան չկա...

— Եվս ապաստան չկա մի՞ ձզեր, որ այս խեղճը հոգեարք շան պես

ցուրտեն. սրսկում մը, դեղ մը ըրեք, ինչ կարենաք, բայց ազատեցե՛ք զինքը և ազատեցե՛ք մեզ ալ...

— Եթե դուք ազատվիլ կ'ուզեք,— կ'ըսեր,— ո՛վ կ'արգիլե ձեզ մեկնելե. ես իր քով պիտի մնամ մինչև իր վերջին շունչը. բայց ես չունիմ մեռցնելու իրավունքը եւ կյանքին պաշտպանյան եմ...

— Արդ, ես Հիմա ձեզի Հարց կուտամ, Տոքթո՛ր. Եթե դո՞ւք ըլլայիք այդ վիրավորյալին տեղը, դո՞ւք ալ իրեն պես պիտի ըսեիք։ Ըսե՞ք ինծի։ Ես վստահ եմ, որ ձեր բոլորին սրտերուն մեջ Հեղուկ մը կա, որ...

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ,— ընդմիջեցի.— բայց եթե նույն իսկ Հիվանդն ուզե, մենք չունինք զայն մեռցնելու իրավունքը։ Որո՞ւ կպատկանի կյանքը. ո՛չ Հիվանդին, ո՛չ բժիշկին։ Կյանքն Աստուծո կպատկանի...

— Աստուծո՞... Աստուծո՞...— բացավ ռազմիկ խոսակիցս փռթկալով.— Մեկ կողմե ուՀադին մարտեր, ջնջեր ու զորամասեր կ'ըլլային անդամալուծյուններու, դավադրանքներու. Հողմով մարմնով փաստներու, անբավելի դատամասներու կյանքն ամե՛ն գինով պաՀպանելու Համար... մինչդեռ անդին, կախի գոշերին վրա, Ը՛ն խոստմնալի ու Ը՛ն առողջ երիտասարդները Հազարներով, տասը Հազարներով գետին կիյային, Հետույքին զարնված նապաստակներու պես գլուխ գանելով... առանց կյանքն ալ Աստուծո չի՞ պատկաներ, Տոքթո՞ր...

— Կ'աղաչեմ,— ընդմիջեցի,— բայց ձեր վիրավոր ընկերն ի՞նչ եղավ։

— Մեր վիրավոր ընկե՞րը։ Անդրավույան մը վրա պառկեցուցեր էինք զայն. արյունաքի տակ ըլլալու Կորուսանայինք կրակ վառելու վախնալով, որ մի՛ գուցե Հյուսմարդ գյուղերուն մեջեն բարձրացող մեր մուխը թշնամիին մատներ գտնե։ Ծարաբաշեան Հրացանի սառած երկաթին փարած, փոքրիկ լուսամուտներուն ետին պաՀակ կկենայինք, ձերմակ Հորիզոնները քննելով վախեն ի վախ։ Ո՛չ իսկ շշուկ մը, ո՛չ իսկ լույս մը կար ներսը։ Կիսամութերուն մեջ, մարմներու ձայներին վրա կոխելով կրակներու մեռելի տան մը պես. առավոտնան մաՀը մեր մեջ էր, Հոն էր սպասողական։ Ու մեռելը Հոն էր, կենդանի մեռելը գիտակցաբար, զինվնացած, կարծրացած, բայց ա՛յնքա՛ն Հանդարտ ու ո՛րքան ա՛յնքա՛ն զգայուն, որ լույսի ճառագայթ մը զայն կխարռեր կարծես ու ձայնի շշուկ մը կզգացուներ իր թաղված մարմինը՝ երկրաշարժ մը ցնցած տապանաքարի մը պես... Վիրավորյալը պառկելով իր շրթունքներուն ատթիճանք կշարժեր. «39... 40... 41... 42... ջերմաչափի՞, ջերմաչափի՞...»
Դանակի մը ծայրովն իսկ կարելի չէր բանալ իր կծկված ակռաները, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը Հաց տալու իրեն։ Եթե Հիվանդության իսկ

չըլլար, անմիտքիններն պիտի մնանք այս խեղճը։ Բայց վերադարձին որբ-նացած ու ամայացած՝

— Ես մնացեր եմ իրավունք չունիմ, ես մնացեր եմ իրավունք չունիմ...— կկրկնէր։

Այս տարածքի որբը՝ վեց տ. մե՞ղ գար անեցին։ Առավոտ մը ետքը եկանք. աչքերը բաց՝ ան կ՚նկէր։ Պրկված մարմինին աՀեղ ճիգին՝ զարշապարները Հող փորած ու դանդին ազրին խրված էր։ Ձեռքերը, ոտքերը չիփ-չիտակ, եղունգները եղած, ճակատը ծալք-ծալք կծկված, բերնէն ձև մը չրթունքներուն, աչքերը պիշ-պիշ դուրս ինկած. ան պառկեր էր ուշանալու Կարելի չէր նայիլ իրեն.— «Բայց նայեցե՞ք, մարմինը չի դողար այսօր...»,— բսավ մեկը չընջալով։

Ու իրավ ալ մարմինը չէր դողար։ Սակայն ա՜յնքան սարսափ ու տառապանք կար իր բաց աչքերուն մեջ, որ ո՛չ որ Համարձակեցավ մարին ծայրով դպչել իրեն, վախնալով, որ մի՛ գուցե նոր տագնապ մը ծնցներ։

— Մեռա՞ր է...— վճռեց բժիշկը, իր գլխարկը Հանելով։ Ու բոլորս ալ Հրացաններս իջեցուցինք իր առջև։

Այսպես վերջացավ այս անՀեթեթանքը, այս աՀավոր, այս անդըրմադիկային մաՀը, ի՜նչ կ՚ըսեմ, այս սերը, սերերուն գլուխ-գործոցը...

Բեռն, 1914

ՏԱՂԻԲԱԴԻ ԹՈՒԹԱԿԸ

Անծված շան մը պես կլադդդար։

Երկու կողմէն, երկու Հաճկու պա՛Հակներ զայն տաճ կմղեին։ Ու ան՝ արտասվահոսո ու աղաչավոր աչքերն ինծի սվդած, տարերուն բոլոր ուժովը կ՚ըսդդխմանար, սպանվելու տարված անասունի մը պես։

— Մի՜ վախնար, մի՛ վախնար,— բսի բաղդդարեն.— աղոտեղ Հիվանդանոց մըն է, ես այս անդին բժիշկն եմ։

— Պիտի մեռցնեն զիս, պիտի մեռցնեն զիս. Տարթի՛ր, պիտի մեռցնեն զիս...

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա։

— Չեմ գիտեր, չեմ գիտե՞ր, ես ալ մեկուն չարությունն ըրած մարդ չեմ։ Աչա տասը օրե ի վեր զիս կտանջեն։ Բայց, Հավատացե՞ք ինծի. Տեղթի՛ր, կ՚աղաչեմ, Հավատացեք ինծի, ես աղեկնչա մարդ եմ, ես չէի մեռցներ, ան իննինները մեռավ։

— Ան ո՞վ է։

— Մայրիկս, անոր մայրիկս, ան ինծմէ առաջ մեռաւ... Միւսներն ալ հոս չմնացին, Տօբլյա՛ր, միւսներն ալ։

— Բայց միւսները որո՞նք են։

— Զարմիկնե՛րս, զարմիկնե՛րս...

Ու ձայնը աւելի սղմեցաւ։

Աչքերը աւելի անդամեցան, կծրտացին, առկայծ՛, առկայծ՛։

Վիզը ծռած էր, դէմքը ինկած, ցնծքին մէկ կողմը ճմռթկած, կծկը-ւած, կոպերը ամփոփուած կոյացած։

— Ասկէ երեք օր առաջ էր, Տօբլյա՛ր, չորսամ գիշեր մը ամէնքնիս մէջ աղբերու չէինք զգար։ Դրսէն ձայներ առաջ մինչեւ լոյս փսփսացին։ Նախ երկու հոգի էին, յետոյ այդ երկուքը երեք եղան, չորս եղան, տասը եղան։ Աչքերս առանց բանալը կը լսէի, Տօբլյա՛ր...

— Ու կլսե՞ս ալ։

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ։ Ձայներ փսփսացին միայն կ'խմնայի, խորամանկ, ասացնելու ձայն մը երբեք հաստատ կանչի ամէն բանէ. «Իր մայրիկը խեղդեր է».— կ'ըսեր իրենցմէ մէկը.— «Ճամբա՛յ, ճամբա՛յ».— կ'ըսէին միւսները. «Իր մայրիկներէն ալ իմ մնացեր է։ Սանդուխ մը բերէք, պատուհանէն ներս մտնելու է... չվան մը, դանա՛կ մը, գդալ կոյր մա՛ն, գդալ կոյր մա՛ն...» Սարսափահար ցատկեցի, դուռը բացի, դաշտերուն մէջ վազեցի, վազեցի, վազեցի ու անծայրին մէկ անկիւն մը գտնելու խնդրով, բնաւ Մշոյ ճամբան ինծի ետին, կոյրի պէս կորսուած էր...

Ձայնը հեզով դուրս կուգար աչքերուն ճեղքէն։ Խոսքերը կիսա-տելին, կապարդնելին դուրս ելլելու համար։

Դէմքին վրայ կապոյտ ու սև ստուերներ կցցվէին, անհամար հար-վածներու սարսափելի դրոշմները։

Ամբողջ գլուխը փաթթված էր ճերմակ լաթերու մէջ, որոնց տակէն տղայու թանձր կաթիլներով կրցխեր, կապտածվեր, ճակատեն վար կար-միր ճամբաներ կգծեր։

Ի՞նչ կնճռոտ հանգոյց մըն էր աս։

Ո՛չ, իր պատմածները ճիշդ չէին կրնար ըլլալ, և սակայն սուտ ալ չէին անոնք, քանի որ անոնց՛ն տառապանք ու սարսափ կար իր խավար աչքերուն խորը։

Ու այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր խավար աչքերուն խո-րը, որ ան չէր նկարագրեր, այլ կ'ապրեր իր տառապանքը։

Ան կ'ապրեր սարսափելի մղձաւանջի մը մէջ, բայց աչքով մղձա-ւանջ մը որ շաբաթէ մը ի վեր սկսած ու դեռ չէր աւարտած։

— Շաբաթէ մը ի վեր սենեակիս մէջ կհալածվեմ, կդողամ, կուլամ։

Աչքերս կխփեմ գոցելու, թարթիչներս հազիվ փակած՝ կայծեր բոցեր ու արևներ իրարու կպարուրվին։ Պատիս բոլոր խուցերեն փոքրիկ բաներ կխաղցվին, կթռչին, կդամփոփվին։ Անկյունին մեջ ալ, պատերին միջատներ կան, անկողնիս մեջ կ'հավաքվին, սրունքներիս վեր կսողան և ուսերիս վար կառնին... Անցած գիշեր, գիշեր մը ամբողջ, կոկորդես վար գրակի մազեր, երկար մազեր կլցնեին...

Կռուեր նողկանքով, սարսափելով, խարխափելով։ Իր կզված կզակին եռևեն կզգայիր, որ լեզվի ծայրը կդողդղար։

— Ձեռքերդ բաց,— ըսի։

Հազիվ թե բացած, տեսա, որ մատներն ալ անդիմադրելիորեն դողդղալ սկսան։

Լեզվին ու մատներուն այս թեթև դողը հին գինեմոլության մը ախտանիշ էր։

— Ջուր կխմե՞ս,— հարցուցի։

— Երբեմն, երբեմն...

— Տարի՞քդ։

— Տարիքս հիսուն, թերևս ավելի։

— Կնի՞կդ։

— Կին մը ամուսնացած, կին մը ամուրի։

— Զավակնե՞ր։

— Վեց զավակներ ունեցա, չորսը գերեզմանն են։

— Մյուսնե՞րը։

— Մյուսները մայրենին առավ ու փախավ։

— Բայց խեղճերը միջոց ունի՞ն ապրելու։

Դեմքը ծամծմեց, ուսերը թոթվեց։

— Մայրիկնին գեղեցիկ կին է,— ըսավ։

Սարսափային դիտացումի այս տարիքան չգոյությունը։ Նկատե՞լ ա՛լ ավելի հաստատվել միտքիս մեջ հին գինեմոլության մը ախտանիշը։

Արդարև այդ ալքոլը միայն մարմինը չէ, որ կփտեցնե, այլև հոգին։

Եվ մանավանդ որ մը կուգա, երբ այդ թունավորված, գրգռված, այրված մարմնին մեջ հոգին կ'արթննա, կփոթորկի, կպոռթկա, ինքնիրմեն կնողկա ու ինքզինքին կսարսափի։

Տելիրիում Տրեմենսը այն սարսափելի դժոխքն է, որ Տանթեի մը հանճարը պիտի չկրնար երևակայել և որ յուրաքանչյուր գինեմոլ իր տառապանքին համար կկերտե։

Բաց աչքով մղձավանջ մըն է այս, որ ոչ թե գիշեր մը կտևե, այլ շաբաթ մը կհավերժանա։ Ու տառապանքն այնքան մեծ է ու հիվանդն

այնպէս համոզուած է իր մղձաւանջին իրականութեան, որ նախամեծար կը համարի անմիջապէս մահանալ: Շատ մը անբացատրելի կարծուած անձնասպանութիւններ ասոր պատճառ մը չունին բժիշկներուն համար:

Ու այս մարդուն պարագան անոր համար հետաքրքրական էր, որ ան իր գաղափարներուն մէջ իսկ ձերբակալուած էր, առանց իր անձնասպանութեան սպառնալու ժամանակ ունենալու... Կայ իր տրամաբանական գլուխը...

— Երէկ գիշեր փողոցին մէջ բացած տանեն սեւ հագած մարդ մը տեսայ: Ես այս մարդը կը ճանչնայի, չեմ գիտեր երբ, չեմ գիտեր ուր, բայց գիտեմ, որ թշնամիս էր: Հետոյ անկիւն մը դառնալուս՝ հատ մըն ալ եկաւ, հետը հատ մըն ալ, հետը հատ մըն ալ: Ոմանք առջեւս, ոմանք ետեւս, ետ երթալս չփոխեցաւ: Ձախ կողմս բաց պարտէզ մը կար, մէջը մառ ու մութ տուն մը խոհանոցը պատուհանէն, կ'երեւցաւ: Մութին մէջ էր: Առանձին՝ երկար ժամ մը անցաւ: Հետոյ դուրսէն ձայն մը փրթաւ, կամաց կամաց սողալու պէս խշրտոց մը, որ երթալով կը մօտենար: Մարտափեցայ, չկայ վառեցի, պատուհանին տակ երեք գնդակ կրեցանք, հետս նորէն, հետս նորէն...

Աշա ճիշդ այդ միջոցին էր, որ խոհանոցի անկիւնէն կացին մը գտնելով, սկսած էր իր գլխուն անխնայ սոսկալի հարուածներ իջեցնել, որ իր անտանելի աղաղակներէն արթննալով, անցորդները ձերբակալեր ու հիւանդանոց առաջնորդեր էին զինք:

Հիւանդանոց առաջնորդեր էին, որովհետեւ խնամքին, դարմանքին ու ազատ արձակման այդ հոգեվիճակ մարմնով թանձրացած մարմինը:

Ազատ արձակեցին, որովհետեւ նորէն խմեր ու նորէն չեմ..., ու տխրապահերուն նոր սերունդ մըն ալ հասցներ...

Տխո՞ւր արհեստ, տխո՞ւր պարտականութիւն...

Այդ գիշեր երկար ատեն տանջուեցաւ խորհելով այն բոլոր ողբերգութեան վրայ, որ այս մարդը ազատօրէն պիտի կրնար գործել:

Մինչդեռ... մինչդեռ նոյն գիշեր իսկ մղձաւանջային նօսրայի մը մէջ ան ինքզինքը մեռցուցեր էր:

Հետեւեալ օրը, գիտականութեան սեղանին վրայ դրած էին արդէն գիտէր, քանի որ մեր զարմանաւորներ մեռնող անորինի հիւանդները մտ-ցի կազմակերպեալ նեղ ազդ մը՝ պաշտօն ճանաչուած կենաքի կինակեր իր գանկը՝ մեզի ցոյց տալու համար ուղեղին ախտաբանութիւնը:

Բայց աշա դուռը կամաց մը բացուեցաւ: Պատանատան մայր մը, երկու աղա...

Դիմացին նախկին կինն էր, որ իր էրիկին այցելելու եկեր էր հիւան-

դանոց ու դուռէ դուռ զարնուելով, մինչեւ գիշերուան մութին կը հառ-
ներ...

Բայց կարելի՞ է Հայաստ մը չկրցաւ հանել կուրծքեն։

Խոկալն դատը եռեակն գոցեցին։ Ու աղուին երկու ծայրեն բռնած, երկու ծնկը, խրախոյս կուտ նայեցանք անդրադարձնելու պես։

Ու գետ ականջիս մէջ է, ին խնչպէս, ցուրտն, պրոն ճեղքեն, զինուորին աղաղակները կանչային.

— Հայրի՞կ, հայրի՞կ, բերի նարինջ բերինք, հայրի՞կ...

Պոլիս, 1914

ՄԵՂՎԻՆ ՊՏՈՒՂԸ

Երբ մեղուաբոյծ թաղին վրայ կարմիրները կենդանի կը տաւնեկից ճարմանները, անտառի վրայ մը նման ասուփոս խաղերը։

Մարդը, որ Աստծու պես կրնար ստեղծագործել, իմի մը պես կենդանական դիմա։ Մարդը, որ արհամարհած մեղն էր աստուծ մը կենդանի։

Ե՞ն տար համբույրները կկեղծեն, Ե՞ն անդուռ կիրքերը կխորդա-
խեն, Ե՞ն բաւն աւերը կխեղդուիցեն, Ե՞ն տղայական արդանքները կ'ամ-
չանան...

Անխուսափելի վախն է ան, բոլոր անխուսափելի վախը, բայց որևիցէ և ապրելն գեղեցկախառն ցաւագին վախը, ամեն անհայտ-
ները ու ամեն գեղեցիկ վախը, անդրադարձային վախը...

«Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ» կ'ըսեն գեղեցկութեան դամբարանները, որոնց դաղանը հարած կոտրածի մը պես կ'ամբարձէ աշխարհի բաղբին վրայ...

Բայց այս անուշ բաղբին անունը արդարության դրոշակ կան, այս ճշմարտութ առանցքին անդին հանգիստ անառողջներ կան, այս պայծառացած փառքերուն անդին ճանաչողին մեղքերը կան, ու անհատական հոգիները կան, ու ամբո՞ղջ կենդանական հոգ' հոն ճամ մը պես ստեղծած...

Հո՛ն ճանապարհը կը հոսէ յուրաքանչիւր գեղեցիկ երաժշտությունն ու մարդոց հա-
ցերները հայրենիքին, հո՛ն դեռ Աստուծ անտեսանելի կնքեց, խորհրդին դրոշմը, ինչպես համբերություն սահմանները ու մեկ ճանաչողութեան աստղին դուռը բացուեցաւ ու պարունակեց զայն՝ բնութեան, ճշմարտությունն ու համբերու-
թյունը...

Հո՛ն անհիրավունք կ'ապրին մեղքերը իր բաղբին ստորոտները։

Պարտականքին գիտցը մեղ էր, ու մեզ խնդիր հանդարտ ճշմարտութեր ինքնին մեղքի կռուողներու կտտեալ դաւեց մը կ'արտադրեր հոգին՝

բայբալ ու ավերված ծանրացած։ Տարօրինակ բույսեր մտքին մեջ հողի
ն՛մաններին, կոշտերին, նշտարաձևերին նմանող գույնավորումներով։

Պետրոսի սիրահարները չանչ չանչ մտա՞ծ, բորբոսնա՞ծ, բորբո-
քա՞ծ, կախաղաններու փեթակը էրանեն. ... չարքերը կողոպտեն. Հյու-
ղերուն խորքը երկարելը լռանանեն։

Պողպ Թաղաքիցանը իրենց երեսները կշռեր տեղերական համբույրի
մը պես։ Անոնք համբուրեցին անհամբերությամբ էին անտառին տասնի մը,
որ մութ ու լուռ անսպառ ... մը, տառապանքին ու հավերժու-
թյան աշխատանքյան մը կհասարակու։ Հոն նստեր ու բոլոր ... պատա-
րագներու պես, անհո՞ւն հեշտանքը կրկնեին...

Գիշերը հասավ... Պոլոլոսի ետին արյունոտ քանի մը յոթերորդ
ձայնըյան. Գիշերը կրճատեց ... հեռու գանգակի մը տառերուն
հեշտանքը միջոցին մեջ մարմնեցան ծանր՝ տերևներին բաղկերակցի
կանչ տալով...

Սրբոր ամեն բան լռեց, համերգի ձայները գոցգոցվին։ Տերևներու
տակին երկար արցունք մը սեղմված էակներին մեջ. համերգ, կենդանի
մը սավերը ասաց նետվեցավ, գղաչաղեր ու իրենցմեն քայլ մը անդին
կանգ առավ։ Իր անհամբեր աղամերները երկրի մը պես կողոպտեն. իր
փայլուն մաշկներ հորոն մը պես կարողար։ Որքա՞ն լուսեր, հորդոր-
վեր, ծաղկարողվեր էր։

Անոնցմէ սիրահարները բոլորովին անշարժացան։ Բայց անոր ան-
տառին խորքեն մե՞րձ ասելոց մը լսվեցավ, հողում մը լերաց միջոցը
ու կենդանին տեղի մը պես գետի հոն սլացավ։

Քաղքենի սիրահարը տխրալից էր, բայց լերան աղջիկը բնաղդա-
բար ամեն բան հասկցավ.

— Կրակ՞ս,— ըսավ,— արտն իր էր կեանքը...

Կարծես քնե՞ն ըրած գիշերային թափթփուք հորանքին վայրը
եղնիկը։ Անոնց խորհուրդ մը արթնցավ իր մեջ, ղաղանի ու գեռ իրե՞ն
իսկ անծանոթ խորհուրդ մը, առանցքը՝ շարունները ի վեր իր մեջ հա-
ավանդված եղածներուն խորհուրդը։

Մթությունը մեջ իր շրթները տրորին շրթները փնտռեցին, բաղուկ-
ները բազուկներուն շաղարվեցան, շունչերն իրար խառնվեցան. անշար-
ժացան, նուաղեցան...

Բայց հեռուն խոլ աղաղակ մը լռությունը վրդովեց. տրվն ի սար
ղարձվեցաւ, երկնվեցավ, մեծցավ, խորանկյավ, անբաղձ գիշերը լեց-
ուց. տհաճաբարկած ու անհաղին բարբառ մը եղավ, ամբողջ բնությունը
սարսռեցուց ու այդ բոլոր մեծին արդասավորումներուն խնոսո մը
ավալ...

Այլանդակ գոյնով մ'էր ան, անրան անասունի սիրտ բզքտող պատր-տուք մը, որ փրկութեան չափուր մը սրութիւնը ու անծէրի սրտառմի մը ծանրութիւնը ունէր։ Առաջին անգամն վերջ, կարծես ենձավոր սրտառը իր ահավոր նզովքը...

Լերան աղջիկը դարձեալ հանդչեցաւ, բայց այս անգամ տժգունեցաւ. այդ աղաղակող գոյնովը ապարանքին կուպար։ Իրենց հին կովը ցնծներ ցավով...

* * *

Ամիսներ վերջ, նոյն ապարանքին մէջ, նոր մայր մըն ալ կտառա-պէր ինքը՝ լերան աղջիկը։

Ան չունցի կենդանիին գոյնովը, բայց այս աղջկան ճիչերը անկա-րելի՝ ճիչեր էին, անմարդկային, աներևակայելի ճիչեր։

— Մնացուցէ՛ք զիս... մնացուցէ՛ք զիս...

Խենթին բոլոր փեղկերը գոցված, բոլոր ծակերը խցված էին, որ-պէսզի ձայնը չարթնցնէր դրսիցը։ Մամիկ մը, արյամբ ձեռքերով, ճիչեր, ճիչեր, հղիներ, ճանկեր էր ամբողջ ապարանքը՝ մեղքին պտուղը փրկելու ճիգով։

— Մնացուցէ՛ք զիս... մնացուցէք զի՛ս... կաղաղէր աղջիկը անընդ-հատ։

Կանանցին վրայ պառկած դաս զիներ։ Դուռին ետև ննջած, մեծա-կը՝ ձեռքը ու փոր մը կոցվելին անկողնեն, անհանգստին ատեցած փայլ մը, որ ճմլիկ-ճմլիկ կարմիրներ ու կապուտներ էր։ Իր երկու արմունկներուն միջակին փորրի՞կ ու վարդագո՞յն ձեռք մը կխաղեր, երկնային պայ-ծառ մտքեր մը, կյանքին բանվելու ճիգով մը...

Հիմա ամբողջ ուշիմությամբ մը պետք էր՝ մանկիկին բյուծը չյու-կելու, արյանցին մեջ մանուկը շշնելու, դյուրին գորս հանելու համար։

— Մնացուցէ՛ք զիս... մնացուցէ՛ք զիս...— կաղաղէր խեղճ աղջիկը, իր տառապող տարիներուն ամբողջ ուժով։

Բայց այս հեղինած, ծուլյած արյալսին մեջեն կրկնէն-կրկնեն ուժա-գին ճիչ մը կ'անցներ, մանուկը լույս աշխարհ հանելու բնազդական ճիգ մը։ Այն ատեն ամբողջ մարմինը գերագույն ուժով մը կ'ծկտէր։ Դեմքը, ակռաները, թևերը, մատները, սրունքները, ծունկերը, ջիղերը, մկանները, ոսկորները ամբողջ գործարանները միայն արյանք մը կ'ըլ-լային, ահավոր ու ցավագին արյանք մը, որ վայրկյանէ վայրկյան պիտի ճայթեր։

— Մնացուցէ՛ք զիս... մնացուցէ՛ք զիս...

Բայց ահա հանկարծ, ճգնաժամային ճիգի մը մէջ, տղան ուժգնօրէն դուրս խոյացաւ։

Մեղքի՜ն պտուղը։ Բայց որքա՜ն կծկուած, ճմրթկուած, ճզմուած էր անի. Դալկացած ծերունիի խորշոմած գլուխ մը...

Վայրկենաբար, կարծես հրաշքո՜վ, մոր ճիչերը դադրեցան, ցավերը անէացան։ Անհուն տառապանքեն վերջ, անհո՜ւն երանութիւն էր հիմա. դժոխքեն վերջ դրախտը... Բնազդային շարժումով մը բազուկները ինծ երկարեց զաւակը համբուրելու համար։

— Բայց մեռե՞ր է...— պոռաց հանկարծ։

— Ո՛չ թէ մեռեր է, այլ մեռցուցեր եք...— ըսի։

— Սպանուա՛ծ իմ, սպանուա՛ծ իմ... ու որքա՜ն սիրունիկ է, ու որքա՜ն գեղեցիկ է... անուշիկս, ազնիւս, հոգիս, աչերդ բա՛ց, աչերդ բա՛ց...

Ու մեղմօրէն սկսաւ լալ մշիկ-մշիկ։

Ո՞րն էր հանցաւորը։

Նկարագրեց ինծ անտառին գիշերը, հարսի պես անցնող էգ կենդանին ու հետո հղի կովին աղաղակը։ Պատմեց, թե ինչպես իր սիրահարը՝ առողջութեան համար լեռ եկած ուսանող մը, իր հղութիւնը տեսնելով քաղաք փախած էր։ Ըսաւ, թե ինչպե՞ս իր հարազատ եղբայրները՝ ինքզինքնին անարգուած զգալով, չէին ուզեր իր հետ խօսիլ ու հիւանդութեան պատրվակով, չէին ներեր, որ տունէն դուրս ելլա ան՝ չցուցադրելու համար իր մեղապարտ որովայնը։ Նկարագրեց, թե ինչպե՞ս իր ծնողները՝ դեռ հղութեան վախճանին չսպասելով, շտապած էին դայեակի մը միջոցով խեղդել գնահաս երախան։

Խե՜ղճ փոքրիկ աղջիկ։ Ու խորհեցայ, որ պզտիկ անդրադարձութիւն մը բաւ էր դայն մարդկային արդարութեան հանձնելու ու մարդասպանի մը պես դատապարտելու։ Որովհետեւ Օրէնքին առջեւ դեռ չծնած երախա մը կամ հարյուրամեա ծերունի մը մեռցնել՝ հավասար ոճիրներ են։

Բայց չէ՞ որ անիրավ մարդկութիւնը ինքը մեռցուցեր էր այս միամիտ աղջկան կուսութիւնն ալ, սերն ալ, սիրտն ալ, պատիվն ալ, կյանքն ալ...

Քանի՜ քանի՜ անգամ կգործվին այս անանուն ոճիրները, քանի՜ կեանք կգործածվին այս խեղճ աղջիկներուն դեմ, քանի՜ կոյսեր կիրքին անոնք, քանի՜ բժիշկներու ոսկիէն ջեբերուն մէջ կպահուին այս մեղքին պտուղնե՞րը...

Ու դեռ որքա՜ն երջանիկ են այս աղջիկները բաղդատմամբ այն միւսներուն, որոնց մայրերը՝ արգանդնին չարչրկելով, հրեշնե՞ր կհանգենին բժշկական վաճառականութեան համար...

Օր մը պիտի գայ, որ մարդկայնութիւնը պիտի յիշէ, թէ մեղքի տեղ չկայ. ամէն ինչ, որ կ'ընէ, արդա՞ր է, ու ատոր մէջ երբեք մը աւելի կ'արժէ, քան իր ձեռքը. յաղթողին բարեկրթութիւն մը տրուած է, ու որ կ'ազդէ և որ կ'ենթարկէ ցեղ մը...

Օր մը պիտի գայ, որ բոլոր ներս փակուածները ազատած՝ մարդկութիւնը պիտի յիշէ, թէ իր սկզբունքի ազատագրութիւնն ու իր զերծութեան երջանկութիւնը անդին ու անընդհատութիւնն են...

Բայց այդ օրը դեռ հեռու է։

Ու մեզմէ ամէն մարդու վրայ, երբ կը սպասենք կ'ուզեն իր ուսանող-ներու հոգիները, անհատականներու մաքուր կեանքն ապրելու համար, ու՝ կորչի։

ՁՄԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐ

1904-ի ձմեռն էր, սաստիկ ձմեռ մը։

Ամէն մը կողմէն պատուած ձիւնապատ շղթաներ մը կը պարփակեն, գեղացի մը սևասքօղ։

Այդ փոքրիկ շղթաները ամենեն աւելի է, որ կ'անուանեն աշխար-հիս եզերքը։

«Ձմեռը երկար ժամ չկեցաւ»— կ'ըսեն։

Հոն եղբ չկայ, ձիւթող չկայ, հոն խոտ չկայ, համբերող չկայ։

Փոքրիկ գաւառականներն մաքուր ցուրտներ կ'ապրին դարը, աղօթքին աշխարհով անկենդան, համոզիչ ու միտքերով նուիրաբերներ։ Անյայտ ու հանդարտ զօրքեր բոլորն ալ, աշխարհին դէմ դառնացած, մաքուր ամփո-փուած երկրապագներու։

Հրաշալիքներ են անոնք, որ այս փոքրիկ շղթաները պայծառ ու զարդարող ամէն օր ու ամէն ժամ, երկրագունդին վրա ծայրերէն կ'երթե-նի դադարիլ կ'ուզեն։

Հոսկէ, ձմեռուան երեկոյեան, սիրտով ու սարսափելի վիճակ մը, անձեռներ ու անդամներ, որ համապարփակ ձայնին տակ կ'ապրին-վին։

Բայց ամէն շղթաներուն մէջ ամփոփուած խորհուրդ մը փրկուած, քաղաք հրաշալի աշխարհ մեկ կողմ դարձած ամբողջութեամբ։ Անկյան մը վրա երկրագունդ մը կանգնելու, կը դողդոջ, կ'ենթարկէր, կ'հատ։

Փառաւորապէս հողեր կ'ելլէին։ Հայրը շուտով արտաքինն գալու կանչեց։

Բայց ձայնը կարմրցո՛ւց, կարմրցո՛ւց...

Ուսկէ՞ կուգար, ո՞վ էր։

Փարիզէն կուգար, Հայ էր։ Թէ ուսանող խեղճ, մէկը չկար զինքը ճանչցող։

Մինչ Հեռու, կայարանէն մինչև բուժարան, ձյունին մեջէն արյունը դարձյալ գծեց իր կարմիր ճամբան։

Լեռնամբողջին տխուր բազմութենեն վերջ, հիմա ավելի տխուր մենություն էր։ Սանաթորիումի նեղ սենյակ մը, այն մերկ ու ճերմակ սենյակներեն, որոնք հազարներով բուծ բուծ ու վրայե վրա կշարվին և որոնց յուրաքանչյուրին մեջ մենավոր հիվանդ մը կապրի։

Դուրսը աշխարհն ու անծայրածիր ծով մ'է լեռներու, խիտ-մութ չոգմված բարձրություններու, որոնք խոժոռ քարաներեն հանկարծ կ'ստանան, ճեփ-ճերմակ պիրներու պես սառույց տակ կփրփրին ու կպաղցեն, ամպերուն ու երկինքին մեջ կխառնվին, կտառանին ու կ'շուշվին, գեր-բազում ալեկոծումի մը մեջ հանկարծ սառած անդրհեղեղյան օվկիանի մը պես։

Բայց դուրսը նայո՞ղը ով...

Ներսը, հակամենիված չորս մերկ պատեր, անկողին մը, հիվանդ մը։ Սնարին վերև, ճերմակ թուղթի մը վրա անուն մը, անցումեր մը... Ատոմ Յարճանյան։

Հեռո՜ւ, շա՜տ հեռուն, ծերունի հայր մը, դողդոջուն մայր մը ու քույրիկներ թաշկինակներու պես ճըլվըլուն։

Ավելի հեռուն, արյունի տակ մշուշի մը մեջ, Հայրենի լեռները, մայրենի երգերը, անհաղթական Եփրատը։

Ու այս բոլորին վրա ու բոլորին շուրջ, ամենահաղթական չղթաները, կապարե դուռները ու ամբողջ հավիտյան սարսափը...

Մահամերձ պանդուխտը անհնարին մը մեջ վերադարձավ այս ամենը։ Ու իր բռնանալեր անկողնին վրա կծկված, մահվան թռիչքալարներուն մեջէն իր մեղքը վերջին անգամ մ'ալ սավառնեց դեպի հեռավո՞ր, հեռավո՞ր առնե՞ մայրենին։

— Ավա՜ղ, տապաստանքի մը պես մեծ էիր ու շքեղ,
Ու նա, երգիչներուդ ազնվական քաղաքէն
Անապատներուն գիշերներու յուսաքին հետ
Վարեն անհաղթական Եփրատին Հ'ուսեկեցրին։

. . . .

— Բայց ո՞վ պիտի բերե, ո՞վ պիտի բերե, քույրս,
Ու ողբալուն ճանապարհեն ալ մը ծաղիկ,
Մահվան աղբ, իմ պապակ պարտեզին մեջ
Հայրենիքիս երգերը իմ անշունչիս խառնելու...

[illegible]

— [illegible]...

[illegible]

— [illegible]
[illegible]

[illegible]...

— [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]...

[illegible]

— Ո՞չ, [illegible]
[illegible]
[illegible]...

[illegible]

[illegible] «[illegible]...»

Ո՛չ, [illegible]

«Մարդը ստեղծված է պայքարելու ու կինը՝ ռազմիկը մխիթարելու համար»,— կ'ըսէ Նիցշէ։

[illegible]

ծաղկեփո՜ւնջ մը, որ Կովկասյան անծանոթ գյուղակի մը կողքին մա-հահոտ բանտատեղիին...

Ուրեմն այդ աշխարհը դեռ ամբողջովին չէր լքած զինքը։ Ուրեմն դեռ կա՜ր, կայի՞ն հեռուները, տարածուն ձորերու մեջ կո՞յս մը կար, որ արշալույսին ցողաթաթախ ծաղիկները կհավաքեր իր անծանոթ ճակ-տին համար։

Հիվանդն իր դողդոջ շրթներուն դրավ զանոնք։ Իր հպարտ սիրտը դեռ չէր հանգչած։ Սերը։ Տարտամ խանդավառությամբ մը իր աչքերը լայնցան, լայնցան...

Հետո, արցունք խիտ գլորելով իր սրտին այս տեսության վրա, միտքը սավառնեց դեպի հոն, հեռուն, Կովկասը, ուր գարավոր ու ազնիվ ցեղաշեն մը կհոգոսիին, Մայր Հայաստանը...

Ո՛չ, Հայրենիքի այսպիսի մեկ ճգնաժամային վայրկյանին ան պիտի չմեռնե՛ր, ան պիտի չհուսահատեր, ան պիտի ապրեր, պիտի մաքրեր, պիտի երգեր, պիտի բողոքավորեր ռազմիկներու հոգին։ Հովանիներու ճա-կատամարտին մեջ ան իր գրչին ծանրությամբ պիտի նետեր՝ արյունեն խենթեցած սուսերի մը պես...

«Զա՛րկ, Կովկաս...»

Այս տարերքին հիվանդը՝ իր հոգեվարքի անկողնին մեջեն ուժի ահա-գին գանձեր պիտի գտներ ամբողջ ցեղ մը գոտեպնդելու համար։

«Զա՛րկ, Կովկաս...»

Շնչառությանց հեծող այս երիտասարդը՝ իր հիվանդ կուրծքեն տաղ-մաչունչ փոթորիկներ պիտի հաներ Ալպյաններու գագաթեն մինչև Արարատի սարերը...

«Զա՛րկ, Կովկաս...»

Ու կամքի տարօրինակ ուժով մը, բժիշկներու պատվերին անսալու համար, այդ ջղուտ ու անհանգիստ երիտասարդը, ամբողջ երկու տարի, ամե՛ն օր, ամե՛ն ցերեկե վերջ, երկար երկար ժամերով, բաց օդին մեջ փռեց, անշարժացուց, քարացուց իր վտիտ մարմինը, արևուն տակ ան-մահության համար հասունցող մումիայի մը պես...

Հնազանդ տղու մը նման ժամը-ժամին կանոնավորապես չափեց իր ջերմությունը։ Միայն թե ամեն անգամ որ չափազանց բարձր էր ջերմաչափը, խելույն կցնցեր ու կ'իջեցներ զայն, ոտքերը ուժգին ուժգին գետին զարնելով ու «պիտի ապրի՛մ, պիտի ապրի՛մ» պոռալով...

Ու շաբաթն անգամ մը, երբ իր ծանրությունը չափելու համար կմտներ ճակատագրական կշեռքին, չէր մոռնար կամացուկ քանի մը գիրք պահելու իր գրպաններուն մեջ, անոնց կշիռովը կիլոները ու իր բժիշկը խաբելու համար...

Կարելի՞ է տեսնալ Մուշը կարծես...

Ո՞վ գիտէ, որ այսպէս կ'երգէին, հովուական ու պարտիզական ձայնի՞ համար են այս տողերը։

Այդ տարիներն ի վեր տասը երկար տարիներ բոլորվեցան։ Ու մը Լեռնանի ափերուն վրա նստած էի։ Սպիտակ շղանով մը քնարին մոտեցած՝ իր աչքերն կարմիրները ճեղքելով, հրաժեշտ բաղդատությանց մեջեն հանկարծ մեկը անդրադառնալով խնձի ձայնեց, երգեր մը, մանկական մը։ Ու զրկվելուն ու համբուրվելեն՝ տակավին կը կարծեմ ակնջնուն քնքույշ...

— Չե՞ս հիշեր,— ըսավ,— ես երգեմեր հոգիսը ես...

— Միամաններու՞...

Ու կ'իսուներ, ու կ'երգեր, ու կ'ետտակեր Կանգունյանի Եփրատի ու Ամերիկան, Փարիզն ու Պերլինը, Աղաբաշն ու Նյուտյոռքը։

Ես գիտցա՞ծ կը գիտեմ իր հայր հայակն ու պայծառ դեմքը։ Ու ո՞վ կրնայի հերքել այն շարժումով ու ծածկալուլ զգացմունքները, որ Հովնանին և Հայոց Սահակին կողքը կ'սպասեր և որ հեքիաթին նկարն էր դեռ հանդեպ տասը տարի առաջ...

Բանկալթի, 1914

ԱՅԼԱՍԵՐՈՒՄ

Կա՞ ավելի սերտ բոլորող խրախճանություն մը, քան մեծամասնության մանուկները...

Տղու մը պարզ ու վճիտ հոգին ինչպե՞ս կրնա ավելի ըլլալ, քանի որ հասարակությունը խիստ բարդ հոգեբանություն մը կ'ենթադրե։

Ընական երևույթ մը չէ այս, այլ ախտաբանական ձևում մը, որենքին դուրս շեղում մը, բացառություն մը խառնվածքին ասիական, ու այդ բացառությունները հազվադեպ որևէ կարգ անցնելու վրա են։

Նոր քաղաքակրթության մեծագույն վերջերեն մեկն է այս, այլասերումը, վաղվան հիվանդությունը, հիվանդություններուն հանգույցը, որուն հետ ո՛չ մեկ բժշկություն պիտի կրնա դալ դարմանելու իր մանրէն երբեք պիտի չգտնվի։

Հին ցեղեր խարույկներու վրա կ'այրեին իրենց լուսնոտներն ու գուաքերները՝ իբրև չար ոգիներ։ Պղտոր իր խոնավ հանրապետությունն կը վռներ մեծամասնությունը։ Սպարտացիներ իրենց տկար ծնունդները գետը կ'նետեին՝ առույգ ու գեղեցիկ մանուկներ միայն ընտրելով ցեղին պաշտպանության համար. ահա ո՞չ կերպով այդ ատ մը փոքրիկ ազգը պատմական զորությունները մեծագույն ազգը եղավ։

Այսօր այդ թաղերուն միջոցները բոլորը հեռացած են քաղաքակրթութեան սահմանագլուխներէն, բայց այստեղերանի վրանը երթալով անկարելի համեմատութիւններ կուտան։

Այս երկաթէ դարին համար երկաթէ աղեղներ են պէտք։

Մինչդեռ, այս օրին, հիմա, ճգնաժամային ու գիտնական գործունէութեան մը մտրակին տակ հալածուող մարդկութիւնը ջլացող ծնունդներ միայն կուտայ։

Արդէն Եւրոպան շատոնց ի վեր կհնչեցնէ ահազանգը։

Օրէ օր նոր սկզբունքներ կկիրարկուին, առողջապահիկ խիստ միջոցներ կհաստատուին, ախտածին մանուկներու համար լեռնային գաղթավայրեր կը հաստատուին, ու անտառային դպրոցներ, բացօթեայ վարժարաններ, ու աշակերտական ագարակներ։

Այս բոլոր ճիգերուն նպատակն է այդ այլասերած մանուկներուն ոսկորներուն աւելի արեւ տալ, միտքերնին աւելի մարմինն աշխատցնել, գիրենք կզգաստացնել, չէզոքացնել, հեռացնել մտաւորական սպառնալիքներ։ Որովհետեւ վտանգը միայն անհատական չէ, այլ ընկերական։ Իրենց հիւանդագին ու չարչրկուած ուղեղը գիտութենէն միայն թոյն կծծէ ու թոյն կ՚արտադրէ։ Իրենց մաղձոտ հոգին կդառնացնէ նախ իրենց անձնական կեանքը, հետոյ իրեններուն կեանքը, ու հետոյ— ամբողջ ցեղի մը կեանքը...

Աշխարհիս բոլոր մարդասպաններն ու բոլոր չարագործները ձեռք ձեռքի տուած՝ պիտի չկրնային այնքա՞ն խոստմնալից, այնքա՞ն ընտրուած հոգիներ սպաննել, քան Շոփենհաուեր մը, Նիցշէ մը, Պայրըն մը...

Այլասերած մանուկներու օրօրոցներո՛ւն մէջ պէտք է փնտռել անձնասպանութեան քարոզիչները, հոռետեսութեան առաքեալները, ապականութեան մարգարէները։

Անոնք կջլատեն գործունէութեան ամէն ուժ, երջանկութեան ամէն յոյս, սրբութեան ամէն հաւատք։

Անոնք չեն հառաչեր, այլ կ՚ոռնան, չեն երազեր, այլ կտանջեն, չեն ողբեր, այլ կնզովեն, չեն սիրեր, այլ կատեն։

Իրենց երգը հայհոյանքի մը պէս ամբարտաւան է, իրենց ժպիտը հեգնութեան մը պէս վիրաւորիչ։

Որո՞նք կ՚ըսէք։ Բայց ամէ՛ն ազգերէն աւելի հա՛յ մտաւորականութիւնը ենթակայ է այս բաղդատական նախանձներուն։

Գիտեմ, որ հին մշակոյթ ունեցող ցեղերու համար այլասերումը անխուսափելի օրէնք մըն է։ Գիտեմ, որ մեր նմանող հին ու անհանդարտ ցեղ մը՝ ինչպէս են Հրեաները, նոր ազգերէն քառապատիկ աւելի խենթ կծնցնէ։ Մանաւանդ այդ ազգ մը Հրեայ ցեղը աւելի բազմաթիւ հանճարներ

ամայի աշխարհին, քան ամբողջ եվրոպական ազգերը՝ ձեռք ձեռքի տված...

Մենք ալ իրենց պես ինչո՞ւ չկարենայինք տալ միակ Հայ Հանճար մը, որուն գոյությունով սա խրոխտ Եվրոպան հպարտանար, և համայն մարդկությունը բանո՞վ մը ըլլա պարտական և երախտագետ ըլլար մեզի:

Կես-հանճարներ չու՞նի: Բայց երբ փոքրիկ ցեղի մը մտավորական բանակը տաղանդավոր փոքրիկ միջակներով միայն կլինա, անհանդուրժելի, գայթակղեցուցիչ, դատապարտված ցեղ մը կ'ըլլա ան:

Զգո՞ւյշ, զգո՞ւյշ:

Եթե Եվրոպան է, որ կնշեցնե այլասերումի աղաղակը, մի՛ մոռնար, որ այդ սարսափելի ախտը ամենեն առաջ մե՛ր ցեղին կպառնա՝ իբրև հին ցեղի մը:

Ու մենք՝ փոխանակ արմատախիլ ընելու, ազնվո՞րեն կ'ընտրենք էն անտարբերական ծիլերը ու գրե՞նք միայն կմշակենք:

Այն բոլոր սոսկալ, պայքարող, գլխարթ ու աշխարհաբ երիտասարդությունը, որ կեցնե մեր վարժարանները, կ'առնեն օր առաջ գործի մարդու համար... Իսկ այն քանի մը ճղճիմ, ամբողջ ու տխուր տղաքները, այն պատանի ծերունիները, որ արևն ու պայքարեն խուսափելով, դպրոցի մութ անկյուններուն մեջ թաղվի կմնան, անոնք դպրոցե դպրոց, երկիրե երկիր, համալսարանե համալսարան կ'երթեն:

Ինչո՞ւ... Անո՞նք կ'ըլլան պանդուխտ ոսկանց գերեզմանները, անոնք կ'ըլլան Հայրենի նախամեծարակները ու վաճառականի գրասենյակները, Հիվանդանոցի բժշկակները անո՞նք կ'ըլլան...

Ու կարծանի մեջ ա՞յն, ինչ որ ո՛չ մեկ քաղաքակիրթ ազգի չէ պատահած: Մեր գյուղացի ու շինականի դասակարգը ավելի՛ մնացի է, քան ա՛յն, որ մտավորական կկոչվի. ընթերցողը ավելի աշխատ է, քան գրողը. առաջնորդվողը ավելի հնատես է, քան առաջնորդողը. արդեն խոսքով՝ մարմինը ավելի խելացի է, քան ուղեղը...

Զարմանալի չէ արդեն, որ ընթերցողները մեր մեջ հազվադեպ էին: Այսօր ալ նույն ավելի գրող կա, քան կարդացող:

Ենթադրական օրե՞նք մ'է, որ մարմինը իր մեջեն քիչ-քիչ կ'ենգայցնե, կ'անդամե, կփտեցնե այլասերած մասերը:

Նույն օրենքո՞վ միայն կարելի է բացատրել, թե ինչո՞ւ մեր մտավորականության ու մեր հասարակության միջև գտնվող կապը քիչ-քիչ կ'տրտակիսա: Ցեղը կ'ենա առավել քան երբեք առո՛ղջ ու իր մեջեն կ'ենգարզե, կ'անդամե, կփտեցնե ապրած ու այլասերած մասերը: Կ'ուզե մարմնին կապող ներհակ արտանոցը երթալով կտրատելու: Ու

Հեռու չէ գուցե ա՛յն օրը, երբոր վերը փոխելով՝ մեր մտավորականու-թյունը անմարմին գլուխ մը պիտի ըլլա միայն, և մեր ցեղը՝ անգլուխ մարմին մը…

Ձե՞ր տեսներ արդեն, թե ի՞նչպես շատ մը գրագետներ լիրբ քաջու-թյունը ունին հայտարարելու, թե իրենց ժողովուրդին համար չէ՛, որ կգրեն։

Ո՛չ, հայրն ու հովիվներուն միջև անհամաձայնությունը երբեք այս-քան մեծ չէր եղած։

Կառնավալի մը պես անցնեն ցեղ մը ամե՛ն օր, ամե՛ն օր կհաշուվի։ Իսկ մեր գաղափարները խնկոցներ, փիլիսոփայություններ, քաղաքականություններ են, տիեզերական եղբայրակցության մը խոսքերը կ՚ընեն մեզի ու կ՚երազեն այն Իտեալը սրճեն, որ ղոլ ու ցանցառ մեկտեղ կ՚արածվին…

Մամուլի պես ալեկոծ ցեղ մը ապաժամ կաթիլն է կայտառ, այն քարի ու անարատ ու տխրատ կաթին, որ հիվանդներն իսկ կարենային մար-սել։ Իսկ մեր համալսարանականները, որ մեր մտավոր սնունդ մայրե-րը պիտի ըլլային, դեռ կերածնին չմարսած կուգան մեր առջև փսխելու…

Արյունի պես անոնք ցեղ մը հոսեցու, ու յասեց ու սիրտերուն բար-քառի մեկ է ծարավ։ Իսկ մեր դրամատերերը հանդիսակային, առեղծվա-ծային, խավարակուռ բաներ կ՚ըսեն իրենց, ու մեր բերթողները՝ գրիչնին հայ արյան մեջ թաթխելեն վերջ, չհասկցվելու համար կգրեն, որպեսզի մա՛րդ չհասկնա…

Թոշակի պես վերամոր ցեղ մը, փորձից վերակառքի մեջ է կայտառ՝ իր թևերը նորե՛ն բանալով մեջերին մեջ արծիվի պես սավառնելու հա-մար։ Իսկ մեր ընկերվարականները թո՛ւյն կփչեն թևերուն նետեն ու մեզ կխոսին այն ստորսամ ազգայնականներուն վրա, որ ազգ ու հայրենիք ու ընտանիք կլուծվին համաշխարհային միջազգայնականության մը մեջ…

Այսպե՞ս էր նաև հին Հույներուն մեջ։ Երբոր հիվանդ մը փրկելու ամեն հույս կկորսվեր, բժիշկը կհեռանար իր սնարեն ու փիլիսոփա մը կնստեր հիվանդին մոտ՝ մահամերձը մխիթարելու համար այն հույ-սով, թե որ մը ամե՛ն կյանք ու ամե՛ն անհատականություն պիտի հալին տիեզերական գոյացության մը մեջ…

Ո՛չ, մենք դեռ այդ օրին չհասանք, մենք դեռ ապրիլ կ՚ուզենք, մեզ հոգիի ու մարմնի բժիշկներ միայն պետք են։

Հեռո՛ւ մենե, ախտագին մտավորականներ։ Դուք ցեղին ուղեղն եք, բայց երբ այդ ուղեղը ապրիլ կերպ չի կրնար խորհիլ, բան հասարակաց-նելով մեր կենսունակությունը, մենք պիտի փոխենք ու նետենք այդ ուղեղը։

Մենք նոր միտքեր, նոր սրտեր, նոր հոգիներ պետք ունինք։

Մեզի կարմիր ու մաքուր զարմանալով, ամեն ու մարտեն դրակտնություն մը պետք է։

Մեզի առաջ ու երիտասարդ մտավորականներ պետք են։ Ձախն իր գլուխն կ'ուտի, ազգն՝ իր մտավորականներեն։ Ուտո՞նք են ցեղի մը գլուխը։

Արեւ մարմինը շատ ամեն ու շատ գործունյա ըլլալ, բայց երբ ուղեղը խախտուած է, այդ մարմինին շարժումը պիտի ըլլա միա՞յն հիմարական գործունէութիւն և անպատուղ հոգնութիւն։

Ահա թե ինչո՞ւ իրական պատանքները թողլով, հովերուն դեմ ու մենք մեզ դեմ կպայքարինք։ Ահա թե ինչո՞ւ փոխանակ հառաջադիմելու, խենթերու պես կեցած տեղերնուս վրա կդառնանք երեք հազար տարիե ի վեր...

Այո, մեր ցեղը տարօրինակօրեն կենսունակ ու աշխատող ցեղ մըն է։ Այո՞, մեր հնամենի նավը դեռ ջուրերուն վրա կծփա, դեռ չընկղմեցավ։ Բայց ինչ է պատճառը, որ երկրիս նավակները մեզ արդեն անցան, ու մենք Նոյեան նավին պես կծփանք դեռ, [illegible], բայց և [illegible] մը հասնելու անկարող...

Ատոր պատճառները շատ բազմ են, անշուշտ։ Բայց գլխավոր պատճառներեն մեկն ալ ա՞յն է, որ ցեղին գլուխը [illegible] մեր [illegible], [illegible], [illegible]։

[illegible]

[illegible]

Մեզի նոր [illegible] մը [illegible] նոր [illegible] մը։

[illegible]...

[illegible]

[illegible]

1904 Փետրվար 20-ին [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] մը, որ [illegible] էր։ [illegible]։

[illegible] մը։

[illegible] [illegible] գործունէութիւն մը [illegible] [illegible]։

Ո՛չ միայն զար մը սիրտ աղբիւ, այլ այդ զոյգ էր ամէնէն գործ սիրտ ըլլալ՝ Վոլթերի զաւկը... Ուստի հաւան այդ հանճարեղ միտքը Վոլթեր ինքն էր։

Կատարեալ կմախք մը։ Իր մանկութեան ամէնէն նիհար, ամէնէն հիւանդ, ամէնէն տկար մարդը։

Ու երեւակայել, որ երեսուն տարեկան ծաղիկ հասակին, ծաղիկ համաճարակ մը եթէ բոլորովին չմեռցուց զինքը, գոնէ վրայէն վերցուց գեղեցկութեան հետքն իսկ։

Ո՛ր երթամ, ո՛ր զիս բացատրեմ,
Եթէ դէմքիս վրայ ամէն տեսակի
Միթէ ամէն պատկառանք,
Կարելի՞ է սիրտ խորհիլ...

Իր մանրամասն նամակագրութեան քննական մանրամասն ուսումնասիրն է, որ Վոլթերը իսկ պիտի չկարենար ապաւինել ո՛չ մէկ տեղական բուժարանի մը տակ։ Բայց հիւանդը ամէն կիսախեղդ իր անհամբերութիւնն ... կենդանութեան։

— Երկու տարի երկու ամիս հիւանդ պառկեր էի,— կ'ըսէ,— Բժիշկներս ալ երկու տարուան էին կարծեր ու սխալած...

Այսպիսին փոխն ի փոխ հաջորդեցին կեղծաւորութիւնը, ծաղրաբանութիւնը, խելագարութիւնը։ Կենդանի կմախքին, տկարները կնախեն բերնին մէջ։ Հաղորդած մը ընդհանրապէս անկողին կ'ըսուէր, կ'երթար, կուգար զայն։ Բայց Վոլթեր, մինչ ժպտելով՝

— Քառասուն կան է՛ն նիհար հա՛...— կըսէր։

Հողացաւէն աւելի՛ զարհուրելի ուխտ մը երեսունհինգ տարի տարասփռելի կերպով տանջեց զայն՝ մելամաղձութիւնը։ Այնչափ որ յաւիտեանական ամէն անգամ տաժանքն էին զինքը բռնելու, արդարեւ իսկ տաք հաջողեց շատ աւելի վտանգաւոր ախտ մը, ասկետականութիւնը։

— Մարմնի պէս տարերս ասկեցայ պէս անհետանալ...

Հետո վրա հասաւ ծերութեան հիւանդութիւնը, անդամալուծութիւնը։ Ծնկներն կարծրացան, կը կապէին, բարակցան, բազկերակն սկսաւ անկանոն կերպով զարնելու, ոտքին սրունքն ու ոսկորները իրար կ'զարնուէին, և իրեն համար՝ անդամալուծութիւնը ու ժանտին կատարելը...

— Երբ մարդ իննի յաւէ նիհար է՝ ծերանալն է ապրելն ամէնանա ամենալ, բայց ես ունեցայ այդ ծերանալնեխնդիրները։

Եվ սակայն Վոլթեր պարզապէս հանդարտ մարդ մը չէր։ Իր անհանգիստ ու կատաղած կարծիքն սակ մի՛շտ եկեղեցական, կ'նայէր սիրտը, մի՛շտ խռովարար, մի՛շտ ժպտուն։ Ու ահա իր այդ հիւանդութեան մէջ իսկ իր կեանքը վերապատուեց մը։

— Եթէ ունենայի քսան տարի, եթէ ունենայի ձեզի արժանի մարմին մը, հարստութիւն մը ու սիրտ մը, բոլորն ալ ձեզի պիտի նուիրէի։ Բայց ամէն բան կորսնցուցի ու հազի՞վ թէ աչք մը ունիմ ձեզ տեսնելու, հոգի մը ձեզ հիանալու ու ձեռք մը ձեզի գրելու համար…

Յոգնատանջութեան տարիքներուն Վեռլէն դեռ չէր կորսնցուցած իր սրտին երիտասարդութիւնը…

Բայց իր գլխաւոր հիւանդութիւնը, այն, որ օրօրոցէն մինչև դագաղ ամէն օր տանջեց զինքը՝ սատանայի հիւանդութիւնն էր։ Կարելի է ըսել, որ միւս բոլոր հիւանդութիւնները միա՞յն իր մարմինը տանջեցին՝ առանց կարենալ իր հոգւոյն հասնելու, իսկ այս վերջինը ազդած էր իր ուղեղին, մտածելակերպին վրայ կ'ազդէր։

Վեռլէն՝ առանց սատանայի հիւանդութեան, սո՞ւ Վեռլէն մը պիտի ըլլար, ասիկա՞ չափազանց, ասիկա՞ փաստ, ասիկա՞ ատալածային Վեռլէն մը։ Մինչդեռ հիմա որքան ալ բարձրանար, կ'զգար, որ մէկ ոտքը հողին էր, եթէ մէկ ձեռքով հրեշտակի մ' թեւ բռնէր, գիտէր, որ միւսովը սատանա մ'է բռնած կենալքին համ…

Անկարելի է բժիշկ ըլլալ ու իր չկուն ու խոյթող, զուարթ ու կծու, անուշ ու զուտ լեզուին տակ ինքնայն չզուշակել սատանայի քերթութիւնը մը։

Ճաշակեցէք և տեսէք այս հատկանշական քառեակը.

Ձիւնն էր կոյս քնքնյշուս մէջ
Ու սիրտերու համբոյրները.
Մէկ ոտքս միշտ դագաղին մէջ՝
Միւսով ալ պարէի…

Համբոյսլիր նաև (չեմ համարձակիր ըսելու ճաշակեցէք) իր Փիլիսոփայական Բանաստեղծէն փրցված այս պատառը.

— Երբ հանրապետութիւն մը ջուրի մ'անկէ խնդրելու, նախ տեսէք, թէ իր փորն ալ սա՞ է։ Մեր նկարագիրն ու հոգին մեր աղքատութեան կը խօսին…

Արդեն չէ՞ որ Մոնթէնը իմաստակներն ալ այդ անօրէն կանոնաւոր զարմացութեան մէջ կատարեալ մարդկային ամենէ՞ն իրական երջանկութիւնը։

Հարկ կա ըսելու, որ Վեռլէն այդ եռանդին երջանկութեանն ալ զրկված էր։

Գիւղիս պատմարանը կ'աւելանա, թէ եկեղեցի Լուիս Բուռնանն ասկիզբան փորձառութ ընել. «Եղիա իր մարմնին հերոս կայ՝ կատարելը ջուր ներածելով իմ'ն, ուրիշ ատաղձութիւնը կայանանէն, որ սատանային ավելորդ սևությունը զատուրս զանէ։»

Գիւղիս չեմ գիտեր, բայց Վեռլէն անմահացաւ այդ ժամը…

Երեւակայեցէք, որ ամիսը ամէն յաճախական կ'ընդունէր ու տասներկու փոխվեցաւ։

Երբ Պրուսիոյ Թագաւորը Ֆրեդերիկ Մեծ՝ իր հանճարին վրայ զմայլելով, զայն իր պալատը պահել ուզեց,

— Ինձմէ խնդրէ ի՛նչ որ կ'ուզես,— հարցուց։

— Կ'ուզեմ միմիայն անկողին մը, գրիչ մը ու Պրուսիոյ Թագաւորը...— պատասխանեց Վոլթերը։

Ու տարիներ ետքը երբ հոյլերը վերադառնալով, դարձուց ընդհանրական ազգը յանդգնութեամբ կինդրիս իրեն.

— Երկու գերմանացիներս բաժնած են ամբողջ Եւրոպան յանձնել...— կ'ըսէր Մեծ Թագաւորը։

Այս պայմաններուն մէջ դիւրին է հասկնալ, թէ ի՛նչ աստուածացութեան տակ կ'աշխատէր.

— Դրամ առնելու երկու ձեռքով փորձ կ'ընէր ու հետը գրիչը...

Դժուար չէ նաև կռահել, որ համառօտ իր հաւիտենական բնիծրագին, իր կեանքը հեռո՞ւ էր փառքէ բլլալն.

— Ամբողջ կեանքս եա մեռա...— կ'ըսէ անդ մը։

Եվ սակայն իր բոլոր ժամանակակիցները մեռան, զինքը պալատանոց բարեկամները մեռան, զինքը զարմանող թշնամիները մեռան ու ինք դեռ կ'ապրէր ու կ'աշխատէր։ Յաթանասուն հասակը զինքը դեռ չհաղթեցուցին իր գրիչը։ Ութսուն տարեկանին «Իրէնէ» ողբերգութիւնը գրեց երկու օրվան մէջ։ Երկու տարի ետք Իրէնէի ներկայացումն հաղթեց...

Ի՞նչ մեծական գաղտնիք մ'ունէր արդեօք այս արտակարգ մարդը, որ ինքն իր թշնին ըլլալը կ'հաւատարմացն ամէնուն։

— Պահպանեցէք ձեր առողջութիւնը,— կ'ըսէր բարեկամի մը,— ան աւելի ձեռն կախուած ուժը, քան աշխարհի բոլոր թշնամիներէն։ Չափաւոր եղէ՛ք։

Ահա իր մեծ պատգամը։

Զարմանալի է գիտել, որ այդ երկարամեայ կեանքի ընթացքին մէջ, Վոլթեր նոյնի՞սկ Թագաւորներու սեղանին վրայ երբեք չէր չըներ իր գինւոյ կերակուրներուն։ Կաթ, հաւկիթ, թէյ, զնդարեղէնի մասեր, բրինձ ու պտուղ մը աշխարհի մէջ. ահա զայց մը ապրելու իր ճաշացուցակը։

Ան քիչ կ'ուտէր, բայց շատ կ'աշխատէր։ Մեկերուները իր մեծ մարմնաւոր ավրեն էր, բայց երբ տեսաւ, որ իր ընդունակութեան կ'ավելցնէր ասպետ ու զարգացուց։

Ու այս չափաւորութեամբ՝ Միտը մէջ մինչև ծերագառութիւն առողջութիւնը կ'երթար...

Քիչ մը վեր իր ազնուութեամբ հիւսեցինք։ Բայց Վոլթեր իր մաստա-

վրայ գեղեցկութիւններ ունէր՝ ճարտարութիւններ։ Իր փոխ մարմնին վրայ կուտակած շնորհ մը, սրբութիւն մը, լոյս մը կար միշտ։ Լոգանքն ամէն օր անպակաս էր։ Եւ իր անձին, հագուստին, սենեակին ծայրաճեղ անթերութիւնը կատարեալ կրօնք մը, սրբազնութիւն մը, պաշտամունք մը եղած էր իրեն համար։

Իր հիւանդութիւնները մոռնալու համար իբրև միակ դարման՝ աշխատութիւն կ'ընէր։ Օրական տասներկուքէն քանի ժամ կգրէր ու կկարդար՝ իր ցաւերուն վրայ խորհելու ժամանակ չունենալու համար…

Գրասենեակին մէջ հինգ սեղան ունէր՝ հինգ երկերու համար։ Հազիւ թէ մէկ գրքին վրայ յոգնած, միւսին վրայ կ'իյնար… Հանգչելու համար։

Բայց այդ ան՛ալ ուղեղային կեանքը չասանց սլաք սպառեր իր կեանքը, մեծ մարմնային աշխատութիւններով ան չդիմանար ներդաշնակել իր գաղափարութիւնը։ Պարտիզպանութիւն, ատաղձագործութիւն, ծաղկամշակութիւն, ամէն օր կ'զբաղեցնէին իր ամէնը։

Նա ընկերակցութեան դադարները պարտէզներուն մէջ կ'անցնէր։ Ինչ բան ամէնի ճանկած, բան սաստ քանի մը, որ ո՛չ միտք կմաշեցնէ, ո՛չ միտք կ'նսեմացնէ, հոգի մը ալ կ'տայր ու ոստանք մը ալ կ'ուտէ։

Վարժէր իր անձին օրինակով մեզ բոլորս կուտա, որ մարդ կրնայ աշխատաւոր ըլլալ, կրնայ բոլոր հիւանդութիւններու մաղձն անցնիլ և ապրիլ, ստեղծել, երջանկանալ ու երջանկացնել…

Չափաւորութիւն, մաքրութիւն, աշխատութիւն. ահա այն պարզ ու հաստատուն հիմունքները, որոնց վրայ ամէ՛ն մարդ ամրօրէն կրնայ նստիլ։

Այդ հիմունքներուն վրայ կանգնած էր Վարժէր իր փոխ հասակին ամբողջ բարձրութեամբը։ Բայց իր հնարանք չափաստանը անհուսան քլալան՝ վարքերտն վայրկեան չկրնալու համար մէջքին փաթթած էր պարաններին էն ամեայր, Արմենքա Վանիր…

Այո՛, ո՛վ որ Վրանքին հանդարտ ունի՝ երկիրին բռնելու յետ մ'ունի։ Ո՛վ որ Համեստութեան հոգին ու Երջանկութեան սերն ունի, ան իր ոտքերուն վրայ երկու ինկեր ունի, ան հոգին չի փախչիր…

Այսպէ՛ս ապրեցաւ Վարժէր, այսպէ՛ս ապրեցան բոլոր ամէնը անհատականութիւնները։ Սիամանթօ, Զօհրապ, Վարուժան, Խաժակ, Մեծ-Աղէքսի, Շահրիկեան, Սևակ, Ռուբէն, Դաշնակ, Կոմիտաս, Լեւոն, Երուխան, Տէրէտեան, Ճէբէճեան, Բարսեղ հոգեհատ անցնող կեանքի մը, վար մը քաջալան են։

Այդպէս ինչպէ՞ս բաղդատել այն օրերը, որ սովորական կեան-

գիրան մ, ...Եր հիւան տարիքին ելոնելէ, Մինչև հանձնարարութեան մի-
ջնորդ հակառակ իրենց տխուր տաղտուկին, յաթանաւոր տարին
ալ կ'անցնի. «Ի՞րարաւ» բաշխումի հողը, մեկ դարն ալ անցաւ...

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԶՐՈՅՑԸ

Հանդիպած տղային աչուկներին հարցուց. Թե որո՞նք են մարդկա-
յին դրդապատճառները. Առանց տարիքի խորութեան նո՛յն պատասխանը
պիտի ընդունիս.

— Տնտեսական, հասարակական, քաղաքական, կրթական, ընտանեկան...

Եվ ասկայն ամեն մարդ գիտէ, թե ասոնց դրդապատճառ մ'ալ կա՞ն վե-
ցերորդը, այն, որուն մասին չի խօսվեր և որ աշխարհն կ'ընտրավարէ.

Դպրոցները կըսեն. եթ անոնք անպատրաստ էր Աստուածն կարենալ
խօսելու համար՝ իր արտաքին հարմար անուն մը տալու և հանձնարա-
կարին կոչենք զայն սէրն:

Բոլոր քաղաքակրթութիւններուն ու հասարակութիւններուն ամեն կարեւոր է սեր
Իրա՞ն կախուած ամէ, որ երջանիկ կամ Թշվառ, առողջ կամ ախտաւոր մարդ-
կութիւն մը մեր.

Կյանքի բոլոր հարցերուն մեջ ամենեն տաղտին է սեռական հարցը.
Բնագետներն ու ընկերաբանները իրամանայինն կը կենեն. Թե է՛ն գըլ-
խաւոր խնդիրն է սեր.

Բայց ի՞նչ կ'ընենք մենք, ընտանիքի հայրեր.

Կթողունք, որ տղան ինքնիրենք լուծէ այդ կնճռոտ հանգոյցը. Ու
մեր կողմէ կրամադրենք միայն իր մեջ ներմուծելով զգլխարի ու
անօթևանութեան գաղափարը. Անտային ազատութիւնը իրեն անճրա-
ժեշտութիւն և իրեն արուեստ կնկատենք.

Մտածայն որ մի պիտի զա՞ անխուսափելի՜ օրը, երբ մեր շրթնեք
փողոցին տղաները պիտի քանեն, ու որդո՛ն հօրը հերթով...

Վա՞յ այն տանն այդ տղան...

Ծնողքին զգալոյի լուսնյանը, ընկերներուն սերապաշտ մեղադր-
րութիւնը իրար միանալով՝ երեխան հրեշտակը ալասխան իրեն պիտի
վերածեն.

Ձեմ համարձակիր նկարագրելու, Թե այնպիսի տղուն մը մեջ, երբ
սրտաներին չզային զրութիւնը գետ հարիւ կայծակնոտվելու վրա եղող
հուրը, ամենանե՜րը. զրութիւն մըն է, ի՞նչ ահավոր ավերներ կգործեն
այդ անձերը ու անմեղուն յղացումները.

Անոնցմէ փառքը միայն մարմնական չէ, այլ հոգեկան։ Ո՛չ թէ միայն իրենց ֆիզիքական առողջութիւնը կ'ամբարեն անոնք, այլ նաեւ իրենց բարոյական առողջութիւնը, իրենց նկարագիրը, իրենց զուարթութիւնը, իրենց ազատութիւնը։

Այսպէս, երիտասարդ մը, որ գաղութին կ'երթէ, թռչուն մըն է, որ իր բոյնը կորսնցուցած է եւ որուն բոլոր թեւերը փրթած են։ Եթէ դեռ միակ թեւիկ մը ունի, ան ալ առաջին ցնցումին պիտի փրցնէ, այնպէս որ վերջին կոճ մը միայն պիտի մնայ իր ապագայ կեանքին...

Ուրեմն, ինչո՞ւ չէ, այդ օգնող պատանին, որ ո՛չ մէկ առողջապահիկ կանխազգուշութեամբ չկրցինք, վարը, տիրելու խարկանքով, համբոյրի մը փոխարէն պիտի տանի ախտերուն է՛ն սոսկալիները եւ զարմանալու խարկանքով, կրկնօրէն պիտի զգայ այն տխրագին ջայլարանքներուն, որ բժշկութիւնը պատճառեց...

Ահա թէ ի՛նչպէս, աւելի եւ մեղքի պատրուակով, թոյնի ազդեցիկ մը կպարծենքներ այն դպրոցները, որ ամենէն իրական երջանկութեան զարգացն է՛ Ընտանեկան կեանքի մեղք նուիրուած։

Զգուշութի՞ւն։ Զառաջացնենք, հաւատարիմ, շփոթեցնենք զայն, ամենակալ դպրոցարանը։

Կենդանական աշխարհին մէջ քանի՞ բաներ կան, որ մի՛այն այդ դպրոցարանով ու մի՛այն այդ դպրոցարանին համար կ'ապրին։

Ո՛վ չի ճանչնար էֆեմեր թիթեռնիկը, այն չնաշխարհիկ թիթեռնիկը, որ ամառ գիշերներ կուգայ ձեր լապտերին շուրջ բացփակելու իր թեւերը։ Ան կ'ապրի ամենէն կարճատեւ ու ամենէն գեղեցիկ կեանքով, որ կարելի բլլայ երեւակայել։ Ճաշակելիք չունի, չի կրնար ուտել, բանի մը համեն պիտի մեռնի, բայց պիտի մեռնի ամենէն բնական, ամենէն խաղաղ մահով, առանց ծերանալու, ա՛ռանց հիւանդանալու, ա՛ռանց ցաւելու... Երջանի՜կ թիթեռնիկ, ստամոքս պէտք չունի, որովհետեւ ատամներ չունի, կեանքի հոգ չունի, որովհետեւ իր օրերը համրուած են։ Իր միակ գործածը սէրն է, ան պիտի բարձրանայ եթերին մէջ, իրեն պէս վայրամեծոյի թիթեռնիկ մ'ալ պիտի գտնէ։ Ու պիտի սիրէ, ու պիտի մեռնի իրեն նուիրուելով... Ան պիտի խրախճանքէն քաղաքներին երազը, «ծնիլ, սիրել, մեռնիլ...»

Իրեն համար չէ ճաշխարհին սէրը, այն սէրը, որ ահոյլու մաշկերու նպաստ է, եւ որ այլասերած մարդկութեան մը միայն կրնար հնարել։

Հագար դարերու բարդասերթութեամբ մը Ընութեանն հնարած մարդկային սրտին մէջ անցած սէրը, թէ ինչպէս եօթ ծաղիկներով կըցնելի ան։

«Ին թշնամի ողերին մէջ թողէք, որ սէրը թաւաչոր ժամ աշխատի,

ու ահա թե ինչ պիտի գտնեք հոն,— կ՚ըսէ Սթանտալ։— Զմեռնային տե-րևաթափ ճյուղ մը կնետեն Սալցպուրգի աղահանքի մը մեջ և երբ քանի մը ամիս հետո զայն դուրս կքաշեն, այնպիսի պայծառ բյուրեղներով ծածկված է, ագամանդներու այնպիսի անհունություն մը պճնած է ամե-նափոքր ոստերն անգամ, որ անկարելի է ճանչնալ նախկին ճյուղը...»

«Երևակայությո՞ւնն»,— պիտի ըսեն Ազատ Խոհքի երկու սիրահար-ները, որ Բնության ձայնին հետևին ու պիտի տեսնեք, թե ինչ գեղեցիկ խրախճանություն է այդ երևակայության կարծվածը։

Հոգվույն և մարմնին այնքան սերտ ու փոխադարձ ազդեցությունը մարդկային ուրիշ ոչ մեկ գործունեության ատեն կարելի է տեսնել։

Միսին մեջ այնպես մը կփոթորկի հոգին, որ ոսկորներուն ամենեն անշարժ բջիջներն անգամ վայրկյան մը իրենց ապրիլը կզգան։

Արուն ու էգը, սերմ ու սեռը, մարմինն ու հոգին իրար խառնվելով միանգամայն Տիեզերքին ու Աստուծույն կհասնին։

Մարդկային ո՛չ մեկ զգայարանք, կենդանական ո՛չ մեկ գործողու-թյուն, բնախոսական ո՛չ մեկ երևույթ այնքան խորհրդավոր է։

Այդ գերագույն վայրկյանին, է՛ն սև մարդը արշալույսներ հրդեհե-լու ընդունակ հրաշեկ հոգի մը կ՚ըլլա։ է՛ն ստոր մարդը կհավաքե ինչ որ կա իր մեջ լավագույն՝ կուսական կաղապարի մը մեջ նետելու հա-մար զանոնք։

— Վայրկենական ցնցո՞ւմ մը...— կ՚ըսէ Մարք Օրել։

Բայց այդ մեկ ցնցումը անհունններ կդղրդացնե ու հավիտյանները կրկնավորե...

Այսպես է սերը, մաքուր, առողջ, բնական սերը։

Իմաստությո՞ւն է, թե հիմարություն, չեմ գիտեր։ Գիտեմ միայն, որ մարդկային ամենաբարձր արտահայտությունն է ան։ Անո՛վ է, որ Աստված մեր մեջ կհայտնվի։ Աստված սեր է։

Պատրաստենք մեր զավակները այդ մեծ օրվան համար։ Ու սոր-վեցնենք իրենց Վերածնունդի առաջին օրենքը։

Առողջ սեր, առողջ սեր:

Բանկալթի

ՄՆԽԵԼԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿԸ

Անծանոթուհիի մը նամակին, կխնդրեմ, բարի՛ Տոքթյոր, ներողա-միտ եղեք։

Ու հավատացեք, որ եթե այսքիս աղջկան մահվան սառուցությունը չըլ-

լար, երբե՞ք, երբե՞ք պիտի չկրնայի, պիտի չհամարձակէի բառ մ՚ան-գամ գրելու։

Բայց ինծի կ՚ըսէի, թէ ձեզի գրելով, հակառակ որ անծանօթ մըն եմ ձեզ, ինծ մաս մը պիտի առնէք ու իմ որբնակս տարիներէս աղջիկներուս սրտին պիտի հասնի։

Կ՚ուզե՞ք ով ըլլալս գիտնալ, Տօքթյոր։

Ես փոքրիկ դերձակ Տիկին մըն եմ. հայր մը ու գրեթէ որբնոցի մը արդէն. Վիճակ մը և մեռ սրին դիակ մը…

Ժամանակ մը կար, սակայն, երբ ես ալ զուարթ ու կայտառ աղջիկ մըն էի։ Կուսական չըթներուս վրայ ճերմակ ժպիտը կը դողդողար նարըն-ջենիի ծաղիկներու պէս։

Ժամանակ մը կար, երբ արյունս ողերից թռչունի մը պէս կ՚ծփար ու կ՚իննումներ սիրտս։ Երիտասարդութեան, գեղեցկութեան, խանդի ամբողջ հպարտութիւնն ունէի իմ անձիս վրայ։

Ժամանակ մը կար, երբ թիթեռնի պէս ազատ էի, լոյսի պէս զուարթ ու Աստուծոյ պէս ամենակարող կը կարծէի ըլլալ…

Այդ ժամանակը, կարծես թէ դարեր անցեր են վրայէն, մինչ հազիւ տարի մը առաջ էր։

Այս մէկ տարուան մէջ մարդիկ ժամանակ գտան զիս ամուսնաց-նելու, արգանդս երկու զաւակ վիժեցնելու, հագիս դժոխքի վերածելու, մարմինս՝ դիակի…

Ճիշդ է, որ ամուսնութենէս առաջ արդէն ես կ՚զգայի, գիտէի, որ տկար էի։ Ոտքերս կ՚ուռէին, ախորժակս կ՚դադրէր, ձայնս կ՚խզուէր, գոյնս կ՚նետէի։ Աւելի սրտիս ուժովը կ՚ապրէի, քան թէ մարմինիս ուժովը…

Ա՜խ, Տօքթյոր, եթէ գիտնայք, որ հոգիս ի՜նչ չհանէր կան անհնա-հնարին աղջկան մը խեղ սրտին մէջ, այն ատեն միայն պիտի հասկնայք, թէ շլացի պէս նրճարդած կայծերը դեռ ինչո՞վ կ՚ապրին…

Սակայն օր մը եղբայրներուն մարդ մը եկաւ, որ ո՛չ տեսած, ո՛չ լսած էի և որ ամբողջ հոգիներս փչցուց, սրտիկս չորցուց։

Նախ ծնողքս տարտամօրէն ըսին, որ մեզի հետաքրքիր ազգական մըն է անի։ Բայց հետո, այդ հետաքրքիր ազգականութիւնը աւելի մտերմ-ցնելու խօսքեր եղան։ Պառաւ մամիկ մը, որ այս անգամ հրաւիրուեր էր՝

— Ձեր աղջիկը կ՚կինեկին է,— ըսաւ.— կ՚ըլլի՞ ըսեր, որ աղեկնա…

Բայց ես գաղտնաբար բժիշկի մը ալ գացի ինքս. աղաչեցի, լացի, որ ճշմարտութիւնն ըսէ ինծի։

— Աղջի՛կս,— ըսաւ բժիշկը, դեռ իր բառերը ականջիս մէջ են՝ մահվան վճիռի մը պէս ծանր.— աղջի՛կս, դուն դեռ թոքախտաւոր չես,

բայց եթէ ամառնանոց, սիրտ թարախաշտաւորելու ու եթէ գաւակ մը բերէր, սիրտ մնայիր...

Բայց Եգիպտոսի մէջ հաստատուած մեր ազգականը կ'երեւի թէ անմիջական պետք ունի եղեր իմ բերելիք դրամական իր ծնողաց վաճառականութեանը փրկելու համար։

Ինծի պէս նիհար, փոքր, անպայման էակ մը, ուտ՞նց կանխագուշակեան պատկերի մը, ուտ՞նց բժշկական ծառայութեան մը (դեռ 16 տարու էի այն ատենը) համայնքին ողջոտ ու հնամեծ մարդուն մը ձեռքը, որ ուսումն ընեւ ինձնով։

Ու ան գրաւ ինձ այն միակ բանը, որ կրնար ընել...

Դեռ համիլ նոր հասո էի, դեռ համիլ մեզպաշտութիւն էի մանր. ի՞նչ ան մեղրաչունի, Աստուա՞ծ... երբ աղջին ոչա ցցոյ մայրական գուրգուրանքները։

Բայց նեհարութեան ո՞րքան շատցած ու աղբիւր ո՞րքան բերդով, ո՞րքան մանկական եղա ու ուղղակի, որ սարսափած՝ աքսորուած աղջիկներս խլել ասոնցի հայրենիքի գաւառը...

Անոր վրա ո՞րքան անմարդուն, ո՞րքան անտեղ եղա, որ հազար մանր մը պէս անկարող էի կանգուն մնալու։

Ի՞նչ սիրտ բանը աղաչեմ, եթէ գիտնար, որ այդպիսի պայմաններու մէջ, ուր անկողնին գամուած էի կիսամեռ, կիսակենդանի, ամուսինս երկրորդ զաւակ մըն ալ կանէր ինձ, երկրորդ համբոյրին զաւակը...

Ու նոր հուսահատութիւն, ու նոր ճիչեր, ու նոր վիշտ, ու նոր արցունաթաթաւում։

Միայն թէ այս անգամ արցունք բերնին ալ կուլար...

Ճարահատ, դեռ մինչեւ հոս բերին, գիւղերական օտարուն մէջ սանիտարուհիան մը գրին՝ եթէ ոչ բանալի, գոնէ խնիթներս չլռելու համար...

Ու ես հոս, միամիտի, յուզարար չանկցող կանխերի մը պէս, որն օր. կաթիլ կաթիլ կհանուիմ...

Կմեռնիմ, բարի Տոքթոր, ու կ'ուզեմ ապրիլ։

Սիրտս, դեռ տասներկու տարու է, սիրտս, դեռ չէ վայելած մայրական ու ամուսնական մաճկան։

Կ'ուզեմ ապրի՞լ, Կ'ուզեմ ապրի՞լ, յիշելով, որ կեանքը լիքն է հրաշալիքներով ու գեղեցկութիւններով։ Կ'ուզեմ ապրի՞լ, յիշելով, որ ամէն բաղձալիքս կեցուին ու չարիքը, համաձայնութեան ու ջահամոլութեան կցցուին գիտակցո։

Կ'ուզեմ ապրի՞լ ու կցցամ, թէ կմեռնիմ։

Իմ մանր օրերուս ո՞րքան ուժ ի գործ դրած եմ, Տոքթո՛ր, հոգիս մարմնիս մեջ պահելու համար, մանավանդ որ կույր հավատացող մըն ալ չեմ անդիի կյանքին, այնքա՜ն անգամ բռունցքներս սեղմելով կռվեր եմ՝ «պիտի չմեռնիմ, պիտի չմեռնիմ» կրկնելով…

Բայց կտեսնեմ, որ զո՞ւր է։ Այս անիծված հիվանդության չարչանքը այնքան երկար է, որ մարդ ակամա կհուսահատի։

Սիրտս ապրելու համար հույսի մը պետք ունի, ինչպես կանթեղը՝ յուղի։

Հույսի բառ մըն ալ ինծի՛ գրեցեք, բարի՛ Տոքթյոր։ Ու շուտով գրեցեք։ Կվախնամ, որ ա՛լ օրերս համրված ըլլան։

Եթե դարման մը չունիք հոգեվարք մը ապրեցնելու, գոնե հույսը տվեք, թե հիշատակս պիտի ապրի։

Երբոր մեռնիմ, պիտի ըսեք, խոստացե՞ք ինծի, պիտի ըսեք աղջիկներուն ու մայրերուն, թե Արմենն ինչե՞ն մեռավ։ Իմ անունս Արմեն է։

Հ. Գ. Վերի նամակը գրած օրես ի վեր երկու ամիսներ անցան ու դեռ չէի համարձակեր զայն թղթատարին հանձնելու։ Բայց այսօր մահվան արագությունը համարձակություն կուտա ինծի։

Այսօր իմ տարեդարձս է, վերջին տարեդարձս։ Այսօր իմ անմեղության տասնըութը տարիները կթաղեմ ճերմակ վարդերու պես։

Բախտի քմահաճույքով ալ, այս գիշեր, վարը, մեր պանդոկին մեջ երեկույթ մը սարքված է, կարծես հատկապես ինծի համար։

Բժիշկները զիս բացարձակ անշարժության դատապարտեցին։ Բայց անդիմադրելի ցանկություն մը ունիմ աչքերս երջանիկ պատկերներով լեցնելու՝ վերջնականապես փակելե առաջ։ Կուզեմ տեսնել ուրախ զույգեր, լուսավոր սրահներ, ծաղկուն տիկիններ…

Բայց հազիվ թե անկողնես վար նետված, արտակարգ ստվեր մը, հանկարծակի հուզում մը կուրծքս կսեղմե։ Բերնիս մեջ տաք հեղուկ մը, արյունի համ մը կա…

Մարմինս փուշ-փուշ, ծունկերս կտրված, հազի՜վ ուժը կ'ունենամ մինչև հայելիիս առջևը վազելով բերանս բանալու… մորթված աղավնիի արյունաթաթախ բերան մը…

Սարսափահար անկողին կնետվիմ։ Կուզեմ քնանալ, մեռնիլ, չտեսնել, չզգալ։

Բայց աչքերս չեն զատվիր վարի դահլիճներեն, պարին ճեպընթաց օրորող երաժշտության մը հերը կհասնի… Սարսափի երգը…

Այս վայրկյանիս երեկույթին մեջ կպարեն, կ'ուրախանան, կսիրեն…

Ես անկողնիս մէջ կծկուած, խղդուկ-խղդուկ կուլամ, կարմիր կու-լամ, արիւն կուլամ...

Կ՚ուզեմ ապրի՜լ, Կ՚ուզեմ ապրի՜լ, Տոքթո՜ր...

ՈՒՐԱԽ ՄԱՐԴԸ

Շատեր տեսայ, շատեր տեսայ արտասահմանի սրճարաններուն մէջ, բայց այս մէկին նման հատ մըն ալ չեմ կարծեր, որ գտնուի։

Առաջին անգամէն արդէն ամբողջ ուշադրութիւնս իր վրայ խտա-ցուց։ Լա Փէ զարեջրատան մէջ նստեր էի գիշեր մը։ Երաժշտութեան, ծուխի ու բաժակներու ծովուն վրայ ծփացող նայուածքս հանկարծ, հար-յուրաւոր գլուխներու մէջէն, իր գլուխին վրայ կանգ առաւ։

Զոյգ մը խոժոռ պեխերու տակէն պահուըտած ճերմկոտիկ ու բարա-կուկ գլուխ մը... երկու սպառնական նիզակներու տակէն ապաստանած հիւանդագին Սուլթանի մը պէս հալումաշ։

Գաւաթ մը զարեջուրի առջեւ ժամերով նստեցաւ։ Նստեցաւ մի՜ս-մինակ, չիփ-չինակ, փայտ կլլած մարդու մը պէս։ Պեխին մէ՛կ մազը, ձեռքին մէ՛կ մատը տեղէն չերերաց։ Իր գաւաթ մը զարեջուրին մէջ նայեցաւ, նայեցաւ, նայեցաւ, ծովերուն խորութիւնը հաշւող մարդու մը պէս։ Եւ հետո, առա՛նց կաթիլ մ՚անգամ առնելու իր շրթներուն (թերեւս իր պեխերուն գինովական շուքը չաւլելու համար), ելաւ գնաց։

Եթէ այսքանն արդէն չի՞ զարմացներ քեզ, պատճառն այն է, որ դուք ձե՞ր աչքով չտեսաք զինքը։ Ամէն պարագային ես այդ գիշեր այդ մարդէն բոլորովին մագնիսացայ։ Անիկա հեռուէն ծծան թուղթի մը պէս քաշեց, ծծեց իմ աչքերուս ամբողջ ուշադրութիւնը՝ առա՛նց որ ինք անգամ մը իմ կողմս նայէր։

Միւս գիշեր քիչ մը աւելի կանուխ գացի նոյն զարեջրատունը։ Նոյն մարդը նորէն հոն էր, նոյն աթոռին վրայ նստած ու նոյն խոժոռ պեխերուն տակէն ապաստանած։ Նորէն իր բաժակ մը զարեջուրին նայե-ցաւ, նայեցաւ, նայեցաւ։ Եւ հետո, երբոր բոլոր պղպջակները մէկիկ մէկիկ փշրուեցան ու մեռան և երբ բաժակին պաղ-պաղ քրտինքները ցամքեցան ու հալեցան, նոր բաժակ մըն ալ ապսպրեց, նայեցաւ, նայեցաւ, նայեցաւ ու ելաւ գնաց։

Միւս օր ու միւս օրերը աւելի ու աւելի կանուխ գացի հոն, աւելի մօտէն նստելու համար այս հիւանդոտ սփինքսին։ Բայց միշտ նոյն բանը միայն տեսայ։

Իր որոշ ժամուն զարեջրատունէն ներս կը մտնէր, գլուխն ու պատու-

հանին մէջի դղրդալից համաձայնութիւն մը կ'ընտրէր՝ ուր հառաչ-ներուն չենթարկուելու համար, ատամներն սեղմած մը կրտտէր հոն ու... լը՞խել... ափերին վրա կեռանէր աղջրակ մը ոսկորի պես։

Վերադարձին քնով չէր գտներ կանաչին, թերեւս իր նստատեղին ոսկորները չցավցնելու համար։ Բայց ինչո՞ւ իր գլխարկն ալ չէր հաներ քնով ու ինչո՞ւ մանաւանդ այս հաստ կաշիէ ձեռնոցները այս ամառ օրերուն... Անոնք այնպէս անխախտ կերպով փակցված, կանչված էին իր ձեռքերուն վրա, որ կարծես ա՞լ իր մարդակազմութեան մաս կկազմէին։ Ինչո՞ւ քնով չէր հաներ զանոնք։ բարո՞տ էր արդյոք...

Այդպէս կնստէր ան մի՛ս-մինակ, չի՛փ-չինակ, բացարձակօրէն անշարժ. երբեմն-երբեմն ջղային ալք մը թիթեղով իր աջէն դարեկաբնոր։ Ու հետո, առանց ժամադրութը հանելու, բայց մէջտ ու ճիշդ նույն վայրկյանին, կարծես զսպանակի մը մղելով, կ'ելլէր կ'երթար։

Հետաքրքրութեանս երթալով աճեցաւ այդ խորհրդաւոր ձեռնոցներուն, գլխարկին ու դարեգօրծներուն շուրջ, որ ալ մը օրական ալի անդադառ գիշերն իրեն քով երթալ ու որևէ պատրվակով մը հետը խօսիլ։

Սակայն այդ գիշերն իսկ, այդ զարմանալի մարդը, կարծես թէ գուշակելով իմ որոշումս, դարեգրատան առջ չեկաւ։ Ու այնպէս շաբաթ մը, երկու շաբաթ, երեք շաբաթ անցան։ Մտածեցի, թե անշուշտ ուսանողական ճամփորդ մըն էր ան, որ մեկնեցաւ մեր քաղաքէն՝ քիչ մըն ալ ուրիշ տեղ ապացուցելու համար իր գլխարկային դարեգօրծները։

Բայց ոչ, ոչ մը, ընտ՛վ չարացած մեկ վայրկյանէս (բժշկութիւն մեջ երբեմն կզատանի՞ն այս անակնկալներ) զիս հրավիրեցին մասնավոր զարմանատան մը՝ հայ հիվանդի մը համար։ Ու ի՞նչ մեծ եղավ զարմանքս, երբ ինքզինքս հանկարծ դեմ գտայ զառ այն կինդանի ափիներին հետ... Վե՞րջապէս պիտի կարենայի մոտեն զննել այս վաղրին դրսերը...

Վարդին դը՞վար։ Գիտակ չանէր հիման, ու վեց թեղ մարմէ՝ իր շրթերն, ականջներն ու թևերուն տակէն երկնցնելով բերելը, դարձուցեր, փակցուցեր էր ճակատին շատ կողմը ու այդպէս բարակ կեղտոտ մը ձևացուցեր էր, որուն տակէն գեղինեն կանաչի զարնող դանձ մը գո՞ւնի կշռանար իր անհնարաւոր ու սոսկալի գծագրութիւնը...

Մինչեւ հիմա այս մարդը հետաքրքրութեանս կշռալեր միայն, իսկ հիմա մեկնեն ի մեկ գութս շարժեց։

Երեսունըհինգին մասերը երիտասարդ մըն էր ան, բայց յոթնասունէդ պառավի մը պես հնված. Սիր այս ալ այդ ձեռքութիւն դրսաժամը հազրացի իրեն։

— Տասը տարին ի վեր անօթի եմ...— ըսաւ։

Ու հետո չորցած բերան մը բանալով.

— Անօթութեանը հոգս չէ, բայց ծարաւէս կմեռնիմ...— աւելցուց։

Պոլսեցի ընտանիքի մը միակ զաւակն էր ան։ Իր ծնողքը հարուստ էին, շատ հարուստ, չափազանց հարուստ։ Տղան բանդերհինգին մասերը ազգիներու խանդավառ մ'ունեցաւ, որ տասը տարին ի վեր կուներ ան։ Իրեն օրապահիկը չանելու համար աշխատելու ստիպված մեկը ըլլար, անէ խղճմտիտ բժիշկ մը բարեկան պետք ըլլար մաքրելու այդ հիւանդութիւնը։ Բայց հարուստ էին ու չգիտցան, որ բժիշկները դառնա-լով՝ չարիքը կըպարմապատկեին...

Ըմանք հանգանքը ստամոքսին գրան։ Մյուսները ազգինները զա-տապարտեցին, ավելի վարպետներ չափիներեն անուններ մը մոլաւորցին։ Ու յուրաքանչյուրն ալ իր գեղը գովեց, իր արշեւները դրավ մնացեալներուն վրա։

Երբ հինգ-տասը գիտնականներ այսպես իրար հրմշտկելով ինկան մինչև այն ատեն մտավախութեան ու ազատութեան մեջ զարգացող ստամոքսի մը վրա, հետևանքն այն եղավ, որ այդ համեստ գործարանը, հանկարծ ընմին առաջին գիտականութեան հրավերելով, նախ չմարսեցաւ, չփաթեցավ, հետո չխացավ, չորացավ, իր կարևորութեանը չափազան-ցեց, խառնակման ու զայրացկոտ եղավ։

Այդ չմարսած ու սանձակոտոր ստամոքսը գոհելու համար գեղ չմնաց, ծոմապահութեան չմնաց, որ չփորձեին... Անոնցներուն բանակը այնքան բեկցուցեր, այնքան բիշցուցեր էին, որ ստամոքսը երթալով խորշեր կերեր, հաշեր, մաշեր էր ու ազգիները քարացե՞ր, քարաց-ցե՞ր էին, երախայի աղիքներու պես։

Ինքն երիտասարդը, տասը տարի համբերեց վերջ այս տաժանակիր անմշակութեան, մա՞ր ալ առնելով, ինքզինքը մինչև Եվրոպաները, մինչև Լոզան նետեր էր։ Բայց հիմա շատ ուշ էր արդեն ու մարսողական գործարանները այնքան ծյուրեր էին, որ հաճախ պատառ մը անոնց լավ էր զինքը չարութներով փարճարելու...

Տարիներ ամբողջ դատապարտված էր մանուկի մը պես գրեթե միայն կաթով սնանելու։ Այնպես որ իր խօսքը ականջներուն եւս պահպա-նած չքնաղները չեն գիտեր ի՞նչ մ'ունենին մանկական ու անմեղ։ Ար-ցնն հոգին մի խոսելու համար բերանը բանար, խոկումն կխոսիլեր իր ցեղերին կնճռոտ դժպրութեանը։

Տղու խաղալիքներուն մեջ փոքրան մարդեր կան, որոնց չմանը բռնե-լուն պես կսկսին ոգևորվիլ, շարժակել, խանդավառվիլ, խնդացնել. բայց

չվանը թողնելուն պես կ'ըլլան նույն փայտե մարդը, անշարժ ու չիփ-չիտակ գետին պառկած։

Այսպես ալ, երբեմն առտվընե մինչև իրիկուն փայտե մարդու պես չիփ-չիտակ պառկող այս մարդը, իր ձեռքը սեղմելուն պես կդառնար ամենեն անուշիկ, ամենեն ծիծաղուն, ամենեն քաղաքավար մարդը, որ հաճելի ըլլալու համար հազարումեկ կատակ կ'ըսեր, կ'ոգևորվեր, միամիտ ու մանկական բաներ կ'ըներ իր հուզումեն շվարելով։

— Ճա՛թ... ճա՛թ... ճա՛թ... ճաթելիք բան է այս մենությունը, Տոքթոր։ Ճը՛գ... ճը՛գ... ճը՛գ... ճգնավորները ազնիվ են, գոնե երբեմն մարդավարի երես կ'ունենան...

Այս ճը՛գ... ճը՛գ... ճգնավորին բացատրությունը հաճախ կուգար լեզվին ծայրը։ Որովհետև տունը մնացած աղջիկներուն պես՝ կույս մնացած մարդերուն ալ միակ ցավը այդ ավելորդ առանձնությունն է։ Մինչ որ իր առանձնության միակ պատճառը իր ծայրահեղ վախկոտությունն էր միայն։

Վախկոտությո՞ւն մը, վախկոտությո՞ւն մը, որուն նմանը ես չտեսա դեռ։

Երևակայեցեք, որ իր հաստ կաշիե ձեռնոցները, որ ձեռքեն երբեք չէին ելլար, պարզապես միքրոբներու վախեն կպաշտպանեին զինքը։

— Շատ-շատ,— կ'ըսեր,— եթե չգիտցած մեկ մարդու ձեռքը սեղմեմ, այս ձեռնոցները նետելով ուրիշ զույգ մը կգնեմ...

Հետո՛ միայն սորվեցա, որ սրճարանին մեջ իր վերարկուն ու գլխանոցն ալ չհանելուն պատճառը, պարզապես դանդր կասկածելի գամի մը չկախելու համար էր...

Օր մը իր գլխարկը պատահմամբ գետին իյնալով՝ մուշտակավոր մատներուն ծայրովը զայն բռնեց ու, մուկ մը բռնած տղու մը պես նողկալով, դեղարան գնաց, գլխարկը հականեխել տվավ, վճարեց, չհավնեցավ, նետեց, նոր մը գնեց...

Ու երբ այս ծայրահեղ զգուշության վրա խնդալ սկսա, բժշկության վրա կասկածելու չափ առաջ գնաց։

— Երևակայեցեք որ,— ըսավ,— եթե այդ հողին վրա օրեր առաջ թոքախտավոր մը թքած ըլլար, ի՞նչ կ'ըլլար իմ վիճակս... Եվ այս բծախնդրությանս շնորհիվ է, որ մինչև այս հասակս ոչինչ հիվանդություն մը չեմ առած...

Այսքա՜ն միամտություն, այսքա՜ն մանկություն, անշուշտ անհավատալի կթվի ձեզի, այնպես չէ՞։

Բայց դուք, որ այնպես կխորհիք՝ արևուն ծագելեն մինչև մարը մտնելը բանի մը պնակ կերակուր կմարսեք արդեն։ Իսկ այդ մարդը

եղի պէս չէ։ Դուք ի՞նչ կ'իմանայիք անոր խմած ակերէն. Երեւակայեցէ՛ք, ը երեսուն-երեսունհինգ տարու այդ մարդը միմիայն կաթով կ'ապրի, ծծմոր բախալի մը պէս։ Երեւակայեցէք նաեւ, որ այդ երեսուն-երեսունհինգ տարու մարդը գաւաթ մը ջուր չի կրնար խմել՝ առանց տասն անգամ պետքա-րան վազելու....

Ու այն ատեն պիտի զգաք (եթէ քիչ մը սիրտ ունիք), որ այս խեղճ Լորդը որքա՜ն ալ չլարած, վախկոտ, ծիծաղելի ըլլայ, իրաւունք ունի։ Եւ ծաղրանքէն աւելի գութի արժանի է։

Դժբախտութիւն մը իրական ըլլալու համար պէտք չունի անպատ-ճառ սեւերով ու արցունքով ներկայանալու։ Թշուառութիւն մը գութ շար-ժելու համար պէտք չունի իր պայմանադրական ցնցոտիներուն... ինչ-պէս որ զուարճութիւն մը տխուր ըլլալու համար պէտք չունի անպատ-ճառ յակման ըլլալու։ Հին ու մեռած գաղափարներ են ասոնք։

Նոյն ես աւելի՛ դժբախտ մէկը չտեսայ այս դժբախտութեան հովանի-ներ, քան այս զարմանալի հիւանդը, որուն ճը՛ղ... ճը՛ղ... ճգնաւորները չեն կըզմարձակներ... Ես աւելի՛ անկեղծօրէն աղքատ մարդ մը չտես-ցեր աշխարհիս երեսին, քան այս հարուստ, միծահարուստ երիտասար-դը, որ բաժակ մը պարզ ջուրի առջեւ ծարաւէն կը մեռնէր...

Սա տղան, փողոցները ոլորապտոյտ Մոսկովեանը վստահ է, որ գանե կուշտ ու կուռ ջուր մը պիտի խմէ գետի աղբիւրի ծորակէն՝ բերնին աւելցուքներն ալ կուրծքին մազերուն մէջ կաթկթեցնելով արծաթի կայ-լակներու պէս...

— «Ինչի՞...»,— կ'համերգեն նորերը՝ իբրեւ միակ երջանկութեան հռչակելով այդ դժբախտութեան մեռաղը։

Ա՜սա խօսք։ Եթէ երջանկութիւնը ռուբլիներով գառունէր, այս մար-դուն նախանձող ուրիշ երջանիկ մըն ալ պիտի գտնէի՞ր արդեօք...

— Կին, խաղ, գինի...,— ըսեր են հիները՝ կեանքին գլխաւոր հա-ճոյքները դասաւորելու համար։

Կինը, տեսանք, որ միայն միջոցներու ամայի մը ետեւէն երեւցաւ իրեն։

Խաղերուն ուրիշ տեսակը ան չճանչցաւ՝ բայց միայն իր աղիքներուն խաղը։

Իսկ գինին ո՛չ թէ միայն ջրախառնուկը պիտի զգուշանար, այլ մի՛-միայն ջուրովն ալ... բայց...

— Օր մը սափրիչին գացեր էի ածիլուելու,— կ'ըսէր.— երբ ան սովորական կոնքին մէջ պաղպաջուն ջուրը վզիս թափեց ու ջղերէս այն-քա՜ն մօտ բերաւ, այնքա՜ն մօտ, որ եթէ չփորձէի՝ անասունի մը պէս պիտի ծծէի այդ ամբողջ ջուրը...

Հաճոյքներն ու՞ր յարած ամպերի կոյտերի մը վերջ, հիմա որ ա՞լ մահ-վան մտածելութիւնը կուգար, մէ՞կ փախչի՞ր ուզէր, հայրենի՞ք դառնալ։

— Եթէ փառք համեմատ մեռնիմ,— կ'ըսէր.— մա՞րդ մը չկայ, մա-տա՞ղ մը չկայ, յաղող մը չկայ. ջուր դիակ մը խնձոր աւելի բախտա-վոր է...

Ու հիմա, իր վախերը ճշդելով, հեղգօրէն կ'ըսէր.

— Ճամ... ճամ... ճամ... ճամբուն մէջ հոգիս պիտի փչեմ...

Որովհետև հիմա այլ ակնկ էր կարծէր փորձառել ու անգամ մը այդ արշաւին ամսերին կես ժամ նախադուռն մնացեր էր հատած տեղը...

Այս վիճակին մէջ ինչպէ՞ս կրնայի տրամեալ այդպան մեծ ճամբոր-դութիւն մը։

Բայց ան անպատճառ պէտք, որ երթայ ու գնայ այս։

Իր մեկնելէն ի վեր հաճախ դարձի այն սրճարանը, ուր առաջին անգամ տեսեր էր զինքը։ Ու յուզաքանչյուր դարձողներու մարթն ապահ կարոտելիքրանար այդ ճերմակամի ու բարակով երիտասարդը, որ իր վի-զաւն չաժանքին կնայէր, կնայէր, կնայէր ու կ'երթար...

Ի՞նչ ճակատագիր այս սրան ճակատագիրը...

Իր հայրը ամբողջ կյանքով աշխատեր, աչքն ու ձախնն փրցուցեր, աշխատեցերու ակրայինն և բանվորներու ձեռքին իւրեր էր, գիշեր ու ցերեկ, որպէսզի որ մը իր որդին ու իր որդւոյ տղաքները առանց աշխատելու հա՞ց ուտենան, առար, հրաւն, հարյուր տարի...

Իմ սակայն (որոր ի՞նչ կ'ուզեր ըսեր, եւ կ'հավատամ վերադառն որդւորդութեան մը), իր տղոյն տղաքները երբեք պիտի չծնէին ու իր տղան պիտի մեռներ անորդի...

Իր ոսկիներու դիզին մէջ ան պիտի մեռներ անօգնալ, այո՜, ու մա-միկի հերթակ մը չէ առնելու։

Ամբողջ տառը տարի առանց հացի ու ջուրի տարերն վերջ, ան պիտի մեռներ ամկէն չտասանկուն, բան դաշտերու հեռուն աստանդականը, որ խառնուրդն մէջ, արեան ասոն կրճած իր դիակը...

Ան պիտի մեռներ դեռ հայրենիք չհասած, մի՞ամինակ, պատն երե-սին, ջուղեսակի մը ճամբուն մէջ։

Ճամբեզրի մը, կաղնոյ մը պիտի շանեն առ։

Ո՛չ խաչ գերեզման մը։

Ժամանակաւի մը վախեն դինքը ծածկը պիտի հեռուին։

Ա՜ս քեղի չար, ծարա՞վ մարդ...

ՄԵՂՔԻՆ ՏԵՐԸ

Դուռը բացուեցաւ: Տանտիրոջ տարիքոտ պատանի մը երեւցաւ, բայց աղճատուած բան մը. Դողդոջին փայլուն տաշուած ճակատ մը, որ դեռ ջոլ մը կ'իրեր՝ կաս-կարմիր երեսով մը:

Վարպետին մը սեմին վրայ կեցաւ, գլուխը բացած բլլալուն արդէն ակ գլխարած. չժպտած աչքերը անհանգիստ շուռ կուտար ներսը՝ տանտէրն տեսար, որ շարշարանքի փայլուն գործերենը կայի՞ն, բայց հանդարտ անծանօթի ձեռք մը երկարած եւ տեսնէն, դաշն առաջ մեկց ու գլուխը դրեց արին:

Այն աւեն պատանին անճանաչելի շարժումներով առաջացաւ, գլխիկոր՛ծ, Հրաւիրուած, կարծես ներողութեան խնդրելով իր ա՛յնքան ազատ բլլալուն:

Ի՞նչ էր այդ խեղճ պզտիկ ցաւը:

— Ցաւ մը չկայ, տոքթոր...

Հապա ի՞նչ էր իր գանգատը:

— Գանգատ մը չունիմ, տոքթոր... մե՛ղքս խոստ է...

Ու այս բառը արտասանեց ա՛յնքան պզտիկցնելով իր ձայնը, ու յետոյ կարմրցնելով իր դէմքը, որ հիւանդութեան անկին վրայ կապված չի մնաց...

Բայց ան իմծ բոլորովին ուրիշ անկեր կցուցներ. բարդուկները, վէրք, կտոր, կարծրը... Ու խո՞մ ալ պզտիկ կարմրութիւններ կային այդ անդամները, վարդագոյն ատեւքով պես. Հազիւ թէ աչքին անճանաչելի ւն վրայ: Բայց եւ կղնցեր, թե ուրի՛շ տեղ ցաւ մը չէ՞ր ունեցած:

— Այո՛, տոքթոր... կոկորդիս մէջ ցաւ մը կայ, կերակուրս չեմ կրնար ուտել, բայց ցրտութենէն ալ չէ...

— Ուրի՞շ տեղ...

— Բերնիս մէջ ալ ճերմակ-ճերմակ անկեր կան կոճակներու պէս...

— Հապա ուրիշ տեղ բան չունեցա՞ր...

— Այո՛, տոքթոր... գիշերները գլխու ցաւեր ունեցայ, ոսկորներու ցաւեր, շաբաթներով...

— Ուրի՞շ, ուրի՞շ...

— Ձեռ գիտեր. հիմա ալ մազերս կ'թափին. բայց ընկերներս կ'ըսեն, թե այնտեղին չարին է... Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ, տոքթոր, այսքանը չէ՞ բաւեր...

Ու այսպէս, անմեխատ տղան, չարիքին առաջին քայլը չճանչնալուն համար, առանց գիտնալու ամբողջ հիւանդութեան ընթացքը նկարած էր ինծ: Ախտին ապագայ ընթացքն ալ ես իրեն նկարագրեցի, որովհետեւ

կո՛նանքի, թէ երկչոտ աչերը դուրսն հառած՝ մարքեն այնպէս կ'երդնուր
որ անգա՛մ մը այդ ամփոփված սեմէն դուրս ելլալէ վերջ, ա՛լ բժշկի տուն
ոտք չպիտի կոխէր։ Ու՛լ սակայն անհրաժեշտ էր, որ գիտնար վտանգը,
որպիսզի չխուսափէր դարմանէն։

— Տեսա՞ծ ես,— ըսի.— փրթած զիթերով մարդերը։

— Այո՛, տոքթոր։

— Բայց հագուստներու տակ պահված ի՛նչ զզվելի վէրքեր կան,
որ չես տեսնար... Տեսա՞ծ ես անդամալուծները, որ փողոցին կուռքերու
պես հրեշով կպչածներն սրտանց։

— Այո՛, տոքթոր։

— Սակայն քանինե՛ր կան, որ հիվանդանոցներու մեջ կնեխին ու
չեն տեսնար... Տեսա՞ծ ես վարդագույն արտերններու մեջ հրեշտակային
երախաները, բայց հիվանդ հայրերու ի՛նչ հրեշ զավակներ կան, որ ծնած
օրը կմեռնին ու չես տեսնար։ Դիտե՛ սա պատին նկարներուն վրա ու
սա ապակի շիշերուն մեջ այն դժոխային վիճակները, որ քեզ կսպասեն
ու երբ կրնաս փախիր հիմա...

Երբ երկինքէն կայծ մը իջնար, այդրան քանն ու հանկարծական
տապալումի յաչխ գործեր։ Ես որքա՞ն ավելի կսիրեմ այն թշվառ-
ները, որոնք իրենց ցավին ամբողջ գիտակցությունովը կուգան՝ հոգին
փշլող աչնան տապի մը պես բերի՞ մտքելու, խնդրելու, որ ամո՛ւլ
բանես գինք ու թող չտաս, որ հոգը իյնա՞...

Սակայն որքա՛ն ավելի բազմաթիվ են այն հիվանդները, որոնք
իրենց տգիտության մեջ կարծրացած՝ հեղինկա՛վ կպչաղներ մարդոց
մեջ վարակումի տարածելի վտանգը։ Ասոնց համար անավոր փայլկյան
մը կա, երբ բժիշկը կրակե իրենց աչքին կապը ու բաց կուտա այն
անդունդը, որ կ'եզերեն, բարեպաշչչիկի մը պես... Դժոխային բաժն մըն
է այս, ծովը ինկող մարդու մը պես, որ օձին կփարի՝ հիվանդը կփարի
ոճչին ու զահրեն մը պես կ'ատէ զայն...

Պատանին տարածված ասրի ելավ՝ սառցյ վտանգի մը փախչելու
պես, վայրկյան մը տատանեցավ ու նորե՞ն ինկավ թիկնաթոռին, ու
հեկալով, հառաչելով, հեկեկալով, ձայնը խեղդելով, խորանկ-խորանկ
սկսավ լալ։ —

— Հրաշք մը ըրէ, տոքթոր, փրկե՛ զիս, ամբողջ կ'իյնամ, ներէ
ինձ, ես չէի գիտեր, առաջին անգամն էր, փրկե՛ զիս...

Բայց անհամբեր ձեռք մը անգամ մըն ալ դուռը բախելով ապրիլու
մարդ մը ներս մտավ։ Լացող տղան հանկարծ ոտքի ելավ, լալը զսպեց,
թաշկինակը պահեց, ու իր բառերը ամփոփելով, թոթովեց.

— Բժիշկը կ'ըսե, թե բան մը չունիմ եղեր, ճանըրե՛կ...

Ու բակի սրահը քաշվեցավ։ Հիմա հայրիկին հետ մինակ մնացին։ Փարթ հասակով մարդ մըն էր ան, լայնաթիկ ու փայլուն դեմք մը՝ կարծես բաղնիքեն նոր ելած, հաղի՞վ ճերմկած մազեր մը՝ սպիտակ ու թեթևորեն մորուքավոր, ճերմակ ունքեր՝ բայց խնամքով սրված ու երկաթագրի ոճերուն աչքեր՝ կայծոռիկներու պես։ Այդ թաղթարքը պատանեկան վերջ այս երկրային ծերունին արևու ճառագայթին մը պես ինկավ անակնկալ մեջ, մթությունը փարատեց, տաքություն մը, զվարթություն մը բերավ իր հետ։

— Արդեն վստա՞հ էի, եթե ուզած բան մը չունեք,— ըսավ։— Մայրիկ իր մինչև այսօր ակռաներով ընկույզ կկոտրե, ես ինքս ալ մինչև հիմա ակնոցի պետք չեմ ունեցած՝ փա՜ռք Աստուծո... Կներեք։ Մեր մեկ հատիկ որդին է, աչքերնիս լույսին պես խնամած ենք, օր մը օտարի անկողին չենք պառկեցուցած։ Քանի մը ամիսն ի վեր, ի՜ր պնդումին վրա գալն նվագելու բերի հանգստարան մը դնելու, ուզեցի որ աչքովս տեսնեմ իր պառկած-ելած տեղերը։ Բայց հոս գալեն ի վեր կհիհարնա, բերանը ոտնելիք չի դներ, ճիշտ է, որ այս տեղին կերակուրներն ալ ուտելիք բաներ չեն... Կներեք։ Մենինկեն առաջ գինքը պյուղը նշանեցինք, ապր կապնեցինք, որ աղբը դուրսը չյանա... Ձեռ գիտեր ոչ լա՞վ ըրինք, թերևս անկե՞ց է իր սրտին ցավը...

Բայց ուրի՞շ բան կար այս խեղճուկ մարդուն լեզվին տակ, միայն թե ըսելե առաջ՝ իմ բերանս կփնտրեր, կշափեր ու կկշռեր զիս, թե մինչև ո՞ր աստիճան պետք էր քակել իր լեզվին կապը...

— Կծխե՞ք, տո՛քթոր, մեր երկրի թարմ ծխախոտ ունիմ... աս ֆրենկներուն ծխախոտը տան ծակերուն մեջ թխելու է, որ մուկերը սատկին...

Իր միտքը ա՞յն էր, որ նախ մտերիմ մթնոլորտ մը ձևացներ, ու երբ կապուտակ մուխերը սկսան գալարվիլ, շարունակեց.

— Արդեն ես ձեր եվրոպային ո՛չ մեկ բանին հավնեցա։ Հոս գիտություն կա կ'ըսեն, բայց արդյոք հիներուն ըսած Գիտաբույսն ծառը չէ՞... Այստեղ նիոդը աչքերը գոցելու՝ միայն ականջները բանալու է, որ բան սորվի...

Խնդրը՝ երկրին լեզուն չգիտնալուն, այնպես կկարծեր, որ ականջի կողմեն վտանգ չկար։ Ու անդես մարդերու պես, որոնք գիրքերու մեջ միայն պատկերները կտեսնեն ու գիրերը կ'արհամարհեն, ամբողջ եվրոպական քաղաքակրթությունը իր տեսած մի քանի պատկերներեն չափած, կշռած ու պակաս գտած էր։ Մանն, բեկեղ, փառեա։

— Ես ձեզի բան մը ըսե՞մ, տո՛քթոր։ Այս տղան հոս որքան ալ մաշի՝ իրավունք ունի։ Ճիշտ խոսքը աս է։ Մե՛նք ալ երկաթագիր եղած ենք, բայց աղջիկ մը մեր տունեն աչքերը վար կհակեր, որ կայծ

ցցայով... Մե՛նք ալ պար պարած ենք, բայց մատներնիս կնոջ մատի չեն դպած, որ կրակ չելլայ. ձեռքէ ձեռք երկարող թաշկինակն ալ անո՛ր համար հանկցեր... Անցած գիշեր մեր պանդոկին մէջ՝ քանիկս կ՚ըսեն, պար մը պարձան, բայց ան ի՛նչ պար. ի՛նչ շարժում, ի՛նչ պչրանք, ի՛նչ ցատկում... մեղա՜, մեղա՜... Ու շա՛տն ըսէ՝ կղերիկոսներ... Ե՛ս ալ, տղա՛ս ալ կա՛ս-կարմիր եղանք, մի՞թէ աննկուն Գեղարդեան քահանային ո՞ս է։

— Ներեցէք,— ըսի ամփոփելով,— ձեր տեսածը միա՛յն կեղեւն է...

— Բայց խիստ վախկոտ միջոցին՛ն է, աղբար: Հոս, ուր հիւսիսային ոստիկնոսութեա՛ն խառնեցան, տասնըմէկ տարվան անփորձութիւն մը ի՛նչ կ՚ըլլայ... Այն Աստուածը, որ Ադամ տղայութիւն մը համար պատժեց, այս Սողոմին աղջիկները չի՛ տեսնար։ Ասոր երիտասարդութիւն կը լմանա՜ն, երբ հոս բաժակ մը գարեջուրի գինով Սողոմոնին արժանի կիներ կզանեն։ Ըսէ՛ք, այս չէ՞ միջոցը, թէ չէ դարձեալ սխալ հասկցեր եմ...

Ի՛նչ ըսէի։ Անոնք, որ չեն հասկնար, կղուշակին. անասնական բնազդն է այս հախճական մարդը կենդանական հասարակութեամբ՝ մարդ ճիշդ տղան ծերին մէջ ըրեր էր, առանց գիտնալու։

— Բժի՛շկ, եթէ մեզ կ՚արտօնես, ծաղիկս առնեմ երթա՞մ դաշտամէ Փախչի՛նք Միւքի բաղարներէն։ Հոս երկնային հո՛ս կ՚ուղեմ, վարժվեր են ու չեն զգար... Կեսարին փողը՝ Կեսարին, մենք մեր լեռները դառնանք նորէն։ Ճակտիս վրա դեռ կնճիռ չկայ, իմ գլուխն ալ լայնութե պես սղխտակ է, ինչո՞ւ մեր տղան մեզ պես չըլլայ։ Հոն սիրտն նշանած կա, տանջիմ գլուխը կապեմ, թոռնիկներու մեծ-հայր ըլլամ։

— Ո՛չ, ո՛չ,— ըսի։

— Ինչո՞ւ, բժիշկ, աղքատ աղջիկ է, բայց ի՛նչ հրեշտակ. մարդ մեռան՝ բերանը կաթ կհոտի դեռ...

— Ո՛չ, ո՛չ, երբե՛ք, այդ պատիկը պիտի չըլլա՛... Ոսկին համար ծախսուած աղջիկ մը ամուսնու կյանքով թանկագինելն ալ մեղք չէ՞...

Երբ այս խոսքերը ըսի, երբ հասկցայ, որ տասնըմէկ զավակներութով ու մայրական սուրբ ձեռքերով հաղված պատուհին մէջ որդը մտեր է ու երբ ըմբռնեց, որ իր բոլոր վախերը իրականացեր էին, այս պճղանն ծերունին հանկարծ յոկց, անդամալուծված, ամչացավ, արցին փոքրիկ՝ ամէչի՛ պղտորեցավ, թիկնաթոռին մէջ կծկտեցավ, ողորկ երեսները ճմռթկեց, ճերմակ մորուքը խառնեց. աչքերուն մէջ խղճահարութիւն մը լեցվեցավ, սառեցավ, պղտորեցավ, նախ կաթիլ մը, հետո արցունք մը, հետո արցունքներ...

Հիմա հայրն ալ հովւար տղան պես, բայց իր լալը որքա՜ն աւելի լաւ ու որքա՜ն աւելի խորն էր։

— Մեղքի՜ տուն… մեղքի՜ տուն… մեղքի՜ տուն…

Այս երկու բառերը անընդհատ կը կրկնէին իր շրթներէն՝ աչքէ անցուցած հետ։ Հիմա ո՞ւր տանիլ, որո՞ւ տանիլ այս հիւանդագին սերմնացանը։ Ծերունի մը համբոյրին ինչպէ՞ս տանիլ այս փարախուն մը ու փուռնիտին պատուը։ Իր երեսուն տարիան պատմա տանը՝ մեղքի տանը պիտի բլլար…

Ոտքերը թայրատալով իր կես դարուան երջանկութեան կնիքներ անոնց տակ, ո՛չ իր հայրութեան սէրը, ո՛չ իր մեծ-հայրութեան երազը…

Բայց որո՞ւ բարկանար, որո՞ւ դատէր. չէ՞ որ իր ձեռքով իսկ բերեր էր անփորձ տղան այս քաղաքակիրթ երկիրները…

— Որդնոտա՜ծ, որդնոտա՜ծ… հիմա կնոջն ալ ունանք, մէջքանին ալ հայր տունը… իրենց գիտութիւ՞նն ալ, իրենց սէ՞րն ալ, որդնոտա՜ծ, որդնոտա՜ծ…

Երբ իր սրտին բոլոր դառնութիւնները դուրս թափեց, կարծես թեթեւցաւ իր ցաւը, ձայնը հանկարծ դադրեցաւ. որ մեղքին տղան իմանայ. Կարելի չէ երեւակայել. թէ ամուրի գաղափարը մինչեւ ո՛ր աստիճան արմատացած է գաւառացի ուղեղներուն մէջ։

— Անշուշտ տղուս լսիք այս դժբաղդութիւնը…

Ա՜խ, ինչպե՞ս հասկցնել այս ծերունիին, որ ամուսնալու հիւանդութեան չկայ, կեղծաւորութիւ՞նն է ամուսնը, ու ազատութիւ՞նն իսկ է այս դժբաղդութեան պատճառը և ո՛չ թէ իր նզովուած գիտութիւնը։

Բայց ան տուր ելաւ աթոռէն, աչքերը չորցուց, պեխերը ոլորեց, վայրկեան մը ճանթկած դէմքը կերպ փայլ մը տալով՝ բաղձիքներն նոր ելածի պէս, գնաց բակի սրահին տղան առաւ ու ժպտելո՞վ մեկնեցան…

— Բժիշկը կ'ըսէ, թէ բա՛ն մը չունիս եղեր, տղա՛ս…

Լոզան

ԱՊՐԻԼԸ ՀԱՅՈՒՆ Է…

Ո՛վ մարդ, մտածա՞ծ ես երբեք այն հրաշալի բանին վրայ, որ կեա՞նքն է։

Ա՛րդեն թէ համբոյրներ կան, որ մա՞րդ կծրկեցնեն. կայտ է. համբոյրներ կան, որ մա՞րդ կծնցնեն։

Մեռնի՞լ, ասացէք ձեր տղաներուն, թէ իրենց մէջ Աստուա՞ծ մը կրնանա։

Ու մա՞յ անոր, որ մայր անկիւններուն մէջ կխաթարէ, կ'ապարանէ,

կը թոնաւորէ կեանքի զարմերը։ Այդպիսին զծա՞ծ հայր մը պիտի ըլլայ, եթէ երբե՞ք հայր ըլլայ...

Ապամատանց, պակասաւոր, ցաւագար, մելամաղձոտ, այսահար, ախտագին զաւակներուն հաշիւը գիտնա՞լ ու ցաւակցող հայրերո՞ւն հարցուր...

Այնքա՞ն փափուկ է սիրտ պապուն։

Խաւարի մէջ բանտուած այդ փոքրիկ մարմինը ո՞չ կտեսնէ, ո՞չ կլսէ, ո՞չ կխօսի, ո՞չ կշնչէ։ Բայց այդ մեծ կտորը բոլո՞ր սրտերէն աւելի զգայուն է։

Այդ աղաղա կեանքը՝ մայրական տխրութեան մը իր ամբո՞ղջ ճակատագրով կ՚ապրի։ Մօրը սրտին մե՞ծ մի կողը իր փոքր սրտին մէջ կ՚արձագանգէ։ Ան յա՞ւն մը, խո՞ցն մը, աղի՞նչ մը կրնայ մնալ մեր կենդանի արգանդին մէջ...

Բայց պիտի ապրի՞։ Ու ա՞ն վճռական ժամը, տառապանքի ու հոգւոյն այն փաթթոկո՞ղ ժամը, որ գալիք մը ծնունդը ու մեր մը մահը նմանին երկու աշխարհներ մէջ իրա՞ր կիցեն, վարանոտ տատանումներով...

Այդ արդեն հեռացաւ, մեղաւո՞ր անասուն մը պէս Սարսափահար կինը միայնա՞կ է այն խորհուր Անծանօթին առջև, որ իր արյունէն սնուցց և որ վայրկեանէ մը պիտի մեկնի կինը զուգն...

Որքա՞ն երանելի է սակայն այսօրուան երախան՝ ան այժմ կրնա՞ հասկնալ իր չեղածն, կրնա՞ արտաքին աշխարհի հետ հարաբերութեան մտնել...

Կտեսնե՞ս սա Գիտութեան մարդը, որ գլուխը մեր որովայնին վրայ հակած՝ մանուկին սիրտը կ՚ունկնդրէ։ Մանուկին անոր ականջին կա՛նխաւ կպատմէ իր տարիքը, իր հասակը, իր առողջութիւնը, գլխո՞վ, ձեռքո՞վ, թէ ոտքո՞վ աշխարհ գալու իր որոշումը...

Ու ահա ծնաւ։

Բայց որքա՞ն սիրուն է այս Անծանօթը, որմէ մայրը կվախնար...

Ինչ՞ու չէին, երկո՞ւք եղան ու իրարու կժպտի՞ն...

Ասոր մէջ էր, որ աշխարհ ինկաւ։ Սակայն երկիրներէն բլոտ հրեշտակին համար որքա՞ն դառնութիւններ ունի երկիրը։ Հայի փշոր մը բաւական է զայն խեղդելու։ Պիտի կրնա՞ ապրիլ, թէ միայն հրո՞ւր է...

Հարստութիւն, կեղծ-մաքի, կաղուէր հալի, չստամնողի, ստեղծատապի ոտներուն հաշիւը սպասէր մայրերո՞ւն հարցուր...

Սինս ունե՞ս է, պիտի հաղթե՞ ու պիտի ապրի։

Բոլոր ախտերուն ու մահերուն մէջէն այդ կենսունակ մանուկը իր ճամբա՞ն պիտի բանայ։ Այդ զօրաւոր էակը, որ բնե՞դ մը բաւական

էր մեռնելէս, բոլո՞ր դժուարութիւններուն պիտի հագնի, պիտի ստանա, թագաւո՞ր պիտի ըլլա…

Եւ ո՛չ թէ աշխարհագրական կէտի մը թագաւորը, այլ աշխարհի՛ն թագաւորը, ամբողջ կենդանական ցեղերուն, շնչաւոր ու անշունչ էակներու թագաւորը։

Երեկուան գառնուկը այսօր առիւծնե՛րը պիտի դողացնէ ու վանդակներու մէջ պիտի բանտէ զանոնք՝ իր զբօսանքին համար։

Ձուկերուն պիտի հրամայէ, որ խոնարհի՛ն, թէ ո՛չ՝ անոնց փորոտիքին մէջէն պիտի անցնէ իր երկաթէ ճամբան։

Երկինքին պիտի հրամայէ, որ լռէ՛․ եթէ ո՛չ՝ շանթարգելով մը պիտի վիժեցնէ անհնազանդ տարրերուն կատաղութիւնը. թնդանօթով մը պիտի փարատէ ամպի ծոցին մէջէն սպառնացող կարկուտը…

Երկրին արգանդին խաւարին ոգիները դո՛ւրս պիտի կանչէ, անկերպարան մետաղներուն պիտի հրամայէ, որ ծռին, ձև առնեն ու աշխատի՛ն իրեն համար…

Արարչութեան կարգն ու սարքը պիտի փոխէ։ Բնութիւնը զայն հո՛ղին դատապարտած էր, ան ծովերո՛ւն ու օդերո՛ւն պիտի իշխէ։

Օվկիաններուն միջակը թափառող նախաջրհեղեղեան լեռնանման վիշա՛պը պիտի հալածէ։ Ամպերէն վեր ճախրող արծի՛ւը պիտի սարսափեցնէ իր սլընթաց սավառնակին վրայ թառած…

Ահաւասի՛կ թագաւորը, տիեզերքին թագաւորը…

Բայց որքա՛ն տկար, որքա՛ն խղճալի է ան…

Ա՛յն, որ երեք օդերուն մէջ կ'արշաւէր, այսօր սողունի մը պէս անկողնին գամուե՞ր է, խղճուկ-խղճուկ կհազա… Աներեւոյթ թշնամիներ իր կոկորդը լեցուցեր, իր շունչը կպցեր են…

Թագաւորը պիտի մեռնի՛, ու չի՛ հասկնար, թէ ո՞վ է զայն մեռցնողը…

Սերունդէ սերունդ վայրի գազանները կոտորեց, թունաւոր զեռունները անհետացուց իր բնակութենէն, մարդասպաններու համար օրէնքներ շինեց ու չվաններու ծայրին կախեց անհնազանդները… Ո՞վ է ուրեմն թշնամին, ուրկէ՞ մտաւ…

Բայց կռահե՞ս դուն նորեն սա Գիտութեան մարդը, որ հիւանդին վրայ փափկութեամբ կծռի, աննշա՛ն սրսկում մը կ'ընէ սրունքին մէջ, վայրկենաբար միլիոնաւոր մանրէներ կոկորդին մէջ կմեռնին ու կեցցէ՜ թագաւորը…

Ան մինչեւ այժմ միա՛յն տեսանելի թշնամիներուն դէմ պայքար մղեր էր, հիմա նոր խաչակրութիւն մը կսկսի անտեսանելիներուն դէմ…

Որո՞նք են այդ խաչակրութեան զօրապետներն ու իշխանները։

Անոնք ամենամեծ դարերը չունին։ Մասիսի տեղ սար դառնալ մը, առօրեականին տեղ մանրադիտակ կա ձեռքերնին։

Մոլիերին հեգնած թիթիկները, որ դեռ երեկ սրահներում աղիկները փխրո՞վ միայն կ'ապրէին, այսօր ամբողջ երկրագունդի վրա ձեռք ձեռ-քի տված են՝ համամարդկային Կյանքին պաշտոնյաները, փերթեական Համբավյան հաստատողները եղեր են։

Տեսնե՞ս սա ծերունին, որ կապած չունին երախեն ատմ մը զարձակի կ'ճամփորդէ՝ ընկեր՞ս համար։

Տեսնե՞ս սա երիտասարդը, որ չո՞ր աշխարհներու մեջ կ'փնտրէ՝ հեղափոխութեան գաղափարը հափշտակելու համար։

Տեսնե՞ս սա նոր Պրոմեթևսը, որ խավարին ծոցեն աստղեր գողնալով՝ իր ձեռքերը կ'այրէ այդ մոգական հուրեն։

Տեսնե՞ս սա հայ դիտունն ալ, որ Մենդելեևյան ճառագայթներուն գիտակից ուժ՞ը կ'ըլլա նոր Աշխարհին մեջ։

Բայց դեռ ի՞նչ անանուն թիթիկներ կան, որ ապրիլներու՞ն կյանքին համար կ'մեռնին, անգիտացվա՞ծ...

Արդյո՞ւնքը...

Մոռցա՞ր սորեմն այն օրերը, որ ամբողջ ժողովուրդ մը՝ իր աղ-բանքով ու ասպետներով, վերջերու մեջ կ'փտեր։ Այն բանն հազար բարբարոսներին, որոնք Եվրոպայի մանկերնու կ'մածկեին, այսօր հա՞ս մը իսկ չէ մնացեր...

Ժամանակը, Սաղկաքար, Ընդանոր՝ դժոխքին փախած այդ երեք Աստվածները, որոնք մեկ օրվան մեջ անթիվ բանակ մը աքն կ'անցնեն, ո՞ւ չեն զարկեր սար կոխելու այս անծայրածիր Եվրոպան, զոր թիթիկնե՞ր կ'պաշտպանեն։

Անոնք պահակներու դեմ կ'ելնեն քաղաքակրթության ամենահա-զգին վրա։ Եւ որսկանի ժողովուրդներ կ'արտեստ հանդի՞ստ բնակւ, իրենց անկա՞ն կապարեն խրամատին վրա, ներս թշնամիին դեմ ճա-կատ ճակատի...

Այս անձնավորար կռվին մեջ, որ անդ՞ն մարդը կապած Աստված-ներուն դեմ կ'ելնե, հաղթությունը մե՞րը պիտի ըլլա...

Բայց որ Սաղկաքան ու Կենծմաչկը անձնասար եղան։ Երեք կա-ջագործները խեղդված։ Այսօր Ժամանակին ու Զրանկաքար հաղթ-վելու վրա են։ Վաղը Թերաբարին է կարգը...

Հիշե՞ Սպարթացի մեր խաղը, ասկանաւո՞վ կամ վահանի՞ն վրա։ Պիտի հաղթեն կամ պիտի հաղթվին, ուրիշ ճար չկա...

Թիթիկնե՞ր, սարկեցուցեր ձեր հեքիաթներուն, որ քաջ ըլլան, աղ-բի՞ր հաղթել էր հասանաններուն համար այս կյանքին մեջ տեղ չկա...

Վա՜յ հոգիով ու մարմնով ակարներուն, վա՜յ երկչոտներուն, վա՜յ հաւատացողներուն, վա՜յ թերահաւատներուն։ Ակարներուն համար այս աշխարհին մէջ տեղ չկայ...

Հոգնա՜ծ եմ։ Ա՜սր ինծի թէ ձեռքը Արտաշէսի նման կյանքի պայքարը տիեզերական ոգին է, խելագարութիւն ու կենդանական բնա՜զդ է։

Մենք երգեցի՜նք երգերը Վարդանին։

«Մահուանէ չե՛մ վախեր, որովհետեւ հիւանդութենէն մը մեռնիլը այնքա՜ն անբնական ու անիրաւ է, որքան արկածէ մը մեռնիլը...

Բարի՜ր երկիրներու ախոյեաններ, կրա՜կոտ միացեք, ձեռքձեռքի տուեք, կազմակերպուեցէք մե՜ծ հաղթութեան, կյանքի՛ն հաղթութեան համար...

Հասա՜ծ, ապրիլը հաղթե՜լ է...

ԹՈՔԱԽՏԱՎՈՐԸ

Դուրսը խաւար գիշեր էր. անձրեւը կ'երգէր ապակիին վրայ։

Մենք լա՜վ մտիկ կ'ընէինք Պոլսեցեանին, որ հազիվ լսելի ձայնով մը կ'խօսէր, խօսելն աւելի կատուի մը պէս կ'խռխռար։

— Անգամ մը, տարիներ առաջ, դեռ նոր սանատորիում մտեր էի։ Ինձմէ շաբաթ մը վերջ տասը հիւանդ մըն ալ եկաւ հոն։ Ո՜վ գիտէ ի՜նչ հեռաւոր ծովեր կտրած անցած վիրաւոր թռչունի մը պէս մեր սարն էր իջեր կյա՜նք փնտռելու։ Բայց ա՜յդ երիկուն իսկ իր անկողինը հեռացուցին մեր սրահէն։ Ամբողջ գիշերը աչքս չի կրցա գոցել. կտեսնէի այդ խե՜ղճ ջղապարուածքը, որ ա՜յդ գիշեր, ա՜յդ ժամուն, թերեւս ա՜յդ վայրկյանին կմեռնէր, պաղն երեսին, շա՜ն մը պէս... Եւ իրա՜վ ալ մեռեր էր։ Ո՜չ իր ազգութիւնը գիտէին, ո՜չ իր անունը, ո՜չ իր հասցեն...

— Մեռնիլը մեծա՛ն է,— ընդմիջեց բժիշկը. ան ազգութիւն չունի, իր անունը գիրք է, իր հասցեն գերեզմանոցը...

Հիւանդներ առաւ, մառին ու լուսին, այդ փոքր նամակն ալ կ'երթար իր հասցեին... Դաշտերն կապոյտ կ'ծովէր, կառապանը կոչէր սարերուն, յարերուն, գեր ձին չէրան դյուխը կրակարանը՝ աչքին ու ձախին կանաչ խոտ մը փրցնելով։ Ու անիւն ալ կ'երթայի մինչեւ թոքախտաւորներու գերեզմանները, ու վերս շալերուն մէջ, խղդուկ-խղդուկ հազալով, քաշեր, կոճեր... կխարշեր, կխարշե՜ր...

Իր կոկորդը այնքան հոգներ էր, որ խօսքի չարաշահութիւնը խլեր-

ատամի մը պէս անհասկանալի անցաւ։ Բայց արդէն բոլորս ալ քով քովի ալմված էինք։ Իր ցած ձայնէն վանկ մը չփախցնելու վախով ո՛չ մէկը իր շրթները կ՚մօտեցներ թէյի գաւաթին։ Տարւոյն չոգին կրակարանար, կ՚ծաւալէր, մանրիկ մեղեդի մը կ՚երգէր իր չարաճակից։

— ...Կ՚ուզէի, որ ի՛ն էի այդ գաղտնին մէջ պահած մարդը ու անհո՞ւն երախտագիտութիւն կզգայի այն անծանօթ մարդուն, որ գիտէիս կհասնէր... Այն օրէն ի վեր ես հետեւեցա սանարութիւնի բոլոր գաղտնիներուն... բացի մէկէն...

Իր բառերը նորէն անհասկանալի եղած էին։ Նուսիկը արդիլված էր իրենէ։ Դէմքը խոժոռ ջարժում մը րրաւ. վերին նրակները կապոյտ մատերու պէս ուռեցան, երեսը կարմրեցաւ, մթնցաւ, անվերջանալի խրդղուկ հազ մը սկսաւ, էօհէօ՜, էօհէօ՜...

— Տան երթամ պառկիմ,— բսաւ երկու հազի մէջէն.— այս ցուրտ օրով դուրս ելլելս ալ մահացու սխալ մը թերեւս...

Ու նյաւ գնաց։ Հիմա ամենքս ալ շրջապատեցինք բժիշկը՝ ամբողջ պատմութիւնն իմանալու համար։

— Ժամանակին այս երիտասարդն ալ ծեղի պէս առոյգ ու գեղեցիկ էր,— պատմեց բժիշկը։— Նախ տեղանեկաւ քիչ մը, բայց այդ գոյնը ողնվական աչնաչի բան մը կուտար իր դիմագծին, որմէ հնաւ էր գանգատելու։ Հետո հազ մը սկսաւ։ Հազ բսածս՝ անուշու՛ն բան մը, հազիվ լսելի։ Քանի մը ամիս վերջ բրոնխիտ մը եկաւ վրան, ան ալ միա՛յն գիշերները, ամենամակներուն մէջ շատ փաթթուելու էր,— կ՚րսէր... Ճիշդ է, որ երբեմն ձախ կողին մէջ թեթեւ ցաւ մըն ալ կար, սանդերու արցակի պէս բան մը, բայց բոլորովին անցողակի, հովի պէս փոփոխական ցաւ մը։ Սակայն վերջիվերջո ինչ որ ամենէ՛ն շատ կհոգեր իր սիրտը՝ ձայնին խռպոտութիւնն էր, մարած ձայն մը, որ ճիգով կ՚ելլէր, կարծես թէ խուխ մը չորցած փակած ըլլար կոկորդին մէջ... էօհէ՛օ, էօհէ՛օ։

— Այդ նշանները իմ վրաս ալ կան, բժի՛շկ, ու եթէ վախս ճիշդ է, ես իրեն պէս տարիներով չեմ կառչիր կյանքին...

— Շատ մի՛ շտապեր, ու թող որ շարունակեմ,— բսաւ բժիշկը։— Սկիզբները չուզեց հաւնիլ խորհուրդներուս։ «Բժիշկները արդէն ամէն տեղ հիւանդութիւն կտեսնեն»,— կ՚րսէր։ Բայց երբ խելքը գլուխը եկաւ, շա՛տ ուշ էր արդէն։ Թոքախտը թոքերէն բարձրացեր, կոկորդը լեցուցեր, ձայնը կղպե՛ր էր... Շատ չերկնցնեմ. անհամար ա՛յդ տարիներէ ի վեր այս մարդը կապրի, կ՚ճնանի, պիտի մեռնի... Հիւանդանոցէ հիւանդանոց, բժիշկէ բժիշկ, ամառները Ալպեան լեռներուն վրայ, ձմեռները Նիսի մէջ, փնտռելով իր արեւը, այս հիւանդի կմախքը

տա՜ր տարիներէ ի վեր կփախչի իր Մաշէն, ա՛յն Մաշէն, որմէ փախչիլ չի կա՛ր կ'ըսեն...

— Բայց ի՞նչպէս...

— Տասը տարիներէ ի վեր ամէն շաբաթ, երբեմն ամէ՛ն օր, ամէն տեսակ մասնագէտներ կ'այցելեն իր կողքը... Ձեզմէ ո՛չ մէկը կ'երեւակայէ այն ամէնօրյա սարսափը, որ այս տեսակի հիվանդներուն ուղեղին մէջն է. մի՛շտ ու ամէն վայրկյան մեռնելու սարսափը... Դրվագ մը պատմե՞մ.

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք...,— խնդրեցինք միաբերան:

— Անգամ մը լսեր էր, որ իրեն պես հիվանդ մը գործողության ենթարկվելով յավացեր էր: Լողանի մեր հիվանդանոցը եկավ: Ձեզի չըսիր ըսեմ, թե ինչպե՛ս մեզ հավրուրեց ու հետին հրաժեշտը տվավ՝ երկաթե սեղանին վրա պառկելէ առաջ: Մեղրամոմի գույն մարմին մը. Մարմին ըսածս՝ կմախքի վրա ճմռթկած մորթ մը: Դժբախտաբար բուժքոյրը ճերմակ կտավ մը փաթթելեն իր վրա՝ պատանքի մը պես: Ու այսպես, անշա՛րժ պառկած, կյանքին ու մահվան միջև կախված կմախքը...

— Ինչո՞ւ...

— Այդպես, սովորական գործողության սրահին մեջ իրեն առաջ ուրիշ մը կար, որ կմարեին. երբեմն երկաթ դռներեն սուր ճիչ մը կըչավեր ու կխեղդվեր: Վերջապես այդ գործողությունը գեշ անցավ, այդ մարդը մեռավ, ու Կյուրճյանին գործողությունը մյուս օրվան հետաձգվեցավ: Այդ գիշեր մինչև լույս խեղճը մահվան երազներով տանջվեր է ու առտուն կանուխ հիվանդանոցեն փախեր է...

— Է՞հ,— ընդմիջեց դարձյալ գեղանի ուսանողը.— Մեռնիլը լավ չէ՞ այսպես ապրելեն... Ոչ ուրախություն, վայելք, ինչ կրնա՞ ըլլալ այսպիսի կյանքի մը մեջ...

— Կրնա՞ ըլլալ, կրնա՞ ըլլալ,— ըսավ բժիշկը:— Ու ահա թե ո՛ւր պիտի կապեի խոսքս: Այս թոքախտավոր երիտասարդը թոքախտավոր աղքատ աղջիկ մը կսիրեր, չյանվելիք գեղեցկություն մը, որ չեմ գիտեր ո՞րկե գտեր էր ու իր դրամով, իր սանատորիումին մեջ կպահեր: Այսպես երկուքն ալ կ'ապրեին սարին վրա գաղտնի սերով: Ալ հազա՛ր հազ, հազար ցավ ի՞նչ կրնան արժել այս անմահական սիրույն քով: «Բոլո՛ր ունեցածս պիտի ծախսեմ,— կ'ըսեր,— մինչև որ այս խեղճ աղջիկը քիչ մը առողջանա ու ա՛յն ատեն, այն ատեն... երկուքս ալ թոքախտ, խրախճանք ի՞նչ վախ ունինք...»

— Բայց ներելի՞ է, բժի՛շկ:

— Այս աշխարհին վրա երջանկությունը անշուշտ ներելի չէ... Աղջկան առողջությունը արգիլած էին բժիշկները, բայց սերը առ-ն

թմբիշը ո՞վ է... Դարձեալ գիշեր մը ծառերն ու ծաղիկները խառնեցի՛ն զիրենք. ինքզինքնին առա՞ջ ու կայտա՞ռ կարծեցին, այդ երկու նախշուն զառադարդանքները իրար ձուլվեցան. տարիներն ի վեր ապրված ... առնացին ամեն պահէն... Բայց ի՞նչ էր այդ թանձր ու տաք հեղուկը քարերն վրա. արևախանո՞ւմ մը... Ու կույսը իր Հիմնեյան անկյունին մեջ մենակ էր...

— Վա՞յ...

— Հետևյալ առտուն գաղթականար մըն ալ կեանք տարի կույսէ. Պյուրճյան չէր հետևեր անոր, առաջին անգամ...

Սարսափած իրարու երես նայեցանք. Ամենքս ալ ամչնալ. բաց թացինք, մոռցեր էինք.

Դուրսի հովը թող սառա՞ր, թող անձրևը երգե՞ր այգիներն վրա, թող ծառեր շաշեի՞ն. մենք լսեր էինք. Ո՛չ ձայն մը, ո՛չ շարժում մը.

Մեզի կթվեր, թե մե՞ր մեջտեղը, թեյի սեղանին վրա դրված էր այդ կույսին գեռ տաք գիակը։ Ու տարր մարմինը կարոտեցին կփախչեր աշխարհեն այն թափառական հոգեակին, որ տասը տարիներե ի վեր կփախչեր իր Մաշեն, ա՛յն Մաշեն, որմե փախչիլ չի կա՞...

Լոզան

ՄԵՌԵԼԻՆ ՆՇԱՆՏՈՒՔԸ

Դարեհարը այնքա՜ն թարմ էր, այնքա՜ն թարմ։

Մեռնելու չափ խմեցինք։ Ու երբ ա՛լ տեղ չմնաց, փախեցին ու նորեն խմեցինք։

Պապոյեան իր ամենեն զվարթ արամադրությունները թափեց այդ գիշեր մեր գլխուն։ Ոգոնց ինքզինքը անգամ մըն ալ արդարացուց իր ընկերական վերջին անհաջողություններուն համար։ Մինչ Արապեան առեղծվածները պես.

— Հինգ հա՜ս անկիմ, հինգ հա՜ս. Ձեզմե հինգ մատներուս պես. մեկը խարպերցի է, մյուսը ավելի ասկերույն, երրորդ մը՝ սպանդարանի այրող տարաբերությամբ, ու Լավիը, ու Անգաթը...

Ան որ այսպես կխոսեր, երկրաշարժության ոտանող մըն էր Պոլսաբաշի ու գյուղաքաղաք Արփաաարդ՝ իր տափարակությունն այնպես էր, որ բաժակ մը պարզեյուն պես, սիրային տոներ կշարեր, իբրև անառակ մը անկատար հայության և վիճում...

Մինչերը առանձնաբար, իր անկշված թարմի շրթներեն ու հոգնած երկաաաթյի խարպերցի աչք կեա-ճաղատ գլուխեն երեկ սկսաք չկրեռսել,

հետեւցնել, որ ան, պարզապէս, որբացած... Միհրանէ մըն էր Պոլսեցի էր և Միկէր կ'ըսէին, իրեն հաճոյք պատճառելու համար։ Արդէն Միհրանէ բանկոդ պէս, կ'գեր, կ'երթար...

Երբ խոսակցությունները հասան և երբ գարեջուրին շիշերը բա-կուան քանի սպասուհին մը պատրենի խրախճանքի սեղանին շուրջը, Պօղոսյանյան, իր բերնին չափերը փաղցնելով, սկսաւ այնպիսի պատ-մութիւն մը, բայց այնպիսի պատմութիւն մը, որ օրերով Բամապրայի սկանդեներուն ծայրերը սկսան կարմրիլ...

Այս տպավորությունը ժամկելու համար էր, որ քիչիկ մը, խոսքին մահվան պատմությունը մը նետեց մեջտեղ։

— Ես ալս բարեկամ մը ունէի,— ըսաւ.— ասոր և հակա, գարե-ջուրի տակառի մը պէս։ Օր մը պէտք եղաւ, որ բժշկական գործողու-թիւն մը ենթարկէի, բայց անպատճառ ըսելը, որ իր պատճէներները մարմիններին գիները, բա՛ն տրվելու համար «Ջե՞ս փարիզա» կ'ըսէին մեր գանակները ցուցնելով։ Իսկ ան՝ իրեն ամէներին պատասխան, ժպտե-լով կ'ըսէր իր չեկ մեծխերը։ Մերկացուցին, պառկեցուցին, մարկ-ցուցին. հետո կտրեցին, մորթեցին ու կարեցին։ Ամեն ինչ հիա-նալի անցաւ, այնքան հիանալի, որ վստահ էինք, թե ա՜լ ցավ պիտի չզգար ադիրներուն մեջ։ Ըրինք այս ամենը, բայց... մեյ մըն ալ չը-կրցա՞նք արթնցնել... Կատակ, հիմնաւոր, պուշտար անմահ մնալ։ Մարդը շնորհալ-չնորհքով մեռեր էր։

Նիմեկեր թթվեցան։ Դավաթները պարպվեցան։ Ա՜լ սակայն խո-սակցությունը առաջ չգնաց այս ուղղությամբ։

Մեկը պատմեց, թե ինչպես իր պապը, գիշեր մը, մութը փլած անուն փլած էր նաև... իր հոգին։

Ուրիշ մըն ալ ըրաւ իրենց գյուղի գիշերապահին զվարճալի պատ-մությունը։

— Քառասունէօղ, գունդիկ, ասոր մարդ էր,— ըսավ։— Օր մը մեր տանն էր եկեր։ Դիկու ցավ մը ունէր։ Մեծ մայրիկս ձեռքը անոր ճակտին դրավ և աղոթեց, փչեց ու չփեց։ Բայց երբ ձեռքը վերցուց ճա-կատեն, գիշերապահը փայտի մը պես գետին ինկավ...

Քրքիջները նորեն բարձրացան, գավաթները նորեն զարնվեցան։ Ծառայանշչար սրամիտ բան մը կգտներ պատմելու մահվան վրա. իրենց հոգ՞ն էր, թե նշանավոր սեղանի մը առջեւ կգտնվեին և հետևա-բար պետք էր ավելի զվարթ բաներու վրա խոսեին։ Չէ՞ որ ամեն բան զվարթ էր իրենց աչքին՝ այնքան անմիտ, որքան զվարթ, կյանքն ալ, մահն ալ...

— Բայց ինչ մըն ալ ուրիշ բաներու վրա՞ խոսեցեք,— կ'աղերսեր

Թամարա.— ամենքդ ալ մահուան վրայ կխօսիք։ Գրաւի կուգամ, որ մեկը պիտի մեռնի այս գիշեր, այս նշանաւոր գիշերը...

Եվ արտաքնապէս տօնականը չէր անցներ. Տակաւին գարեջուրի անհատնում շիշերուն, մէջերնէն մեկը առաջարկեց՝ ձեռք ձեռքի տուած փոխան փոքրիկ սեղան մը դարձնել, զանի այդ ձեւով հարկնայու համար, թե ո՞վ պիտի մեռնի այդ գիշեր... ոգեհարցութեամբ։

— Թը՛ք, թը՛ք, թը՛ք...— կպատասխաներ սեղանը մեր հարցումներուն։

Առնեն մեկ ալ այսպես անցուցինք, մինչև որ, մահու զանգի նման լսելի եղավ զանգակի մը ձայնը.

— Տա՛ն, տա՛ն, տա՛ն...

Սեն Փիեռի զանգակատունն էր, որ լսելի կ'ընէր կես գիշերի իր տասներկու հնչյունները՝ հատիկ հատիկ։ Անկյունը բազմաթիվ յուրջ կերպարանք մը առավ։ Օրիորդը, որ հայանդերեն չդադրեցած էր մահվան խոսքերեն և ոգիներու փորձերեն, դուրս ելավ սենյակեն։ Անոր հետեւեցավ Նշանը։

Պապովյան կծկվեցավ։ Արմեն խաղալն պարզեց իր վերջին ամպը։ Մինչեւ առավոտյան ուզած իր ո՞րնօր հասար։ Ապա, սեղանին մեջտեղը, լամպարին երկու կողմերը, գարեջուրի շիշերուն բերնին փակցվեցան փոքրիկ պլպլան մոմեր։

Քիչ ետքը դուռն էր ճռնչեց, բացվեցավ և երկու նշանավորներ, որոնք քիչ առաջ սենյակեն դուրս ելած էին, հիմա ներս մտան ճերմակ ու սև հագված, կոկված, փոխված։

Երիտասարդը Պապազյանյանն էր, քիչ մ'առաջվան ոգի պատմության հեղինակը։ Անիկա կպատկաներ զատակարգին այն ուսանողներու, որոնք ապահովաբար կկազմեն մարդկության ամենեն երջանիկ մասը՝ **Եավնեժական ուսանողի** տիտղոսին տակ։ Ոչ ոք ճիշտ կերպով չէր գիտեր, թե երբե՞ն ի վեր սկսեր էր իր ուսումը։ Եվ թե երբ պիտի ավարտեր, այս հարցը կրնար հետաքրքրել ամենքը, բացի իրմենէ։ Իր կապույտ, կլոր աչքը, հավիտենապես մարտուն իր կարմիր դեմքը և իր ցանցիկ, կլորիկ փորը՝ տարիներու ընթացքին գարեջուրի փրփուրներով փքացած, երջանիկ տպավորություն մը կ'ընեին մարդուս վրա։

Իսկ օրիորդը՝ Թամարան, կպատկաներ համեստ դասակարգին այն կովկասուհիներուն, որոնք Եվրոպա կուգան, ընկերային գիտություններով կսկսին և ամուսնանալով, կամ ճամբան ետ կդառնան։ Զարմանքներ իրեն համար կպատմեին, թե Պապազյանյանը զանիկե առաջ բավական սիրահար հալեցուցած էր և հետո իր սիրտը կապած էր Եվրոպայի կոչվող մրցակ ուսանողի մը։

Բայց այս բաները մոռցեր էին այս գիշեր։ Ու երկարն ալ, կար-ճն ալ, իրենց ձև ու ազնուակ տարազներուն մէջ և այս նշանաւոր տերմական հանդեսին աշխոյժի մը շնորհ տեսին, որ գիշեր մը, բոլոր շրջու մէջ դիւրաւ գինի տեսնէր արցունքի պէս դողդոջուն բան մը ը չէր տանէր, այլ կլծանէր...

Երբ, կարգով, աստանց նշանածները, իրենց ասածող հրավիրյալ-ներուն հետ պարտվեցան, այդպիսով մարդոց ասոն հոգածկելու համար նոնց սրտերուն աղաս մուտքլոնք. Դրենց. մեծերնուս էն տարիքոտ, իմաստասիրական բատասարնոց ասանց մը, դեռ, վերարկուին գրպ-անէն հին գիրք մը հանեց և հարմար հատուած մը կարդաց ներշնչեալ։

— Այսպէ՛ս խօսեցաւ Զարադաշտը...

Զարադաշտական վերջ, հանդարտօրէն, մեծարեան և կոկորդա-յի երգ մը փրթաւ.

«Մեր հայրենիք, թշվառ անտեր,
Իր թշնամյաց ոտնակոխ...»

Եվ երբ երգը կարծես հառաչներու մէջ մեռաւ՝

— Դաշնա՛կ կ՚ուզենք, արաբ կտո՛ր մը կ՚ուզենք, օրիորդ Թամա-րն կ՚ուզենք,— գոչեցին ամենքն ալ։

Օրիորդ Թամարս շատ աղաչել չտուաւ, այլ շնորհալի կերպով մը ազնուացած դաշնակին առջև։ Փոկեց նոթերուն գիրքը և մարեց լուսը մը մենք, ամենքս, գինովնալու պէս մեղմեկ անկյուն կծկվեցանք։ Եվ ահա, կիսաստվերին մէջ, իր նրբահար ու մեղկ թևերը ակոսնե դանդաղ-անցող ծիալ գետի մը վրայէն սավառնող մեծ թռչունի մը պէս, որ [illegible] թևերուն ծայրովը, ալիքներուն անհուն տավիղը կը զարկեր... կցայինք, որ ամենքս ալ կվերանայինք...

Նախ քանի մը վանկ դաշնավոր հեծեծ և հետո ձայնի ծփծփուն խաղը, թրթռուն ու տարտամ, ապա երկդիմի նոթեր վարանոտ, տարակուսական և անհանգստացնող դաշնութիւն մը խուլ, ելեկտրացած մթնոլորտ մը ծանր, ի վերջո դղրդում, ու հետո մրրիկ, փոթորի՛կ...

Հանկարծ՝

— Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք,— ձայն մը լսվեցավ։

Դաշնա՞կն էր, հո՞վն էր, անձրևն էր, դո՞ւռն էր...

Ոչ որ տեղեն երերաց։

— Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք,— կրկնեց ձայնը անդամ մըն ալ։ Ու ասեղներեն վեր ելլելու ձայն մը, տախտակամածին վրայեն քայլերու դղրդյուն մը հասավ մեր ականջներուն։ Ու հանկարծ դուռը ճռռաց։ [illegible] հովի պէս բան մը խուժեց սենյակէն ներս ու մարեց ղարբեջարի

ցիլերուն ամէնը։ Փուշ-փուշ եղան մեր մարմինները։ Անմեկնելի մեկը անդրադարձած կ'ըսէր դանդաղ ներս մտնել։ Պատրա՞նք էր, թէ՞ վճռակա-նություն։ Ոչ որ համարձակեց։ Ոչ ոչ որ տեղէն երերաց։

Թամարան, իր մերկ թևերը մթության մեջ բացած, աղաչանք ու հեկեկանքի մը պես չդադրող կանչեր հիմա դաշնակության ծովը։

— Եկ՞եք եւ, Թամարա,— բացականչեց վերջապես Նշանակը.— ազատու-թյան գիշեր մը Տիգրանի մահերգը կ'ըսէի՞ն...

— Ուրիշ կերպ մը չէ՞ր կրնար,— պատասխանեց աղջիկը ամպա-նած.— Ինձ կթվի, թե ամբոխին մեջ մեկը ձեռքերու բռներ է ու կ'երամայ ներածել այս մահերը... Այս գիշեր անդրադարձ մեկը իր հոգին կ'ավանդ-է...

— Անանկ է նե, թրքաց հոգիները ավանդագիներուն կ'իյնային,— կա-տակեց Պողոսյան' իր բամակը փչելով։

Ապակիի կտորները այս շինարարին սենյակը կարծես թե վանեց անհամբերեն մթութեն ու մղձավանջի նմանող այդ բանը։

Լույսերը նորեն վառվեցան, գավաթները նորեն պարպվեցան։

Խմեցինք նախ նշանված զույգին կենացը։ Հետո աշխարհի բոլոր նշանածներուն կենացը։ Հետո յուրաքանչյուրը իր սիրականին կենացը։ Հետո ու ծառայ բոլոր աղջիկներուն կենացը։ Կարելի չը անկե ծաղկի կենացը։ ծաղկանոցներուն կենացը... Հերիք էր որ պարպվեին գավաթները։

— Ավարայրի մարտիկները,— բացավ ձայնեց Նշանակը.— Խմենք անոր ալ կենացը։ Իսկ էր, որ առաջին անգամ ծանոթացուց ինձ Թա-մարային։ Ի՞նչ կ'ընեն հիմա խեղճեր, ծանր սառն, սարերու գլուխը մեր... Կեցցե՞ Ավարայրը...

— Կեցցե՞ Ավարայրը,— արձագանքեցինք ամենքս ալ, մեկ բերան ու այդ վայրկյանին, այդ բառը կախվեցավ-մնաց օդին մեջ։ Ա՞լ կարծես չկրցավ ուրիշ բանի մասին խոսիլ։

Ավարայր՞...

Լռության մեջ ո՞վ չէր հառաչեր լալն ու թեթևնալ, երբ մարդու հա-սանել ու կարմիր մարմար այդ «Վարդի Հոկան», ինչպես կկոչեին գինը մանկամարդնե։

Ավարայր՞, գեղեցիկ աղամարդը, սարերու հոկան...

Հոկա՞ն...

Բայց չէ՞ որ այս աշխարհի իրական հսկան, անմեկնելի ու անմար այն է, մանրիկ, փետուրի պես թեթև ու ճղրիկ այն արարածը, զոր գեղեցիկ առասպ մը, բարին Աստված սահմանեց մեր կողին, իբրև ակին զոգույզ կակը...»

Սմպակայն ալ քէրանեց այս հրճուանքներէն մէկը, իր ստամոքսի ամէն-
ուն, իր հայրենի կազմին ու երկաթեայ ջիղերուն ամբողջ հաստատութ-
եամբ պաշտպան եղաւ այն բոլոր բաներուն, որոնք Պիտուրեան ծառ անու-
ով կ'արգիլէին։

Շատ անգամներ, կէս գիշերներէ ետք, կամ գինով, երբ երկա՜ր-
րկա՜ր կ'աղէր պատուհանին տակ.

— Փրա՜... Տօքթո՜ր, Տօքթո՜ր, դուրս կուգա՞ս և մէկ գիշերվան
համար անկյան մը կուտա՞ս ինծի... տանս ավերան հետն է...

Դուռը կըրացէինք Վրայի Դողիանի կէսեան Հիւանդի Բանարնին վրա
նեղմեցնել իր հակա մարմինը։ Ակրոյին յուշով աղբատրի ձեյը կ'եռար
Եւրի սեղանին վրա։ Ո՜հ, անուշիկ, սիրային պատմութիւնը, որ ծայր
ունար այն տանն, մահի յուշով... Պատմութիւնը, որ կռուրներ,
հոգեարեր, որ կ'երկարեր, կ'հոգներ, կ'իջնար, մինչև որ երկուքն ալ
յոխանային աառնց գըալու։

Ու այս կյանքը՝ անրան ու անոնանց, փողոցի փողոց և անկողինէ
անկողին այս կյանքը ամէ՞ն գիշեր էր, երեք տարի։

Անգամ մըն ալ, այսպես, Բանարնին վրա բնացած դարձան, իր
հեր-հեն շնչառութիւնն ու թրանաւոր ձեռքերը մոտաանսիցին գիս մինչև
ուսս Ասավուրյան սոփակցի գիրքը խոստովանել։ Ին բացակա տանն
և վեր դաղաներին աղյան կրծներ։

Այդ օրեն ի վեր ով որ տեսած էր գիրքը։

Ու օր մըն ալ անկրկութացած բաղարներ։

Ուսանողները այնպես կ'հավատային, թէ Հեսավեր դյուղ մը քաշվեր
էր՝ բժիշկագետի իր վերջին քննութիւններուն պատրաստվելու համար։
Մեկը՝ իր մտերիմները, սակայն գիտեին, թէ ան Եւրյենի բաժարանը
դացեր էր դարմանվելու, աղքատութեան պատճառով մերժվեր ու առիվ-
վեր էր մտակա դեղջակ ընտանիքի մը մէջ, գետնին վրա փոքրիկ սեն-
յակ մը վարձելու։

Ասոր համար էր, որ Փաղաչանյան իր բաժակը կ'առաջարկէր Մխա-
յայայի կենացը։

Թոմարա տնզանեցաւ Նախապես, վրայի Դողիանին խոստացեր
էր ան իր սիրտը, բայց տեսնելով, որ ան բամվեյեր չանի, կ'ջանվէր
հիմա անոր բարեկամին հետ։

Այսպես խոսակցելու վրա էինք այդ գիշեր, երբ հետուն հետուն արքա-
դայի մը ձայնը օդը ճեղքեց։ Դուրսը լուսցեր էր արդեն։

Փաղաչանյան, աղաղեկեկեկերը բացած դարձան, վառը, դրան ու-
մին վրա քառակուսի թուղթ մըն էր տեսեր։ Բեաց խիկայն և վեր բերավ։
Եւրյենեն քաշված հեռագիր մըն էր, որը գիշեր տանն, ցավերը գոր

փորձեր էր դուռը գոցելով մէջը հանգչիլ և անկին վրայ ձգած զա-
ցած էր։

Բայց ինք պահարանը Ախալցխա մնացած էր...

Մնա՞ծ էր միս-մինակ, սպասելով, ինչպէս կ՚ըսեն պանդուխտ-ներուն համար... Ու թաղված էր կամ պիտի թաղէր այդ օրը, մարդէն հեռու, խաչախատավորներու փոքրիկ գերեզմանի մը մէջ, սարերու վրա, ձյուն-ձմեռով, բուք-բորանին...

Յաւարանչյուրը իր հիշատակները արթնցուց և արցունքը վերերու զգալ։

Ու պատմեցին, թէ Ախալցխայի աղքատիկ ծնողքի զաւակ էր. մայր մը և քույր մը ունէր միայն, որոնք տեղ ու տուն և ամէն բան ծախած էին անոր ուսմունքին համար, ապագային համար։ Ու երկու ամիս միայն կը մնար ավարտելու իր ընթացքը։ Եվ թէ ալերա՞ն խոստմնալից էր իրեն երիտասարդին ապագան, ալերա՞ն փառավոր...

Հետո, երբ քիչ քիչ մարերը ընտելացան մահվան գաղափարին հետ, Թամարա աչերը կոպերով կակղեց.

— Որևէ երեկ գիշեր դաշնակին վրա իմ ձեռքերս բռնողը ինքն էր... ինքն էր...

Ու անհային, բայց ուհային, անհայի՞ն չոր մը սկսավ ջղաձգորեն ցնցել իր վտիտ մարմինը։

Այսպես փակվեցավ այդ դժբախտ գիշերը, որ մենք, անգիտակցաբար տոներ էինք մեռելի նշանտուք մը...

Լոզան

ՍԱՓՍՈՆԸ

— Պոլիս եկայ՝ տեսնել ըսիր. Տղթե՞րը ինչ որ ալ ըսեն, մեր Պոլիսը մեկ հատիկ է իր աշխարհագրական դիրքովը։ Իր ջուրերը տեղ մը չկան՝ ինչն աշխարհի իմն բլլար. «Պոլիսը մայրաքաղաքն կ՚ըսենք», — ըսեր է Նապոլեոն։ Միայն եթէ աչառնեղ քիչ բան մը կա, ան ալ սպասուհի-ներն են։ Լավ սպասուհի ունեցող տանները մատով կրցածին հա Մա-նանավանդ ձեզի համար, որ եվրոպային կուգաք բժշկութեան ընելու. այս հարցը մահու և կենաց հարց է։ Ես իմ տանս սպասուհի աղջիկ մը ունիմ, որ իսկ ազգական ըլլալուն, խերի համար բավական աշխատողի մը իմ տանս և իմ բարեկամներու տանները։ Թող քիչ մըն ալ ձեր տանը աշխատի, եթէ կ՚ուզէք։ Կատարյալ գանձ մըն է. Աբրհամ, արուն, խնամ-ատն ու ժրաջան, Տղթե՞ր, ծառա՞ն։ Մանանավանդ տղա հայերու մէջ

Ինձ հարկ է. Բժիշկի մը համար սպասուհի բառը ամէն բանէ առաջ ժպտուն պէտք է ըլլայ։ Ես ալ իրիկուն խաղ ձեռք կուզեմ զինքը։ Միայն ան բերանը քիչ մը բանուկ է. Հայր զալունը կըցկնէ է…

Այսպէս խօսեցաւ Քոստանդին էֆենտի։

Ու իրաւ ալ, իրիկունը չեկած, աղջիկը եկաւ։ Աղջիկ ըսածը՝ երեսունը հինգ տարեկանով մը, կուրծքը ու փորը տափակցած, ձմեռնային թռչնի մը պէս խորշոմած, կծկուած, ճերմկուած, բայց դեռ անուշիկ։ Ու ժպտո՜ւն, ու ժպտո՜ւն… Քոստանդին էֆենտիի ըսածին չափ ալ կանչէր…

Միտքերը իր ներհակութիւնը կըս այնքան դրոշմեցուց, որ լաւ մը չանդրադարձա այդ տարօրինակ ժպիտին վրայ։ Բայց ձախ ցնծերն վար երկարող հին սպի մը ինծի ամէն բան բացատրեց։ Տարիներ առաջ այդ այտոսկրին վրայ բժշկական գործողութիւն մը միջոցին կտրուած մկաններն ու ջիղերը այնպէս դէշ կերպով կարուեր էին, որ դէմքին վրայ անյաման, անիմաստ ու ծուռ ժպիտ մը զամուեր մնացեր էր մշտնջենապէս։

Ու հիմա, բերնին ճիշդ մէջտեղէն թափուած երկու ակռաները, այդ ժպիտը աւելի դառնակ, ողորմ, տակը ծակ բան մը ըրեր էին, ցարը ինկած մատանիի մը պէս։

Հոգեբանական ժպիտ մը չէր իրենը, այլ մարդասպանական Անարգագրելի, անապատելի, ողբալիական ժպիտ մը, որ իր ամբողջ կեանքին մէջէն ու նոյնիսկ գերեզմանին տակէն պիտի խնդար վիրաբոյժներուն անպատում անճարակութեան վրայ։

Իբրև ներքին հիւանդութեանց մասնագէտ, ես ներքնապէս և համեմի կերպով կշտամբէի մեր արուեստակիցներուն ուղղուած այդ հեգնոտ ժպիտանս։ Բայց կինը, որ չէր կրնար ընդունիլ այս բժշկական բացատրութիւնը, ատենը մէյ մը կուտար։

— Իմ բարեկամս ատենս դուն ինչո՞ւ ցաւագարի պէս կժպտիս, Սաթենիկ…

— Օրհնութիւն…— կհակաճառէր աղջիկը ժպտելով։

Դժբախտաբար, սակայն, այս ուրախ օրերը երկար չտևեցին։ Մեր Սաթենիկը, միշտ ժպտուն, սկսաւ դժգոհութեան մտածումներ յանել գործնել։ Հիմա իրողութիւնն այն էր, որ այս աղջիկը իրապէս տխուր էր։

— Ես սպասուհի ըլլալիք մէկը չեմ, Տօքթէօր։ Ես ինքս տասը սպասուհիներով մեծցեր եմ… Երկու հատ տուն, երեք հատ կառք, քանի հատ ձի…

— Խե՞նթ է, ինչ է, այս աղջիկը… Սա աւելը ձեռքդ առ տեսնեմ…

— Հազար ոսկի, քանի հոգի, տասներկու դղեակ, հարիւր մշակ…

— Մի փախչիր, Սաթենիկ, կեանքերին մասը կուգայ կոր…

— Մեր կերակուր եփողները զատ էին, տուն ավլողները զատ, ազա ճաշողները զատ… Ու ի՞նչ օրերու հասցուցին մեզ, հայրի՞կ, հայրի՞կ…

Ու կսկսեր լալ։

Օր մը, Քասսանին ոտքերն համբուրելով՝

— Եղբայր,— ըսի,— եթե աշխարհ իմս ըլլար, թերևս Պոլիսը մայրաքաղաքս ընեի, բայց ձեր այգեստանը աղքատանոցս չէի ըներ…

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա որ…

— Կառավարչական խնդիր մըն է, որ մեծամեծությո՞նն կուտառուն… Երեսուն ձի, տասը ջորի, քսան գոմեշ, քառասուն էշ…

Քասսանին էֆենտին լայն քրքիջ մը արձակեց։

— Ընդհակառակն, Եգիպտոսությունը պարտեկցուցեր է,— ըսավ։— Ես անոնց տասը հազար ոչխար ունեցած ժամանակը գիտեմ։ Երեսուն հազար ոսկինոց մարդ էր հայրը…

— Ի՞նչ կ՚ըսեք…

Չէի կրնար մտքիս մեջ տեղավորել այս անհավատալի բանը։ Բայց ուրիշներ ալ հիշա նույնը կկրկնեին.

— Ժամանակին անոր հայրը սանդրինից ապարանքներ ուներ Պոլսո ջուրերը։ Ամենքին ալ վրայեն մառավ, տանին եղավ։ Սրկաոր պանդուխտներով կվառեր, Տերմո՞ր… Դրնեմով մըն էր, ամեստրանական գինեմոլ մը, որ կխմեր ու կուլար։ Միայն իրենց գերդաստանեն տասնըմեկ հատ խնդիր կհաշվեր…

Ահավասիկ տեղեկությունը մը, որ շատ թանկագին էր ինծի մը համար։ Այլանդակ աղայական ձանրի ըսե կրող աղջիկ մը որքա՞ն խնամքի, որքա՞ն փափկության, որքա՞ն զգուշության կկարոտեր չէինք… համար իր ազգան մեջեն ստանդուգեն խնդիրք կրամսեն։ Եվ հակառակ ասոր, հակառակ իր ավանդականան ժառանգն, Սաթենիկ ծաղրանքից ցրտություն մը, մերժողականություն մը, խորունկ հուսահատություն մը կկրեր իր վրա։

Այդ օրեն Սաթենիկը մտածմար ուշադրությամբ ու գութով շարունակ Եսկուրե պառավիկեցի, որ աղտոտ ձեռքեն գինը իր աշխատության մեջ Պառավկեցի ևանի, որ ատելիքի զարդերը սպիտակ իր ազնվ…

Բայց ի՞րա՞վ, որ քաղաքացի է, երեք իր ըներ… Կարծես թե երեւույթ, շարունակ, ամբոխներով մեծի պահած ըլլային գինը։ Կ՚ուտեր, անընդհատ կ՚ուտեր, ի՞նչ գտներ կ՚ուտեր։ Դեռ կրակին վրայեն կաթը հազիվ կաթնապուրի վերածված, կշպխանար, կ՚անհրաժեշտանար պարզապես ասոնք մեջեն։ Եվ երբ զարմացած երեսը նայեին՝

— Մեր տանին կաթը խաղլիկներով կ'եսացվեր, Տօթո՞ւ…—
'յսէր…

Իր երկու փրցված ակռաներուն միջակէն կատարուած աշխատութեան
ը կլանէր միշտ, կարմիր մեղուայի մը պէս։

— Թըըը՛ը… Թըըը՛ը… Թըըը՛ը…

Ու ծնունդներու այս աշխատութիւնը տղոց մը պէս կ'երջանկացնէր զինք, երկնային յոյս մը կ'իջեցնէր իր աչքերուն մէջ, շնորհք մը կուտար իր մարդակազմական մայրերուն։

Բայց, Հակառակ իր տղիքներու երգիչի մը պէս յիշեցնելու այս Հա-ւաս ու անմ՜ատ աշխատութեան, փորն ու կուրծքը միշտ տափակցած մնային, ձմեռնային Թռչնի մը պէս։

Երբ Հաճոյքներով, որ որակեան աշխատութիւնը միայն պէտի ընտ-եր իր Հառաչանքը պարպարացնելու, սկսաւ գիշերներն ալ բանեց-նել իր սուլումը։ Ամբողջ գիշերներ կ'ուսնէր, ամբողջ գիշերը կ'Հարէր։

— Թըրը՛ր… Թըրը՛ր… Թըրը՛ր…

Երևակայեցէք, որ մեր պառկելէն մինչև արևուն ծագիլը չորս ան-ւամ քունն կ'արթննար, կերակուրը կտրցնէր, բերանը կեցնէր և ակռաները թրթռացնելէն կ'երթար նորէն վերմակին տակ մրփծվելու։

«Ե՞րբ կ'երթայ այս բոլոր կերածները»,— կմտմտայի ինքնիրենս։

— Քաղաքին էֆենտի, այս աղջիկը քաշվելէ ցավ չէ, եղբա՞յր…

— Ինչո՞ւ, էֆենտիմ… Կզարմացներ զիս… Աղջիկը երկանեցնել տարին ի վեր տանը մնալուն՝ խնդիրը կ'ուտէ կօր։ Իր բնութիւնը որդին բոլ մը կրքոտ է, յաւանական Հայրն ալ շատ օրինակելի կեանք մը չունէր… Ինչ մը պամյուր տվէք, կմնա կ'երթա…

Բայց Սաթենիկին ուղածը դեռ չէր։ Ծերեկները, առավոտ մինչև կիկուն պատուհանին առջեւը գամված, անցնող բոլոր զինվորներուն վրա սիրին եղերը կ'Հայեցնէր։ Հյուր մը դալուն պէս, սուրճ մը բերելու առաջ, մանկլիկի ամբողջ վարդաչքսրը գլխուն կ'թափեր, որ անուշ Հոտի… Ու մինչև սուրճին խմվիլը և դեռ կես ժամ ալ գեշ-գեշ մոտակի վերջ Հյուրին՝

— Եթէ առջևս տղաքներով ահի թափե՝ գաշնյալ ես այդ պաղ-ջավակը չեմ տանէր,— կմտածէր անոր երթալէն ետքը։

Տեսաւ, որ առիկա աղտոտ ըլլալը բան չէր։ Ու օր մը, ծըսալը հետը առնելով, Քաղաքին էֆենտիին վերադարձուց իր գանձը։

Քաղաքին էֆենտին դուրս չէր բաշեր։

— Ինչ բան է, էֆենտիմ, ալ՛լ աղջկան ինչ տիելի. Հանցանք չունի, չէ՞… Անչափ առաջ մենք պատշ՞ցինք. չիշ մըն ալ աղջիկները թող

պահն... Ես խենթն ալ աղջին մէկ անգամ չէ՞ մի... Թող Փրկիչը հասնի...

Բայց Փրկիչն ալ չէր ընդունած Սաթենիկը, առարկելով, որ դրամա-կանայական խենթ չէ»...

Գաղիերէն ասած մը կ'ըսէ. «Խենթի մը համար լավագույն բանը կատարյալ խենթ ըլլալն է»։ *Այս ասածին իմաստութիւնը երբեք այնքան լավ ըմբռնած չէի, որքան կ'ըմբռնեմ հիմա*

Եթէ այդ տարաբախտ Հայքը, փոխանակ կիսկատար խենթ մը ծնե-լու, կատարելապես խենթ աղջիկ մը ծնած ըլլար, ան հիմա որևէ հիմա-րանոցի մը մէջ գտած պիտի ըլլար իր ապաստանը, մինչև կյանքին վերջը ապահոված պիտի ըլլար իր հացը, իր երջանիկ հարստությունը զուրկ չափ հիշողութիւն պիտի չունենար, ոչ ալ ապաստանի ըլլալու չափ խելք։ Ոչ ալ պիտի շրջէր Քոստանդի էֆենտիին վրա և ամբողջ օրը խենթութիւնները բնական վերջ փառաց պիտի ըլլար, որ գիշերը ծայր դատարատ է ու անվերջինը ատար... Գոնե այնքան երջանիկ պիտի ըլլար, որքան կարելի է երջանիկ ըլլալ այս հիմար աշխարհին մէջ...

Մինչդեռ հիմա՞...

Ժողովակներու և անդունդներու մէջ, դժվարութիւններով ու համբույրներով ննջած Սաթենիկը, փողոցին մէջ քար մը չունէր՝ գլուխը դնելու գիշերով իր հանգչելու համար...

Միրտս գիտ հանգիստ չգիտցի եւ Քոստանդի էֆենտիին դացի ու յանդուգն զինք համոզել, որ աղջիկը նորս ընդունի։ Բայց ան, գործ մարդու հաստատութիւնով մը, անդրդուելի կեցաւ իր որոշման վրա։ Անտարբերութիւն, ժամանցավորութիւն, մայրին անպատասխանատուութիւն կամ Թուրքիան հանգստութիւն իրեն համար դատարկ բառեր կ'ըներ...

— Ի՞նչ ըսել է, էֆենտիմ. մյուս բոլոր ապաստանները կ'աշխատին ին հողի չունի՞ն մի... ազեմ են ես ալ խենթութիւններ կ'ընեմ, բայց չեմ ըներ կոր... Ես բժիշկ չեմ, իմ խելքս այնքան բարակին չի հասնիր... Թող քանի մը գիշեր փողոցները անօթի մնա, որ խելքը գլուխը գա... ո՞վ ազգական ենք անոր, էջ ալ չենք յա՞... Իր հայրիկը երեսուն հազար ոսկիները կերած ատենը ինծի բարև մը կուտա՞ր... մինչդեռ ես այս օրվան օրս...

Դեռ խոսքը չէր ավարտած, երբ դուռը բացվելով Սաթենիկ ներս մտավ կարմիր այտ ձեռմակ, ճերմակ-ճերմակ, ու դատապարտ, ու այդ-ուն...

— Ան ի՞նչ է, Սաթենիկ, միրակորեցի՞ն քեզ...

— ...

— Չըսե՞ս, Սաթենիկ, մէկ տե՞ղդ կը ցաւի...

— ...

— Բերանդ չբանա՞ս, աղջիկ, այդ արիւնը ի՞նչ է...

— ...

— Այդ արիւնը ի՞նչ է, աղջիկ...

— Ատ արի՞ւնը...

— Չխօսի՞ս, Սաթենիկ, ի՞նչ եղաւ, ինչպե՞ս եղաւ...

— Ինչպե՞ս պիտի ըլլայ... ինծի ամսէ յանկար բռնէ պիտի ատոր... ըլլալիքը եղաւ... ալ ի՞նչ ըսեմ...

— Խենթեցա՞ր, աղջիկ, ո՞վ էր, ո՞վ չէր, անունը չըսե՞ս...

— Հապա ո՞ր մէկը ըսեմ... երեք գինովր էին...

— Վա՜յ անամօթ... չփախչէի՞ր, չպոռայի՞ր...

— Սուրը կոկորդս դրին, չարժիս նէ կմեռնիս ըսին... ես ալ լըշար-մեցայ...

— Է՜, հետո՞ն ալ...

Սաթենիկ ձայն չհանեց։

— Սուտ կխօսիս կո՞ր,— պոռաց Թոսունեան էֆենտին, հետզհետէ ինքզինքէն ելլելով.— սո՜ւտ կխօսիս կոր, որ քեզ տանս ընդունիմ...

Իրեն ամբողջ պատասխան, խեղճ աղջիկը, շարժումով մը, ձեռքի փոքրիկ պոլը բացաւ, բերրեց։ Ու իսկոյն թզութեան, աղջկնութեան, երեսունըհինգ տարի վրան նստած կուսութեան, արիւնի ու ամօթի հոտ մը լեցուց սենեակը...

Թոսունեան էֆենտի ա՜լ չկրցաւ զսպել ինքզինքը։

— Գնա՜, գնա՜, գնա՜,— պոռաց...,— գնա՛ այդ աղտոտ չարիքներդ ուրիշ տեղեր թափելու... գնա՛ հիմա Ֆրանկթաղէն փտելու... գնա՛ հա-ւերդ պոռնկանալով շահելու և սալահատակներուն վրայ ծաղիկ ծախելու... իմ տունս պատուաւոր մարդու տուն է...

Զուր ուզեցի համոզել զինքը, որ այս անօրին, այս մէկ գիշերուան հարսն ու որբուհին եթէ շուն մըն ալ եղած ըլլար, գուրգուրանքի մը, հանգստի մը, անկողնի մը պէտք ունէր այսպիսի գիշեր մը։ Բայց ան երթալով աւելի ու աւելի կփոթորկէր։

— Զինք մի վռնդեր, Տոքթո՜ր... Արդեն եթէ դուք այս աղջիկը խոզի մը պէս անոնց չլալայիր, հիմա տանել բաներ ընելու կարողութիւնը կ'ունենա՞ր... Մենք մեր դարակները կլղպէինք նէ, բան մը գիտէինք հարկաւ...

Ու հետոյ, ուշադրութիւնը հանկարծ Սաթենիկի այլայլած երեսին վրայ կեդրոնացնելով՝

— Սա երեսդ լոյսին դարձուր նայիմ, ըլլի՞կ... դուն դեռ կմայրիս

կոր. հա՜,— պոռաց, ոտքի հարուածով մը դուրս նետելով զայն ու դուռը գոցեց։

Խաղաղութիւնը նորէն տիրեց տան մէջ։ Մատաթեանի էֆէնտին քաղն ցաւիկ մը քաշեց, բարեպաշտ ընդդիմին հանելով գրպանէն, հանգստօրէն լաւ էջի մէկով մը ծխել նորէն նետեց և իր բնտանեկան հանդիսաւոր ծոյլը գտնելով՝

— Ինչ՞կ,— պոռաց,— մեղի չարչարը քիչ եղեր հոս ալ սարքն կը թի-նա՞ս…

Եւ ես կը լսէի, որ կինիկը գրած նորէն, խղդուկ-խղդուկ կուլար…

1911

ՏՈՔԹՈՐ ԲՈՂՄՈԶ

Քեզի այս անգամ պիտի գրեմ, Տոքթո՛ր, այն զուարճալի ու ախորժ պատմութիւնը, որ իմ բժշկական պատմութեանս է, գաւառի այս խուլ անկիւնը հաստատուելէս ի վեր։

Սիրելիս, սկսի՞մ։

Է՛ն տասը տարի, որ մենք այստեղ Տօքթոր Բօղմօզ մը ունինք, որ ամեն բանին սկիզբն ու վերջն է։

Մարդիկ առջի բեր էշպէշարի սրձանը։ Ինչ բժշկութեան ատտանն վարժուած հարցուր, մինչև ալ մինչև տարիքը իրենց և անեն կանոնի ըստ-նող ռեսեննիոր մը, կռնակն բերնին մէջ սկեսարեն մը գիր։ Հակառակ մեր ալ՝ գետի եան նետն աշտարակեան ֆես մը Բեղասի ձուռ աշտարակին դեմ ու աշխից ասչն պիտի ունենա նույն բերն Տօքթոր Բօղմօզը։

Այնպիսի ատեն մը, երբ դեռ բժշկութեան խոսքն անգամ չկար այս կողմերը, այս մարդը, առաջին անգամ քիչալով եկած է գաւառի այս խավար անկյուններն մեջ իբրև բժիշկ հառաստակելու և իբրև բժիշկ ապ-րելու։

Ինչպես որ դեռ հիմա ատամնաբուժութիւն չկա հոս իբրև առանձին արհեստ, այնպես ալ ժամանակին բժշկութիւնը իբրև առանձին գրա-ղում գոյութիւն չուներ։ Փոխնիփոխ ժամուն ասրտերը, գյուղին մանիկը կամ Թաղին սափրիչը կկատարեին այդ տխուր պաշտոնը։

Այն ատեններ Հեքրզրամքին գյուղը դեռ չէր ազդեցներ իր մարդը։ Անոր համար ալ գլխավորապես… մեռելները կարգաելին այդ գործով-ներն փոխայիր հիվանդութեան այս կամ այն տեսակին համեմատ ապրիլ կամ այնինչ սուրբին գերեզմանին վրա ծունկ մը աղոթք ընել, գարմանը անխուսափելի էր…

Տարիներ Թովմաս եկաւ, տեսաւ, յաղթեց։

Մեկ հարուածով բժշկութիւնը գաւառին մէջ ատամներն ու ատամնաբու-ժարանը պատուանդանի մը վրայ դրաւ, ահռելութեան, ահրացութեան, ժանեկութեան պէս։

Եվ որովհետեւ յաջողութիւնը պայման էր, բժշկութիւնն ալ, անոնց պէս, եկեղեցիին անմիջական հսկողութեան տակ դրաւ։

— Զաւա՛կս,— կ՚ըսէր իրեն եկող հիւանդին.— այս չարիքը պա՞րզ ավրեցի՞ր ինծի գալէ առաջ։ Մեղաւոր գլուխդ սուրբերուն ան-տարանին տակ դրի՞ր։ Տիրամօր պատկերին առջեւ մոմ վառեցի՞ր։ Ուխտի ընդունական եղա՞ր։ Օրը չէրա՞մ եկար, թէ՞ ձեռ եկար։ Մեծ-քոյր խորքը չմեցի՞ր։ Մեկու մը սիրտը ցաւցուցի՞ր։ Քեզի տալիք ցաւը սուրբ է, զաւա՛կս, ատոր բերնով չարն է, Աստուած բերանդ է...

Այսպես, այս տարօրինակ մարդը, սնահաւատներն ու դեղերանը, աղօ-թութիւնն ու գիտութիւնը, ձեռն ու մոմը իրար խառնելով, զարմանալի ու անխմանալի բժշկութեան մը դարբնեց էր։

Զրո՞ւ արդեն, որ այս հայր զաւառին Հիպոկրատն էր, իր տեղին աստուածը, որ օր մը իրմէ ղեկավարան մը հարցնողին համեզարտորեն պատասխաներ էր.

— Ես բժշկութիւնը չարակեցի, ես բժշկութիւնը սահմանեցի...

Ու հիմա, որ ժամանակին աղդեցութեան տակ իր համբաւը ատոր-ար էր պացեր եւ իր մաղն ու մօրուքը փոշտեր, փշտաեր էին, ան՝ չեր գիտեր ի՞նչ մը ըներ պատկառելի եւ աւնալու, պարկու փոշիին տակ բաղեցուած ավերակի մը չարաղաշակ վեհութիւնովը։

— Ալդարը կ՚աղբեցնե, ալդարը կմեռցնե,— կ՚ըսեր իրեն համար...

Ասրեցնելը չեմ գիտեր։ Գիտեմ միայն, որ այս մարդը պես ողջ-ողջ մեռցուց, լինեց, թաղեց։

Երեւակայեց, որ ատեն ատեն շրջեր, գեղ բարի լուրս-ասածը բարին մը չփոխանակեց, սա՞ տեսակ խոսքեր կասեր ակամեջ ականջ, կար-ղարոտի մը պես։

— Զավակնե՛րս, աստված մեր գլխուն աս ի՞նչ փորձանք, աս ի՞նչ ցուցանք մը ղրկեր է... Հայ բժիշկներու բանեն ալ եկեղեցին վրա բժշկութե-յանը ձեռքը մը ունենալու է... Աստված մի արասցէ, եթե այդ անհամբե-րին ձեռքին հիւանդ մը մեռնի, չիտեմ չրասեր դժոխք կ՚երթա...

Երեւակայե՞...

Ես հոս եկեր էի իբր հայ գեղջուկին բարեկամ, իսկ ան ինծ ըրաւ կասկածի իբրեւ ժողովուրդին թշնամի։ Գոռալներու անգամ ինծի կես-բեր-նով կրօնական, ատոր ու սերտերէն անհամ չըլլալու համար։

Անկարելի կացութիւնը մեջ դրանեն մեկու մը, որ ողորմութեան

տալ կ'ուզի ու աղքատ չի գտներ... Ձեռքերս պտուղով լեցուն բարատի մը պես էի և այդ պտուղը ամենեն ծարավիներն անգամ պիտի գտնեին ուտելու...

Գիշեր մը, երբ այս կարգի տխուր խորհրդածություններու մեջ թաղված էի, ուժգին ուժգին դուռս ծեծվեցավ։

— Ո՞վ է... ի՞նչ կ'ուզե...

— Աղային աղջիկը թունավորեր է, բժիշկ կ'ուզե...

— Քաղաքին չկա՞ր...

— Տոքթոր Քաղաքին ճամփաները փակեր է, տեղեն չի կրնար ելեր երթալ...

Վա՜յ, Քաղաք, վա՜յ...

Ամեն պարագայի տակ իր պայմանը շա՜տ համար տանելին բաներ են... Եթե հիմա Աղային աղջիկը իմ ձեռքերուս մեջ մեռնի, ինչ որ շատ հավանական է, դիս ալ հետը պիտի մեռցնեն, ուրիշ ճար չկա...

Դողալով ու շվարած կհասնեմ հիվանդին անկողնին մերձ։

— Թունավորվե՞ր ես, աղջիկս։

— Այո՛, Տոքթոր...

— Ի՞նչ կերար, աղջիկս։

— Հարյուր լուցկի կերա, Տոքթոր...

Հարյո՜ւր լուցկիի... այսինքն տասը սանթիկրամ ֆոսֆո՞ր... Այսինքն էջ մը մեռցնելու չափ թո՜յն... Այս հրեշտակը պիտի մեռնի, ուրեմն, ճա՞ր չկար...

Իսկույն միտքս կ'իյնամ, բերանը կհոտվտեմ... անոտը կհոտի... ահավասիկ փաստ մըն ալ... կասկած չկա, որ աղջիկը այդ լուցկիները կերե՞ր է...

Մտոքս հեզկայուն է խմցնելիք թույնը դուրս բերելու համար։ Հնդկայուղը, որ բոլոր թունավորումներուն համար լավ է, ֆոսֆորի թունավորման համար շատ գեշ է։

Անմիջապես գաղջ ջուրով կլված ստամոքսը կպարպեցնեմ, կցնցեմ, հրրեմն հրրեմն քանի մը կաթիլ թուրպենթինին կխմցնեմ, և վերջապես աղջիկը կ'ազատեմ ստույգ մահվընե...

Հետևյալ օրը, սար ու ձոր, կայծակի արագությամբ լուր կտարածվի, թե նոր Տոքթորը Աղային աղջիկը մահվընե ազատեր է։

Ցերեկին դեմ դանդաղս կպարկիմ և հավկով թե դուռը բացված, վարըն կնկոց մը, կնկոց մըն է կխըրթի։

— Աս ի՞նչ աղմուկ է, Մարիամ...

— Տոքթո՞ր էֆենտի,— կ'ըսե սպասուհին.— Աղային աղջկան նշա-

նամակն տունէն երկու ժամ և մեկ արտար եկավ. բերողին պախշիշ մը տալի՞ս է...

Հազիվ թե այս փոթորկալից հյուրերը տեղ մը թեմելու ժամանակ կ'ունենանք, երբ դուռը նորեն կզարնվի։

Զարմանալի՞ բան... Այս դուռը մինչև հիմա ասանկ բանած չուներ։ Արդյոք հավերը սկսա՞ն հասցեին բերին և ի՞նչ պիտի ըսեն...

Բայց այս անգամ ալ, սենյակին ներս, ճերմակ ու սև ճագարներու ժխոր մը, վազվզուք մը, աղմկոտ մըն է կուգա...

— Աս ի՞նչ է նորեն, Մարիամ...

— Աս յապուռները Երմանեց Պողոսին նվերն են եղեր... ասանկ կ'ըսեն, որ երեկ գիշեր իր սիրականը մահվընե են ազատեր...

Բայց ահա դուռը նորեն կզարնվի։

Տարիքոտ երիտասարդ մըն է, որ այս անգամ կներկայանա՝ երկու ձեռքին երկու ողջ-ողջ գառնուկ բռնած...

— Ասո՞նք որ տերին համար են,— կ'ըսեմ զարմանքե զարմանք իյնալով։

— Ո՜չ տաս...,— կ'ըսե մասը բերնին տանելով.— Երեկ գիշեր ձեր խնձի ըրած բարիքը յաւտյան-յաւտյան մոռցվելիք բարիքներեն չէ...

— Բայց...

— Ո՜չ տաս...,— կ'ըսե նորեն խորհրդավոր՝ մասը բերնին տանելով.— Բող ոսպանահին չիմանա... Այսպին աղջիկը զզվանք չոր է դրեր խնձի, որ եթե երեկ գիշեր դուք չըլլայիք, ան հիմա մեռած պիտի ըլլար արդեն... Այս բոլոր եղածները իմ սիրույս համար են...

Վա՜յ, ցավագար, վա՜յ...

Հազիվ թե այս մեկն ալ ճամբեցի և այդ հավերը, յապուռները, գառնուկները տեղ մը թխմեցի, երբ դուռը նորե՜ն զարնվեցավ։

Եվ այս անգամ սենյակին դրան ճեղքեն երկու գլուխ միկանց ներս խոթեցան՝ մեկը մարդու գլուխ, մյուսը՝ խոզու ձագի՜...

— Ներեցեք, Տոքթոր, բերած նվերնիս պզտիկ է, բայց օր մը հարկավ կմեծնա... Ձեր ըրածը ասկե ավելիին արժանի էր, բայց ի՞նչ ընեմ, ձեռքիս տակ աս կար, աս բերի... Երեկ գիշեր դուք ոչ թե մեկ, այլ երկու հոգի մահեն ազատեցիք, Տոքթո՞ր։ Եթե Աղավնին մեռներ, ես խելքս կորսնցնի պիտի... Որովհետև, Տոքթո՛ր, աս մերինը մեկ օրվան սեր չէ, մենք տարացեն իրարու խոստացված ենք... Բայց հիմա, որ աղջիկը ողջ մը նշանեցին, ան ալ մեռնելու ուզ տար է... Ամեն, Տո՛քթոր, դուք սրտեր հայրիկին հասկցնեիք, որ...

Ա՜ս քեզի հիմա խոզու ձագ մըն ալ, ա՜ս էր պակաս...

Ի՞նչ երկնցնեմ։ Այդ օրը ինծի համար եղավ փառքի և թագավորու-

թյան պես օր մը, որուն նմանը ա՛լ կյանքիս մեջ չեմ կարծեր որ տես-նամ:

Առավոտուն այդ սատանայի աղջիկը, իր բոլոր սիրահարներն ալ զատ զատ համոզեր է, որ իրե՛ն համար միայն է խմած... Մինչդեռ սնա-նապաշտ բլլալ նայելիսի չէ՞ փորձեր...

Եվ ես, որ այս բոլոր դեղձուկ սիրահարներուն միամտությանը վրա կխնդայի, ամենե՛ն մեծ խաբվողն եմ եղեր...

Տորթոր Քոչմոզ, Հեռակոյ այն ապրելն միայն միայն սկսեր է յուր տարածել, թե այլեկան իրեն թե կերած հարյուր լուցկիները ամենաշենին տակն գտնվեր են...

Հազար բերանի սիրտը համբը Փափիւրի Թանամերման սառըց շոան մը չէ՞, դիտի բանա

Ինչո՞ւ չէ: Բայց կյանքին մեջ որի՞ն բերանը համբուրեցիր ես՝ և սիրտի համ չեն առեր...

* * *

Տորթոր Քոչմոզ չարաճճինեն և արախությունեն երիտասարդացեր և ուրիշ մարդ մը եղեր էր:

Առաջեցի ժամարար քեֆն-բերնեն բերել իր ուրախությանը և բե-րե՛լ ալ:

Իր ամենեն սիրտ կեար, իր մեծությունն ու փոքրությունը կկայա-նար իր մտանայիտությունի մեջ՝ մեկի սարբերնակ մատաղիտություն մը:

Այս առեն մարդը գավառին մեջ անանկ համբավ մը հանած էր, որ խեք կարող էր, սանկ հիվանդը տեսներու, դարդ գավաթ մը մեկի մեջ կարդալ հիվանդին ո՞րը, թե ակրան ցավերը: Կամ խելայի՞, թե անիծեր բլլալը, քանի՞ տարի ապրելը, վերջապես օվկիա՞ն մը դիտու-թյան՝ գավաթ մը մեկի մեջ...

Այդ, այդ աղջկան խնդրին համար անցած մըն ալ Աղային տանը հրավիրված բլլալով, խնդրեցի իրենցմե գավաթ մը մեղ դրկել Քոչմո-զին՝ բռնելու համար:

Տորթոր Քոչմոզ, իր համախմբես թիթն երկու խոտչները գավաթին մեջ մաղնելե վերջ, արձակեր էր իր վճիռը.

— Այս հեղանկը հղի աղջկան մը մեկն է... Հղության հեղինակն ալ անծանոթ Տորթոր մը...

Ի՛, դիտե՞ս ով էր այդ մեղին ալ հեղինակը:

Պարզապես, Աղային չորի՞ն...

Վերհանկայի՞ս հիմա, ամոթին, խաղրաթյան, խայտառակության

մեծութեանը։ Անիկա կէս գոց աչած խեղճ ու կրակ բժշկութեան մը հանկարծակի սնանկութիւնն էր, ողջութեան աշտարակի մը փլուզումը, աստուծո իր մա՞հը...

Ու իրաւ ալ, Հայկականին սնանկութենէն. Տաբեր Քաղման մեռաւ սրտի հիւանդութեամբ մը։ Բայց մեռնելէն առաջ վերջ խօսք մըն ալ ըսաւ, իբրեւ իր վերջին սուտը.

— Կեանքիս մէջ մէկ սխալ անգամ մը ըրի. զաւակներս, ատոր համար ալ կ՚մեռնի՞մ կոր...

ՈՒՍԱՆՈՂԻ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

ԽԱՐՏՅԱՇԸ ԵՎ ԹՈՒԽԸ

Դուրսը անձրև էր։ Պատուհանին խոնավ թափանցիկութենեն փողոցը կ'երևար աղոտ ու, իր դանդաղ լապտերներուն մեջ, խորհրդավոր։

Մարդերը կիսայային, կիսմեկին, կիսադային։ Ամբողջ չեզվեր էր երեկոյանին փոքրիկ սրահը։ Ու այնչափ անուշություն ու այնչափ կյանք կար այդ պլուզիչ մթնոլորտին մեջ, որ մարդ հազիվ կլսեր ապակիներուն վրա թմբկահարող անձրևին միօրինակ չաչերը։

— Ինչի՞ն կենացը, Ինչի՞ն կենացը,— գոչեցին հանկարծ ձայներ, երբ այս վերջինը իր պատմությունն ավարտեց։

Անոնք, որոնք իրենց գավաթները բարձրացուցին Ինչիին կենացը, ուսանողներ էին։ Շատ գիշերներ կարելի էր տեսնել զիրենք՝ համախմբված այդ միևնույն սեղանին շուրջ, գարեջուրի գավաթներուն առջև։ Անհույթ և անհոգ դեմքեր ամենքն ալ՝ իրենց ամբողջ փառասիրությունն էր մեծ դրված ուսանողական լայն գդակ մը՝ զանազան թավիշե, և կուրծքը շեղորեն կապող եռագույն ժապավեն մը՝ Համալսարանին կրկնե։ Իրենց խոսելու, նստելու, ծխելու ձևեն կարելի էր հասկնալ, թե այս երիտասարդ գլուխները աշխարհին ճակատագիրով զբաղելու համար չէ՞, որ կ'հավաքվեին այդ սեղանին շուրջ։

Երբ գարեջուրին գավաթները պարպվեցան..— կարգը ինս է,— ըսավ մին,— կպատմեմ ձեզի յուրթյուն և չքնղություն, որովհետև իմ պատմությունս տխուր պատմություն մըն է։

Մեր ուսանողներու այն դասակարգին կպատկաներ, որոնք ազատ համայնքը մարդկության ամենեն երջանիկ մասը կհամարեն։ Իր բնիկերնեքեն ոչ որ գիտեր ճշդիվ, թե երբե՞ն ի վեր սկսած էր իր ուսումը, խակ թե երբ պիտի ավարտեր իր շրջանը, այս հարցը կրնար հետաքրքրություն պատճառել ամենուն, բայց իրմեն՝ Բաղ կապույտ իր աչքեր աչքերը, հավիտենական ժպտուն իր կարմիր դեմքը ու իր փորը՝ ապահովությունը կ'բռներին իր ամառական լայն և լեցուն կերպով ասացող... փիլիսոփայության ուսանողի մը, օրինակի համար։

Իր փիլիսոփայությո՞ւնը։ Կարծէի կը գուշակեմ զայն մէջտեղէն ներ- կայանալի իր խարտյաշ սիրուն պեխերուն շէջտեն, կռահայաշա փիլիսո- փայությունը։

Այնպես որ իր ընկերները երբեք չի զարմացան, երբոր այդքան յուրչ նախադասութ մը վերջ մեր սիրտավ լալկոտեին ու անուշ խոսիլ օրերը Նինայեին վրա։

— Ամեն օր, կեսօրին, դասավարտելու պես, մեր վարժարանեն մինչև անոր վարժարանը կվազեի՝ իր վերադարձը հասցնելու և զայն ճաշարան առաջնորդելու համար։ Որքա՜ն չա՜տ անուշ աղջիկ էր Նինան, չա՜տ աղնիվ, չա՜տ վեհանձն։

Երբ գարնան գիշերներով ծառուղիներու ստվերին մեջ կպտտեինք մինակ ու երբ մութին օգտվելով իմ թաղումիս կ'անցներ իր սիրուն, փոք- րիկ ձեռքը, այն ատեն գառնուկի պես խեղճ ու աղավնիի պես մեղմիկ արտաքած կդառնայի ես, կհավատա՞ք։

Ու երբ գիշերները քունը չտանեի, ան կուգար իմ տանս առջև, կսուլեր իր ընթացք ձայնովը, կհագվեի անմիջապես ու կպտտեինք միա- սին։ Որքա՜ն, չըսի՞ արդեն, անու՜շ աղջիկ մըն էր Նինա։ Ա՜խ, Նինա…

Ու օր մը որոշեցինք ամենուն պես պարկեշտորեն… ամուսնանալ։ Մոսքու նամակ գրեցինք. ծնողքը մերժեցին։ Փորձ, աղաչանք, անկարե- լի՞ բան։

Ու եղավ, որ երկուքս ալ տրտմինք։ Միայն թե Նինա չա՜տ տրտմե- ցավ ու ա՜յնչափ տրտմեցավ, որ իր ցավերը մոռնալու համար որոշեցինք, որ մեկ ամիսով Փարիզ երթա։ Ան՞ղծը, որքա՜ն լացավ կայարանին մեջ։ «Ինչպե՞ս ձեզի, առանց քու պաշտելի խարտյաշ գլուխիդ, իմ միտ,— կ'ըսեր Նինա,— ինչպե՞ս պիտի ապրիմ ես Փարիզի մեջ, ամ- բո՞ղջ ամիս մը, երկա՞ր ամիս մը…»

Ու ես որ այնքա՜ն քուրս եմ այսպիսի պարագաներու մեջ, հազու- մեն բառ չէի գտնար ու ձայնս խրա՜վ կդողար, երբ իր ձեռքը սեղմելով «Նինա՜,— կ'ըսեի,— ա՜խ, Նինա՜…»

Նինան գնաց ու…

— Ու ի՞նչպես կրցավ ապրիլ առանց ձեզի, առանց քու պաշտելի խարտյաշ գլուխիդ»,— հարցուցին ընկերները անհամբեր։

— Այն է որ,— պատասխանեց միտ հեղնանքի ու դառնության ժպիտով մը։— Նինա ուրի՞շ պաշտելի խարտյաշ գլուխ մըն գտավ Փա- րիզին ու ամուսնացավ հետը։

Ոստանողները խուլ քրքիջ մը մեջ խեղդեցին միտին վերջին բառերը։

Ու ո՜րքան անկեղծութիւն կար իրենց քրքիջին մէջ, որ մին ալ սկսաւ անփոյթ մարդու իր լեցուն խնդուքը։

— Կզարմանամ ու կ՚հիանամ միտքին վրայ,— միջամտեց Հրանտ.— Ես երբեք չպիտի կրնայի խնդալ սիրային այսքան վա՜տ խաբեութենէ մը հետոյ, մին ձեզի պատմեց խառնայաշխն սէրը։ Որքա՜ն թեթեւութիւն ու անհոգութիւն այդ սիրոյն մէջ...

Երբ այս խօսքերը ըսաւ, կարմրեցաւ Հրանտ, ու ինչ որ կար ամէնէն աւելի գրաւիչ իր շիկնող դէմքին վրայ, իր քսան տարուան տարիներուն կոյս թարմութիւնն էր։ Հինդոյի թուխ մըն էր Հրանտ, աչքերի անուշ ու տաք թուխերէն, անանցմ, որոնք գիտեն սիրել իրենց սև աչքերուն բոլոր կրակովը։

— Մտիկ ըրէք իմ պատմութիւնս,— ըսաւ Հրանտ.— շատ պա՞րզ է իմ պատմութիւնս ու շա՜տ միամիտ։

Երբ միտ գիշերները իր Նինան կուգայներ, ես մինակ էի սենյակիս մէջ ու կ՚աշխատէի։ Աշխատութիւնը ամէն բան էր ինծի համար ու չէր կրնար երեւակայել հրապոյրը, որ ունէր իմ փոքրիկ մերկ սեղանս։ Երբ կուգայի ու կարդայի կ՚զգայի՝ պատուհանս կար։ Ես կ՚սիրէի գիշերը իր անհուն քաղցրութեան մէջ, աչքերս կախելին ընկղմել տարտամ հեռաւորութիւններու խորը, ու ձայնեն հեռաւոր լուսերը կ՚հափշտակէին սիրտս։

Երեւան ուշ կայն դիմացի տան պատուհանը կրակներ լուին, այն տանն ես կ՚նշմարէի սև շուք մը, անշարժ ու խորհրդաւոր։ Այդ շուքը ա՜լ կ՚սեւնէի ամէն գիշեր, չէի գիտեր, թէ ո՞վ էր ան, բայց աչքերս ես համակրած էի իրեն։ Ու խոր հանճար մը կ՚զգար հոգիս, երբ դէմ դիմի, իրար կ՚դիտէինք անշարժ, մինչեւ գիշերը կ՚հասուցանէր ու քաղաքին փողոցներուն կ՚մարէին լապտերներուն լոյսերը։

Ո՞վ էր այս անծանօթը, ո՞վ կրնար ըլլալ։

Օր մը համալսարանէն տուն կ՚վերադառնայի։ Յորեկն վերջ էր։ Փողոցին վրայ, դիմացի տան անջթեն օրիորդ մը ելաւ, որ անապատանքով իմ մայթս կ՚անցնէր։ Չի ճանչցա զինքը, կանգ առի, չեմ գիտեր ինչո՞ւ Անծանօթաւ՞ին մասս եկաւ. հայանտայեն չկար էր, աչքերը թուխ կարմիր էին, ու աչքերը ոսկոյն հանած, անապատա շարժումով մը ձեռքը երկարեց։ Տակաւին ես չէի տեսեր այդքան անկեղծ հոգւոյ մը քրքիջ մեաներուն մէջ չքաշուրին սեղմեց իմ ձեռքս։ Ձայնի. Թէ արցունք կ՚այրէր իր եռակներուն մէջ։ Աչքերը հաւաքի համարձակելով վերցնել, դողացող ձայնով մը՝

— Բարի լո՞յս, իմ բարեկամս,— ըսաւ.— ու մնաց քարացած։

Հուզումէս չի կրցա պատասխանել։

Գոհունակ ուղղակի ասոն դանակը, սրտերը իրարու թռուցքին տակ. Խա-
ղաղութեան փողոցներուն:

Գիշերը, վերադարձիս, սեղանիս կին մը ինծ կ'սպասեր տանս մէջ:
Ան բացեկց գիր ու առա՛ւ թէ ինչ գրած. «Ցաննին ցաւիթ մը ունի Ձեզի
համար։ Աշոտ Ներսեսեանէ մեկնեցաւ: Ան մեկնեցաւ Ձեզի համար: Գի-
շերները անցան էր պատուհանին առջեւ, ինչ՞ու Ցաննի Ճա՞ս փոքր
էր Ցաննի՝ այդքան բան կերպով սիրելու համար...»

Ծխախոտ, շնորհակալութեան հայանեցի Տիկինին Արշակունին ու
անդրադարձաւ թանձրացող ամպը յանց հորիերու. Առաջին անգամ ըլլա-
լով կ'զգայի ներքին սեմին վրայ միայնութիւն ու ամենքինութեան
ցուրտը, որ երեկոյ զգացինք կամրջին վրայ լոյսով կարդացի բառերը.

«Համբոյրներ արեւուն առ՞ք Թուխին Ցաննիա»

Այն ատեն պատուհանին փակեցի. Հոն չէր յորդը Հայս ճիշ մը,
բոցը ալեկոծ կոյրերու խարերն դրոշմած, խեղդուելով չքնաղերներու
վրայ...

Անհամարին իմ պատմութիւնս, շատ միամիտ ու շատ համարայ
Սիրային բոլորովին, բոլորովին պարզ ընթք մը, բայց այս ընթքը չա՛տ
խոր ազդեց իմ վրաս, այնքան խոր, որ փոխանակ միտքին պես ծիծաղե-
լու, յամրացիր մտա՝ սեղանիս մերկ տախտակին կռթնեցուցի իմ գլուխս
ու լացի՜, հաւատացեք ընկերներ, լացի՜ եւ այդ գիշեր, սիրո համար,
առաջի՛ն անգամ...

Երբ Հրանտ ավարտեց իր պատմութիւնը, աչքերը խոնավցեր էին
ու ձեռքերը քրտնած:

Երազներու անձնատուր՝ ընկերները կծկեցին ու սիկառեն մուխը
դանդաղեցաւ օդին մէջ, կզակները ու կլայ՞ն՞ք իրենց գլուխներուն
վրայ:

Միա օդեն բռնհասնել տխրութ պատաժ լռութիւնը ու բարձրացնելով
իր գավաթը՝ «Արեւելքի առ՞ք Թուխին կենա՞ցը...» — գոչեց Վեզանոն:

Գավաթները իրարու զարկեցան: Անոնք չզանին բիչ մը սառչած
գինիին չափերը.

ՏԱՐԻ ՄԸ ՎԵՐՋ

Երեք նվագահանդես մը տրւեր էին այդ գիշեր Conservatoire-ին
աշակերտուհիները: Խա՞ռն էր բազմութիւնը, որ լեցուցեր էր թատրոնին
մեծ սրահը: Երգահանդիսականուհիները ամենքն ալ ճերմակ սպիտակ չըր-

բազգեաններու մէջ, բեմին վրայ նկան ցուցադրելու համար իրենց հագածին արւեստը, գեղ անփորձ ու հայտնապէս դողդոջ։ Ու հիմա, հանդէսը աւարտած, բազմութիւնը կթափէր մութ փողոցներու երկայնքէն ի վար։

Էնրիքեթթա, թատրոնին մեծ դրան առջև, իր թեւը Ֆրանցին թեւին մէջ, կանգներ էր հաղթական։ Որքա՜ն երջանիկ էր, ի՜նչ հոանգով ծափահարած էին զինքը այդ գիշեր, ու միտաքին շրջագծերը, ճեփճերմակ, երկա՜ր, ի՜նչ լաւ վայլած էր իր նրբակերտ հասակին։

Անցաղրո՜ւմ, հուսահատակա՜ն, բարակ անձրև մը կուեղար շարունակ։ Անխարական լամբարները իրենց խոնավ լոյսը կցողացնէին թաց պատերուն երկայնքէն ի վար, ու ամբոխը, սև հովանոցներու տակ, փութկո՜տ, փողոցներու մութին մէջ կհեռանար։

Էնրիքեթթա զինքը ծափահարելէ հոգնած բազմութիւնը կդիտէր տակաւին, ու Ֆրանց երջանկութենէն գինով, բա՛ռ չէր գտներ արտասանելու։

Երբ երջանիկ զոյգը սանդուխներուն աստիճաններէն վար իջաւ՝ տունին ճամբան բռնելու համար, ձայն մը կասեցուց Ֆրանցին քայլը։

— Էնրիքեթթա,— ըսաւ.— տե՛ս, Սալէթն է, խեղճը։

Երբեք Ֆրանց այսքան մեղքցած Սալէթին, անոր թշվառ ռափիրը, անձրևին տակ կծկուած, ընկճեց Ֆրանցին սիրտը ու մտքի մէ՜ջ քարծումով ան հիշեց Սալէթին ամբողջ պատմութիւնը, շա՜տ պարզ ու շա՜տ միամիտ, սիրային բոլոր պատմութիւններուն նման, և որ սակայն չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդքան խոր ազդեց իր վրայ այդ գիշեր։

Սալէթ սպանիացի երիտասարդ մըն էր, դրականութեան ուսանելու համար Նեապոլիս եկած։ Հոն ծանօթութիւն բրած էր Էնրիքեթթային՝ զմայլելի խաղուհիի մը՝ Conservatoire-ի աշակերտ։ Երեք տարի սիրեցին զիրար, թեւ-թեւի ապրեցան, ապագայի երջանիկ երազներ հյուսեցին ու շրթունքնին միացուցին իրարու՝ այս աշխարհքին բոլոր սիրահարներուն պես, ու օր մը, առանց պատճառի, Էնրիքեթթա լքեց անոր թեւը՝ Ֆրանցին միանալու համար։ Բամբասանքի հանկարծական այս հարվածը սպանեց Սալէթին սիրտը։ Բայց համառ և կամքոտ տղա մըն էր ան։ Ի՜նչ ալ հարկաւ սրտառնեց երբեմն կորսուած երջանկութեան վրայ, ի՜նչ ալ հարկաւ բոլոր դժբաղդ սիրահարներուն պես մտածեց անգամ մը այն անհաւնո՛ր երջանկութեան վրայ, զոր կրնար հայթայթել կապարի փոքրիկ գնդակ մը ճիշդ ճակատին մեջտեղը, բայց ամենէն առաջ, հաշվելու, հարատևելու և հաղթելու գաղափար կար իր մէջ։ Ազահամարար բանաստեղծի հոգի մը չէ՞ր իրենը... Ու այդ գիշեր անձրևին տակ կ՚սպասեր ան, որպեսզի Էնրիքեթթան տեսնէր, բա՛ռ մը լսէր

անոր ու, քեզի, ո՜վ գիտէ, վերակենդ կորսուած պատմութեանց իր երբեմնի սիրոյն։

— Էնրիքեթթա,— հեծեց Պրանտ.— տես Սաէթն է, խե՜ղճը։

Էնրիքեթթա դողաց, ավելի՛ վար քաշեց հովանոցը ու ցցայտորե՜ն Պրանտին բազուկը սեղմեց իրենին մէջ։

— Երթա՜նք, երթա՜նք.— ըսաւ.— ուշ է ժամանակը։

* * *

Պրանտ աղքատ ծնողքէ էր, դեռ նոր լսեր էր Հայրենի տանը mathématique-ի հեռանկար համար։ Աղնվականի նուրբ դիմագիծ մը ունէր ու երկա՜ր, խարտեաշ մազեր։ Հյուսիսի զավակ՝ իր երկրին լո՜յն հորիզոններուն խաղաղութեանց կերեր իր կապո՜յտ աղվո՜ր աչքերուն խորը։ Ան դեռ չէր ճանչցած կյանքը և կինը։ Անհավասրի թե ի՞նչ կար մանավարագեն գեղեցիկ այս տղուն հոգիին մէջ և դեմքին վրա։ Չէր գիտեր այն արվեստը, որով մարդ կսիրէ ժամանցի համար կամ շահու համար։ Իրեն համար սերերը հավիտենականութիւն մըն էր, ավելի մեծ քան հավիտենականութիւնը։ Պրանտ այն հոգիներէն էր, որոնք կսիրեն ու կուլան խե՜ղճեր, որքա՜ն կախալեր...

Անշուշտ ատկայն այս տղուն սերերը դատելու միամիտ եղանակը տաղնապի ցնցող շրջան մը ունեցաւ՝ այդ վայրկյանէն երբ ճանչցավ Էնրիքեթթան։ Այս աղջիկը կսիրեր Պրանտին աղվոր մազերը իր կուրծքին վրա հանգչեցնել ու հրճվանքո՜վ պատմել անոր (աղջիկներու տարօրինա՜կ հոգեբանութիւն) պատմութիւնը այն բոլոր հոգիներուն, որոնք իր սև աչքերուն եղեկի զոհերը եղան։ Ու ամենե՜ն առաջ խե՜ղճ Սիլվեսթրին պատմութիւնը, է՜ն մանկականը։ Այս տղան էր, որ առաջին անգամ սիրեց զինքը, իր հայրենի գյուղին մէջ, Թուրանայի կապույտ երկինքին տակ։ Ու հետո երաժշտութեան իր երիտասարդ proffesseur-ը։ Ու հետո, դեռ նո՜ր, Ալպեր, գրականութեան ուսանող, զոր բժիշկները Նիս ուղարկեցին կուրծքին տկարութեան մը պատճառավ։ Ու դեռ շատե՜րը, շատե՜րը, ու Սաէ՜թն ալ...

Էնրիքեթթա կպատմեր՝ ատենք՝ սիրված ու քանկացված աղջկա հպա՜րտ գիտակցութեամբ լեցուն, հաղթակա՜ն, կարծես երջանի՜կ։ Ու ամե՜ն անգամ, որ Պրանտ երազորեն կմտածեր այն բոլո՜ր տառապագին հոգիներուն վրա, որոնք իրեն պես, երբե՜մն, այս աղջկան դյութիչ կուրծքին վրա հանգչեցուցին իրենց գլուխը, Էնրիքեթթա, բարկացած, Պրանտին ծնոտը կ՛առներ իրենին մէջ, ուզի՜ն կընցնէր ղանանք ու հետո, կրեթե՜ լալով՝

— Աղվո՜րս,— կ՛ըսեր.— սիրե՛, սիրե՛, դեռ...

Սիրե՞լ։ Բայց ազատութի՞ւնը, բայց աշխատութի՞ւնը ու ծերունի Հայրը՞, որ իրեն կապասեր Պրանտ կմտածէր այս թուղթին վրայ։ Բայց շատ անգամ կպատահէր, որ ձեռքս գիշերներ, իր դասագրքերուն վրայ ժամերո՞վ կռթնած հոգնած, երկար մտածում աչքին բարձին վրայ կհանգչէր իր գլուխը՝ վերմակին տակ կծկուած, Էնրիքեթթային վրայ մտածելու ու աղօթավիկու՞ համար...

Ո՛չ, ո՛չ, աղքատ ուսանողը պէտք չէր սիրեր, ու Պրանտ կսիրէր։ Ա՜խ, ինչպէս կսիրէր Պրանտ։

* * *

Տարի մը վերջ։

Ձմեռ առտու, գիշերվան այդ պահուն, շատ խորհրդաւոր կերպարանք մը առած էր պարտէզը։ Մերկ ծառերը իրենց ճիւղերը կցցնէին մութին մէջ, պարտէզին քովին փողոցին լոյսի ճամբան կ'երկարէր ամայի։ Վարդ չկար էր, ամէնը հեռու՝ Աշխարհներէն։

Էնրիքեթթա, ծառի մը բունին կռթնած, երկա՜ր ու երկա՜ր կդիտէր լիճը, ձիւնաթեւի չցնցող լիճը, անշարժ, մեռած։ Անոր քովը, Էնրիքեթթային ուսին դրած իր գլուխը՝ Սալէթն էր։

Եւ այնքա՜ն անշարժ էին պարտէզին չորցած ծառերը ու այնքա՜ն հանդարտութիւն կար գետին բռնող ձիւներուն վրայ, որ կարծես ծառերուն ճիւղերը, վար հակած, երկչոտած հիացումով մը կդիտէին սիրահար հոգիները այս կենդանի արձանը։

Խանթյուն մը։

Մարդկային ստուեր մը երեւցաւ պարտէզին քովէն անցնող ամայի ճամբուն վրայ։ Երբ ստուերը բաւական մօտեցաւ, երկու սիրահարները տարօրինակ կերպով սարսռեցան անոր մօտալուտութենէն։ Սեւ վերարկու մը գրկած էր անոր վտիտ մարմինը, գլխարկը ճակատին վրայ ջա՜ռ ասուց ինկած, ծածկէր էր անոր դիմագիծը. ու խուժած, աչքերուն երկու երեսներէն վար կխոխովէին ե՞րբ, երկար իր մազերը։

Մեկ թեւին տակ հինցած գիրքերու ծրար մը գրկած, միւս ձեռքին մէջ այրուած ճիշ մը։ գաւթ ի գաւթ՝ անկայո՞ւն, խանթայո՞վ, գիտակ կքալէր իր ճամբան։ Ու ամայի ծառուղին անոր կոյր հեռանե՞րը կ'երկարէր՝ սուգի պատգամի մը պէս։

— Էնրիքեթթա՜, Էնրիքեթթա՜...

Ոչ ո՛վ պիտի կրնար ըսել, թէ ի՛նչ բան անցաւ այդ պահուն խարդ Սալէին երակներուն մէջէն։ Միայն Սալէթ դողաց, թէ Էնրիքեթթային սառած մատներուն մէջէն եռանէր, կ'ինկար իր ձեռքը։

Ու շառաչմամբ, ու տառապանքով, կարծես հոգիներէն ելնելու փառա-

պառավված, ու չալագին, ու անձե՞նք. գինովը իր թշվառ սովերը կըթափէր բաղարին ամայի ճամբուն վրայէն։

Ու ձմեռ գիշերներու արտասվելու հանդարտությանը, ու երկար ծառուղին խորհրդավոր մթությանը ու պայծառ լույսին ծառացած կմախքներ, ու, ո՞վ գիտե, թերևս Մաշթին քարացած սիրտն ալ, ամենքն ալ, կրկնեին գինովին կերկերող, սանձըվող, պաղարվող ձայնը.

— Էնրիքեթթա՜, Էնրիքեթթա՜...

Այսպե՞ս կ՛անցներ Դրանտին սովերը գիշերին մեջէն։

Ի. ՊԵՐՊԵՐՅԱՆԻ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

20 հոկտ. 1848-ին Խասգյուղ ծնած երկվորյակ զույգը (աղջիկը մեռծ, ինքը ապրեր)։ Հայրը ատաղձագործ էր և շատ աղքատ։ Համահասակ և չքավորության մատնված ընտանիք մը. մայրը «իշալլա...»-ով կմխիթարեր զավակները։ Ռեթեոս 6 տարեկան էր, երբ մեռավ իր հայրը։ 14 տարեկանին դասատու կ՛ըլլա Ներսեսյան վարժարանը (Խասգյուղ) և տունը իր կնոջը 16 տարեկանին Էդիրնե ուսուցիչ կ՛երթա 10 տարի ամառնային Գալաթիո Դասարանը։ Ռեթեոս իր երիտասարդությանը հրաժ էր։ Ուներ գեղեցիկ ձայն և կ՛ըներ երգ ժամ առնելախոսել։ 28 տարեկանին դպրոց հիմնեց (1876-ին)։ Մեռավ 59 տարեկանին։

Ճարպարախոս մը ըսավ իր մահվընեն երեք տարի առաջ։

Մեռնելեն տարի մը առաջ անձին ալ բաարբինի Թրիգներ ամե՞ն օր ըսավ։ Փողոցը բացած աչքը, անշղախ, զավակներն բարձրանալու միջոցին կըկեղներ և սիրար կցավեր (ռեյութնայ ցավ մը). ամբողջ ա Նիրքիր ու՛ամիկ կըերգեր, առաջ քանի մը ամբողջ մեկ մը, միջի չարաթը ամբողջ մը, մինչև որ ալ անկողին պառկեցավ։ Հետո եկավ։ Կ՛սպասեին, որպեսզի տեղ մը երթար զորնան։ Ճարպարախոսը անհետացած էր։

Ընդհանրապես ծամը չեր բռներ հաճախ. միշտ անուշ կախեր։

Բժիշկները հանգստության պատվիրած էին, բայց ան չէր ուզեր։

Դրարանը (Ռ)ի դրական վիճակարանությունն մը ունեցավ Մեսրոպ Նուպարյանի հետ Ճարպաթ օր մը տուն էր. զայրույթը փակ էր. ատամնաժողովին մինչև իրիկուն աշխատեցավ. հագված գրեց. գիշերը հանեցանք ճ՛ամ պառկեցանք։ Մանկիկը վրան ծածկեց։ Կիրակի առտու կանուխ արթնցեր էր և Տեխ մը անկեր էր, որ չսառավ անցավ. սարքը ուներ էր. խմեր և սիսեր էր երգել, ինչպես ամեն առտու՝ աղոթքի տեղ։ Հանկարծ երկրորդ Տեխ մը կ՛ունենա, խոսա դադարելու կեղարանցած։ Ճանճեր պառկած տեղեն վեր նետված էր։ Մանկիկը դարս հանեցիր։ Տեղուցն էր սարսա-

փակի։ Բժիշկները հասան. մորֆինի ներարկում ըրին. սաստիկ ցավ։ Իր զավակները ուզեր էր։ Երեք մը, որ 20 վայրկյան տևեց։ Միշտ կտառապեր։ Նորեն մորֆին. Ճաշանը ներս մտավ. ալ մեռած էր։ Հանդարտ դիմագիծ մը, մահվան հանդարտությունով։ Մեռավ տժգույն։

Պիրպերյան մեռնելուն չէր հավատար։ Շատ մը ծրագիրներ ուներ, գիրքի ծրագիրներ։ Մահվընեն շաբաթ մը առաջ լույս տեսավ իր վերջին գիրքը՝ «Դպրոց և Դպրություն», որուն կ'սպասեր անհամբեր։ Երբ եկավ, շատ ուրախացավ։

1907

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՕՐԱԳՐԻՑ

8 Մարտ 1915, Կիրակի.

Գրեթե երկու ամիսե ի վեր զինվորական եմ։ Այս նոր կյանքս այնքան լեցուն է տարօրինակություններով, որ կ'ուզեմ օրը օրին գրի առնել տպավորությունները։ Այսպեսով ուզեմ պիտի վարժվի համառոտել օրվա մը ամբողջ գործունեությունը տետրի մը փոքրիկ էջին մեջ. գրիչս պիտի վարժվի ըլլալու հավատարիմ ծառա մը կամքիս հպատակող, փոխանակ այն քմահաճ նժույգին՝ որ էր մինչև ցարդ։ Եվ այս՝ իմ առաջին նպատակս է, որուն համար կգրեմ այս տետրակը։ Մինչև հիմա այս գրիչը զոր ափիս մեջ կբռնեմ ուզած կողմս տանելու և ուզած ձևովս քարշելու համար, կքաշեր միայն իր ուզած տեղերին և իր ուզած ձևովը։ Ես իր ստրուկն էի, ան իմ տերս։ Դժվարանար շատ չուզեր, բայց ամենը գիս պտտցուցին։ Երբեմն մտածումներս խանդավառ կծաղկեցնեին սրինգ մը, որ խենթ գործիք մըն է միայն իր երաժշտապետին ձեռքը։ Այնպես ալ ես, բանաստեղծ Ինդրան, բժիշկ Չրաքյանը, այս ձեռքիս մեջը ընդունած հասարակ փայտե գրիչիս ստրուկն էի և եմ մինչև այսօր։ Վաղվընե սկսյալ պիտի ջանամ ըլլալ այն, ինչ որ եմ. արտահայտել այն, ինչ որ եմ ինձ կզգամ, ինչ ավելի բարձր է, քան այն, ինչ որ կ'ըսեմ։ Օ՜ն, ուրեմն, պարզության, համակության, Գեղեցկության աստվածները օգնեցեք ինձ։

9 Մարտ 1915

Երեկ առտու կիրակի էր. ժամ գացի. Մեծ Պահքի ժամ մը՝ սևերով ծածկված։ Ուրախությանս մեծ եղավ տեսնելով, որ ամբողջ եկեղեցին՝ ամբողջ մատուռը, լեցուն էր մեր զինվորներով։ Իսկույն հրաման ըրի,

որ բոլորն ալ հանեն իրենց գլխարկները։ Ամենքն ալ հպատակեցան հարյուրապետի հրամանին, բացի մեկեն, որ ամենեն ջերմեռանդ աղոթողն էր և կեցեր էր ժամուն ճիշդ մեջտեղը, խորանին դեմ առ դեմ։ Բազուկները տարածած կ'աղոթեր, կխաչակնքեր, կուլար, կհառաչեր։ Ու երբեմն այնքան կրակոտացներ իր ձայնը սրտին խորերեն, որ մինչև ականջս կհասնեին իր տարօրինակ բառերը։ Ի՞նչ կ'ըսեր, չէի հասկնար, բայց կ'զգայի, որ եթե Մեկը կար Վերը, ան անպատճառ պիտի հասկնար այս խեղճին լեզուն։ Եվ սակայն այս բարեպաշտ մարդը ինչո՞ւ կ'ընդդիմանար իր գլխարկը հանելու։ Նոր հրաման մըն ալ որոտաց. մարդը հպատակեցավ, բայց այն ատեն սոսկալի բան մը պարզվեցավ աչքերնուս առջև։ Մարդուն ամբողջ գլուխը ֆրանկախտե կեր եղեր էր... Երկար դող մը սահեցավ ամբողջ մարմնես վրայեն։ Մարդը հազիվ բարություն ունեցավ ծունկ մը աղոթք ալ ընելու ու մեկնեցավ մատուռեն։ Եվ զարմված մնացի կեցած տեղս։

ՑՆՈՒՐ ՐՈՊԵ

1906, Հոկտեմբեր 6

Ճարաթ գիշեր է, ու կգրեմ։

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, տխուր եմ այս գիշեր։

Մարդ որչա՜փ ալ ճգնի մոռնալ իր ցավերը, որչա՜փ ալ երջանկությունը սիրե, որչա՜փ ալ չ'անդրադառնա կյանքին դառնություններուն վրա, դարձյա՜լ սրտին մեջ կա՜ անկյուն մը, որ երբեմն կցավի, կմթագնի ու կ'արտասվե։ Ինչո՞ւ, ո՞վ գիտե։

Զարմանալի չէ՞ մարդուս սիրտը։

Շղթայազերծ փոթորիկները անզոր են երբեմն տապալելու ծառ մը։ Փոքրի՞կ, անձա՞ն, անշնչա՞ր որդ մը կ'ապրի ծառին երակներուն մեջ, ու երեկվան կաղնին այսօրվա կմախքը կ'ըլլա։

Այսպե՞ս ալ սիրտը։ Տեղի հարվածներ կան, որոնց հազի՞վ թե կզգա. անկարևոր բաներ կան, որոնք հոգին կճմլեն։

Ծաղի՞կ մը, խո՞սք մը, նայվա՞ծք մը, բա՞ռ մը թերևս, ու սիրտը կխոցվի արդեն։

Ո՞վ տանջող գործիք, ո՞վ կյանքին հասահասությունը, ո՞վ թառնալի ծաղիկ, սի՜րտ։

Ու կխորհիմ այն խեղճերուն վրա, որոնք կատաղորեն՝ կզգան գրականության համար։

Քանիներ՞ը, որոնք նայվածքի մը կ'իյնան չանթահար, քանիներ՞ը,

որոնք բառ մը կ՚ուզէին նետահար՝ գանկին՞ը, որոնք համբոյր մը կ՚ատամնաւորէին թշնա՞ու։

Ու կ՚ողբամ անոնց վրայ, որոնք մեռան՝ սիրտ անձնատուր համար։

Անհասկնալի՜, անփոխարինելի՜ խորհուրդ, անըմբռնելի թշուառութեա՜ն հանգոյց, արցունքներու պաշտելի՜ արքայութիւն, սիրտ։

Որքա՜ն անուշ է, երբ կ՚ապրի սիրտը, երջանկութիւնը արդեն մ՚ա՞ն է իր պատերուն մէջ, որքա՜ն քաղցրիկ իր մահածը։

Անձկալից փոքր անկիւն մը, տարերու անծանօթ անկիւն մը մշտին ու ծաղիկը իր կենտրոն կ՚ըսէ. Հրճուանքին յոյսերը կ՚ամփոփէ։ Խնդութեան երգը կ՚ունենք, ու ցա՞վն է, խորու՞նկ, հասարակաց, անհասկնալի՜, որ կ՚ըլլան, կ՚ըլլան՝ սրտիս մէջ, տաճարին արիւնոտ մշուշներուն պէս։

Ու չես գիտեր, թէ ի՛նչ բան կտրտուածներէն քեզ. չես գիտեր, թէ ի՛նչ բան կը պայթի ցեղերուդ մէջ. չես կրնար թափանցել այն անհունասպիս փորձերը, որոնք սիրտդ կ՚երգեն. գիտես միայն, թէ ծովերուն չափ լո՞յն պարապ մը կայ կուրծքիդ տակ, թէ հոգիդ լալ կ՚ուզէ մարմնիդ, թէ աչքերդ ալ լա՜լ կ՚ուզեն։ Ու գիտես, թէ շատ ծա՜նր է այս կեանքը՝ ապրելու համար...

Ո՜վ դառնութեան մայրը. ո՜վ անփառունակ դարեր. ո՜վ խորհրդալից մեր կոչը. սիրտ։

Ու դուն, ո՜վ իմ խեղճ սիրտս...

ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Լոզան, 27 Մայիս, 1909

Եվ օրեր կ'ապրինք նորեն, սարսափի օրեր։ Հեռագիրները ամեն ժամ նոր գույժ մը կբերեն։ Ջա՞րդ, ու եթե ջարդ չէ, հրդե՞հ, ու եթե հրդեհ չէ, սո՞վ. ու ինչ որ ամենեն սարսափելին է, համաճարա՞կ։ Լրագիրները ամեն օր սուգի նոր գին մը կ'ավելցնեն. դեռ այս իրիկուն թերթերուն մեջ կկարդայի նամակը ծանոթ զվիցերուհիի մը՝ Լյուսի Փորեչի, որ երկար տարիներե ի վեր նվիրված է Կիլիկիո հայ մանուկներուն դաստիարակության։ Անձնվեր հիվանդապահին նկարագրել վերջ, թե ինչպես մեռած Ադանային մեջ, երբ դիակնային խաղաղությունը վերջապես կիլիկ տիրել և երբ ա՛լ Կարմիր խաչը կկազմակերպեր փրկարարությունները դարմանելու համար, հեղակե՞րծ, նոր և անօրինակ հրդեհաբանության խառնակին մեջ հրդեհեցին հայկական հոյակապ վարժարանը, ուր հազարավոր փախստականներ կային ապաստանա՞ծ... Լ. Փարել կհարցնե. «Կարծես, որ նոր ջարդերը կհրամայեն, թե մի՛ սպանեք այլևս, բայց այրեցեք ամեն բան...»

Ամեն բա՞ն. ու ի՞նչ մնաց այրելու

Երեկ խմբագրատան մը առջև խռնված բազմության մը դիմաց հոն հրամցված պայծառ լուսատիպ նոր հասած նկարներ էին. Հազարավոր թշվառներ ծովի ափին, անկողիններ նկուղներու մեջ, ողջեր, մարդու կտորներ, որովայնը պատռված և դուրս հանված երախա մը իր մորը դիակին վրա, Միջերկրական ծովը դիակներով հարուստ, գետինները պառկած ծերունիներ, որբուհիներ, թշվառներ... Հայե՜ր, Հայե՜ր, Հայե՜ր... Միթե պատառ-պատառ՝ այդ հետաքրքիր բազմության մեջ թշվառ ցեղի մը միա՞կ ներկայացուցիչը ըլլալս, կ'հուսայի այդ արյունի դպրոցացիչ զուգադիպութենեն, երբ փոքրիկ խուճապություն մը կեցուց զիս։ Երկու աշակերտներ էին, 7 և 8 տարեկան։

— Ի՞նչ են այդ պատկերները,— հարցուց փոքրը մեծին։

— Հայերը կջարդեն...

— Ինչո՞ւ...

Մեծը կանգ առավ շվարած։ Ինք գիտե՞ր ինչու։ Լսած էր միայն, օրորոցեն ի վեր, գիշերները, թե ծնողքը ինչե՞ր կպատմեին հայերուն վրա։ «Ինչո՞ւ»։ Շվարած, քարացած, ապշած մնաց այդ մեծ ինչուին, այդ կարմիր ինչուին, որ յոթը տարեկան անմեղ աշակերտի մը հոգին կպղտորեր։ Հեղափոխական հսկա այդ ինչուն իր բերնեն կմայթրեր այնքան բնական, որքան մեկու ջուրը իր ակեն։ Փորձերո՞ւն մեծությունը... Քանինե՞ր մեր մեջ, բոլո՞ր «տարեցն»-երը, «ընդարձակ» մարդերը, ազգին «խելոքն»-երը տակավին չեն մտածած այդ նախնական հարցումին վրա, որ մանկական ուղեղը կտանջեր։ Ա՜խ, որովհետև այդ ինչուն հսկա անկյունաքարն է հեղափոխության և որովհետև այդ բառին տակեն կրնան անհամար բաներ դուրս գալ իրենց չախո՞ն համար, ինչպես կարիճներ՝ քարի մը տակեն...

Այս շաբաթ հեղինակավոր քաղաքական հանդեսի մը մեջ, այս մասին դառն, շա՜տ դառն հեղնություն մը կար։

«Անավարտ էջերը տեսնելեն անտարբերելու համար, Հայերը՝ ջարդվելու... Թուրքիո մեջ ռեժի՞մ պիտի փոխվի, Հայերու ջա՞րդ. Սուլթա՞նը պիտի գահակալե, Հայերու ջա՞րդ. Ենիճա՞թ պիտի հաստատվի, Հայերու ջա՞րդ։ Բայց այս բոլորը այնքան տարօրինակ չէ մեզի համար, որքան այն հուսահատեցուցիչ «խելոքությունը», որով Հայերը կ'ողջունեն այս ջարդերը։ Ե՞րբ այս ժողովուրդը պիտի սորվի մարդկորեն կառչիլ...»

Ու իրա՞վ, Մարդկորեն կառչի՞լ, այս տարրական առաքինությունը կթվի թե պետք հեռացած ըլլալ հայուն սրտեն։ Ու այս՝ ո՛չ միայն ստակածական նկարագրականության, ինքնամփոփ ռամկության, ազատ արհեստավորության մեջ, այլ նո՛ւյնիսկ ու մանավա՜նդ մեր մտավորականության մեջ։ Ասե՞ք մամուլը։ Համաձայնեցեք, որ այս վերջին ամիսներու ընթաց-

րին եվրոպական մամուլը չա՛տ աւելի մօտէն շօշափեց հայոց վիճակը, քան պոլսահայ մամուլը: Բոլոր երկիրներու քաղաքական թերթերը միաձայն գտնուեցան կոտորածներու թիւին վրայ, որ երեսուն հազարը կ՚անցնի: «Միա՛յն Ատանա դեռ երեք հազար հայ դիակներ թափեց Միջերկրական ծովը»,— կ՚եզրակացնէին ֆրանսական մարտանաւերուն սպաները: Եվրոպացի վկաներ ամենասահմռկեցուցիչ իրողութիւններ կը պատմէին օրը օրին:

Սարսափահա՛ր, քարացա՛ծ Պոլսոյ հայ թերթերուն կը դիմէինք, աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններու համար կամ գոնէ հոժկո՛ւ թուղթի մը ընթերցումով ամոքվելու համար... Թերթերը կուլան. հավիտենական ոսկեզօծ անայնութիւնը, որ կ՚համակէ պոլսահայ մտաւորականութիւնը... Մեր թերթերը դեռ կշարունակէին իրենց անդամալոյծ կյանքը: Նոյնիսկ հանդեսներ կարդացինք, ուր Կիլիկիոյ ջարդերէն անմիջապէս առաջ՝ սիրային հայրենասիրական ոտանաւորներ հանգըված կային, անշահաւէտ պատմութիւններ ու դեռ ինչե՛ր... Մինչդեռ հայ ընդհանուր մամուլը Աւագին սո՛ւգը պէտք էր պատէր կամ Արյունի կարմիրովը պոռթկալ և կամ— եթէ չէր կրնար մեկն բան ընել— լռե՛ր... Գոնէ սա հոսանաւորեցուցիչ. ծայրահեղորեն հոռետես, չլատ, տրտում ղամբանականները չըրեին: Անոնք, որ մեռան դիւցազներէ՛ն, դյուցազներէ՛ն, անոնք ո՛չ արցունքի պէտք ունին, ո՛չ վարձու կեղծ լալկաններու, ո՛չ խրատի: Դամբանականները պէտք է կարդալ դամբանական խմբագրողներու գլխուն: Ժողովուրդները ինքնապաշտպանութեան, ցեղին շարունակութեա՛ն, ՊԱՅՔԱՐԻ՛Ն ոգւոյն ունին: Մամուլը այսպիսի արհավիրքի շրջաններու մեջ պէտք չէ որ հոռետեսութեան, ուրի, անզօրութեան լալի մշուշի մը մէջ խաւարե ժողովուրդին այդ ոգւոյն: Fatalisme չէ՛, որ պիտի փրկէ ընկճված ցեղերը. աշա՛ թե ինչ բան կմոռնա մեր մամուլը:

Օտար մամուլը և մասնաւորապես գլխավորական օրաթերթերը, ամեն օր կ՚արձանագրեն հայ կոտորածներուն համար եղած նվիրատուութեանց ցանկը: Ո՞ւր են մերինները: Այն հայ թերթերը, որոնք այսինչ կամ այնինչ Ամենապատվիի մը մահվան առթիվ փոխան ծաղկեպսակի՝ նվիրատվութեանց անհամար ցանկեր կշարեին, այն միեւնույն թերթերը՝ հազարավո՛ր Հայերու մահվան առթիվ, փոխան ծաղկեպսակի (ցավո՛ն հեգնութիւնը...) պէտք չէ՞ր, որ անվերջանալի նվերներու շարքերով ներկայանային այս ցեղին անցած նահատակված ժողովուրդին... Գավա՛ռ, աղա՛ծ, բազմաչարչար Գավառ, իր լռման ավալը ե՞րբ պիտի զգայի ինքնագիտակցութեան պզտուր մայրաքաղաքացիին հոգվույն մեջ: Ե՞րբ գո՛ւթը:

Ու ե՞րբ, մանավանդ, մարդկութե՛ն կատվիլը...

ՀՐԱՆՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻՆ

Նիս, 1 Փետր., 1905, իրիկուն

Հրանտս

«...Միջերկրականի ալիքներուն կ'ըսեմ. այս քաղաքը չեմ սիրեր, ի՛նչ կ'ընէր, որ կ'հաստատուին սէր. ու ծովը, անսահման ծովը, ամբողջ օրն ի բուն կ'երգէ հեգնել հոգիս: Եւ չկայ այն անդորր երանութիւնը, զոր կ'երազէի վայելել կապուտակ երկրին մէջ: Ո՛չ ծովուն անհունը, ո՛չ երկինքին լայն երազը, ո՛չ արմաւենիներուն փառքը, ո՛չ ալ նարինջներուն տարաշխարհիկ հրապոյրը, ոչի՛նչ կ'ըսէ, որ հոգիս չկայ կապուիլ այս քաղաքին: Հոգիս ո՛ւր է որ, ա՛հ, չարագէտ կարօտ հեռաւոր պաշտելիին: Ո՛չ մէկ շունչ, ո՛չ մէկ ձայն... եւ պատկերներ կ'մթնցնեն աչքերս: Հոգիս անօրինակ տեսիլներով կ'սնուցի. յաւէտ, պատալու պէտքը կ'զգամ. ա՛հ, անհամբեր արշաւը հեռաւոր պաշտելիին...

Միջերկրականի ալիքներուն կ'ըսեմ: Ի՛նչ սրտում էր վերջալոյսն այս իրիկուն. ու ձա՛յնը, փշրուող, տանջուող, մարմրող, մեռնող ալիքներուն ձայնը. ու ալիքներուն հեստ-ատակցոյից հեծքը, ու ջո՛ւրը, անսահման ու անըմբռնելի այդ տարրը. ու հեռաւոր ծանրշաւն թրթռացումները. ու պաշտելի՛ն, որ քովս չէ. ու տարօրինակ, անհելի զգացումը մեծ անհունին մէջ խածվելու, անէանալու, մեռնելու... այս բոլորը, ալվարս, փոթորկոտ ծովու մը պէս կ'ուռեցնեն հոգիս. ու ես սրտում, ծծբլված, կ'հրազդանում Միջերկրականի ալիքներուն: Ո՛հ, ալիքս կ'առնին իրենց խորքին մէջ, ու հոգիս ամայի է՝ տրտմութեանցս ծովուն մէջ կորսված ժայռի կղզիի մը պէս: Ա՛հ, սիրտս ա՛րը. - Ու դուն, Հրանտս, որ կ'ըսես...

Եղբայրդ՝ Վ. ԹԷՔԷԱՆ

Լոզան, 29 Ապրիլ, 1912

Հրանտս

Եթէ ըմբռնել եղած չլլայի, ամենամեծ փափաքս էր երկրագործ ըլլալ, ու նոյնիսկ դեռ հիմա ամենավերջին փափաքս է որ մը կարենալ գյուղ քաշվիլ ու կյանքիս վերջին տարիները դաշտերուն ու հովերուն վրա անցնել լռութեան ու բնութեան մէջ: Եկար տե՞ս որ երիտասարդները չեն հասկնար այս բաները. Եվրոպա նետուիլ կ'ուզեն բոլորը, մինչդեռ ես 2 տարի ապրող մը միայն կրնա ըմռնել թե ի՛նչ է քաղաքակրթութիւնը, զարգացած կյանքը. ամեն բան սուտ ու կեղծիք, չարք ու ամուլ: Ահա իմ հասկացածս է:

...Կռան Սեն Պեռնառ անուն վանք մը կա Ալպյանց գագաթը, ձյուներուն ու լռության մեջ կորսված, երկինքին ու երկրին մեջ առկախ, ժամանակին պես դարավոր ու մ ա հ վ ա ն պես անխռով: Քանի՜ քանի անգամներ երազած եմ հոն քաշվիլ, հոն թաղվիլ, բանտարկվիլ իմ երջանկությանս հետ, դո՞ւրս նետվիլ այս զզվելի օրերեն, որ ոչնչանքի պայքարը կերչվի, ապրիլ երազին ու խորհուրդին մեջ, աստվածորեն ապրիլ, հավիտենության խորհուրդը ունենալ, լռությունը խոսեցնել... Ինձ այնպես կու գա, որ հոն, լռության մենության մեջ, ժամանակին ձայնը պիտի լսեի, և թե հոգիները, որոնք օդին մեջն են, այո՛, պիտի խոսեին ինձ հսկայական բաներ, Մովսեսին լսած պատգամներուն պես: Եվ այն ատեն պիտի զգայի, որ կ'ապրիմ, մինչդեռ հիմա՝ քաղաքակրթության ու խուժանին մեջ նետված՝ ավելի կտարվիմ, կքշվիմ, կհրվիմ քան թե կուսական Բնության մեջ, Հին Հսկաներուն քաղաքին: Բայց պատասխանատվության ի՞նչ կհասկնաս ասկե. անիկա ստեղծած աստերն ու ազնվականները կերևի. Ես ալ մնամնկ չէ՞ր սատանենին:

...Եվ այս թուղթին վրա ավելցո՞ւր նաև Պոլսո մեծավայելքը, այն Հորիզոնը, որ քանի մը տարիներ իմի՞նն պիտի ըլլար, և որ հեռուեն կտեսնեմ արդեն Սողոմի ձայնին ու Գևորգի մեղրին քաղցր: Եվ ըսե՞մ թե այս մենակյաց փիլիսոփայության հանդերձ հետ: դեռ պետք պիտի ըլլար ինձ այդ զարհուրելի ոստանին մեջ ապրիլ, ամենու՞ն հետ, ամենու՞ն պես...

Քույր՝ ԱՆԻՏԱ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻՆ

16 Փետրվար, 1908, Լոնդոն

Ամենապատիվ
Տ. Տ. Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյան
Կ. Պոլիս

Բարեգութ Հայր,

Ձերդ սրբազնության ներողությամբ կհայցեմ Ձեր բարձր ուշադրությունը վայրկյան մը հրավիրելու համար նվաստ ծառայիս վիճակին վրա: Թշվառության վերջին աստիճանին մեջ է, որ կգտնվիմ, աննեցուկ ու զրկված անոթի. առանց Ձեր բարձր միջամտության ինձի կմնա մեռնիլ անոթաց. կաղաչեմ Ձեզի, Ամենապատիվ Հայր, վայրկյան մը մտածեք

իմ վրաս։ Դուք ո՜րքան աղ-
տարի։ արցունքներուս լեզվո
փոքրիկ-շա՜տ փոքրիկ օգնութ
միայն մնաց բժշկությունս ։
Թողուլ կիսատվարտ՝ այնքան ո
Ձեզին նպատ մը բա՞վ է ինծ
բառը կրնա գիտ փրկել այս
Ձեր ծանկերուն կփարիմ ու
գրկեն։

Ամենագութ Հայր,

Խորին շնորհակալությամբ տողը՝ ընկերացած երկու Հայր, գործածեցի Հիվանդանոց մանել հրամեշտ մի քանի գործիքներ Ձեզ, որ Ձեր անսահման բարու կացուցիք։ Պետք աշխատիմ որ երախտագիտությունը ուսանող Թույլ տվեք ինծ հուսալ, որ սու մինչև մոտալուտ ամփոփումը բաշխական քահանայոց, ողորմած, ամենագութ Հայր. Նյութական հնարք և մի մասնավորությունները յուրջ արդյունք մը կհանդիսանան մտամփոփ և բոլորանվեր աշխատության։ Չեմ կարող բաղդատել Ձեզի սրտիս երախտագետ զգացմանները թափը՝ երբ վերամբոխը վճարումներուն առթիվ զգացած մտահոգությունները մեջ հանկարծ իմ առջև գտա Ձեր հայրագութ երկտողը՝ երջանկության նախադայթի մը պես։ Կմաղթեմ Ձեզի ո՜րքան երջանկություն, որքան անկեղծորեն կրնա մաղթել սուրբ և երկար տառապանքը փրկված հոգի մը։ Ես կհավատամ, որ Ձեր Սրբազնությունը չի մերժեր խոնարհ պատահ մը, որ սրտաբար և անսահմանորեն Ձեզի կնվիրեմ։

Թորոս Հ. Զիլինկիրյան

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆԻՆ

19 Ապրիլ, 1910, Լոզան

Ամենապատիւ Ս. Եղիշէ Արք. Դուրեան
Պատրիարք Կ. Պոլսոյ

Գերապատիւ Հա՛յր

Երախտագիտութեան ամենախոր արտայայտութիւն է, որ կընծայեմ Ձերդ Սրբազնութեան՝ այն հայրական սիրոյն համար, զոր ցոյց կուտաք անարժան և հեռաւոր որդւոյդ մը։ Իմ տառապանքի օրերուս մէջ միշտ զՁեզ ունեցայ իբր քաջալերիչ հոգի մը, և ահա այդ հոգին այսօր՝ շնորհիւ Ձեր հայրագորով կարգադրութեան, խրախուսութիւն մը եղաւ։ Այս երկչոտ տողերովս կ'ուզեմ իմ երախտագիտութիւնս յայտնել Ձերդ Բարձրութեան այն երկու հարիւր ֆրանքի գումարին համար, զորս ստացայ անցեալ ամիս Տիար Հրանտ Նազարեանի միջոցով, և որոնք արդէն հատուցի համալսարանական հին պարտքերուս։ Ընդունեցէք կանխաւ իմ ջերմ շնորհակալութիւններս առաւելեան 50 ֆրանքի Ձեր բարերար որոշումին համար, և համոզուեցէք, որ այդ սերմերը ապերախտ հողի մը վրայ չի պիտի իյնան։

Ներեցէք ինծ համբուրել Ձեր աջը որդիական սիրով։

Թ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

ԹՈՒՄԱՆԻՆ

Լոզան, 10 Օգոստ. 1910

Սարսռալով կարդացի մէկիս մը ի Կիլիկիա-ն. Ասո՛նց չարաչար հառաչանքի, ասո՛նց փրփրուող երեխաներու, ասո՛նց բանաստեղծութեան այդ գիրքը արդե՛օ մեկնեցաւ ունի պես ՏԱԿԻՆ գիրքն է այդ, աւելի ճիշդ՝ ՋԱՐԴԵՐՈՒՆ գիրքը։ Ու ես մխիթարուեցայ հոն գտանելով այն էական միտքը, զոր յանկացեր էի դնել «Կարմիր գիրք»-իս մէջ։ Այո՛, Հարցեր Հեղինակուն, հայը աշխատողն չէ՛, հայը զոհուողի՛ն է. ու մեռնողին խօսքերը մեացեալն հարցներ եղերական անմահութեան

մըն է Ատանային թշուառակա՜ն, ու անպատրա՛ստ, ու անզէ՛ն, ու անմխիթ-արելի՛ Հայութեան մը հազարներով ջարդուիլը նկարագրելէ վերջ, ինչ-պէ՜ս քաջալերեցուցիչ է ա՛փ մը Տէօրթ-Եօլի հայ քաջերուն աստուածային ու հերոսական դիմադրութիւնը, որ վէրքը կը մեղմացնէ, կամքերուն ու կորովին պէս հոմերական հերոսներու վայրագ ու արիական ոգիով…

Լօզան, 13 Օգոստ., 1910

Սիրելի Թէոդիկ.— Կարծեմ «Ամերիքի Հայերը» զոր մասնաւորապէս Տարեցոյցիդ համար պատրաստեցի։ Ջանացի «Ամէնուն Հայուն փոքրիկ Հանրագիտարան»-ին մէջ բացատրել տուող Հայուն մեծ վէրքերը։ Աշխատեցայ հոն ցուցադրել «նախասահմանադրական» շրջանի մեր գաղթական Հայերուն հոգին՝ իր բոլոր լացնող պարզութեանը մէջ։ Չեմ գիտեր թէ յաջողեցա՞յ, ամէն պարագայի մէջ կ՚ուզեմ որ հրատարակութիւնն օգտակար կ՚ըլլայ՝ ժողովուրդը արտագաղթէ զգուշացնելու տեսակէտէն։ Կը փափաքիմ, որ ուշ մնացի քիչ մը, բայց «Աէքսում» տակ ամէնո՞ւն ալ ասոր կու տ՚ըսեն, ու կ՚ուզեմ, որ խօսքս գիրքիդ մէ՛ջ ըլլայ ընթերցողի մը համար անկիւն մը կ՚ըլլայ միշտ։

Լօզան, 8 Մարտ, 1911

Շնորհակալ եմ քեզ՝ բարեկամական ա՜յնքան գեղեցիկ տողերուդ համար։ Եւ այս առաջին անգամը չէ, որ կ՚ըսեմ. ես միշտ ծուլացեր եմ գրելու, չեմ ծուլացեր՝ տկարացեր եմ չըսելու, ու մի՛շտ ալ ցաւեր եմ։ Աջ կողմս հիւանդ, ձախ կողմս վիրաւոր, այդպէս հետ դրացելու ժամանակ կա՞յ որ Մերթը հասկցար. գրէ՛ ինձ երկար ու յաճախ. եթէ երբեմն ծուլանամ՝ ներէ՛ ինձ եւ որպէսզի ներելուդ առաջինէն վստահ ըլլամ, կը ղրկեմ քեզի Թէոդիկի գեղարուեստական «Ջրյա՞ւ» որ միայնակ անցընես, թէ ասիկա գործակալ փոխարինութեան համար է «Ժամանակ»-ի մէկ տարուան նուէրին համար։ Ո՛չ, բարեկամութեան մէջ փոխարինութեան զգացում մը երբ մտնէ՝ սրտին մէջ վաճառականութիւնը մտած կ՚ըլլայ։

«Ամերիքի Հայերը»-ս շատ գեղահամակեր է, կ՚ըսես, պատմուածքներու. շնորհակալ եմ։ Սրեղ Եղիայեանին եկած Հայու մը իմացայ, որ այդ վաստակաւոր Հայութեան մէջ ալ պէտք է խանդավառութեան դուռները— Հոս կ՚աւարտեմ նամակս։ պէտք է խօսքս Հիւանդանոց վաղեմ։ Ցտեսութիւն։

Լոզան, 9 Մայիս, 1912

[illegible], որ վճռական՝ նամակիդ պատասխանն ուշացնելուս համար [illegible], որ [illegible] ի՞նչ [illegible] մեջ էի, գիշերս ցորեկիս խառնած՝ ի՞նչ [illegible] մեջ, ի՞նչ [illegible] ու ջղային [illegible] մեջ, [illegible], որ [illegible] La fin justifie les moyens¹ և այս [illegible] շատ [illegible], քանի որ բժշկական [illegible] ջղայնություններով [illegible] այս շաբթուն [illegible]։

Կարոտալի համբույրներով՝ քուկդ
Ռ. ՍԵՎԱԿ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ Գ. Մ.-ԻՆ²

1906, Մարտ 6, Լոզան

Սիրելի քույրս Գ. Մ....

Այս առտու առի նամակդ։

Ինքզինքս [illegible] համար շատ [illegible] մը [illegible] ես՝ [illegible] ուշացնեմ նամակս, [illegible] որ անհամբերության նշաններ ցույց տամ Գեղամին [illegible] նամակներուս մեջ։

Բայց, [illegible], [illegible] ու մենք [illegible] կ'[illegible] [illegible] մը։

Լոզան հասնելուս, նամակ մը [illegible], նամակ մը Գեղամին։ Գեղամը [illegible] պատասխանը [illegible], [illegible] [illegible] մը [illegible] [illegible] շատ [illegible] է [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible], անհամբերության նշան մը [illegible]

¹ Նպատակն արդարացնում է միջոցը։ (Ֆր.)

² Այս բոլոր նամակները ուղղված են Լոզանեն ի Պոլիս, [illegible] իր դասընկերներեն մեկուն Գ. Մ.-ի, [illegible], որ [illegible] Գ. Մ. և Զ. [illegible] Պոլիս [illegible]։

[illegible]

ների իմ կոչմա՞ն Պատճա՞ռը, պատճառը շատ պարզ է. վճարեցեր էի քեզի գիծ այս ծույլ հապաղումիդ համար։

Այս անգամ լռությունդ շատ աղվոր ապացույց մը չէր այն բարեկամության համար, զոր ցույց տալ կ'ուզեիր իմ մասիս։

Պեղամը մի քանի նամակներ գրեց ինծ այն ատեններն ի վեր։ Աչքով նամակ մը գրեց՝ առա՞նց կանխապես ինծմե նամակ մը ստացած ըլլալու։ Զարիֆյանը նմանապես և ուրիշներ ալ։ Մինչդեռ դո՞ւն...

Եվ առանց քաշվելու ալ նամակիդ մեջ երկու հատ տասը սանթիմնոց բուլ՝ կդնես։ Բայց, պարո՞ն բարեկամս, արդյոք ծաղրե՞լ կ'ուզես զիս, թե կոծի ընկերոջ մը դեմ կկարծես ինքզինքդ։

Շնորհակալ եմ այդ երկու հատ տասը սանթիմնոց բուլերուն համար. քեզի կվերադարձնեմ զանոնք, որպեսզի այդ բուլերով անմիջապես պատասխան մը գրես ու գրես ինծի՝ առանց նորեն ալպանելու, որ անհամբերության նշաններ ցույց տամ...

Կտեսնես, որ բարկացեր եմ. բայց կտեսնեմ, որ դուն ալ հետզհետե կբարկանաս՝ կարդալով այս խիստ տողերը։ Ուրեմն կպարզեցնեմ նամակիս համեմատական (¹) մասը ու կ'ուզեմ մի քանի կարճ գծերով գոհացում տալ հարցումներուդ։

Եթե ինծի աղվոր նամակներ գրես, հարկ չկա ըսելու, որ բարեկամությանս կ'անցնի (!) ու ավելի լավ կերպով կպատասխանեմ բոլոր նամակներուդ։

Բայց քանի որ վճարեցիր զիս, ես ալ... չի պիտի վճարեցնեմ քեզի՞։ Ու անմիջապես պատասխանեմ.

Ըմբշի ըլլալու անհուն անձ մը ունիս եղեր։ Պետհանելի է փափագդ։

Սիրտդ ալ մեծ խինդ մը ունիս եղեր։ Կցավիմ նկատակիդ։

Խնայելու ահագին պետք ունիս եղեր։ Խնայելը լավ բան մըն է։

Նպատակիդ իրագործման համար force motrice[2] պետք ունիս եղեր։ Ես ալ ալդեն։

Ամառնան կերթի կոր զիս՝ առանձին խնդրանոք պատասխաններ տալ հարցումներուդ, պատճելու համար գրեց, թե երկամյա կարծյացդ համար։ Բայց ես կմերժեմ կոր քեզի ու չեմ ուզեր կոր տասամն ըստ ատամանց օրենքով վարվիլ քեզի հետ։ Ինչ լավ անլինելիություններ քեզի։

Եթե նվիրվածս մեջ բժշկության սատանելու միտք ունիս, քեզի հա-

---

1 Համեմատական։

2 Շարժիչ ուժ, մղիչ զորություն։

մար ամենեն հարմար տեղն է Լոզանը։ Ինչո՞ւ. 1. Որովհետև հոս հանդարտ գլխով կրնաս աշխատիլ։ Փարիզի պես մոլորություններով, գայթակղություններով, հաճույքներով լեցուն խո՞ւլ քաղաք մը չէ ասիկա, հապա խելոքիկ ու հանդարտիկ վայր մը՝ աշխատելու և հառաջանալու համար շատ հարմար։

2. Աքանչելի համալսարան մը ունի, որ է՛ն առաջնակարգն է բոլոր Զվիցերիո համալսարաններուն մեջ, մանավանդ բժշկական ճյուղը շատ երկիրներու նույնօրինակ հաստատությանց հետ կրնա մրցիլ։ Վիրաբուժությունը մանավանդ շատ հառաջ գացած է։

3. Եվրոպայի մեջ այն միակ քաղաքն է, ուր մարդ կրնա ապրիլ ամենեն քիչ դրամով։ Ահավասիկ թե ո՛րքան ամսական պետք է ունենա մարդ հոս կարենալ ապրելու համար իբրև ուսանող՝

Սենյակի ծախքից՝ 20—25 ֆրանք։
Ճաշարանի ծախքից՝ 45—60 ֆրանք։
Լվացքի ծախքից՝ 3—5 ֆրանք։
Գրքերի ծախքից՝ 5—10 ֆրանք։
Գումար՝ 73—100 ֆրանք։

Ուրեմն մարդ մը, որ 100 ֆրանք ամսական ունի, կրնա հանգիստ կերպով ապրիլ հոս։ Կրնաս 70 ֆրանքով ալ ապրիլ, եթե շատ խնայող ես։

Միայն թե համալսարանին համար բժշկական ուսանող մը պետք է վճարե 16 զաղ. ոսկի՝ առաջին տարվույն համար, հաջորդ տարիներուն համար վճարելիքը հազիվ 7—8 ոսկի է տարեկան։

Մանրամասնությունները հաջորդ նամակովս։

Բարևներս ծնողքիդ, եղբայրներուդ և քեզի։

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

Հ. Գ. Պ. Գեղամին բարևներ։

ՆՈՒՅՆ

1906, Ապրիլ 3, Լոզան

Սիրելի ընկերոջս Պ. Մ...ին

Առա նամակդ, ուրախ եմ։

Առանց երկար ճառաբանություններու մեջ մտնելու, պիտի խոսիմ քեզի ուղղակի քու խնդրույդ վրա։ Այս անգամ շատ կարճ պիտի գրեմ քեզի՝ որովհետև այս անգամ շատ նամակներ ունիմ պատասխանելու։

Եթե կ'ուզես ծանրանամ քիչ մը դրամական խնդրույն վրա։ Կ'ըսեմ թե շատ խնայող կյանք մը պիտի ունենաս հոս. ուրեմն դուն ալ ճիշտ

ինծի պէս պիտի ապրիս, հետեւաբար, լա՞վ է, որ իմ ծախքերուս վրա խօսիմ քեզի։

Իմ սենյակի համար 20 (քսան) ֆրանք կվճարեմ։ Օննիկին հետ երկուս անկողինով մեծ սենյակ մը վարձած ենք՝ ամսական քսանական ֆր.-ի փոխարեն։ Եթե կ՚ուզես առանձին սենյակ մը վարձել, կրնաս ամսական 23—27 ֆր.-ով հոլլին սենյակ մը գտնել, կան 15 ֆրանքնոց սենյակներ ալ, բայց հոն 15 օրին կմեռնի մարդ։ Ուրեմն պետք է անպատճառ 25 ֆր.-ի մոտ չամբր մը հանգչելու սենյակիդ համար։ Անկողինը՝ իր բոլոր կազմածովը, lavabo *մը (այսինքն՝ փայտե կամ մարմարե սեղան մը, լվացվելու համար պետք եղած կահերովը), աշխատության սեղան մը՝ իր ծածկոցովը, թիկնաթոռ մը կամ պարզ աթոռ մը (վճարած ամսականդ գինն),* divan *մը (այսինքն՝ չիլթեներով ազնիվ նստարան 2—3 հոգիի համար), պատին վրա մի քանի պատկերներ (շրջանակով կամ ոչ՝ դրամդ գիտէ), սեղան մը, մեծկակ հայելի մը արդուզարդիդ համար,* abat-jour* *ով լամպա մը,* armoire* *մը հագուստներուդ համար։ Ահա թե ինչ կրողկանա սենյակին բոլոր պարունակությունը*[1]*։*

Ձմեռը սենյակիդ մեջ չուբա[2] *վառելու համար պետք է տաս 3—4 ֆրանք ամսական։*

Հիմա գանք ճաշարաններին։

Էն առաջ եկած ասենն ճաշարան մը մատ՝ ամսական 50 (հիսուն) ֆրանքով։ Déjeuner, dîner, souper*։

Նախաճաշիս համար կուտար գավաթ մը կաթ և ballon *մը (*ballon*ը փոքրիկ կլոր հաց մըն է՝ 5 սանթիմ արժողությամբ)։*

Ճաշին կուտար ապուր մը, միս մը (եղի կամ խաշի միս)՝ թանթանով կամ գետնախնձորներով և dessert *մը (*dessert*ը միայն կաթ մը անուշեղեն էր)։*

Իսկ գիշերը կուտար ապուր, թանթան, dessert *և ալրճով կաթ։*

Այս կերակուրները ա՛յնչափ գեշ էին, որ ստամոքսս հիվանդացավ և ստիպված արգիլը բոլոր աշխատություններուս։ Երկու ամիս հոն ճաշելէ վերջ, գտա ուրիշ ճաշարան մը՝ ամսական 60 (վաթսուն) ֆր.-ով։ Ինչ ճաշարան կ՚ըսեմ, պետք չէ համեմատել հասարակաց ճաշարաններուն, որ ամեն մարդ կրնա ճաշել՝ վճարելով 2—3 ֆր. յուրաքանչյուր ճաշին

---

¹ Դժվար պատրաստ մեծէ՝ տառերը մը սենյակին, քննադատ գրպանիս մը համար։
² Վառարան։

համար են ճաշարան բնաւ անանկ տեղ մը, ուր abonné՝ները միայն կրնան ճաշել (որոնց ամէնքն ալ étranger[1] են ընդհանրապէս)։ Այս տեսակ ճաշարանները կ'ըսուին pension։

Արդ՝ այս երկրորդ pension-ին մէջ հանդիպած էի. շատ բնչվոր էին. հոս՝ 3 Գերմանացի, 1 Իտալիացի, 3 Զուիցեր, 2 Հայ։

Օր մը պզտիկ պատճառով մը մեծ կռիւ մը ըրի մէկ chef de pension՝ին հետ և ելայ անկէց։ Գտայ ուրիշ pension մը՝ ամսական 55 ֆրանքով. մէ՛կ, որ միայն ճաշելի հոս և մնաս բարովը կ'ըսեն, որովհետև չափազանց աղտոտ էր այստեղը։

Հիմա ուրիշ pension մը գտած եմ ամսական 60 (վաթսուն) ֆրանքով։ Ծօ՛, խե՛ղճ շատ գոհ եմ այս տեղէն։ Սքանչելի կերակուրներ կուտան կոր։

Առաւօտեան աղամբիզ չափ հաց, ... չափ սուրճով կամ գաթ կաթ, ... չափ անուշեղէն և կարագ։

Ցորեկին ապուր մը, հետո entrée՝ մը (այսինքն թեթև կերակուր մը, որ է հաւկիթի կամ ձուկի, կամ միսի զանազան պատրաստութիւններ), հետո միս և salade, հետո dessert (պտուղ անուշեղէններ կամ պտուղներ), հետո... ճաշը կը լմնայ։

Գիշերն ալ ճիշդ այս կարգով։

Ծօ՛ գոհ եմ շատ, միայն թէ մէկ անպատեհութիւն մը կայ, այն է, որ ամսականը պէտք է ամսուն սկիզբը վճարել։

Ինչ էլ, շատ մաքուր ու շատ ազնիւական տեղ է հոս, եթէ գաս ալ դաս գալ ուզես, քեզ չիտակ այս pension-ը պիտի առաջնորդեմ...

ՌՈՒԲԷՆ ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

Հ. Գ. Պաշտօնեայ մէջ կ'ըսեն ուրիշ պանդոկ մը. եղբօրդ Ա.-ի հետ գանգատ Բաղդասարեանին գրէի՝ կարելի եղածին չափ շուտով։

Պատասխանդ ալ շուտ գրէ։

Բարևներս հարցնելի ծնողացս, եղբայրներուս և քեզի։

Ռ. Չ.

Հ. Գ. Այս նամակս աւարտած էի արդէն, երբ ստացայ 18 մարտ թուակիր գրութիւնդ։

Հասցէս փոխուած է. Tchilinguirian, Square de Georgette, 3 Lausanne (Suisse)

1 Օտարական

1906, Ապրիլ 18, Լոզան
այսօր ապրիլ 21.

Սիրելի ընկեր,

Քիչ մ'առաջ ստացայ նամակդ։

Դժուարին դիտողութիւն մը, եթէ կ'ներես. դուն քու նամակներուդ մէջ ո՛չ մէկ լուր, ո՛չ մէկ հետաքրքրական նորութիւն կուտամես հոնտեղի կեանքին վրայ և իմ ընկերներուս ու ծանօթներուս կեանքին վրայ։ Մի՛-միայն հարցումներով կլեցնես նամակդ և կ'ուզես, որ իմ նամակիս մէջ ալ մի՛միայն քու հարցումներուդ պատասխանը տեսնես։

Մէկ խօսքով քեզի ստացած նամակներս (թիւով 4 հատ կարծեմ) զուրկ են ինձ համար որևէ շահեկանութենէ։

Եթէ կ'ուզես, որ մանրամասնօրէն պատմեմ քեզի հոստեղի եղածները, պէտք է որ դուն ալ ինձ պատմես հո՛նտեղի եղածները, ապա թէ ո՛չ... ես չեմ ըլլար առաջինը։

Անհամբերիկ քեզի նախատանք մը՛

Հիմա գանք քու հարցումներուդ։

Անդրանիկի մասին գլուխն միջոց մը հարցուցեր ես ինձ։ Դյուրին մե՞կ միջոց մը կայ, այն ալ դրամն է։

Եթէ դրամ ունիս կրնաս մէ՛կ յարաբերութեան մէջ Անդրանիկը հանել և ճամբայ դնել։

Մենք կ'ճանչնամ, որ շատ ձեռնհաս է այսպիսի գործերու մէջ և Ժարդարին հարցուցը կ'հաջողեն գրել մե՛կ պայմանով մը... դրամով։

Ասիկա Զերի գիւղի եկեղեցւոյն մէջ պաշտօնավարող Տէր-Գէորգ քահանա Անանյանն է։ Շատ բարի ու ազնիւ անձնաւորութիւն մըն է ինքը։ Եթէ կ'ուզես տեսնել զայն, առաւ մը Բերայի Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցին գնա՛ ժամկոչին հարցուր և ան կ'րսէ քեզի ուր ըլլալը։

Կիսասիս իրեն հետ, կ'րսեմ, թէ Պերլին պիտի երթաս բժշկութիւն ուսանելու համար, կ'ապահովէ, և ան կ'հաջողեցնէ քու անցագրին խնդիրը։ Միայն թէ պէտք է 10—13 ոսկի մը աւելի հանես։

Անդրանիկի մասին աւելորդ (Չի մոռնամ ըսելու, որ իմ մասիս խօսք ըրած ըլլաս քահանային)։

Հիմա գանք նամակիդ մյուս կետերուն։

Շատ միամիտ կ'համարես զիս գալ տարի Լոզան համալսարան հաճախ-ելուս համար։

Ինձի տեսնեմ, որ կ'ակամած ես քու որոշումիդ և քու կամքիդ վրայ։

Ա՛յն, որ կ'որոշէ, ա՛յն, որ կամք ունի, անիկա կ'հաջողի։ Իսկ այն, որ կ'կասկածի իր որոշումին վրայ, անիկա բնա՛վ չի պիտի կրնայ հա-ջողիլ։

Հոս ընդօրինակեմ քեզի մաս մը այն նամակէս, որ անցեալ տարի Զաւէնին առաջ Օննիկին գրեր էի. «Ո՛չ, Օննիկ, անկարելի բան չկայ։ Կամքը կամք է, նպատակն նպատակ. գալ տարի **[illegible]** հոն պիտի գամ»։

Եւ այս տողերուս հետ յաղթանակութեան գիր քու աղերսդ։ Ի՞նչ անկում, քու նամակներուդ մէջ մի՛այն կասկած կայ, մի՛այն վախ կայ, մի՛այն անորոշութիւն կայ։

Կամքի տէր մարդ մը, երկաթէ՛ կամքով մա՛րդ մը բնաւ չպիտի գրէր այսպիսի խօսքեր։

«Ես ծանր խնդիրներ կան...» «Ի՞նչ՝ լի՞ն դիւրութեամբ կարգադրելու...» և այլն և այլն։

Որո՞նք, պայքարի՞ն, կամքո՞վ և Հաւատքո՞վ Հառաջ մղէ՛ նպատակդ ու Հաջողութիւնդ պիտի Հասնի քեզի։

Այս խօսքերս կ՚ուզեմ, որ մեծ զօրութիւն[1] մը ըլլան քեզի Համար։

Գալով այն տեղեկութիւններին, զորս պաՀանջեր ես Ներքին կյանքիս վրա և դասախօսութեանս եղանակին վրայ, և վարժարանին մանրամասնութեանց վրա, այս տեղեկութիւնները չպիտի կրնամ տալ քեզի սա պատճառով, որ շատ աղտոտելի ու ձանձրալի աշխատութիւն մ՚է ինձ Համար նստիլ և գրի առնել առօրյա կյանքը, զոր կ՚ապրիմ Հոս և որ կփոխվի վայրկեանէ վայրկեան։

Ատոնք անանց մանրամասնութիւններ են, որք գրելով չեն բացատրվիլ. Հայա կգաս մարդ զանոնք ապրելո՞վ միայն այն սարօրինակ ու Հաղվագյուտ ու գերեզմանին կյանքը, զոր ուսանողի կյանք կկոչեն։

Բայց սակի դուն պետք չունիս անոնց, ինչպես նաև բնավ պետք չունիս programmeին, զոր պաՀանջեր ես։ Ատոնք շատ երկրորդական խնդիրներ են։

Նախ ջանա՛ կարգադրել Հիմնական խնդիրներդ. առաջինը, որ դրամն է, երկրորդը, որ անցագիրն է։

Ատոնք կարգադրվելէն վերջ ուրիշ կմնա քեզի ընելիք, եթե ոչ պայմանադրական կառախումբով Հասնիլ Լօզան, ուր մէ՛կ օրվան մէջ պիտի կրնաս կարգադրված տեսնել մյուս բոլոր երկրորդական խնդիրներդ։

Կամք ու պայքար։ Ատո՛նք են Հաջողութեան ծնողները։

ՌՈՒԲԷՆ ՉԻԼ.

---

[1] Առաջին նամակին մէջ Հղված force motrice-ին կ՚ակնարկէ աղջիկը։

Հ. Գ. Բարևներս հայրիկի ծնողացդ և եղբայրներուդ։

Գեղամին շատ շնորհակալ եմ, որ այսքան ուշացած նամակիս պատասխանեց։ Տակավին մինչև ե՞րբ պիտի սպասենք իր գործին։

ՆՈՒՅՆ

Հ. Գ. Գեղամին նամակը այսօր ստացա։

ՆՈՒՅՆ

Հ. Գ. Programme չեմ գրեր, որովհետև Շահանին «Le livre de l'Étudiant»[1] անուն գիրք մը ղրկած ենք, մեջը ամեն բան գրված է։ Եթե կ'ուզես, ա՛ռ Շահանեն և կարդա։

ՆՈՒՅՆ

1908, Մայիս 11, Լոզան
այսօր 1 ժամին

Թ. Մ. բարեկամիս,

Ստացա նամակդ։

Շատ զարմանալի տեսիլքի մը պատմությունը գրեր ես ինձ՝ բաղնիքի մը մեջ։ Ասիկա առիթ մըն է, որ ես ալ խոսիմ քեզի այս տեղի բաղնիքներուն վրա։

Հոս տեղ, երբոր բաղնիք երթաս, պետք է որոշել, թե ո՞ր տեսակ բաղնիք է ուզածդ, որովհետև ամե՛ն տեսակին կա հոս. թրքական, ռուսական, ամերիկյան և անգլիական, և այլն զանազան բաղնիքները։

Ամենեն աժանը douche է, սանդուղին-սանդուղին խցիկներ են առանց (միմյանց մեկ հոգինոց), ուր մարդ կրնա douche-ի տակ կամ պաղ լոգանք մը ընել 25 սանթիմի փոխարեն։

Ու ընդհանրապես bain ordinaire[2] կհամարեմ։ Ասոնք ալ մեկ հոգինոց առանձին խցիկներ են, ուր խոշոր պանիօ մը կա՝ զուլալ ջրով (բարեխառնությունը կրնաս փոխել), որուն մեջ մտնելով մը փռանալով կերպով կպառկիս, կերգես և կցնծաս, ընծայելով նաև մեկ ֆռանքը։

Տակավին կան նաև բաղնիքներու հազար մեկ ձևեր. bains de fumigation, bains de massage, bains de luxe[3] և այլն, և այլն։ Ամեն

[1] Ուսանողի գիրքը։
[2] Սովորական բաղնիք։
[3] Ծխելի, մերսումի, շքեղության բաղնիք։

բան գրպանէս պարտականած դրամի համեմատ է հոս Հալէպէ գալ՝ գալ տալի bains de luxeին պէտք համարեն, հասա՛մ!

Անհամարձակ քայլ մը մեր բաղնիքներուն նկարագրութիւններ։

Մինուկեա երեկոյ չեղաւ արդեն. հիմա ի՞նչ գրեմ, որ մնացյալ երեւնիքն ալ յիմար։ Չեմ ուզեր ամբողջ նամակս տեսիլքի մը պատմութիւնով լեցնել (ինչպես որ գրել սառամնայարար ըրեր էիր)։ Գիտէ՞ք գրեմ քեզի ուսանողի կյանքին խաչ կողմերուն վրա!

Հոս շատ մը ռուս ուսանողներ ու ուսանողուհիներ կան։ Ռուսեր զաղթերենց չեն կրնար խօսիլ։ Բեշտեւթեան course[1]երուն հետեւողները մեծ մասամբ ասոնք են։ Այնպես որ, երբ մեր auditoire[2] դասին պէտք մտնենք, որ auditeurներուն[3] հայերեն ուսանողը աղջիկ է։

Արդ որ մը քանի աղջիկա սարաքինեակ հարցում մը ուզեց ինձ.

— Pardon, Monsieur, est-ce que vous pouvez me donner un cadeau[4].

Զարմացած չար իրեն, թե նվեր մը չունիմ իրեն տալիք։

Բայց աղջիկը շփոթեցավ և պնդեց, թե տեսիմ.

— Mais je l'ai vu vous vayve un cadeau[5]!

Խեղճիկը երկարեցավ, հարկ եղավ, որ ասիկ ռուս աղջիկներ միջամտեն գործին և հասկցնեն ինծի, թե ի՞նչ կ'ուզեր կոր քանի աղջիկա։ Ու այն ատեն միայն հասկցվեցավ, թե խե՞ղճ աղջիկը գաղղիերեն չէր գիտեր և պարզապես canif[6] բառ կ'ուզեր Tableau[7]!

Հոս այս ռուս ուսանողները այնքան շատ են, որ մարդ ստիպված է ռուսերեն սորվելու՝ անոնց հետ կարենալ ապրելու համար դասարաններին մեջ։

Ես հիմա քիչ շատ կհասկնամ իրենց լեզուն։ Մի՛ նեղե կ'ուզես գործնական բառերին քանի մը հատ քանմ քեզի, այս բառերը գո՞ւն ալ սորվե (գալ տարի շատ պետք պիտի ըլլա քեզի!)։

— Խարաշո— գեղեցիկ, Քակ բաժի վայերե—ի՞նչպես եք, դարասփուինե— բարև, սպասիբո— մերսի, դը՞ալի— ավանակ, տասամ— ապուշ, պասսամի տիեզ նայու— ռուսերեն չեմ գիտեր։

———

1 Դասընթացք։

2 Դասարան։

3 Ունկնդիր։

4 Ներողութիւն, Պարոն, արդյոք կրնա՞ք նվեր մը տալ ինծի։

5 Բայց ես տեսա, դուք նվեր մը տվիք։

6 Չմեկէ։

7 Տախտակ։

* * *

Ինչպէս գիտէ, մեր գաւառականներուն մեծ մասը աղջիկներ են՝ ճեր-մակ մաշկերով, խոշորցած երեսներով, blonde[1] մազերով, կապոյտ աչքե-րով, լեցո՞ւն են, ամէն տեսակէն ալ լեցուն են մեր գաւառականներուն մէջ։

Քանի մը հատ ալ Հայ աղջիկներ կան (ռուսահայ), որոնք, սակայն, խօսքը մեջերնիս, յափշտակող ծաղիկ են եւ հազիւ երկու շաբաթը անգամ մը դասարան կու գան։

Հայ մանչեր ալ կան քանի մը հատ (ռուսահայ), որոնք բժշկու-թեան սորվելու միտք ունին եղեր, բայց անմրցելի ծոյլեր են։ Մէկը միայն շատ լուրջ ու շատ ազնիւ ուսանող մ'է, որ կնիկն ու զաւակները Կովկաս ձգած է՝ հոս բժշկութեան ուսանելու համար։ Մի՛այն իրեն հետ կը խօսիմ, ռուսահայ լեզուով բնականաբար։

* * *

Աճապարանքով գրուած անկապ խօսքերու շարք մը, որ հակառակ իր ոչըն-չութեան կրնայ հետաքրքրական եւ զաւեշտական կողմեր ունենալ քեզի համար թերեւս։

Պայմանադրական չորս երեսներս լեցուցի, հիմա քեզ կը մնայ այս նա-մակը բաւական համբերել (ինչ որ քանի մը օր կրնաս անդրադարձնել) եւ սպասել հայերէն նամակիս (որուն մէջ շա՜տ աղուոր գիտեմ, թէ հետա-քրքրական ո՛չ մէկ բան գրուած է) եւ պատասխանել անո՞ր ալ։

Այս անգամ այսչափ։

ՌՈՒԲԷՆ ԶԻԼՆ.

Հ. Պ. Եզնիկեան ո՛չ մէկ գրութիւն առաքեր եմ։ Կցաւիմ, որ կորսուեր է իր նամակը։ Ես իր հասցէն չեմ գիտեր, որ գրեմ։ Մասնաւոր բարե-ներս իրեն ու միւս բոլոր ընկերներուս, ինչպէս Զարդարեանին եւ Պեդա-մին։

1906, Յուլիս 1

Հարգելի բարեկամս Մ...

Ստացայ վրայէ վրայ գրուած երեք նամակներդ։

Լռութեանս տարօրինակ կցանկս եւ պատճառ մը չես կրնար գտնել այս հապաղումիս համար։

Որքա՜ն կ'ուզէի, որ աշխարհի վրայ հազարաւոր անանկելոյներ

---

1 Շիկահեր։

կամ, կ՚ըսեմ, որ աշխատութիւնը հոգնութիւն առաջ կբերէ, և հոգնութիւնը՝ հիւանդութիւն, հիւանդութիւնն ալ չքաւորութի՞ւն։

Կ՚երեւակայեմ, որ ինչե՞ր ըսիր ինձ համար, երբ ձեր նամակներուն պատասխանը այսքան ուշացուցի՝

Գեղամը ըսաւ. «Ա՞լ եվրոպացի եղաւ անիկա, ճանըմ, մեզի կարեւորութիւն կուտա՞ մի յա...»։

Չարճեանը ըսաւ. «Նամակ ղրկեցի՝ պատասխան չեկաւ, թուղթ ղրկեցի՝ պատասխան չեկաւ. աս ի՞նչ ինքնահաւանութիւն է ալ, մեկ մըն ալ գրեմ նէ երկաթ ըլլայ»։

Դուն ըսիր. «Իր բարեկամութենէն ատանկ է եղեր. երեք եղաւ նամակ կգրեմ, տակավին ատ մը չառի. Հողան գնաց, մեզի մոռցաւ»։

Ու դեռ շատեր այսպես մտածեցին հարկաւ։

Եկու տես, որ անանկ չէ՛։

Ո՛չ ծուլութիւն, ո՛չ մոռացում կա գործին մեջ։

Չի գրելուս պատճառները երեք էին. նախ՝ բացարձակապես ժամանակ չունենալս (քննութիւններուն մտնելուս պատճառով)։ Հետո՝ հիւանդութիւն մը, որ բաւական ատեն անգործութեան մատնեց զիս. և ետքը ամենէն լուրջ պատճառ մը, զոր հիմա չեմ կրնար բանալ գրաւորաբար և որ գալ տարի կ՚իմանաս, երբ հոն գաս...

Հիմա քեզի կղրկեմ այն նամակը, զոր գրեցի Մայիս 22-ին՝ առաջին նամակդ ստանալուս պես և որ հիւանդութեանս պատճառով չի կրցա ղրկել։

Երբ այսօր կկարդամ գրեթե ամիս մը առաջ գրած այդ նամակս՝ խնդալս կուգայ։ Ի՛նչ պարզական բաներով լեցուցեր եմ երեսները։

Հիմա ի՞նչ գրեմ քեզի, որ բան մը արժէ, որպեսզի ներես ինձի այս երկար հապաղումս։

Անցածները ի՞նչ ըսեմ. գործառութիւնները սկսա՞ր, եթե չսկսար, աճապարե շուտ։ Մինչև որ ամսական 100 (հարյուր) ֆրանք չ՚ապահովես քեզի համար, ճամբա մ՚ելլար։ Որովհետև երբ աշխատութիւնդ շատ ըլլա, խակ ամսականդ քիչ, անպատճառ կհիւանդանաս։ Այս տեղին կերակուրները շատ կվնասեն մեզի. ո՞ւր են մեր պոլսական պատուական կերակուրները։

Առատ կեր այդ տեղի կերակուրներեն, որովհետև վերջը եթե հոն գաս, շատ պիտի կարոտնաս զանոնք։

Ծամաթեսը նարինջի պես հասցի է հոս. բաթլիճանը 30 սանթիմ է մեկ հատը։

Ամեն բան սուղ է վերջապես. ո՞ւր կփնտրես մեր Պոլսո աժանութիւնները և առատութիւնները։

Հասարակ գինետան մը (ռեստորան գինետան մը) 8—10 ֆր. կ'արժէ, բայց ինծի՞ մը 25 ֆրանքով հազիւ կարելի է գնել (պայմանաւ 5.50 ֆրանք եւ Հայաստանի պարզ ճաշարան մը 60—80 կ'արժէ։ Ուր գնա ինչե՞ր։

* * *

Աշակերտ փոխեմք։ Եթէ կ'ուզես խօսիմ քեզի այս անգամ étudiant-ներուն վրայ։

Étudiant՝ մը կարելի է ճանչնալ 100 մեթր հեռուէն. կարմիր, կանաչ կամ կապոյտ բարեթ մը դրած է գլխուն վրայ՝ շեղակի (Պօլսեցիներին կ'ամչցնի). Ինչ ո՞ր société-ին կը պատկանի, նոյն գոյներով ժապաւէն անցուցած է կուրծքին վրայէն՝ շեղակի։ Նոյն գոյներով թաշկինակ մը ցուցադրուած է ժաքէթին վերի գրպանէն՝ շեղակի։

Այս étudiant-ները ամեն երեկոյեան խմբովին կը լեցնեն քաղաքին մէջ, և ամեն մարդ կը ճանչնայ զանոնք, և ամեն մարդ կը ներէ իրենց խաղատաղութիւններուն. որովհետեւ étudiant են։

Étudiant-ները ամենէն երջանիկ և ամենէն սիրելի դասակարգն են Բելժիացիներուն մէջ։

Գիշերը, որ մեկը կ'ուզէ և ամեն ժամերուն դուրս կուգան étudiant-ները, կարգ կ'ըլլան, կ'անցնին աղաղակներ հանելով օդին մէջ, մարդ մը կ'երգեն ու կ'ծափահարեն, խմբովին շարժումներ ընելով կ'վազեն, կը ցատկեն ու վերջապես brasserie'[1] մը մէջ կ'երթան օրհնյալ գինիով լեցնելու իրենց փորը։

Շատ երջանիկ սպասներ են այս գունաւոր բարեթներով տղաքները, մինակ ինչու երջանկութիւն մը՞ հարցներ. ու ամա՞ ինչո՞ւ համար կարմիր կամ կապոյտ բարեթ մը շեղակի գլխուս վրայ!

* * *

Նամակս կ'աւարտեմ։

Անկեղծօրէն ներողութիւն կ'խնդրեմ նամակիս ուշանալուն համար, որուն պատճառը կամքէս բոլորովին անկախ էր։

Իմ' ընկերներուս ալ հասկցու՞ր չի գրելուս պատճառը. ամենքն ալ թող ներեն ինծի։

Ներողութիւն կ'խնդրեմ նաև մեծահարգ ուսուցչեն՝ Մուրատեան էֆենտիէն, իրեն նամակին պատասխանը ատենին չի կրնար գրելու համար։

Բարեւներ։

Ծ. ԶԻՐՄԻՐՅԱՆ

---

[1] Գարեջրատուն։

Հ. Գ. Հիվանդությանս, որ ստամոքսի թեթև խանգարում մըն էր, կատարելապես անցած է։

ՆՈՒՅՆ

Հ. Գ. Վաղը Հարթֆայանին թուղթ մը կղրկեմ. իրեն խնդրով։

ՌՈՒԲԷՆ

1907, Օգոստ. 21

Սիրելի բարեկամս Գ...,

Վարպետությանդ ծունր հանեմ ես ու՞ր, Մ...

Bravo! վերջ երես սխալ-սխալ նամակ մը չեգնե՞ր... ատոնց տուն մը գրած բերալ է՞, ու վարպետությունդ ամեն մարդու չէ տրված։

Նամակդ կ'ստանամ, անհամբեր կըսպասեմ պատասխանդ ու կ'սկսիմ կարդալ՝ նախ հառաչարան մը, հետո մեկ քանի խորհրդածություններ, հետո Պերպերյանի հանդեպ, հետո էֆենտիին ահռոսկ Բանքս-ը, նորեն խորհրդածություն, խորհրդածություններ օդին վրա. մեկ քանի խորհրդածություն ալ գալուդ կամ չի գալուդ վրա. ու հետո՞ վե՞րջ երեսս Ա՞յդ ողջույն, Գ...

Ու երևակայե, որ այս երկար նամակիդ մեջ սրած խոսք մը անգամ չի կար քու գործիդ վրայով։ Աշխատեցա՞ր, հաջողեցա՞ր, անցածդ գործերդ ինչա՞ր, հույս կա՞, պիտի գա՞ս, չի՞ պիտի գաս, մա՞րդ Աստուծո, որոշ մեկ խոսք մ'չկա, որ ես ալ տուն մը հասկնամ գրած նամակես։

Անհամբերությամբ նորեն կըգրեմ կոր քեզի։

Ամսական 90—100 ֆրանքով շատ հանգիստ կրնաս ապրիլ հոս։

Առաջին տարին համալսարանին պետք է վճարես 350 (երեք հարյուր հիսուն) ֆրանքի գումար մը, վճարելի՝ առաջին և երկրորդ կիսամյակի սկիզբը։

Այս գումարը պիտի վճարես իբրև մուտքի ծախք, իբրև labortoire-*ներուդ*[1] *ծախքը և իբրև հանդեսի* cours-*երուդ ծախքը։*

Երկրորդ տարին պետք չէ այդչափ մեծ գումար մը վճարել. այդ գումարը տարին-տարի կպզտիկնա։

Ճաշեր կան, որ կ'արժեն միայն 70 (յոթանասուն) ֆրանք ամսական, բայց ատոնք խե՞ղճ են։

Գիրքերդ բավական սուղ կ'արժեն։ Ես այս տարի գրքի համար վճա-

---

[1] Աշխատանոցներդ, լաբորատորիաներդ։

րեցի 25 (քսանըհինգ) ֆրանք։ Եթէ հաշուիմ քննութիւններուս մէջ՝ այս տարի պիտի ծախեմ գիրքերս և պիտի գնեմ նոր գրքեր երկրորդ տարիին համար։ Անանկ որ գրքերը շատ մեծ ծախք մը չեն ներկայացներ ուսանողին budjetին մէջ։

Եթէ հոս գալու միտք ունիս՝ կօշիկներդ, հագուստներդ, ճերմակեղէններդ Պոլիսէն հետդ բեր, որովհետև հոս շատ սուղ են։

Հագնուելիք սանկ կօշիկ մը կ՚արժէ 20—25 ֆրանք, պարզ costume մը վաթսուն ֆրանքի կ՚ելլէ. հապա գուլպանե՞րը, շապիկնե՞րը, ճերմակեղէննե՞րը, ամէնքն ալ սուղ են։

Թոթինի պաշտամա մը 25 դրուշէն վար չելլար հոս։

Աղեկ, որ ես նկած տունես ամէն բան առատ-առատ բերի, այնպէս որ շատ բաներ գնելու պէտք չեմ ունենար կոր։

Մինակ թրաշ ըլլալը աժան է հոս. ամէն տեղ 30 (երեսուն սանթիմ)։ Բայց շատ perfectionnée եղած է։ Մազ կտրել 50 սանթիմ. մազ լուալ 60 սանթիմ։ Տեսնելու բան է հոս coiffeurի[1] խանութները. մազերդ լուալէ վերջ չորցնելու համար պէտք չկա բամպակներով, ֆիշաններով երկար բարակ զլուխ արդուկելու. ելեկտրական զարծիր մը անմիջապէս չորչոր կ՚ընէ մազերդ։

Մէկ մըն ալ թրամվէյը շատ աժան է։ Հարկ չի կա ըսելու, որ ձիով թրամվէյ գոյութիւն չունի հոս. ամէնքն ալ ելեկտրական են։ Քաղաքը ծայրէ ծայր կընաս պտտիլ միմիայն 10 սանթիմով (2 մեթալիք)։

Կամուրջէն անցնելու համար տասնոց մը տալու ստիպուած չես։

Նաւերն ալ աժան են (այսինքն՝ նաւակները). ժամը 1 ֆրանք։

Շոգեկառք ու շոգենաւ ultra աժան։

Ձի՝ ժամը 5 ֆրանք։

Automobile՝ չեմ գիտեր, բայց շատ սուղ է կ՚ըսեն կոր։

Գանք սնունդին։

Կաթ՝ զվիցերիական զմայլելի, անխառն կաթ՝ օրան 50 բարա։

Հաւկիթ՝ է՛ն թարմ հաւկիթները, 1 ֆրանք տասնեակը։

Հաց՝ շատ աժան ու շատ պատուական։

Chocolat՝ չե՞ս գիտեր, որ Զվիցերիա շոքոլայի հայրենիքն է։

Alcool՝ չայ և կաթ եփելու համար, օրան երեք գրուշ։

Շաքար՝ sucre cassé regulier[2], տուփերու մէջ, քիլօն 50 սանթիմ։

Ջուր՝ Ալպյաններուն զմայլելի՜ ջուրը, առանց կ՛ուտի…

Ահաւասիկ քեզի հաշիւ։

---

[1] Սափրիչ։

[2] Կտրած շաքար, կանոնաւոր, բռնակոտ կանոնաւոր շաքար։

* * *

Այս անգամ նամակս վաճառականի ոճարով գործով, բայց ինչ՛ է. Etudiant-ի նամակ է, ատանկ կ՚ըլլայ։

Ձեր գիրքը. թե որքան հաճույք կ՚զգամ, երբ այսպես գիրքերս և հաշիվներս վրա կըրեմ. Դուն ալ, եթե հոս գաս, պիտի հասկնաս թե բանձու ճաշով պիտի սորվիս, թե ի՛նչ պատմական բան է գրամը և թե աշխարհի վրա չկա ավելի անուշ բան մը, որքան փառքը և ստակը։

* * *

Բարևներս հարգելի ծնողացդ, եղբայրներուդ (մանր եղբայրդ կ՚ենթադրեմ իր զբաղմունքով եկեղեցի աստիճ). Գեղամին, Զարիճյանին, ամենուն, բոլորին։

ՉԻԼԻՆԳԻՐ

Tchilingeir, Mont-Charmant, Lausanne, Suisse.

23 Փետրվար, 1907

Մ... հոգի՛ս,

Պատասխանս ուշացուցի նորեն. այս այսպես եղավ մի՛շտ ու միշտ ալ այսպես պիտի երթա կարծեմ։

Որովհետև (ինչպե՞ս ըսեմ) պարագաներս ծանոթ են արդեն քեզի, ու երկար բառակ փաստաբաններու պետք չունիմ ներողությանդ հաց ընելու համար, չէ՞։

Տանդերս երեկոյց նամակդ մեծ հաճույք պատճառեց ինծի։ Պիտի ուզեի նույնքան երեսներով պատասխանել քեզի, բայց ի՞նչ անկարելի երազ...

Հազար նամակներ կան, որոնց պատասխանելու է, Մասիսին ու Լույսին խոստացած ստանավորները հասցնելու է, դասեր կան, զորս սորվելու է, գրքեր կան, որ կարդալու է... Ու կտեսնես, որ ինչպե՞ս բռնված են ժամերս։

Ֆրանսերեն բանաստեղծությանդ արդեն էր։ Պիտի ուզեի հարցնել, թե ինչո՞ւ մանավանդ ֆրանսերեն և ո՛չ հայերեն։

Գիտեմ, թե կարծե՛ս բանաստեղծությունը ու շա՛տ բնական կըզգա-նեմ քու գրչիդ տակ զայրույթի թափը, զոր ինծի կ՚ուզես ո՛չ-գրական նամակներուս համար։

Հոգի՛ս, գիտականապես շատ ճիշտ են ըսածներդ, ու համոզվա՞ծ ենք, որ ամե՛ն մարդ միաբերան կըսեն, թե ժամանակը ոսկի է, թե կյանքը կարճատև է, թե «Բանաստեղծությունը հիմարություն է»,

Հակառա՛կ այս բոլորին կ'ըսեմ, դժբախտաբար. բանաստեղծը բանաստեղծ կմնայ միշտ...

Ու չեմ զարմանար, երբ մանկութեան գանգվածին մէջէն, երբ զբաղումներու թոհուբոհին մէջէն ու Հայրի կամքին մէջէն ժամանակ գտնեմ Հոգիս գինովցնելու քանի մը, քանի մը ամսուայ... տողերու մէջ։

Մարդիկ կան, որոնց համար գիրքը բժիշկ է. անոնք կարեն նախատինքին սփոփուելով ու դիրքերին կճեղքելով, ու որքա՜ն համար են հանգիստ, ու որքա՜ն անտանելի ոտանաւորին կցանութիւնը...

Ինձ համար գիրքը եղել է Բայրոն մխիթարութիւնս ու երկաթի փոքրիկ գրքին մէջն է։ Ու մենավոր ապաստանիս մէջ՝ ձմրան գիշերներ, թեմաս երջանիկ մարդ չէ՝ կարելի երևակայել՝ ոտանաւորի մը ավելորդ մերը։

Այս ալ այսքան, ձեռն կ'ուզես։

Զարթօնքային շարժումը եւ իր մանրամէկ երկաթին համար խոսա՜ծ ապաստան. ձեռն երբ զի՜րծ մը գտած բլլար մինչեւ հիմա։

Ամէն տարիք, որ իր վրա մտածեմ՝ հին տող մը կ'իյնայ միտքս (Կարծեմ Պեշիկթաշլեանէն). «Դուն յափշտակել բաղձի Լեր սրտանիր...»։

Պերճերջանին դրականութեան չեմ արկեր մեղով. réminiscen-ceով՝, ինքնաբուխութեամբ, կարդալով, հափշտակելով, մանաւանդ բանաստե՛ղծ գրած բերթվածներ բոլորն ալ (արձակին վրա չէ՛ խօսքս), որոնց մէջ originalité՝ կպակսի ու չեն անանկ Հանճարին Հափշտակել հո՛գի։

Բայց այդ տողը չեմ գիտեր ինչո՞ւ միշտ աչքիս մէ՜ջ կցցվի մէկին մը դէմ ամէն անգամ, որ Զարթօնքեանի վրա՛ է խօսքը։

Երա՛զ, յափշտակեալ միջնամի մը պահանի էր մեր ամենէն բարեկամը, բայց ոչի՛նչ չենք կրնար վճռել. ո՞վ կրնայ ապրիլ մեզ հակառակը, որ ինչպես ձե՛ր իր այդ խոցը կայութիւնն է, որ օր մը փառքի ու անմահութեան զանկը պիտի լուծէ իր աոցիւ։

Չէ՞ որ մարդկութեան բոլոր հերոսները առաջ բազմաւութեան թշուառութեան ծոցին ծնան։

Այդպիսի բոլորովին ապերջնած է՞։

Երազեցի՝ խառնակութեան մըն է, զոր կ'ընեմ ինձ՝ բակով, թե երիտասարդութեան առաջինա խոսքս ալված է ա՛լ քննել Ես երբեք չեմ պիտի պիրեի հավատալ, որ ձե՛ր բլլար այդ հանճարն մատնած։

Ինչ՞զ քաղի, բարեկամս։

Ո՞վ նորջնչեց քեզ մարգարտային այդ հանճարն ներշնչումները Ին-

---

1 Արմենազմոս, վերհիշում (իմացքորտեն)։

չո՞ւ կ՚զգաս, որ երիտասարդությունը կիսատափի բնակ: Հապա որո՞ւ համար են ապրելո՞ւ հաճույքը, ստեղծելո՞ւ փափաքը, սիրելո՞ւ կիրքը ու մեռնելո՞ւ անձկը: Որո՞ւ համար են արվեստները, գեղեցի՞կը, բնությունը, կի՞նը, համբույրը, աստղերը, գիշերին խորախորհուրդ բանաստեղծությունը, որո՞ւ համար այս բոլորը...:

Չէ, հոգի՛ս, դեռ շատ երիտասարդ ես՝ այդպիսի հուսահատ գաղափարներով խռովվելու համար կյանքին նկատմամբ:

Սիրե՛ կյանքը առանց բոլոր տրտունջի ու բաղձանքներով լեցուն հոգվով, այս է իմ վերջին խոսքս:

ԽՈՍՔԸ ՄԵԶՏԵՂՆԻՍ. Մ. Պարսամյան անցյալ օր իր «Անուրջներս» և «Պատանեկան ծաղիկները» անուն երկու հրատարակությունները ինծի ղրկեց, հետն ալ գեղեցիկ նամակ մը, ուր հրապուրիչ տողերով կ'ողջունե **սառուցիչ Չիլինկիրյանին, որ իր փափուկ հոգածություններով կ'օծե մեր աղքատիկ ամուլ բանաստեղծությունը:** Ու իր հրապույրի թափին տարված՝ կ'ըսե. **«Ձեր վերջին բանաստեղծություններն այնքա՛ն հաճույք պատճառեցին ինձ, որ չեմ կրնար զսպել զինք չհայտնելու բաղձանքս»:**

Ու ըսել, որ բնավ չեմ ճանչնար զինքը:

Այս գրածս դուն քեզի պահե, որովհետև ուրիշին բերան կ'ըլլա գերան և կ'ըսեն ի Պարսամյանն, ինչ որ շատ անախորժ կ'ըլլա հարկավ իրեն համար:

Կ'ուզե կոր բարեկամություն հաստատել, ինչո՞ւ չէ. ան իր դրոշ ուղղությունը ունի, ես իմ դրոշ ճամբաս ունիմ գրականության մեջ: Անիկա հավնի պիտի մնա բանաստեղծը գոռո՞ր զոր պիտի սիրեն: Անիկա հավնի պիտի ըլլա երևակայող ու օտարին բանաստեղծը:

Ես ավելի խրատա՞կս եմ, ամեն բանե առաջ իրականությո՛ւնը գիտկցրած. ամե՞ն իրականություն վեր մե՛կ իրականություն մը կճանչնամ ես՝ ապրվա՛ծ, զգացվա՛ծ կյանքը և ո՛չ թե երևակայված կյանքը:

Շատոնց ստացեր եմ Մեծարենցի երկրորդ հատորն ալ: Այս ալան սիրած եմ իր մեկ քանի զգայուն և խո՛ր տողերուն համար: Ավա՜ղ, որ շատ galer եղավ[1]. անոր չինելու անինչը ավելց զինքը: Ամե՞ն թերթի մեջ ու ամե՞ն շաբաթ գրելու, իր տաղանդությունը երեցնելու կի՞րքն է, որ գեշ ազդեց իր գրչին, ու իր վերջին գիրքը sur commande et à la hâte[2] գրականություն մը բոլոր անատանիչները ունի դժբախտաբար:

Որքա՞ն պիտի ուզեի ճանչցած ըլլալ զինքը և ըսել իրեն, որ քե՛չ

---

1 Շփոթված:

2 Ապսպրանքի վրա և աճապարանքով:

գրն մանավանդ բանաստեղծութիւնը։ Quantitéն մեծ չէ¹, qualitéն մեծն է, որ կփնտռէի, չէ՞ մի որ Ալֆրէ իր մէկ sonnetովը անմահացաւ։

Այս բոլոր բաները կգրեմ քեզի, որովհետեւ գրականութիւնը շատ կշահագրգռէ քեզ ու բոլոր գեղարվեստները ա՛հաւասարակ՝ իրենց հրապոյրը ունին քեզ համար։

Առողջութիւնս լա՞ւ է, բարեկա՛մս։

Օդերը շատ լաւ են, այս տարի ձմեռ չեղաւ հոս։

Երրորդ մեծ հաջողութիւններ կմաղթեմ musiqueի մէջ։ Աշխատասիրութեամբ ու ձիրքով մարդ ամե՛ն բաներու կհասնի։ Հոն ինչպէ՞ս է՝ չեմ գիտեր, հոս musicienը² շատ սիրված ու շատ լաւ վճարված է մանավանդ։

Աշխատի՛ր, աշխատի՛ր. ու դեռ Բարեկամներ այնպես կհասկնան, որ մարդ ատենը նայելով աւելի խելքով musicien կ'ըլլա և ին համեմարը հանհա՞ր ըլլալու համար ամեն բանէ առաջ ծույլ ըլլալու է....

Հարգանքներս սիրելի ծնողացդ ու եղբայրներուդ։ Չալըքճյանին ու Չորֆաճյանին ու բոլոր դասընկերներուս կբարեւեմ (անցյալ օր քարթ մը ստացա Թ. Աֆյանեն, որ ՚ի Պոնճըլար)։

Պատասխանդ շուտով, չէ՞։

Ռ. ՉԻԼԻՆԳԻՐ

R. Tchilinguir, Villa Chaumont,
Ave. de Rumine, Lausanne

1907, Մարտ 26

Սիրելիս, Մ...

Այսօր ստացա նամակդ. շնորհակալ եմ, դարձյալ. եղբայր, քանի որ դես կսիրեիր, ինչո՞ւ կլռեիր մինչև հիմա. քանի որ չէիր սիրեր, ինչո՞ւ գրեր ես։

Ես կհասկնամ նամակը այսպես.

Նամակն է թուղթ մը, որուն մէջ մարդ մը ուրիշ մարդու մը բաներ մը կ'ըսէ։ Արդ, քու նամակներուդ մէջ ոչի՛նչ չես գրեր։

Երեւակայէ, որ մեկը Պոլիսեն նամակ ստանա, անհամբեր բանա, կարդա և ի՞նչ գտնէ մեջը՝ ոչի՛նչ։

Բարեկամս, կմտածեմ, որ քու նպատակիդ չհասնելուդ միջոցը շատ խոր աղդեր է մարիդ վրա, որովհետեւ բոլոր նամակներուդ մէջ ալ շա՜տ հոռետես, շատ տխո՛ւր և շատ սխրաման և մթամած հոգի մը կտեսնեմ։

---

1 Քանակին մեծ չէ, որակին մեծն է։
2 Երաժիշտ։

Ես կ՚ուզեմ, որ երբոր բարեկամ մը ինծի նամակ մը կգրե, այդ նամակին մեջ ինծի անկեղծորեն ըսե ի՛նչ որ ըսել կ՚ուզե։ Իսկ դուն ինծի նամակ կգրես, երկու տարին ի վեր, և տակավին բա՛ն մը, ընա՛վ բան մը չես հայտնած։

Տակավին չես ըսած, թե բժի՞շկ ըլլալ կ՚ուզես, թե դրագի՞ր ըլլալ կ՚ուզես, թե կնմնչո՞ր ըլլալ կ՚ուզես, բայց ես իմ խելքովս հասկցուցի, որ փափագդ է բժիշկ ըլլալ։

Տակավին չես ըսած ինծի, թե դրամակա՞ն նեղություն ունիս, ընտանեկա՞ն պատճառներ ունիս, թե անցագրի դժվարություն։

Տակավին ինծի խոսք մը չես ըսած՝ ի՛նչ միջոցներ ձեռք առիր նպատակիդ հաջողության համար, թե որքա՞ն աշխատեցար, թե որքա՞ն հաջողեցար։

Արդ ի՞նչ կ՚ուզես, որ գրեմ քեզի։

Դուն ինծի կ՚ըսես, թե տխուր ես, ես ալ քեզի կպատասխանեմ, թե չըլլաս՝ տխուր ըլլալը Անհավասարի աշխարհ։

Ես չեմ սիրեր մութ և անորոշ գործերը, ես կսիրեմ պարզությունը և անկեղծությունը։ Եթե կ՚ուզես, որ ես քեզի շա՜տ բաներ գրեմ, նախ դո՛ւն ինծի որոշ բաներ գրե։

Քու գրած նամակներուդ ոճին (ա՜յն ոճին, որով չորս երես նամակ կլեցնես՝ առանց բա՛ռ մը տեղեկություն տալու քու մասիդ կամ իմ ընկերներուս մասին առհասարակ), ես այդ ոճեն ա՛յնպես հասկցուցի, որ դուն իմ բարեկամությունս կ՚ուզես փորձել։

Շիտակը, եթե բա՛ն կ՚ուզես ըսել, ըսե՛, ինչո՞ւ կքաշվիս։ Իսկ եթե բան մը չունիս ըսելու, ինչո՞ւ ըսել կձևացնես։

Անկեղծորեն կցավակցիմ ես քեզի և խո՛րապես կհուզվիմ՝ կարդալով ամեն նամակիդ մեջ վիշտերուդ միևնո՛ւյն պատմությունը, որ միշտ ու միշտ կկրկնվի։

Այս խոսքերս կարդալով պիտի զարմանաս ու պիտի մտածես, թե արդյոք այս տողերը գրողը իրավ Չիլինկիրյանն է։ Այո՛, սիրելիս, այս տողերը գրողը Չիլինկիրյանն է, քու բարեկամդ և քու ամենե՛ն անկեղծ բարեկամդ, որ կմեղքնա քեզի և չ՚ուզեր քաշքշել զքեզ քու տխրամոլ զգացումներուդ մեջ։

Անկեղծորեն և ցավակցորեն

Ռ. ՉԻԼԻՆԿԻՐՅԱՆ

Հ. Գ. Եվ մի՛ մոռնար, որ այս նամակը գրողը թերևս ա՛յն անձն է, որ ամենե՛ն ավելի սիրեց քեզի։

Ռ. ՉԻԼԻՆԿԻՐՅԱՆ

Սիրելիս, Մ...

Անհուն ուրախութեամբ մը կարդացի նամակդ։ Merci։ Խրախուսած ես 8 երկար երեսներով և մանրամասն պատմել կրցածներուդ համար։

Բռնակ՞ներ ունիս, երբ ինծի կ'ըսես, թէ կեանքիս մասին տեղեկութիւն չեմ տար քեզի։

Անհամբերիկ կ'ուզե՞ս պատմութիւնը վարած կեանքիս՝

Առաւօտեան 7-ը. նախաճաշ, բիչ մը ընթերցում և անմիջապես վարժարան՝ Anatomie descriptive, Histologie, Physiologie, Embryologie[1]։ Այս չորս դասերը ունիմ ամեն օր մինչև ցորեկ։

Ցորեկին 12-ը. ճաշ, խոսակցութիւն, կառակ կամ մեծ անցն է հիշելու մանամակից պարտեզ մը. Լօզանի մէջ ծեր կին մը կա գերմանացի, որ ամեն օր իր հիւրերը կը դնէ գերմանացիներուն վրայ, Վիլհելմին վրայ ու գերմանական լեզվին վրա... զոր շատ քաղցրահնչյուն կը գտնէ։

(Պատկերացուր, որ երբ մենք իմ ուզեն այս անանկ խոսքեր ըսեն, ես չեմ կրնար համբերել ճաշ ուտել։ Համբերանքս ամե՜ն օր փա՜կ կը, հրաժարեցում, հուզում ու ամեն օր ալ ճաշէն վերջ... կը պարզեմ դարձեալ։)

Ճաշէն վերջ (2—6). Physiologie-ի կամ Histologie-ի Laboratoire։ Երկուքն ալ շա՞տ հետաքրքրական են։

Առաջինին մէջ գորտեր, նապաստակներ, շուներ կ'սպանենք, բժշկական փորձեր կ'ընենք, բնախոսական շատ զարմանալի երևույթներ կը գտնենք և կ'ուսումնասիրենք այդ կենդանյաց վրա։

Երկրորդին մէջ մարդուն զանազան գործարաններուն բջիջային հյուսվածքը և մանրադիտական կազմութիւնը կ'ընենք microscope-ով։ Հիանալի laboratoire մըն է։

Ընթրիքէն վերջ (6—12). բիչ մը պտույտ, եթէ ժամանակ ունիմ։ Ապա (Լեմանի ափը) կ'երթամ, եթե գեղեցիկ է գիշերը։

Հիանալի տեղ մըն է Լօզան Լեմանը, լուսնյակ գիշեր. Ալպյանները, համաշխարհային[2] զբոսաշրջիկներու խումբեր, այգիներ, ծառուղիներ, նավակներ։ Այս քաղաքը էր կարծես երևակայել, հիացումիդ կ'մենթի..., մեկ խոսքով։

Բնութիւն այս գեղեցիկ հրաշալիքը տեսնել և ... վերջ (բժ-

---

[1] Նկարագրական, հյուսվածաբանական, կազմական և սաղմնաբանական Մարդակազմութիւն։

[2] Համալսարանային, միջազգային (internationale) քաղաք Լօզան։

պէտք մի՛ չափ բառն է. մարդ այնպէս կ՚զգայ, որ կղզիակներու հիացումին, այսպէ՛ս, որպէս թէ Աստուածային հին գինի մը խմած ըլլա՛յ..., կ՚ըսա-նամ անհունը, կ՚երազեմ, կ՚ըրեմ, անհունին վրայ պէտք կ՚ըզգենեմ և կ՚ըմբռնեմ կեանքը։

Անհամարելի, թէ ինչպէս կ՚անցնի օրս։

Հաստատ, թէ աստուած եւ բանիմաց Միքելէ Անժելօյին այդպա՛ն աշխատողին համար Պառնասը անմահական չըլլալութիւնն է։

Այս հինգշաբթի երեկոյ ընկերներով անգլիական նաւակ մը վարձեցինք և անդրադարձող լուսաւորելով Համամ Ձորմանը Հան քաղաք էինք քաղաքը, որ ֆրանսական aristocratische[1] յատկութեան տեսարանը կեդ-րոնին, պատկերներ, դրօշակներ, քաղաքին պերճութեան շինութիւն-ները և նշանաւոր արձանները տեսանք, խմեցինք, սրտապնդանք և գի-շերը պայծառ լուսաւորելով անցանք մեր գեղեցիկ լճակէն։

Կիրակի օրը, թէ ի՜նչ հոգնած էինք և ի՜նչ լաւ քնացանք գիշերը։

Այս կիրակի լճակն (այսինքն Լեմանի վրայ) անցաւ անհոգ Grande Régate Internationale[2]։

Տասնեակներով եւրոպական երկրի ամէ՛ն պետութիւն՝ իրենց թիավարողներով և իրենց մրցումի մասնաւոր նաւակներով, դրօշ իրենց հետ բերած էին։

Նաւակ նաւակին ետևը մրցում. 2.000 մեթրնոց հեռու մը սահուն էր թիավարել 5 վայրկեանի մէջ. էին այնքան էր և շրջող նաւակներ եղան. մրցանակը յաղթողները և մեծամեծները, դպրոցները բաժանեցին։

Գիշերը Grande retraite aux flambeaux. Fête[3].

Անհամարելի բերկ կղզիներ վրայ լոյսեր և քաղաքին վրայ լոյսեր։

Հաստատ, թէ այս անգամ ա՛լ դոհ կ՚ըլլաս. չէ՞։

Շնորհակալութիւններս կ՚ընծայեմ բժիշկներուս մասին արտահայտած հիացմանդ համար։

Բարևներս հարցնէք ծնողքիդ և եղբայրներուդ։

Ե. ԶԱՊԷԼ.

1907, Օգոստոս 26, Ժընեւ

Սիրելի՛ս, Մ...

Համառօտ, որ ծուլութիւն չէ պատճառ, երբոր նամակս ուշացուցի այսչափ։

---

1 Ազնուական դասակարգը։

2 Միջազգային մեծ նաւարշաւ։

3 Մեծ ջահերթութիւն, տօն։

Նամակ մը կ'առնես Նիւ-Եորքէն, կ'արտասանես, հեռաւոր բարեկամի մը գիրը ազու մը տեղ կ'ընթեռնուս գրեր, յոլ [illegible] մէջ ես, կ'ուզես անմիջապէս նստիլ և պատասխանը գրել։ Բայց... սրահը չեմ գիտեր, ու միայն գիտեմ, որ պատասխանը անմիջապէս չես կրնար գրել!

Պէտք է անցնի շաբաթ մը, երկու շաբաթ, որպէսզի տեսակ մը անմխիթարութեամբ գրիչը ձեռքդ առնես և թուղթին ճակատը փակցնես... «Սիրելի Գ...ս»

Այս անգամ թերի պիտի գրեմ կատարած excursionներուս[1] վրայ

Lacs d'anthémoz *(2100 m).* Երկու փոքրիկ լճակ՝ 2100 մեթր բարձրութեան վրայ՝ մայրիներու[2] և եղևիններու մէջտեղը։

Կ'ըսուի, որ մեր խեղճ Դուրեանը, որ «Մելամաղձոտ լճակ» մը գրեց տասնեց լճակի երես տեսած ըլլալու, գրական ի՛նչ գլուխգործոց մը պիտի արտադրէր, եթէ տեսնէր այս զոյգ լճակները՝ երկու աչքերու պէս ցոլցող...

Col de Joux *(1924 m).* Աշխարհ սահմանագլուխ է Զուիցերիոյ և Ֆրանսայի. մէկ ոտքդ զուիցերական հողին վրայ կեցած, միւս ոտքդ ֆրանսական հողերուն վրայ և մէկ ակնարկով կ'ընդգրկես Սավուայի ամբողջ վայրենի գեղեցկութիւնը և Ալպեաններուն սպիտակ բարձունքները, և Զուիցերիոյ, անձնական Զուիցերիոյ, հայկական լեռնաշղթաները։

Glacier de Susaufe *(2172 m).* Սառոյցի, կապտորակ Հիմալայի՞ սառոյցի լեռներ, որ լուսաւոր իր հազարամեան մոգական խաղերը կ'ընեն, ուր աչքը կ'անցնի մինչև հեռաւոր սպիտակ հորիզոնները, ուր սառ է հանդարտ և անմայութիւ՞ն, և մենակութիւն...

Glacier de Soix *(2267 m).* Միջադէպ մը. վերադարձին ճամբան կորսնցուցինք և մոլորեցանք անտառի մը մէջ. գիշեր և մո՜ւթ. անկարելի՞ է քայլ մը առնել, սխալ քայլ մը կրնայ մահացու ըլլալ՝ այնքան զառ են զառիվայրները։

Անտառին մէջ լոյս մը. կ'ուղղուինք դէպի հոն. գեղջուկ տնակ մըն է, բարի գեղացին 10 լապտերով կ'առաջնորդէ մեզի մինչև Շամբերիի ճամբաները։ Երբ hôtel կհասնինք՝ կէս գիշեր է. guide[3] մը դրկեր են մեզի փնտռելու համար!

Morgins *(1343 m).* Քանի մը ֆրանսացի բարեկամներու հետ գացինք Մորժէն կոչուած գիւղը, անցնելով Port du Soleil էն, Port de l'Hiver էն և Lac Vert էն[4] (կանաչ գեղեցիկ լճակ մը 2161 մեթր բարձ-

---

1 Ուսումնարշաւ։

2 Կամ ծառերուն (գմբեթաձևներուն է ձևաւորեալ)։

3 Ուղեցոյց։

4 Արևի Դուռ, Ձմրան Դուռ, Կանաչ Լիճ։

րության վրա). Հրաշալի panorama! Ալպյաններու ամբողջ շղթայությունը աչքիդ առջև կը պարզվի հոյակապ նկարի մը պես։

Tour d'Ai *(2400 մեթր).* Տասնվեց ժամ անընդհատ լեռնագնացություն! Կես ճամբուն վրա կը գտնվի Leysin կոչված գյուղը, որուն անունը հարկավ գիտես, որովհետև աշխարհիս լավագույն Sanatoriumները հոն կը գտնվին։ 1400 մեթր բարձրության վրա փոքրիկ գյուղ մը, բոլորովին նոր, հիվանդի ու Թոքի պալատներով լեցուն. այս պալատները վերջին կայանն են անոնց, որոնք պիտի մեռնին...

Զարհուրելի հարկավ. Ան խուցը Թոքախտավորներուն համար է։

Տրտո՞ւմ ու արցունքո՞վ կ'անցնեինք այս գեղեցիկ գյուղեն, որ մարդ միա՞յն գունատ դեմքեր կտեսնե և փոսացա՞ծ աչքեր. և կ'հասնեինք Tour d'Ai, նեղ ու բարձրաբերձ ժայռ մը, շա՞տ վտանգավոր, անոր համար, որ ոտքի փոքրիկ թեքում մը կրնա 1500 մեթր գահավիժել զքեզ անդունդին մեջ։

Արևուն մարը մտնելը կդիտեինք 2400 մեթր բարձունքե մը, Լեմանը, Ալպյանները, Բեռնեզը, Յուրանը, Մոն՝ Բլանը՝ համակ ոսկեզօծ...

Dent du Midi *(3260 m).* Պատմած բոլոր excursionներս ըրի միա՞յն անոր համար, որ լավ montagnard[1] մը ըլլամ և բավական վարժություն ունենամ կարենալ մագլցելու համար Dent du Midi կոչված հսկա լեռան մը վրա՝ Ալպյաններուն ամենաբարձր և ամենագեղեցիկ գագաթներեն մին, որ գրեթե Զվիցերիո ամե՞ն կողմեն կ'երևա։ Եվ հիրավի օգոստոս 24-ին շաբաթ գիշերը guideի մը առաջնորդությամբ բարձրացա գագաթը։

Տեսարա՞ն, ավա՞ղ, ամպե՞րը միայն... Վարը, ոտքերուս տակ, ամպերուն ծովը, լայն, անծի՞ր, անծա՞յր. ամպերեն վեր, քանի մը գագաթներ և... այս տողերը ստորագրողը՝

Ռ. ՉԻԼԻՆԳԻՐՅԱՆ

Հ. Գ. Champéry ինքնին կգտնվի 1050 մեթր բարձրության վրա։
Սիրարկեմ հարգելի ծնողացդ և եղբորդ։

Հ. Գ. Նամակիս ևեթ շուտով պատասխանես, ավելի հետաքրքրական բաներ կպատմեմ քեզի։

Ներփակ նամակը Զաքարյանին տուր։

ՉԻԼԻՆԳ.

1 Լեռնական, լեռնցի։

Սիրելի բարեկամս, Գ...

Կներես, սպասեցուցի քեզի. նոյնիսկ շա՜տ սպասեցուցի։ Այսպէս են մարդիկ՝ երբոր իրենց գիծը complaisant[1] մէկը ունին. կչարաշահեն ու կչարչարեն անոր համբերութիւնը։

Առաջ ալ դուն ինծի առանց չէի՞ր ըներ, պատասխանի նամակը գրելո՞վ կ՚ուշացնէիր...

Բայց ասո՛նց աւելորդ նախաբաններուն մէջ մտնելու չափ է, որ ապշեցնող լուրերներս ըսեմ։

«Գիտութիւնը կրակի մը, յաւելի, որ հոս կա եղեր այսպիսի բան մը. Մեարիֆեն[2] վավերացված է Պոլիս մտացրք ազատ (տեսա՞ծ ես հոն այսպիսի թերթ մը), հրատարակիչ. տէր. տնօրէն. խմբագիր. խմբագրապետ. սրբագրիչ՝ միմիայն Նալպանտեան Էֆենտին. երբե՞ք գործունէութիւն չեմ անեցած այդ թերթին մէջ (որուն արտասահմանի ո՛չ մէկ թերթի չեմ մասնակցիր) և ո՛չ մը չեմ կարդացած մէկէն. ինձ քաղն, թե տարին մը ի վեր գոցված է եղեր արդեն. լա՞վ է ըսեր. երանի թե ըսա՛վ չըլացվեր։

* * *

Տիգրան Չիթճյանը[3] ինչո՞ւ համար ինծ հարցնելով՝ չի կրցա հասկնալ, իր անունը շատ անգամ անտեսված եմ Բյուզանդիոնի առաջին երեսին վրա. ընդհանրապես լուրջ ու լավ գրողի մը տպավորությունը կրած եմ։

* * *

«Նամակին մէջ խայթի՞չ բան մը...» Տարօրինակ գաղափարներ ունիս երբեմն, Գ... Բարեկամական նամակներու մէջ «խայթիչ բանն կրնա՞յ գոյութիւն ունենալ. նոյնիսկ եթե գոյութիւն ունենա՝ կկարծե՞ս, որ վշտանամ. ես բարեկամութիւնը կ՚ըմբռնեմ իր լա՛յն առումին մէջ. անկե՞ղծ, բարի՞, անձնուէր, լա՛յն, լա՛յն բարեկամութիւնը...

Ու կկարծե՞ս, որ այսպիսի բարեկամութեան մը մէջ «խայթիչ բաներ» գտնուին։

Ես իմ մտքիս անկեղծ խօսող ու անկեղծ գրող մըն եմ. եթե բան մը խայթեն զքեզ, պարզապես կ՚ըսեմ, որ խայթեց և ոչ թէ կյանե՞մ. ինք

---

[1] Համբերատար։

[2] Կրթական հանդիսադրություն։

[3] Այն տանները Չիթճյան կ՚աշխատակցեր էր ե Բյուզանդիոնի ու այլուր ալ թերթերու. Կ՚աշխատակցերէր Գ... (որուն ուղղված են այս նամակները)։ Սեփեկն համացած է իմ մասին, թե կնոշս՞)

Եթէ շատ անգամ կըսեմ, փառք կրնաս ըլլալ, որ պատճառը նամակին մէջ փակած «խայթիչ» բան մը չէ, այլ դրամագիններս, հասկնալի՞ն, անվերջանալի դրամագիններս։

Մի՛ կարծեր, որ մարդ չափազանց դրամի համար անդադար… Հոս կանոնական դրամը ըլլալու է. կրնա՞ն անգամ մը բժշկութեան երրորդ տարին առանց ըլլալ՝ մեռնելու համար. մի՛ ինչ է ժամանակ չանձնալը։

* * *

Տասնէն ի վեր կհարցնես ինծի առած դասերս և աշխատութիւններս Լօզանի.

Առաջին տարին էին Chimie, Physique, Botanique, Zoologie *և* Anatomie Comparée[1].

Երկրորդ տարին էին Anatomie humaine, Histologie, Physiologie *և* Embryologie[2].

Այս տարի մինչև Զատիկ պիտի շարունակեմ այս միեւնոյն նյութերը և աւելի մը քանի théorique *դասեր ալ, ինչպես նաև պիտի շարունակեմ* dissections[3], *(որ երկրորդ տարիին սկիզբէն ի վեր ըսեր եմ)։*

Ի՞նչ է dissections. dissections *է՝ դիակները դանակով կտոր-կտոր ընել՝ ուսումնասիրելու համար մարդկային գործարանաւորութիւնը։ Մինչեւ հիմա ուսումնասիրեր եմ ոտքը և ձեռքը. հիմա կ'սկսիմ գլուխը (ամենէն դժուար է գլուխը) և պիտի աշխատիմ գլխուն վրա երեք ամիս։ Անկէց վերջ կա սիրտը, թոքերը և ծնդական գործարանները, որոնք պետք է ավարտած ըլլամ մինչև Զատիկ։*

Զատիկէն վերջ կ'անցնիմ հիւանդանոց՝ հիւանդները ուսումնասիրելու համար։

Լօզանի քեզի ընդհանուր հաշիվ մը տեսած դասերուս։

* * *

Որոշեցի անկյ մը (որուն համար կ'շնորհակալ եմ քեզ) կղզէս մեզ պտտական դրոշմութեան caricatureը[4].

---

1 Քիմիա, Ֆիզիքականութիւն, Բուսաբանութիւն, Կենդանաբանութիւն և Բաղդատական Կազմախօսութիւն։

2 Մարդկային Կազմախօսութիւն, Հյուսվածաբանութիւն, Բնախօսութիւն և Սաղմնաբանութիւն։

3 Անդամահատութիւն։

4 Ծաղրանկար։

Իրաւ որ խղճալի crise մը[1] կ'անցրնենք կոր՝

Պէրպէրյան մեռաւ, Եղիա հիվանդ է, Զոհրապ լռեց. Սիպիլ պառաւցաւ, Հրապարակը... Պարսամյան և Ընկերության մնաց (խե՛ղճ Հրապարակ)։

Պետք է զօրաւոր ցնցում մը առաջ բերել, նոր ղեկավարություն մը, նոր արվեստ մը, նոր ոսկեդար մը ծնելու համար. պետք է որ նոր ուժեր Հրապարակ նետվին, արվեստին սիրովը վառված, աշխատա՛ծ, զարգացա՛ծ. պետք է որ արվեստին անունովը Հրապարակ նետված կեղծուպատիր զգացումները դադրեցվին խաղալէ. պետք է որ արվեստին գրոշմը անկեղծությունը ըլլա միայն (գրել միա՛յն ինչ որ կ'զգա մարդ, և գրել ամե՛ն ինչ որ կ'զգա... առանց կեղծ ամոթխածության քողին). պետք է որ իրենց ուժին գիտակցությունը ունեցող գրիչներ (նոր ու թարմ գրիչներ) ձեռնին վերածննդյան այս մեծ գործը։ Որովհետև առանց այս վերածննդյան մեր պոլսահայ գրականությունը է՛ և պիտի մնա ծնծղա մը անիմաստ երգը՝ քու երջանիկ բացառությանդ համեմատ։

Կ'երևա թե շատ կհետաքրքրվիս գրականությամբ։ Հայ վաճառականի մը գրագիր ըլլալդ քեզի արգելք չէ՛, որ մտածես գեղարվեստին վրա։ Այս զգացումը կրեցի՝ կարդալով վերջին նամակդ և այդ տպավորության տակ է, որ գրի առի այս մի քանի տողերս։

* * *

Ուրիշ բաներ չունիմ քեզի ըսելու։

Կարդացիր հարկավ, թե Զանդյան Կոստին թեկնածու առաջարկեցի իրեններս՝ Ս. Պատրիարքին ուղղված նամակով մը։

Գիտես թե (խօսքը մեջերնիս) շատ նեղություն պատճառած եմ Պէրպէրյանի մահեն ի վեր և թե բավական ծանր դժվարություններ ունիմ դեռ կրելիք. եթե բացառական պատասխան մը հասնի ինձ Զանդյան Կոստեն։

Որովհետև գիտես, որ մեր մեջ արժանավորագույնը չէ՛, որ կհաջողի շատ անգամ. վարդապետի cousin ըլլալը՝ այսպիսի պարագաներու մեջ, ավելի կփնտռվի, քան թե խելացի և աշխատող ըլլալը։

Ինչևէ. Աստված մեծ է...

Այս մասին կհուսամ, թե գաղտնապահ կ'ըլլաս։

Ներփակ կղրկեմ Զապրճյանին նամակ մը, որուն մեջ կխոսա կարգալ ավելորդ տեղեկություններու համար։

---

[1] ճգնաժամ։

Բարևներ Չարգիլի ծնողացը, եղբայրներուդ, բարեկամներուս (Զարիֆեանին, քանի՞ որ երգեցի և սրտամօտեան շատացայ) և բոլոր զիս սիրողներուն:

Անկեղծօրէն բարեկամդ՝

Ռ. ՉԻԼԻՆԳԻՐ

R. Tchilliguir
27 Beau-Séjour, Lausanne.

Սիրելի Մ… և Սիրելիս Զպուրճեան[1],

Այս անգամ մի միայն նամակով մը կը շնորհաւորեմ Ձեր երկուքին:

Շնորհակալ եմ Զպուրճեանին իր 14 մտերմական սիրալիր երեսներուն համար և Մ…ին՝ իր սրտակից բարեկամի անկեղծ ջերմին համար:

Սաստիկ տաղտկալիութեան մէջ է, որ կգրեմ Ձեզի այս նամակս. տաղտկալիութիւն սրտի, տաղտկալիութիւն գործերուս, դասերուս, ցրտի, տղաքայի:

Ամբողջ ուսանողական շրջանիս մէջ ասկէց անպիտան շրջան չէ՞ի անցուցեր: Որքա՜ն մը, իմ անձս, բաղձութիւն չափով ունենար չարունակելու իր կեանքը…

Ես ձեզի եղբայր սեր կ'ըսեմ և իրեն ա՛յն կգրեմ այս տողերս. մինչև հիմա յաւիտյան կարծէի, դրականութեան ու սրին վրա կխօսէի Ձեզի հետ ու ծիծղուն տողերու մէջ ծածկել կջանայի այն անհուն ողբերգութիւնը, որ իմս է:

Գտնեմ, որ անցողակի մտերմական կապ մը չէ՞, որ կ'ուզեմ ունենալ հետս, ու ձեր նամակներուն չեշտը ինծ ցոյց կուտայ, թե դուք անոնցմէ չէ՞ք, որոնք բարեկամներ կ'ըլլան վայրկեանի մը համար (oiseaux de passage![2] ինչպես կ'ըսեն ֆրանսացիք):

Դոյսո հետ թեթևացութիւն չունիմ. միա՛յն Նազարեանին կգրեմ. չեմ սիրեր շատ բարեկամներ ունենալ (j'en ai souffert trop!)[3]. Այս նամակս կարդացեք եղբայրօրէն, գլուխ գլխի՝ հեռաւոր հողերու վրայէն բարեկամ մըն է, որ կխօսի Ձեզի:

[1] Այս նամակը թվական չունի, բայց որոշ է, որ նախորդ նամակեն անմիջապես հետո գրված է՝ ըստ գրչագրի միևնույնն:

[2] Չու փոփոխող, գաղթող թռչուն, անհարատև:

[3] Այդ կողմեն շատ տառապած եմ:

Ու ահավասիկ պատմությունը։

Գիտեք, որ Զոհրապյան Կոստին candidat ներկայացուց իմ պատճառավ գաղղիացուցի գրականությունը (չատ տարօրինություն չ՚ըներ, չէ՞)։ Այս պատճառավ չեմ գիտեր քանի՞ նամակ գրեցի աջ ու ձախ ծանոթներ բարեկամներ գտնելու (ինչպես Նազարյան, Չիֆթե-Սարաֆ, Սրբենձյան, Թելլյան, Արմեն, Թեքյան և այլն), որոնց գործերին ինձ համար, աշխատակցած, հղինյան. ամիսներով, ամբողջ ամիսներով (գիտեք, թե ի՞նչ դժվար է մեր մեջ հաջողիլ և թե որքա՞ն սուղ կ՚արժե աշխատության հաղթանակը), վերջապես բեր՛ն ինձ համար ինչ որ կարելի էր ընել։

Կներկայանայի իմ վիճակս ալ. հիվանդ, տարաբախտ, ջղային. Հիմա՛ր վիճակ մը։ Ասոր վրա ավելցուցեք դրամական անհանգիստ տագնապն ալ, որուն ենթարկված էի վերջին մի քանի ամիսներս ի վեր և որ այս օրերս իր ծա՛յր աստիճանին հասավ ա՛յ. ավելցուցեք ասոր վրա մեծ եղբորս հիվանդությունը. 11 տարեկան չքավորություն, յոթը շաբաթներե ի վեր անկողնին գամված, հուսահատակա՛ն (ի՞նչ է, որ կճարե այն քի՛չ մը դրամը, որուն պետք ունիմ կարենալ ապրելու համար հոս). ավելցուցեք ասոր վրա դասերս ալ, այնքան չա՛տ, չա՛տ (այս տարի գլուխս քերելու վայրկյան մը չունիմ), ու պիտի ունենաք իմ հոգեկան վիճակիս վրա փոքրիկ գաղափար մը։

Պոլսեն նամակ մը երջանիկ լուր մը կբերե ինձ. հաջողությու՜ն, գրեթե ապահովված է իմ ընտրությունս, այնքա՛ն մոտեցեր եմ երջանկության...

Հանկարծ... (ա՜խ, գրիչս կդողա կոր բարկություններս ու ատելություններս), հանկարծ, մարդակերպ արարած մը, որ ինձ իրեն մտերիմ եղբայր դավաներ է այնքա՛ն ատեն խոսքով ու նամակով, մարդակերպ արարած մը Պատրիարքին ներկայանալով ու այնպիսի անհարկի ու սարսափեցուցիչ զրպարտություններ կպատմե իմ վրաս, որ Պատրիարքը անմիջապես կզրկե զիս գերագույն երջանկութենեն, որուն այնքան մոտեցեր էի...

Գիտե՞ք, այդ մարդակերպ արարածը Օնիկ Չերազյան կըսվի։

Երբոր այս բանը պատմող նամակը առի, արյունը գլուխս զարկեց, չէի կրնար կարդացածիս հավատալ։

Աստվա՜ծ իմ, կարելի՞ էր այսքա՛ն ստորնացուցիչ հարված մը ամենամտերիմ բարեկամի մը կողմե...

Գիտեք, բարեկամներ եկած էին ինծի. պատմեցի եղածը. ո՛չ ոք մեկը հավատաց. կարդացի՛ իրենց նամակը, այն ատեն հավատացին կա-

ռազի յաւիտյան մը մէջ ամէնքս ալ սորվեցինք մեր ամբողջ կյանքովը ապրիլ ու հալածել այդ մա՜րդը... Ա՜խ, վրեժ, վրե՜ժ...

Ու բա՜ն, որ ե՞ս էի իր միա՜կ բարեկամը, երբ ո՛չ մէկ մարդ կ'ուզեր իրեն հետ իր ամբողջ ուսանողութեան շրջանին, թե ե՞ս էի, որ ստացա Մեծ-Մարդուն մահվան հեռագիրը և պատմեցի իրեն, թե ե՞ս էի, որ միակ խորհրդակից ու մխիթարող բարեկամն էի իրեն, երբ ամեն մարդ (առա՜նց բացառութեան) կ'ատեր զինքը, թե ես էի, որ հակառակ ծայր ատելիան թշնամութեան դատապարտվելու, իրեն հասցուցի դրամներ բազմ՜ս անգամներ՝ ամե՜ն անգամ, որ եղբայրներն անոր կ'մերժեին զինքը, մինչև վերջին շաբթի՜ն, ...՜ս, թղթերին դրա՜մը...

Ու բա՜ն, որ երբոր Լոզաննեն հրաժեշտ կ'առներ, այսպես կ'ըսեր ինծի. «Ինչո՞վ Ռուբէնս, գիտեմ որ ինչպի՞ս եղը մնացած եմ, երբոր Պոլիս հասնիմ, առաջին անգամ քու պարտքդ պիտի ղրկեմ»։

Պոլիս գնաց ու ահա՜ իր առաջին գործը...

Ա՜խ, նախանձը, չարին անգա՜մ անիծված նախանձը...

Այս նամակը գրեցի Ձեզի, որովհետև չէի կրնար չի գրել. Բարեկամներս կ'ատացի՞մ, կ'ուզեմ բացարել, կ'ուզեմ պոռալ բոլոր ույժովս, թե եղածը վատութիւն է, զրպարտութիւն է, սուտ է։ Արդեն կատաղութենէն աչքերս կ'լենան։ Մարդ ի՞նչ սիրտ ունենալու է՝ կարենալ տալու համար այսպիսի վատ հարված մը։

Վրե՜ժ, վրե՜ժ, վրե՜ժ։

Երբոր ավելի յաղթ ժամանակ ունենամ պիտի պատմեմ Ձեզի երկարորեն ու դուք պիտի ճանչնաք այս dégénéré[1] եղած արարածը, որ հիմա ձեր մոտ կ'գտնվի՝ Ռուբե՜նը գինքը։

Բայցքի թուղթ մը գրեցի Պոլիս ու բոլ, որ ամբողջ Լոզանը տակնուվրա ըրեն, ուսանողներուն և պրոֆեսորներուն գրեն ու ետին մի՛կ հոգի մը չըլլա, որ կրնա Ռուբէնին բաժնելը, ես սիրով կ'հրաժարիմ Զոհրապեան անուն ըլլալէ։

Բացարձակ գաղտնապահություն կ'ցանկանցիմ Ձեզմե. կ'աղաչանքեմ, որ բացարձակ լռութիւն պահեք այս մասին, և այս նամակս չ'առնեք ոչ ոք ըլլայ։

Շնորհակալեմ այսչափ։

Գրեցեք ինծի։

Ձերդ անձնվեր

Գ. ԶՕՀՐԱՊ

---

[1] Այլասերված, փչացած։

1907, 25 Դեկտ.

Սիրելիս Մ...

Նամակդ ստացեր եմ շատոնց։

Այսօր ծնունդ է, ինչո՜վ որ ձանձրալի ծնունդ մը։ Մի քանի օրէ ի վեր արձակուրդի մէջ ենք։ Կը ջանամ քիչ մը հանգստանալ եռամսեայ աշունքի հոգնութիւններէս։

Նամակներդ հաճոյք կը պատճառեն ինծի, մանաւանդ իրենց անկեղծ ու մտերիմ ոճին համար։

Կը տեսնես, որ շատ գրականութիւն չեմ դներ նամակներուս մէջ, պատճառը ա՛յն է, որ ժամանակը սուղ է ինծի համար։ Կը գրեմ ա՛յնպէս, ինչպէս ձեռքիս կու գայ։

Մեր բարեկամ Չալըքեանը ի՞նչ կ'ընէ, խեղճը հիւա՞նդ է տակաւին, դեռ չի կրցա՞ւ մտնել Հայտար-Փաշայի կայարանը։ Իրմէ նամակ չըստանալուս համար անհանգիստ եմ իր վիճակին վրայ։

Կեանքը այսպէս է, ամէն ատեն լուսաւոր հոգիները չէ՞, որ խաւարային պայմաններու մէջ կը գտնուին, ընդհակառա՞կը։

Քիչ մը վշտացեր եմ քեզի։ Դեռ ես բառերուս չես հաւատար եւ Շահանին բառերուն ականջ կը կախես։

Բայց մտածէ՛, որ ես այդ խօսքերը քեզի գրելու համար որքա՜ն մտածած, կշռած ու քննած եմ խնդիրը։ «Պէն մայըմ թանըրըմ»[1]։ Բայց եղելութիւնը շատ ճիշտ է դժբախտաբար ու դուն աւելորդ տեղը կ'ելլես ու տարակոյսի տակ կը դնես բան մը, որ այնքա՜ն ճիշտ է։

Դեռ լուր մը չունիմ Զաւենեան խնդիրէն, ամէն պարագայի մէջ ինծի համար ալ մեծ յոյս չեմ կարծեր, որ ըլլայ։

Գրէ ինծի, թէ ինչպէ՞ս են մեր բարեկամները, շրջանաւարտ ընկերները, ծանօթները։ Եղբայրդ կ'աշխատի՞ musique-ին, ե՞րբ հոն պիտի մտնէ։ Բարսեղեանը միշտ մանդոլինի դա՞սը կ'առնէ, խե՜ղճը։ Ահարոնեանը[2] ի՞նչ ջուրերու վրայ է, Թաշճեանը միշտ երկար մազե՞ր ունի, Շահանիկը մեծցա՞ւ։ Օննիկը ի՞նչ կ'ընէ կոր, կրնա՞յ կոր դասաւանդել, տղաքը կը սիրե՞ն կոր իրեն։ Վարժարանը ի՞նչ ջուրերու վրայ է, գիշերօթիկներուն թիւը կ'աւելնա՞յ, ցերեկներուն թիւը կ'իջնա՞յ։

Չե՞ս գիտեր, թէ որքա՜ն կը հետաքրքրուիմ այդ վարժարանով եւ որքա՜ն նախանձախնդիր եմ անոր ապագային։

Կաղանդի առթիւ հաճոյք մը պատճառած կ'ըլլաս ինծի, եթէ այս բաներուն վրայ մանրամասնօրէն խօսիս ինծի։

1 Ես իմ ծագիս կը ճանչնամ։

2 Ծանօթ քանդակագործ Ահարոնեանն է հիշեալը։

Մ՞ս Առողջությունս հիմակուհիմա գեշ չէ. ատամներս քիչ մը կհալեն կոր։ Ամենեն շատ Պոլսո կերակուրները կարոտցած եմ։ Հոս ո՛չ խմածիդ ինչ ըլլալը գիտես, ո՛չ կերածիդ։ Ամերիկա ամե՛ն բան լավ է, բացի կերակուրներեն։

Դասե՞րս։ Ահ՛ սա շատ։ Դիրքս քերելու ժամանակ չի կա։ Զմռնան բաժինս, որ գանկի և abdomen[1] dissection երկու օրէ ի վեր հաջողությամբ ավարտեր եմ։

Օդե՞րը։ Ցուրտ և ձյուն. սովորաբար զերոյեն 2—3 աստիճան վար է հիմակուհիմա, բայց ձմեռ առեն մինչև 25 աստիճան կ'իջնե։

Այսօր ծնունդ է բոլի։ Ի՞նչ ըրինք ծնունդը անցնելու համար. առատ քիչ մը ուշ արթնցանք, ցորեկին քիչ մը լավ ճաշեցինք, իրիկուն՝ դեմ, Աշի (ընտրի) խցանք, ու հիմա, որ գիշեր է արդեն, այս նամակս կգրեմ քեզի։

Տխո՞ւր ծնունդ արդարև։

Իրա՞վ որ խեղճ կյանք է պանդուխտի կյանքը. ծնողքն հեռու, բարեկամները հեռու, մի՛ս մինակ՝ աշխատության սեղանին առջև։

Արամը (Երանյեի եղբա՞յրը, որ ինձ գրեր էիր) դժբախտաբար շատ հեռու է բնակարանություն հարկերեններեն։ Եթե տարիկա կրսա յուղար, բայց կարելի՞ բան է տարիկա…

Ժամանակը ուշ է արդեն, սահմանված եմ նամակս փակել և անկողին մտնել. արդեն հոգնած քունս աչքերես կիյնայ կոր։

Սիրելի ծնողքիդ, եղբայրներուդ, …յանին[2], Զապուքճյանին (թող գրե ինծի), Օշինին, Խաչիկյանին (գրականություն կ'ընե՞ կոր), Զարիֆյանին և դեռ մյուս բոլոր Պերպերյանի ծանոթներուս ջերմագին ծնունդ կմաղթեմ։

Քեզ ալ մտերմական անկեղծ ու սիրալիր ջերմագնորություններ. Մաղթենք, որ հաջորդ ծնունդը ավելի՛ երջանիկ պայմանով անցնենք։ Բարի ծնունդ ամենուն։

Քուկդ՝
Ռ. Հ. ԶՈՒՆԱՄԻՐՅԱՆ

1908 Հունիս 29

Սիրելիս, Մ…

Վերջապե՞ս…

Նամակդ քիչ մը կծու էր, այնքա՞ն կծու, որ ավելի չի կրնար ուշաց-

---

1 Փոր, որովայն։

2 Անդրեասյանի։

նել պատասխանս։ Կկարծես որ ծուլությո՞ւնն է միայն պատճառ քեզի չի գրելուս։ Գիտես, որ ո՛չ բնավ ալ ծույլ չեմ, մանավանդ գրելու համար։ Սակայն ժամանակը կպակսի, հոգիս, ժամանա՜կը։

Երևակայե, որ ես ո՛չ թե միայն քեզի պետք է պատասխանեմ, այլ նաև ուրիշ շա՜տերու, որոնք քեզի պես կհանդիմանեն զիս լռության համար։

Գո՞ն, որ կհանդիմանես զիս, կրնաս ձեռքդ խղճիդ վրա դնելով ըսել, որ իմ քեզ հանդեպ ցույց տված բարեկամությունս անկեղծ է, անկե՞ղծ անոր համար, որ մեր շրջանավարտ ընկերներուն մեջեն միա՛յն քեզի է, որ կգրեմ կանոնավորապես։

Սիրելի՛ս, ինչո՞ւ կանգ առնենք կհայտնես մանրամասնության վրա, փոխանակ ժամանակի սղությունը նկատի առնելու։

«Խոստմա՞ն» նամակը կանխեցին այս գրերս։ Ծիծաղելիորեն այդ անցնող երեք ամիսներու միջոցին ո՛չ մեկ ուշքի զարնող դեպք չի պատահեցավ, որ գրեի հիմա քեզի։ Հիմա լսել քեզ՝ պետք է, որ, որովհետև մեծ ու ամպամած շրջան մը անցնելու վրա ենք։ Ես չի պիտի գրեմ քեզի (հայտնի պատճառներով[1]) կենսական հարցերու վրա։ Մինչև կ'ուզես տեսակցինք քիչ մը քեզ հետ առօրյա մեր կյանքին վրա։

Իմ կյանքս ծանոթ է քեզի. առավոտեն մինչև իրիկուն գրքերու, դեղերու ու հիվանդներու մեջ կ'անցնի կյանքս, Զատիկեն ի վեր, երբ հիվանդանոց ընդունվեցայ։

Իսկ քու առօրյա զբաղմունքներուդ բացատրելն ավելորդ է ինձ համար։ Միշտ նո՞ւյնը կմնաս, ինչո՞վ կզբաղիս. գործնական կյանքը դեռ չե՞ս ընդգրկեր, բարոյական հրամայակա՞նը նկատողական համոզմունքներու համեմատելով, թե կդադարեցնես՝ գրքեր կարդալով բժշկական արժեքներին վրա։

Անհամբերաբար քեզի հարցումներ, որոնց մասին կրնա՞ս երկարորեն գրել ինծի և այդպիսով մեծ հաճույք մը պատճառել։ Բայց դուն այդպես չես ըներ, կ'ուզես, որ մի՛շտ ես ըլլամ հանգանակողը, քիչ գրողը, մասամբ ցողը, ու սրամտությանց տեղը կարծիքս կմնա։

Ես ուրի՛շ չեմ գտներ բաներ, որովհետև գրելով չի բացատրվիր աշխատությունն, արիությունն, խենթությունն, զվարթությունն, մանավանդ չնկատված այն առօրեական խանդերը, որ ուսանողի կյանք կկազմեն։

Ձեզի համար ապրելո՞ւ է այդ կյանքը։

Ու զարմանալի է, որ ամեն ընկեր որ նամակ կգրե, կ'ուզե, որ ուսանողական ամենամանրին մանրամասնություններուն վրա գրեմ իրեն։

---

[1] Համիդյան գրաքննությունն պատճառով։

Բայց ինչպէ՞ս գրել Ռուբէն կամ, որոնք չեն բաւեր նամակի մէջ, կրտսե-րի՞ն մասին։

Ու հեռու մէջս կ'զգացնամ քեզի Լեմանի կամ Զուիցերիոյ անծա-նօթ գեղեցկութիւններուն վրայ գրել։ Այս բաները դուն ինծմէ աւելի գիտես արդէն Լամարթինի և Միւսէի ո՜րքան հրաշալի քերթուածնե-րուն մէջէն։

Իսկակա՞ն ու Հայկական Հրաշալիքը նամակիդ՝ նամականիի մասին ո՞ւր է (որուն վրայ կատարած ջանքս կարծեմ)։

Գրէ՛ ինծի քու պարագաներուդ, ապագաներուդ, երազներուդ վրայ, երգերուդ վրայ, որ կ'ստորագրես կարծեմ Վիեննա երթալու, բարեկամ-ներուդ վրայ, և գիտցի՛ր, որ ինծի քեզի նո՛յնիսկ չի կարենամ չափ պատ-մել, ո՞րև հայկական մեծ հանճար մը զգացած կ'ըլլամ՝ հեռա-ւոր բարեկամի մը ձեռքէն եկած նամակ մը շօշափելով։

Դասերս, առողջութիւնս, միջավայրս, ամէ՛ն բան, նոյնիսկ օդերը շատ լաւ են։

Ժամանակս քիչ կուգայ կոր ինծի մը, ասոր համար չեմ կրնար կոր քերթուածներ հասցնել անձամբ ու անկարելի Մասիսին։

Զաքարեան բարեկամը շատոնց է, որ ձայն ձուն հանած չունի. ի՞նչ կ'ընէ։

Հարգանքս բարեւներս ծնողացդ և գիս սիրող բոլոր բարեկամնե-րուդ։

Քուկդ՝
Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԵՆԻՆ

1906 Ապրիլ 9, Երեքշաբթի

Ենովք Արմենին

Հարգելի բարեկամ,

Կներէք, որ Ձեր նամակին պատասխանը ուշացուցի քիչ մը։ Ինք-զինքս արդարացնելու համար չպիտի խօսիմ Ձեզի դասերուս առատու-թեան և ժամանակիս սղութեան վրայ. ասոնք ծանօթ են արդէն Ձեզի։

Դժբախտաբար այս նամակս այնքան երկար չպիտի ըլլայ, որքան Ձերինը, քանի որ այս մասին կպահէի ինձ ժամանակը, կպահէի մա-նաւանդ դյուրութիւնը, զոր Դուք ունիք ո՜րքան արագ ու ո՜րքան եր-կար գրելու։

Ի՞նչ բան գրեմ Ձեզի ուրեմն, որ թե՛ կարճ ըլլայ, թե՛ հետաքրքրական։ Վստահ եմ, թե եթե մեր համալսարանական cours-երուն վրա խոսիմ, բնավ չպիտի շահագրգռվիք. եթե մեր քաղաքին նկարագրությունը ընեմ, շուտով պիտի ձանձրանաք, ու եթե փորձեմ Լեմանի ազնվության ու Ալպյաններուն վսեմության վրա խոսիլ Ձեզի, պիտի ըսեք յուրավի, ահա ենք կարդացեր մենք այդ բաները։

Ուրեմն՝ Ուրեմն պիտի խոսիմ Ձեզի այս տեղի ազգայիններուն վրա։

Թվով գրեթե հիսուն հոգի են անոնք, գրեթե ամենքն ալ Ռուսաստանեն։ Զարմանալի է իրենց լեզուն ամեն կերպով, խառնված լեզուն լեզու մը։ Մեծամասնությամբ ուսանող են։ Դպրոցին մեջ շատ քիչ անգամ միայն դրամ ունին անոնք, բայց միշտ բավական խելք ունին իրենց գանգին մեջ՝ առանց մեկ սուի մը ամիսներ ամբողջ ապրելու համար։ Հոս ու հոն թափառականներ։ Ընդհանրապես սիրուն typեր են յուրերն ալ. ու աչեր, ու մազեր, ու մորուք մը ձնոտին վրա. ահա՛ իրենց գլխավոր հատկանիշները։ Ոմանք համալսարան կհաճախեն, ուրիշներ առանձին իրենց գրադարանը ունին, ոմանք bibliothèque-ներու մեջ կ'անցնեն իրենց օրը, ուրիշներ (ո՜հ, այդ երջանիկ ուրիշները) անոնք կպտտին. ամեն օր կպտտին անոնք, լճին եզերքը, պուրակին կածանին, անտառակին խորքը. կպտտին անոնք, միշտ կպտտին սիրուն Հելվետուհիներու հետ...

Ռ. ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

Հունվար 26, 1902

Սիրելի բարեկամս Ն. Արմեն

«Մասիս»-ին մեջ մրցումի նվիրված «Անահիտի» Չոպանյանին պատասխանը թարգմանելով արդեն ղրկեցի քեզի։

Անցյալ տարվան մեր ամբողջ թղթակցությունը երկու փոքրիկ նամակներու փոխանակությունեն անդին չանցավ։ Ներե՛, որ անկեց ի վեր երկրորդ մը անգամ չկրցա գրել. պատճառը՝ ժամանակի չգոյությունն։

Այս նամակովս կուզեմ մասնավորապես ակնարկել Ահն-ն և շնորհավորել զինք «Անահիտ»ի համար, original կին մը իրա՛վ, որ մեր գրականության մեջ նորություն մը եղավ իր տեսակին մեջ, կրկնակի՛ս շահեկան իր պարունակությունովը և այն լեզվական փորձովը, որ մեր Աշխարհաբարին «զարդարող փոխերկը» իր քանանն արժեցնելու բնույթը ունի։

Ինչպե՞ս չշնորհավորել նաև այն հակա հաջողությունը, որ ունեցար ձեռք անցընելով «Մասիս»-ը, մեր ամենե՛ն գլխավոր և aristocrate թեր-

թը, որ կ՚ճանչնամ, թե պիտի կրնաս շատ նախանձելի վիճակի մը հասցնել, ընելով զայն է՛ն գեղեցիկ ժամադրավայրը մեր գրագետներուն, և է՛ն փնտռված հանդեսը մեր «ինտելլիգենցիաներուն»։

Ես (վերջացնելու համար նամակս) պիտի փափաքեի երբեմն ոտանավոր թարգմանություններ գրել հանդեսիդ՝ գաղղիացի նորագույն բանաստեղծներեն, հուսալով, որ հաճելի պիտի ըլլա «Մասիս»-ի ընթերցողներուն՝ գաղղիական արդի գրականության հետ շփման մեջ ըլլալ։

Իսկ գալով «Ասավերի Զանգակին» պատասխանիս-ին, քու ճաշակիդ և քու ճշմարտասիրությանդ կ՚հանձնեմ զայն։ Բնա՛վ հավակնություն չունիմ մրցանակի արժանանալու. զայն թարգմանեցի պարզապես իբրև փորձ մը. իսկ եթե արժանի կդատես զայն մրցանակի պատիվին, tant mieux ma foi.

Բարեկամաբար կսեղմեմ ձեռքդ

Ռ. ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

1907, 20 Հունիս, Փինդչը-
քլիան (Պրուսա)

Սիրելի Ենովք

Այս առավոտ ստացա նամակդ։ Դիտողությանդ շատ արդարացի կգտնեմ. փափաքիդ համաձայն կսրբագրեմ անկատար քայլերը ամենամանակյանի և կգտնեմ, որ շատ ավելի կյանքոտ հանգամանք մը կ՚ստանա պատկերին ամբողջությունը։

Պիտի խնդրեի, որ մասնավոր ուշադրությամբ մը սրբագրես այս քերթվածս, որովհետև փոքրիկ անուշադրություն մը, տպագրական չնչին սխալ մը կրնա վիրավորել ամբողջին ազդեցությունը։

Հրանտին միջոցավ քանի գրկեցի «Դրամին աղոթքը» և «Հեմանս վիրավորող» երկու քերթվածս։ Առաջինը լուրջ և խոր, երկրորդը ավելի սիրային և քնքուշ։ Մտա որեն հույս ունիմ՝ հրատարակված տեսնել անո՛նք ալ Մասիսին մեջ։

Ձեզ գրեր, թե հոս ինչպե՛ս էր Գալուստ ալտանեցին՝ շվարած եմ այդ խանդավառ ընդունելության համար, զոր կ՚ընեն հոս իմ քերթվածներուս։

Շնորհակալություն entrefilet*-ին համար, զոր այնքա՛ն լավ կերպով զետեղած էիր Մասիսին վերջին երեսը։*

Հանդեսդ եվրոպական լուրջ հրատարակություններու նմանցնելու ջանքերդ արդարև շատ շնորհավորելի են։ Ու իրա՛վ ալ բաղդատաբար

շատ կարճ ժամանակի մեջ Մասիսը առաջնակարգ թերթի մը հասցուցիր գրականապես (չե՞մ գիտեր նյութապես) ու մեր պոլսահայ բոլորովին թեթև ու սնամեջ գրականության մեջ կրցար բավական լուրջ գրական հանդես մը հասուցանել։

Շնորհավորեմ քեզի ու կսեղմեմ ձեռքդ։

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

1902, Հոկտեմբեր 2

[illegible]

Սիրելի Ենովք,

Կյանքիս պայմանները անծանոթ չեն քեզի. գիտես, թե բարեկամներուս ողորմությամբ է, որ կ՚ապրիմ, գիտես նաև, թե այս օրերս Պատրիարքին դիմեցի՝ խնդրագիր նամակով մը, իբրև Զանգյան տանը թեկնածու նամակիս մեջ բացատրեցի վիճակս. բայց, թե ինչպե՞ս Պերպերյան համբն առած էր իմ պաշտպանությունս և թե ինչպես Պատրիարքին վրա բարոյական պարտավորություն մը կծանրանար մասնավորաբար իմ վրաս՝ հիմա որ ինք համբն առած էր Պերպերյանի վարժարանին վերին հսկողությունը և անոր գավառներուն բարոյական հայրությունը։ Բայց իրեն թեկնածության բոլոր անսասելի ձևերը, որոնք ծածկած՝ անոթի չմեռնելու համար հա, տարիներով, որոնք համբն առի ձեռք կարկառելու համար աջ ու ձախ, գթությունները, որոնց ենթարկվեցա՝ հացին պաշտպանը մեկալ հանդերձ երկու տարի հաջորդաբար տարիներ հանգստանալու համար ամեն աղքի բոլոր ստանձնողներուն մեջեն։

Ս. Պատրիարքը, իբրև բոլոր պատասխան խնդրագրիս, ծանուցեր է ստա՞ց Ենոքի թե ստացյալ արդեն որոշված եղանակի՞ թեկնածու մը կա, որ Չիմանկյընև վանեց կուտա մեր ներկայությունը «Զանգյան մրցանակն», ինչպես գրեր էիր «Զանգյան տանօ»-ին մեջ։

Այս թեկնածուն կ՚ելլի բոլոր Պոլսոն փարքամական cousin-ը և Ս. Պատրիարքին պաշտպանյալը։ Ի՞նչ արդարություն է ասիկա։ Զանգյան իր գերեզմանեն նայեր և տեսներ անգամ մը այն բոլոր մութ շահատակությունները, որոնց բո՞վն է դարձեր իր կտակը։ Մենք այսպես տանջվինք, տառապինք, աշխատինք, մաշինք տաղանդներնիս սիրույն համար ու անհայտացնե՞նք մեր նամակը՝ միմիայն անո՞ր համար, որ cousin մը հաշված է՞։ Արդյոք Զանգյան պայման դրա՞վ, որ իր սանը ամենաբարձր փարքամական cousin և պատրիարքի պաշտպանյալ ըլլա… Ձե՞ մի որ աղքատ ըլլալ պետք է, աշխատող ըլլալ պետք է ու պատ-

վաւեր ըլլալ պէտք է Զօնդյան սան ըլլալուն համար։ Ու այս երեք պայմանները ինծի աւելի ո՞վ յուսացուց մինչև հիմա։ Պէրպէրեանի մէջ ամէն տարի տասանց բացառութեան տաքին հանդիսանալու, համալսարանի մէջ մասնաւոր հիշատակութեան արժանանալու ու նոյնիսկ Պէրպէրեանի կողմէ պաշտպանուելու անմխիթարելի ապացոյցներ չե՞ն արդեն աշխատասիրութեանս։ Ինչպէս այս ինքնագով տողերուս, որովհետեւ երբ մարդ այսպէս փառա՛քին կրէ անոր ու անպաշտպան, երբ կրէ հանոյն՞նց անոր համար, որ վարդապետի COUSIN մը կը մրցումին մէջ, է՞հ, այն ատեն մարդ պէտք է ի՞նչ ինքզինքը պաշտպանէ. այսպիսի պարագաներու մէջ համեստութեան և լռութեան չէ՞, որ արդարութեան հաղթանակը պիտի տանին։

Երբ Զօնդյան մրցումը բացուեցաւ մի քանի տարի առաջ, ամէն մարդ ուզեց, որ «Կեդրոնական»ի աշակերտ մը ըլլայ յաղթողը։ Կեդրոնականի աշակերտը գնաց և «չոչո՛րդ» եղաւ՝ երջանիկ բացառութեանց համեմատ։

Անցեալ տարի «Ծաղիկ»ի աշակերտ մ՚էր գրավողը։ Երանի՜ էր է, որ այս տարի ալ Պէրպէրեանի սան մը ըլլայ, և ասիկա մէկէ աւելի պատճառներով։ Երբ Պէրպէրեան մեռաւ, շատեր նկիրագնութիւններ ըրին անոր վարժարանի հարատեւութեան համար, և Պատրիարքը անոր դամբանականին հոգւոր հայրութիւնը ստանձնեց, վարժարանը ալ, Կարապետեանին խնամքին հանձնուեցաւ, իսկ Պէրպէրեանին որդեգրու՞մը, ու ո՛վ չի մտածեց այդ խեղճ արարածին վրայ... Պէտք չէ՞, որ ազգը գոնէ որդեգիր աշակերտներին հիշատակին ի հարգանք՝ խնամէր անոր որդեգրեալը։

Պէրպէրեան ազգին ա՜յնքան խեղճերը պաշտպանեց, մարդ բռաւ, չուզեր, որ ազգն ալ անոր մէ՞կ որդեգրածը պաշտպանէ...

Սիրելի Եռան, չես գիտեր, թէ որքա՜ն չեմ սիրեր այսպիսի գործերը. բանի՜ խրատներ ձանձրանալ տալ, քանի, որ «ես արժանի եմ, ես անարժան եմ», պահանջել, որ ինծի օգնեն, փոխանակ ուրիշին օգնելու. այս բոլոր բաները չես գիտեր, թէ որքա՜ն նողկանք կպատճառեն ինծի։ Բայց երբ կմտածեմ, թէ երկու ամիսէն Մարթին էք. Հակոբյան պիտի դադրեցնե իմ ամսականը, մյուս կողմէ բժշկական ծախքերս պիտի ավելնան (դործքը, գիրք և այլն), մյուս կողմէ ծնողքս, որ առաջվան չափ չեն կրնար օգնել ինծ, որովհետև խեղճը կղղաձեն ավելին բռով տղան, երբ կմտածեմ, թէ քանի մը ամիսէն պիտի սկսի արդեն նեղվածութիւնը, ծա՛նր, իրակա՛ն, մեղմե՞լ թշուառութիւններ ու աշխատութի՞ւնը (որ այսպիսի պայմաններու մէջ աշխատանք չէ՛ ալ, այլ մահացու տանջա՛նք)։ Երբ կմտածեմ այս բոլորին վրայ, կուզե՛մ, որ դոյ-

բոլորը չեմ կրնար գալու։ Ինչո՞ւ պահել իմ նամակս և այսպէսով զրկել զիս Չօպանեան կատակէն, որուն այնքա՞ն արժանի եմ...

Սիրելի Ենովք. Նաւասարդեան ինծի գրեց, թէ իմ նամակս քա՞ն մը կուզէ գրել Վանանի մէջ. Կ'ուրախեմ, որ առիթը կրնայ մեծապէս օգտակար ըլլալ ինծի. «Մասիս»-ը մեր մէջ սիրուած հանդէս մը և լաւագոյն մըն էր. Մի՞ մոռնար ինծի ազնուութիւն մը, որ այնքան դժուարին է ընել քեզ համար և որ ո՛րքան կենսական է ինծի համար։ Գիտես, որ Նշանաճիւղեան այս մասին լաւ մը քննեց ազգային լուրերու բաժնին մէջ։ Արդ չե՞ս կրնար դուն ալ, իբրև թէ լաւը Նշանաճիւղեանին առնելով, յաւելեալ գործուածքով մը ընդլայնել լուրը, ո՛չ թէ բաղդատելու համար, որ ինչո՞ւ պահեր է իմ նամակս (այսպիսի փորձ մը կրնար մտահոգել ըլլալ գործիս համար), այլ պարզապէս բանալու համար, թէ Չիլինկիրեան Չօպանեան սանի մը ամէն առաւելութիւնները կ'հրացնէ իր վրայ և թէ հօտալի է, որ իրե՞ն պէտք տան առաջնութիւն ըլլին՝ իրեն արժանաւորապէս։

Կրնաս գեղեցիկ կերպով գործուած գրութեամբ մը՝ մեծապէս օգտակար ըլլալու իմ դատիս և բա՛ն, որ ուսանող մը կարենայ յանձն ընել ասոր իր իրաւունքը։

Հոկտեմբերի 15-ին (ը. հ.) արդէն կբացուին համալսարանները. պէտք է գործել, պէտք է շտապել, պէտք է տաք-տաք ծեծել երկաթը։

Բարեկամներն և երախտապարտներն կսեղմեմ ձեռքերդ և կ'համբուրեմ սար գրիչիդ վրայ...

Սանրմարեմ՝

Ռ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

9 Մայիս, 1908

Սիրելի Ենովք

Աներևս անշուշտ, որ ուսանողի հազար ու մէկ զբաղումներու մէջ ժամանակ չի գտա մինչև հիմա փոքրիկ նամակ մը գրելու համար, ու թերևս զես երկարեր այս լռութիւնս, եթէ հիմա՞ չստանայի Նաւասարդեանի միջոցաւ ինծի անշտապարար ղրկուած Մասեաց Հաղաղը։

Չի կրնամ շնորհակալութիւններս բանալ այն գրական գեղեցիկ սերոքանցին վրայ, որով կատարեցիր մեր շատ մը մեծ խմբագիրներին՝ անզուգ ու Հարաստիրի Հայրիկ կա՞ բանալ, որ Մեծարենցին. Մարդիկ նին և իրենց ընկերներուն տուած շատաչուն գասերը անմտանալի պիտի մնան։ Դժբաղդաբար չի կրցար գտնել պէտք եղած նյութական օժանդա-կութիւնը «Մասիս»-ը՝ մեր գրական այդ classique organe, կանոնա-

վարպետիս շարունակելու համար։ Բայց մաղթանքներս կղրկեմ քեզի ապահովել կարենալու համար «Մասիս»-ին գոյությունը։ Մե՞ղք, որ օգտակար չի կրնա ըլլալ քեզ այլապես, քան թե նիհար քերթվածներու տրցակով մը։

Մտերմական համբույրներով՝
Ռ. ՉԻԼԻՆԳԻՐՅԱՆ

ԾՆՈՂՆԵՐԻՆ

1910, ապրիլ 18, Լոզան

Սիրելի հայր իմ և անուշ մայր իմ,

Անցյալ շաբաթ ստացած եմ հինգ ոսկվո դրամը խորին շնորհակալությամբ։ Շատ լավ և հանգիստ եմ. և Ձեր առողջության աղոթող եմ ամեն վայրկյան։ Այսօր հինգշաբթի ըլլալով չորս օրեն հայկական Զատիկ է և հույս ունիմ, որ այս քարթերս Ձեր ձեռքը կհասնին և Ձեզ կհայտնեն իմ ամենաջերմ շնորհակալություններս ս. Զատկի առթիվ։

Այս քարթս կներկայացնե այն հիվանդանոցը, ուր ամեն օր կ'աշխատիմ։

Համբույրներով՝
ՌՈՒԲԵՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

26 Ապրիլ, 1911, Լոզան

Պարոն խմբագիր,

Ձեր «Գարուն» Ալմանախին Բ. թիվին մեջ ինծմե թարգմանություն մը (անտիպ) տպեր էիք, կխնդրեմ իմ հասցեիս ղրկել թե այդ հատորը (և եթե կարելի է Ա. հատորն ալ), թե հոնորարս։ Եթե հաջորդական թիվերուն մեջ կուզեք ինծմե թարգմանություններ ունենալ՝ բավական է գրել իմ հասցեիս։

Ձերդ՝ Ռ. ՍԵՎԱԿ

ԳԱՐԵԳԻՆ ....-ԻՆ

Լոնտոն, 23 Դեկտ., 1912

Սիրելի Գարեգին,

Ինչո՞ւ կ՚ըսեմ, մէ՛կ տարի, երկո՞ւ տարի որ մեկնեցար Լոնտոնէն, ու հազիւ կես պաշտօնական երկտող մը ստացայ քենէ՝ որուն ծննդեան շնորհաւորութեան համար, կամ որ ուրեմն ալ մը ունեցեր եմ... Գիտե՛ս թէև որ ես քենէ աւելի պերճախօս չի ըլլալով այս տարիներու ընթացքին, իրաւունք ունիս և սակայն հակառակ, որ ես ինքզինքս շատ անզգամ համարեմ ու երկար այս ծուլութեան համար։ «Ծուլութիւն»-ը այնքան ալ ճիշդ բառը չէ. մէկ կողմէ իմ ամենօրեայ զբաղումներս Հիւանդանոցի մէջ, իրեն ներքին ընկճել, միւս կողմէ իմ առօրեայ արկածութիւններս քաղաքին մէջ գտնուած ժամանցներս, ու հոգս առած մէջ իմ մշտնջենական զբաղումներս խորհ ընտանիքի հայր, շա՛տ շա՛տ քիչ ժամանակ կթողեն՝ ձեռքս առնելու այն գրիչը, որուն պաշտամունքը թափել գիտ բանաստեղծական խանդավառութեան էր առաջին, գիտե՛ս։ Այս բոլոր terre à terre ուղղութիւններուս մէջ, ուր հեր հոգւոյդ [illegible] մը [illegible] մէջի թափանցը պարզելու համար է կամ երբ փափուկ թե մը շոյե՞ մեջը ցեղ ողոքելու համար է, կանանց որ շատ քիչ տեղ կմնա sentimental Աստղին...

Եվ սակա՛յն... ճիշդ է որ բժշկութիւնը իր բոլոր բարոյական փառամոլութեան հետ մեկտեղ՝ լավ գրված հեշյակ մը չարժեր. ճի՛շդ է որ արհեստավարութիւնը իր բոլոր մտային խորութիւններուն հետ մեկտեղ սա՛ փայլի կիթառեր վրա թրթռացած սիրահարական սերենատ մը չարժեր. ճիշդ է որ կյանքը, իր բոլոր արժեքներին անկախաբար, միայն կյանք բառած բանը՝ կոստական վաղանցուկ երազ մը չարժեր. ճիշդ է որ բոլոր նյութական զբաղումներեն զատ, մարդ ըլլալու արժեքը, այն արժեքը որ զաղափարները մեջ կարդացենք և որ զաղափարներ դուրս երբ կեանքերը ապրիլ մինչև մեր կյանքին վերջին օրը, այդ մարդ ըլլալու արժեքը կ՚զգամ, բոլոր արժեքներեն աւելի գեղեցիկ ու աւելի prosaique է ինծի...

Եվ սակա՛յն... Արդեոք յաւնակ պէշերով, ուրախ, սա պատահականները տարօրը կանգնած, երբոր բոլորը քաղաքին ու կայծկլտող լապտերներուն կծայրի վերե՞ն, թեատրոն ծյուններուն մեջեն ու մատաղին յաւիտեան մեջեն, միայնակ, առնեն՝ սա բոլոր մտերմութիւններու քաղաքին վրա, ուր ամենքը ալ իրենց ձգձիմ երազներով կրնային, ո՛չ որ և այնիկ չի կրնար սորվիլ գիտ զգալու այն գեղեցկութիւնը, այն աստվածային բաները, որոնք կըզգամ և որ գիտեմ թե ո՛չ որ չէ զգացեր ու չի պիտի

կյա ինծմէ վերջ... Ու՛ր որ և ըլլամ չի կրնար արգիլել զիս այդ սև գեղե-
րին ու ճերմակ ձյուներին լուռ սանձին մեջ գինովնալու, մտածելու երկինքը
ու իր Հոգին, ու վայրկյան մը զոնե լսելու սարին ձայնը, այն սարին
ցավը, որ բոլոր դարերու ու բոլոր ազգերու զավակներուն դժբախտությանը ու
եւ ինքը խեղդել ջանացեր էր... Ո՛չ որ ու ոչինչ չի կրնար զիս արգի-
լել, այս լուսնակ գիշերով, կարդալու նյութին երկարեն աստղաձևերն ու
բիբղերը, Հեղնելու վաղվան Հոգնությունները ու Հուսախաբությունները,
մտածելու նույնիսկ սա մեր պլոտերուն մեջ մեր Հայրերու գլխին վրա
թափվող պատերազմին արյունը, ու ապա թողուլ միտքը իր բնազդա-
կան Հոլովքին վրա թևերու Հեռուները, շո՜ւ Հեռուները, կապո՜յտ Հե-
ռուները, Աշխերին անդին, ծովերեն անդին, փարավոններուն ու մամու-
ներուն աշխարհը, ուր, ո՜վ գիտե, սա լուսնակ գիշերին, սա՛ կատա-
կան վայրկյանին, Հեռավոր բարեկամ մը, բնազդ անդրադարձան
քաղաքին վրա, ամբիներու ու անմթիներու Հին քաղաքին վրա, առավո-
ծույին կիթառի մը թրթռները կինտին իր ազդաօրեն սենյակեն՝ իր երե-
վակայությանը Վենետիկյան Կանալի մը ծփանքներուն Հանձնված...
Երանի՛ քեզ, բարեկամ, բյո՛ւր երանի: Ու եթե այդ երկնային վայրկյան-
ներուն նախկին սրտակից տակավին անդ ունի քու Հիշատակներուդ
մեջ, դուն իրեն կյանքին ճամբան, մարդ ջահերուդ ու վաղվան առագը-
րուդ մասին, երիտասարդությանդ ու սերերուդ մասին, ամեն բանի մա-
սին: Ու իրի՞վ թե այս տողերս կարենայի հասցնել այն կայծերը, որոնք
կան և որ վառած եմ թե դեռ չեն մարած սրտիս մոխիրներուն տակ:

Քուկդ՝
Ռ. ՍԵՎԱԿ

ՍԻԱՄԱՆԹՈՅԻՆ

1914, մարտ 1, Լոզան

Սիրելի Սիամանթո

Այսօր խակ Հոս, այս սրճարանին մեջ, Պարոն Տրդատ Գալըզդյանեն իմացա որ ժնև կըմանիս: Իմացա և ուրախացա, ուրախացա, որովհետև կ՚ակնայի, որ իրեն Հետ ընկեր մը, ինձ պե՞ս խակ Հայատեր պարուսատ-ծանոթանալ որ քեզ երկտող մը գրած էի ամիսներ առաջ Աստվածատուրի Հասցեով: Շնորհիվ նիրդ անդրան սուղ պետք չէր ծանրել մանրմը մը... Աչա ասկայն քանիերու Կույեմ Հոս քեզ Համար բնկերական փորձիկ ընդունելություն մը սարքել այս շաբաթ գիշեր Կանիամ Հայանեմ, որ

Հոս Հայերը քիչուոր են, բայց քեզ սիրողները կ'ուզեն անպատճառ իրենց մէջ տեսնել Հայութեան մեծագոյն երգիչը, գոնէ գիշեր մը։ Սերենին պատասխանէ ինձ, որ... անպատճառ պիտի գաս այս շաբաթ գիշերուան համար, որպէսզի անոր համեստ Հայրապետին Ձայնին հետ. թէ որ ժամուն կհասնիս, գրէ ինծի վերջ. որպէսզի կայարանը ըլլամ։ Ջանա, որ... գիրդ ընթեռնելի ըլլայ երկրորդութեան անգի չուտցա համար։

Եղբայրական համբույրներով՝

Ռ. ՍԵՎԱԿ

ՅԱՆՆԻ ԱՊԵԼԻ ԾՆՈՂՆԵՐԻՆ

Սիրելի Տիկին և Պարոն*,

Ես ձեզմէ ներում կխնդրեմ, առանց ձեզ ճանչնալու պատիվն ունենալու, այս նամակը գրելու սրտոտութեան համար։ Եվ կարծեմ, որ ծնողական ներողամտութեամբ կարդաք այս բառերը, որովհետև ես հեռավի շարժառիթներէ հուզված եմ գրելու համար այնքան լուրջ հարցի մը վրա։

Խնդիրը ձեր դստեր՝ Օրիորդ Յաննիին և սաղերիս դրօղի երջանկութեան կվերաբերի։

Երբ ամիս առաջ մենք զիրար ճանչցանք Ճամբերի դղյակին մէջ։ Մեր Համալսարանի տարիքին խակ սրտին անկեղծ համակրանք մը զգացինք իրարու նկատմամբ, փոխադարձ մտերմութեան մը, որ ավելի ու ավելի անդիմադրելի սիրո վերածվեցավ։ Եվ հիմա, որ սրտի խորունկ ցավով իմացա Օրիորդ Յաննիին մեկնումը մեր քաղաքէն, կփութամ սրբազան պարտականութեան մը կատարելու։ Մեր երջանկութեան սիրույն մենք բոլորովին լուրջ, խոստովանանք և անհետական սեր մը խոստացանք իրարու, և ես խոսք տվի իրեն ձեզմէ խնդրելու իր ձեռքը։ Ահա այդ խոստումն է, որ կուզեմ կատարել այսօր։

Ճիշտ է, որ դուք պիտի չուզեք անմիջապես վճռել ձեր դստեր բախտը օտարականի մը հետ, զոր չեք ճանչնար ամենևին։

Բայց ձեզմէ խնդրանս չնազանդական ամուսնութեան մը չէ, որով-

---

* Այս և հաջորդ չորս նամակները Ռ. Սևակը գրել է ֆրանսերեն։ Արեւմտահայերէն թարգմանել է Արտաշէս Այվազեանը։

*Հիմա ես դեռ չափազանց երիտասարդ եմ՝ քսաներկու տարեկան։ Կու-
զեմ միայն խնդրել ձեզմե, որ նշանենք մեզ հիմա և թղթակցելու
ազատություն տայիք մեզի։ Ես դեռ պետք է երկու տարի սորվիմ բժշ-
կության տոքթորի աստիճան ստանալու համար, իսկ նշանտուքի այդ
երկու տարիներու ընթացքին դուք կրնաք լավագույնս ճանչնալ զիս,
ուշադիր քննել իմ բնավորությունս և սովորությունները, խորազննել
սիրտս, և եթե զիս կատարյալ գտնեք, այն ատեն միայն թույլ կուտաք
մեր ամուսնությունը։*

*Նախ և առաջ կուզեի ձեզմե խնդրել, որ օրիորդ Յաննիի նկատ-
մամբ տածած զգացումս թեթև ու անցողիկ սեր մը չնկատեիք։ Անոր
նամակներուն զրկվելես ի վեր կզգամ, թե կյանքը ինծի համար տառա-
պագին կդառնա, իսկ աշխատանքը՝ անկարելի, և չեմ կարծեր, որ
օրիորդ Յաննին ալ երջանիկ ըլլա առանց իմ լուրերուս։*

*Ես այն ջերմիկ հավատքն ունիմ, թե դուք բարի կըլլաք ձեր դստեր
և ինծի նկատմամբ, որ կուզեմ ձեր զավակն ըլլալ։ Տվեք մեր սիրույն
ձեր ծնողական օրհնությունը, և ես կխոստանամ կարելիս ընել, որպես-
զի հաճո ըլլամ ձեզի, հավատարիմ ու հնազանդ, որպեսզի ձեզի արժա-
նի զավակ մը դառնամ։*

*Մեր նշանտուքի և ամուսնության ամբողջ տևողության ես իմ մե-
ծագույն հույսս դրած եմ ձեր հաճության և իմաստուն խորհուրդներուն
վրա։ Դուք կրնաք լիովին վստահիլ ինծի և ապահով ըլլալ, որ ես շատ
ճշգրտորեն և ամենայն անկեղծությամբ կպատասխանեմ ձեզ հետա-
քրքրող բոլոր հարցերուն։*

*Այն հույսով, թե ձեզմե ուրախալի պատասխան մը կստանամ, որ
ձեր դստեր և ինծի հավերժական երջանկություն պիտի պարգևե, մնամ,
սիրելի Տիկին և Պարոն,*

Ձեր շատ խոնարհ և շատ հնազանդ զավակը՝
Ոյուրինս Ջիլինկիր *(բժշկ. ուս.)*

Փետրվար 4, 1908, Հալլե

Փետրվար 14, 1912

Սիրելի ծնողներս,

*Ես երջանկություն ունիմ հաղորդելու ձեզի, որ ստացա վեց տարի-
ներե ի վեր այնքա՜ն երազված բժշկության տոքթորի աստիճանի վկա-
յականս։ Առաջին պարտականությունս է երախտագիտությունս հայտ-
նել ծնողներուս. այսպես, իմ հարազատ ծնողներուս նվիրեցի վկայա-*

կանչ՝ այնքա՛ն տարիներու աշխատանքի արդիւնքը. իսկ ձեզի ալ ձօնեցի ամփոփուած ինչո՛ր իմ գրական ստեղծագործութիւններուս առաջին գիրքը։ Աղաչեմ վարվեցէք, կ'արժէն. իմ Հանճարը կը պատճառեմ ինչպէս ձեզի, այնպէս ալ կ'ուզեմ Աստուծոյ Հոգւոյն տալով, որ մաղթել կուտամ ձեզի անցած օրերու Համբաւոյս արժած մորմոքները, և սիրելի է ինձ Համարալ, թէ ասկէ ետքը ամէն ինչ աւելի լաւ ընթանայ կ'ուզեմ...

Գալով կեանքիս, Հոգւոյս մը արդէն եղած էր նամակներուն. բայց Հիմա լաւ է առողջ և վառը, Հիւանդ կայրի, կ'ենեմ Լեզուներ Կարդալով, մի՛ մտահոգուիք իմ առողջութեան վերաբերեալ. ամ ողջ ու առողջ կ'ըսանի ձեզի։

Ձեր որդին՝ Ատոմ

ՅԱՆՆԻ ԱԳՈՒՆԻԿ (ԱՆԿԱՆ)

Հուլիս 23, 1909,
Ժնեւ

Իմ պաշտելի սիրելիս,

Վերջապէս մեր տանն եմ՝ Վանը՝ Հայրենական տանը մէջ. Հայկանույշ քաղցրիկս կերգէ և բնարով կ'նվագանէ իմին իրեն։ Գուրգէ՝ մեր Հորենական տան ջիմաքը, վարդենի մայր ենկեղեցի մը Հոշոտվածք ավերակներն են, Ճիւ-Ճիւ ցաւերու և մեռած մարդոց ամբողջ խորհուրդը ունին. Աւելի Հեռուն անձրև, ամպերուն, անհանգստութիւնը խմող, Հնայրներուն գիծով, պաշտամունքով ծածկուած գաղթերու Համապատկերը կապուածքը. Երբ մը աւելի անդին Հոգիդ է, որ կ'իջեցնէ երազը մը նման և Համբերանքին կ'եկա, ինչպէս սիմֆոնիի բարդման մը մէջ Այսօր, վառ, շատ վառ՝ իմենց կատարին վրա փողոցական Սիրիմբին կրօն ձայներու առաջանք, բարբառին խօսքը, անպատճառ ծախ է, որ կ'փչրէ և անցած ժամանակներու Ճին Հիշատակ մը կ'մնցնէ Նոյ ամենուրեք՝ երկիրներն մէջ, որ կարծես կ'ենեն. երկիրն վրա. որ կարծես կապրէ. քաղաքին մէջ, որ կարծես կ'երգէ՝ Հայրենեաց եղբայրութիւն մը, զինուորութենէն աւելի բարդը պատմութիւն մը, մասնաւոր աւելի խորունկ անձնութիւն մը շունչը կու... Եւ այս տեսարանին, այս Ճակատին, այս սիմֆոնի երազին, այս Հին ժամանակին, այս սիրոյ քաղցրութեան ընդմէջէն ես կ'մտածեմ Հայրի մը մասին, որ կարծես իր անձին մէջ մարմնացնել այս ամենը, այս ամենը, ինչպէս կենդանի

Անձկի՛կ բուն հոգին, որուն աչքը կարենա ցոլացնել մեր մտածումները, որուն ձայնը կարենա արձագանգել մեր մանկան ծովին, որուն հասակը կարենա ներկայացնել մեր հեթանոս արձաններուն խոհուն գեղեցկութիւնը, որուն շրթունքներն լլլան քաղցրօրեն արտօսմ և որուն շարժումը կարենա խորհրդանշել մեր արևելյան փայլթյուն երեկի, աշխարհի և վաղվա բովանդակ կյանքը... Ես կմտածեմ այդ էակի մասին և կհամբուրեմ զայն հեռուեն... Աստված գիտե... Արևելքի, անոր ամբողջ խորունկ պարզութեամբ, անոր ամբողջ խոստութեամբ միամիտ...

Կյանքը: Արևմուտքին մեջ այս բառին տակ կըսեն խոշոր հարցական նշան մը (?), իսկ Արևելքին մեջ՝ կախման երեք կետեր անմոռուկ (...): Ահա տարբերութիւնը: Մինչ այնտեղ կպրատեն, կփնտրեն, կփիլիսոփայեն, կվազեն, մենք՝ արևելցիներս, կերազե՛նք... Քանզի գիտենք, որ կյանքի միակ ճշմարտութիւնը իր Մահն է վերջնական... Եվ որ ամեն ինչ անցողիկ է, բայց Երազը, գոյն...

Ահա այսպես, Յաննի՛ս, ես քեզ կսիրեմ իմ Երազովս և կախման երեք կետերովս անմռուկ... Ի զուր իմ աչքերուս մեջ մի՛թե հարցական նշան մը պիտի փնտրես... Պիտի այնտեղ գտնես միայն իմ Հավատքս քեզի հանդեպ, և իմ Սերս քեզի հանդեպ, և իմ Կյանքս քու մեջդ... Եվ կկարծեմ, թե մեր սիրո մեծ գրքին և աշխարհի մյուս բոլոր սերերուն միջև կա միայն մե՛կ տարբերութիւն, այն, որ ոչ մեկ հարցական նշան գոյութիւն ունի այնտեղ... Այնտեղ ամեն ինչ գեղեցիկ է և ճշմարիտ և արևելյան...

Համբույր մը քու Օյարիմանեն

Սիրելի Յաննի, քեզի կուղարկեմ Իբսենի՝ հյուսիսի մեծ մտածողին, հզոր գործը: Անոր ընթերցումը կյանքի գիտակցութիւնը պիտի զարգացնե մեջդ: Պետք չէ հապճեպ կարդալ: Շնորհակալ եմ Սոկրատեսին համար, որ հոյակապ բացիկ մըն էր, մինչև հիմա ուղարկածներեդ լավագույնը: Քանի մը օրեն ինձմե կստանաս Թանգարանային բացիկներուս փորը, գեղեցիկ ալբոմը: Ահա ցանկը.

Գեղեցիկ պարտեզյան. (կանաչ) կանաչ-կարմիր-կանաչ: Վանքի ատամնագծեր:

Զոֆինկենցյաներ. (ճերմակ) կարմիր-ճերմակ-կարմիր, գծիգծերական-Ֆրանսական:

Որկյուս. (ճերմակ) կապույտ-ճերմակ-կապույտ: Միջնադարյան ատամնագծեր:

Երկուշաբթի
5. 8. 1968

Սիրելի Նշանս,

Երեկ բեզի նամակ մը և բացիկ մը գրեցի։ Այսօր ալ Պոլսոյ Թուր-քական Թաղին արևելեան բացիկներու շարք մը բեզի։ Հոն պիտի տես-նես մեր շէնքերն ու մեր Թաղերը։ Հոն պիտի տեսնես Մեծ Շուկան, քաղաքի մը չափ ընդարձակ, և վերը, անձրևի ու ձիւնի դեմ, քարե պատերով և մարմարե կամարներով փակված փողոցները։ Այնտեղ է, որ կծախեն արևելյան գոհարեղեն ու հնութիւնները։ Հոն պիտի տես-նես գեղի հովիւը վաղող Թուրք ջրհանկիրներ (Բայց գինվորական ջրհ-հանկիրներ ալ կան)։ Եվ Նուռ-Ջամի փողոցն իր արձանի մարմարե քյոշքով, ուր ջուր կխմեն ձրի՛։ Եվ Բոլսկան սրճարանը, աղդային տարազ հագած իր հանձնակատարներով, որ բարբարոս կերպարանք ունին, բայց խաղաղիկ հրամայի սիրու։ Հոն ալ պիտի տեսնես Լոզիոյին պարը, զոր հետաքրքրութեններու ամբոխ մը կդիտե։ (Հաղերը Թուր-կան փոքրիկ ցեղ մըն են, շատ ուժեղ և շատ գեղատեսիլ)։ Դեռ հոն պիտի տեսնես երկու մեկամաղձոտ եղ լծած հինավուրց կառքով բոՆա-կան Եարեմի զբոսանք մը։ Եվ այս ամենը բեզի գաղափար մը պիտի տա, Թե ինչ բան է արևելյան Պոլիսը։ Բանդի նորօրինակ քաղաք մըն է ան։ Այնտեղ կարելի է գտնել Եվրոպայի ամենաարդիական նորու-թյուններն ու Ասիայի հնագույն բարքերը։ Այնտեղ արևելյան հազվա-գյուտ բաներուն քովինը կարելի է զգալ Եվրոպական ճարտարա-պետութեան, բոլոր երկիրներու ցեղերուն և ամենահրաշալի հրաշքներուն վրայ։ Ես կյանքիս մեջ շատ քաղաքներ եմ տեսած, բայց երբեք ալ մեկ քաղաք այնքան հետաքրքրական է, այնքան բազմերա-նգ, այնքան յուղիչ, այնքան տխուր, ինչքան Պոլիսը։ Եվ ինչ ալ բան, հավատալն ալ դժվար ըլլալ, որ այստեղ է աշխարհի ամե-նահանճարեղ ժողովուրդը։ Հակառակ չարքերուն, հակառակ խղճմտ-թյուններուն, հակառակ ամեն ինչի, այստեղ ամենաշար մարդը սիրելի բան մը ունի։ Ամեն որ, նույնիսկ համաձայնականը, որ հանդարտորեն իր հինգ սանտիմով ազատ կխմե, քիչ մը երազ ունի իր աչքերուն եւ։ Եվ այդ երազը Արևելքն է ամբողջ։ Այստեղ ուրիշ փիլիսոփայութիւն մը կծփա ուղեղներուն մեջ։ Եմկաադրաբար փիլիսոփայութիւնը։ Ամենուր կհանդիպիս Եամի մը հետքերուն, անասելի ու բարի սիրտ մը, որով ժողովուրդները կապրին խաղաղորեն։ Այդ սիրտը ճակատա-գրապաշտութիւնն է, եվ այդ ճակատագրապաշտութիւնն ալ անոնց կյանքն է բովանդակ։ Ասոր համար է Թերեւս, որ դրամութիւնը անոնց դրախտութեան ինչ մաս կխաղէ։— Բայց այսքանն արդեն հերիք է

Գոլոս մասին հիմա քիչ մըն ալ բերեմ խոսքերս: Դուն, սիրելի՛ս, կկարծես, թե իմ ծնողներս ատելություն ունին քեզի դեմ, դուն կխաբնաս անոնցմե, կդողաս, նույնիսկ մտածելով անոնց մասին: Կ՚աղաչեմ քեզի, թե ինչո՞ւ է այդ վախը: Ուրեմն կհասկնաս, որ անոնք իմ ծնողներս են և ունին նույն արյունը, ինչ որ ես, և նույն բնավորությունը: Արդ, կրնա՞ն քեզ ատել: Ո՛չ, Յաննի՛, հանդարտե, անոնք շատ կսիրեն քեզ և կկարծեն, թե դուն յուրահատուկ հոգին ես, որ կրնա արժանի ըլլալ իրենց զավկին: Եվ մեր ապագա ամուսնությունը կարգադրված, վերջացած գործ է: Այլևս ո՛չ մեկ կասկած: Իսկ միակ կասկածը... դուն ես, քանզի միշտ կկասկածիս. ասիկա քու հիվանդությունդ է: Դուն բնավ պետք չէ արտասվես: Բայց նեն կուզես, որ ծնողներս քեզի նամակ մը գրեն, կխնդրեմ: Քանզի նախ անոնք հայերեն գիտեն միայն, և հետո մեր բարքերը քիչ մը խիստ են. մեր ծնողները նամակ, բան չեն գրեր, նախքան պաշտոնական նշանտուքը, բայց ինծի կհանձնարարեն թղթակցիլ քեզի հետ, և ասիկա արդեն բավական բան է: Ես իրենց ցույց կուտամ քու լուսանկարներդ, նամակներդ, բացիկներդ. անոնք գոհունակ կմնան: Եվ անշուշտ, անգամ մը որ ամուսնանանք, դուն կտեսնես, որ աշխարհի լավագույն ծնողները են անոնք:— Այստեղ կվերջացնեմ նամակս, հազար անգամ համբուրելով քեզ և ողջույններս հղելով հայրիկին, մայրիկին և Մինային:

Նշանածդ՝ Ռուբեն

Օգոստոս 3, 1908

Սիրելի, պաշտելի նշանածս,

Ահա ստացա մեծ կարևորություն ունեցող նամակդ: Ձեռ ունեի բացե ի բաց գրել քեզի. դուն արդեն գիտես իմ պատասխանս, քանզի քաջ ծանոթ ես բոլոր մտքերուս: Լավ լսե, Յաննի՛, ես երբեք հին գլուխ մեկը չեմ. շատ կսիրեմ թատրոնը, բայց պետք չունի, որ իմ կինս ներկայանար այդ կյանքին: Շատ լավ կհասկնամ, որ ամեն մեկն իր կոչումն ունի և իր տաղանդը. մարդ կա՛մ արվեստագետ կծնի, կա՛մ վաճառական: Բայց արվեստագետ ըսելով, միայն դերասան չենք հասկնար. արվեստագետ է բանաստեղծը, արվեստագետ է քանդակագործը, արվեստագետ է երաժիշտը, նկարիչը, երգիչը և այլն: Իսկ դուն արվեստագետի այս բոլոր ձիրքերը միաժամանակ ունիս. շատ լավ կրնաս խորունկ բանաստեղծ ըլլալ, հմուտ քանդակագործ, հռչակավոր երաժիշտ կամ վարպետ երգչուհի: Դուն արվեստի ասպարեզին վերաբերող ամեն բանի ձիրք ունիս: Սակայն երբ կուզես երեսիս պոռալ, թե դուն միայն դե-

տառապանքի մէջ ունիս, այն ժամանակ ես կպատասխանեմ քեզի. թէ չարչար կ'ապրիս... Ո՛չ, բնավ չէի ուզեր համաձայն ըլլալ։ Ես քեզ աւելի լաւ կ'ճանչնամ, քան դուն։ Գիտեմ քու խորութիւններդ, տռփին խորշերը, գաղտնիքներդ, մթութիւններդ. ես քեզ կատարելապէս կ'ճանչնամ, Յաննի՛ս։

Շատ կուզեմ, որ դուն թատերական արտասովոր հաջողութիւններ ունենաս։ Ես խոր՜ մեծապէս հիացած եմ, որ դուն շատ բան կ'ճանաչես թատրոնէն և գիտես ճշտորէն քննադատել։ Անիկա ցույց կուտայ ինծի, որ դուն բնավ սովորական աղջիկ մը չես։ Եվ անիկա աւելի ուշքիս ցույց կուտայ։

Այո՜, ես թատրոն շատ կսիրեմ և շատ հաճախ կերթամ թատրոն։ Ներսէ՞ս չեմ մտածած դերասան ըլլալու մասին... Եվ երբ դուն ալ թատրոն շատ կսիրես, քեզի կ'ուզեմ աւելի հաճախ երթալ։ Եվ միացած պիտի...

Բայց անկէ, անկեղծ ըլլալու համար ըսեմ, թէ դուն արժեքաւոր դերերով աւելի բանի ձիրք ունիս, բայց դերասանուհի՞ բնա՛վ, բնա՛վ, բնա՛վ... Ճշմարիտ դերասանուհի է ան, որ կարողանայ առանց զգալու (կուլայ առանց ցավ զգալու, կծիծաղի հոգեկան ցավ տանելով, կսիրէ առանց այդ մասին մտածելու)։ Մինչդեռ դուն կատարելապէս զգալով (լալու աւելի ցավ ունիս, ծիծաղելու աւելի՝ ուրախ և չես կրնար սիրահար կեղծ ձևեր առնել առանց մեկնումի)։ Ուստի բնա՛վ դերասանուհի չես, դուն բանաստեղծ ես։ Ահա թէ ինչ կուզեմ ըսել քեզի. առանց համոզումներու։

Համենայն դեպս, երբ կախարդիչ համազգեստի մէջ, և երբ դուն խոր զգացում ունիս, քան առանձնայատուկ առանց զգալու ցավը (կամ զգացմունքով զգալով), այն ժամանակ անիկա կըլլայ շատ գաղտնի հարուած մը սրտիս, քանզի ես կուզենամ այն աղջիկը կատարել։ Թէ դուն ինծի համար քու քայլերդ աւելի բան չէին, երբ ոչ դերասանուհի մը համբերական ունենայիր... Ավա՛ղ, Յաննի՛, ի՞նչ կրնաս, ի՞նչ կրնաս ինծի...

Երեկ Հրանտին հետ կխօսէի գրականութիւններու մասին։ Աչքերը արցունքով լեցուեցան. «Ո՞վ ա...» — բավ ինծի։ Եվ ես չեմ գիտեր՝ ինչ պատասխանեմ...

Քու՝ Վարդան

Սեպտեմբեր 20, 1908
Պոլիս

Իմ շատ աղւոր, [illegible] և սիրելի բարեկամուհիս,

Այս իրիկուն, երազիս մէջ, քովս հոս էիր. Ես շատ քիչ անգամ երազ կը տեսնեմ, իմ քունս սովորաբար հանգիստ է, անխռով, մայրամուտ [illegible] ին ամիսը անգամ մը երազ տեսնեմ, և իմ երազներս միշտ ալ երազանքներ են [illegible] երկար, ինչպէս խաղաղական ու մաքուր [illegible] աշխարհի մը մէջ. Ես երբեք [illegible] երազ չեմ տեսած ինծի [illegible]. [illegible] մարդուս հոգեհանգիստ է, քանզի, հակառակ իրական կեանքի բոլոր ցաւերուն, իմ հոգիս միշտ խաղաղ է, [illegible], [illegible] սնած, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]...

Այսօր, երեկ իրիկուն քովս հոս էիր. Հիմա [illegible] վերյուշեմ այն ամէնը, զոր դուն [illegible], զոր ես [illegible] երեկ իրիկուն մեր փոքրիկ սենեակին անկիւնը լուսամուտքին մէջ... Միայն կ՚իշեմ, որ երկար ու անվերջ ու [illegible] կեանքը [illegible], և կ՚իշեմ հոն, ու ես կ՚ըսեմ քեզ, հանգստացիր, մայրս, ինչպէս անկարելի դրախտի մը մէջ... Եվ գիշեր էր, ճշմարիտ, և [illegible] ու տաք գիշեր մը, մեծ Արեւելքի [illegible] ու մեկ գիշերներէն մէկը... Եվ արևելեան հեքիաթներն էր [illegible], զոր անհնար է պատմել. Եվ գեղեցկութեան [illegible], պաղպաջուն աստղերու բիւրաւոր երգերն էին լսելեաց. Եվ ծաղիկներու հեշտանքն էր, որ կուգէր Արեւելքի պարտէզներուն [illegible] երկիրներէն. Եվ անհրապուրելի [illegible] գիշերային հեքիաթն էր, որ [illegible] [illegible]... Այն ժամանակ մենք, զոյգ գալով մեր փոքրիկ սենեակէն, կը քալէինք գիշերուան և երազի մէջ, և կը քալէինք անձայնօրէն, և մեր շուրջը [illegible] էր հազարաւոր [illegible], զոր չէինք բնաւ իմանալ... Այն ժամանակ, օ՜, սիրահարի երազներու [illegible] պատրանք, այն ժամանակ ես զգացի, որ կը քալեմ մեն-մինակ՝ գիշերուան և երազի մէջ, և որ դուն անհետացած ես, ինչպէս [illegible] մը մէջ, ինչպէս [illegible] ու լոյսի [illegible] մը, ինչպէս դէպի խաւարը [illegible] մը մէջ... Եվ ես կը քալէի մեն-մինակ, մեն-մինակ, և [illegible] այնքա՜ն անուշ էր երկիրը, այնքա՜ն տխուր... Բարեկամուհիս... Քանզի երազ էր միայն...

Քու նշանածդ և բարեկամդ՝ [illegible]

Սեպտեմբեր 30, 1908
[illegible]

Սիրելի և հմայիչ բարեկամուհիս, ահա՜ երկու որ է լուրի կարօտ չունիմ քեզմէ, սակայն միանգամայն կներեմ քեզի, քանի որ երկար ատենէ ի վեր ես ա՜յնքա՜ն ծոյլ եղայ քեզի նկատմամբ։ Ուրեմն դուն կատարելապէս իրաւունք ունիս։ Դուն պէտք է պատժես զիս, քանզի ես երես առած մանուկ մըն եմ (չափազանց երես առած), և չար է, որ ժամանակ առ ժամանակ միթէ պատիժներ կստանամ (ահ, շատ բնականաբար տանց կվիրավորվէի՞...)։

Բայց այս ամէնը, Յաննիկ, այս ամէնը պարապ խօսք է միայն և զվարճալի շաղակրատանք։ Դուն պիտի չհամաձայնիս անշուշտ, որ ես արժանի եմ պատիժներու, այնպէս չէ՞։ Անիկա չափազանց կըլլար... Օ՜հ, ո՛չ... Դեռ պէտք չէ սկսիլ պատիժներու գլուխը. այն ժամանակ ի՞նչ պիտի ընենք աւելի ուշ, ամուսնութենէն ետքը, սիրս 20, 30, 50, 80 տարիներու ընթացքին... Ի՞նչ կըսես, պզտիկ ծոյլ բզեզիկ...

Մերջացնենք այս անհամ դատողութիւնները։ Ես քեզի գրելիք սուրբ գործ մը ունիմ, շատ աւելի կարևոր. «Այդ ի՞նչ գործ է»,— պիտի հարցնես ինծի... Էհ, ուրեմն, այդ գործը գինվաճառականութիւն է։ Քանի մը օրէ ի վեր կաշխատիմ, որպէսզի անցագիր մը ձեռք բերեմ Զվիցերիա մեկնելու համար։ Այցերուս մէջ կեցայն և «Զլավա՞կս,— կըսեն ինծի,— դուն աղվոր գինվաճառական մը կըլլաս, պէտք է ըլլաս, դուն չես կրնար մեկնիլ...»։— «Բայց, սիրելի՛ս, ես բժիշկ եմ, հիվանդանոցը գործեր կան, պէտք է մեկնիմ, դասեր ունիմ, նշանած ունիմ...»։

Օ՜հ, ինչպէ՜ս կմպտին...

Բայց այս ամէնը զվարճալի չէ, ընդհակառակը, Քանդի հույժ հոգնեցուցիչ է ինծի համար։ Ես գրասենյակէ գրասենյակ կվազեմ, կըրդորեմ, արդարութենէ և օրէնքէ կխօսիմ, կպահանջեմ։ Բայց սրա՞ն կըսես։ Մինչայն պատասխանը կուտան ինծի, թէ ես «շատ աղվոր» սպա մըն կըլլամ։

Սակայն վստահ եմ, որ անցագիր մը ձեռք կբերեմ և անպայման կմեկնիմ Սովայէն Բելսդասարութեան «Սոգալիեմ» շոգենավով, որ Պալիանէն շարժ կուգա Սեպտեմբեր 21 1909 և ամէ օրին կհասնի Մարսէյլ։ Մարսէյ՛ բարի՛ համբոյր Ձեզ երեք չարափ կմնամ հոն, Փարիզ։

Սիրելի Յաննիկ, թերեւս այս բոլորը ուշինչ կըսեն քեզի։ Թերեւս այս նամակս կձանձրացնէ քեզ։ Թերեւս դուն լավագոյնս ստացիր, որ ես քեզի գրեմ Մալայայի սիրոյ և Վարդապետին համբոյրներու մասին։ Թերեւս ուզէիր հեշտագինարեն նկարիլ տարուկ թեմերու մէջ... Թերեւս, այո, գեռ ինչքա՞ն «Թերեւս»-ներ եմ, Յաննի՛կ, դուն կատարելապէս իրաւունք ունիս, կատարելապէս, կատարելապէս... Բայց ի՞նչ ընել։ Պիտի չուզեմ քեզ զրկել սիրոյ առանձնութիւնից մէջ։ Պիտի չուզեմ քեզ նեղացնել,

փճացնել ջիղերդ, ունայն հառաչանքներով վառել սիրտդ... Ես քեզ այնքա՜ն կսիրեմ, այնքա՜ն կխնայեմ, այնքա՜ն կպաշտեմ, սիրելի՛ս....

Որչափ կուզեի, եթե այս շատ պարզ և շատ հասարակ բառերուն մեջ կարենայիր խորունկ սեր մը տեսնել քեզի հանդեպ, իմ պաշտելի Ցաննի՜ս... Ուրախ եղիր:

Քու հավիտենական Ռուբենդ

Հոկտեմբեր 2, 1909
Կ. Պոլիս

[1909 թ., աշուն]

Սիրելի Պզտիկս,

Այս առավոտ ստացա նամակդ։ Կարդալով, մեծապես զարմացա, որ չեմ ստացած երկու երկար նամակներդ, ինչպես և Լոզան ղրկված-ները, որոնցմե միայն մեկը հասավ։ Կհուսամ, որ շուտով կստանամ բոլորն ալ և այն ատեն կպատասխանեմ երկարօրեն։

Սիրելի Ցաննի, ահավասիկ որ միայն երկու-ամիս կմնա մեր տե-սության։ Այնքան քիչ է, և այնպես երկար... Կնախանձիմ ամենայն քեզի, քիչ մը, պզտիկս... Սիրույդ մեծության մեջ և զգացումներուդ բոցա-ձուլքին՝ կհամակերպվիս հիանալով և մարելով սիրույդ... Սիրելիս, որքա՜ն մաքուր ես և որքա՜ն խանդակաթ, և ինչպե՜ս գիտես պզտիկ բառերը, որ սիրտս կհուզեն և կդառնան հասարակ խոսքը՝ որ փղձկելով կմղե հոգիս, խոսքեր նամակներուդ վրա։

Այնքա՜ն քնքույշ է հոգիդ, նայվածքդ այնպե՜ս երազուն, որ կարելի է տեսնել սիրտ նամակներուդ ընդմեջեն։

Եվ սակայն այնպե՜ս վերացական ես այնպե՜ս ամպային ես նույն ատեն, որ դժվար է հավատալ կատարյալ իրականությանդ և պետք է հարց տալ, թե իրապես գոյություն ունի՞ս դուն։

Եվ սակայն դուն կա՛ս։ Եվ կաս ինծի՛ համար...

Ինծի համար, ինծի, միայն ի՛մս... ի՜նչ ահագին երանություն՝ ուրիշի մը հոգիին տիրացած ըլլալու զգացումը։ Զգալ, թե աշխարհի վրա, միլիոնավոր մարդոց և անասնոց այս գլուղներուն մեջ կա հոգի մը, որ քեզի կպատկանի, որ պիտի ուզեր զոհվիլ քեզ համար, որ կրնա հասկնալ քու մռայլ ներաշխարհդ, կրնա սիրել կարճատև գոյությունդ, ի՜նչ հարստություն, ի՜նչ բախտ, ի՜նչ երջանկություն։

Այսպես ուրեմն, քաղցր բարեկամուհիս, մենք երկուքս ալ ունինք մեկս մյուսս ունենալու սիրային այս երանությունը։ Դուն իմս ես, և ե՛ս՝ քուկդ։

Աշխարհի մեջ ալ ով կայ, որ կարենայ խառնուիլ մեր գործին։

Ես քու տղաքդ եմ, և այսուհանդերձ զան անզգամ տիրուհի մը չեմ։ Քեզի կպատկանիմ, կրնաս պաշտպանել կամ փշրել զիս։

Ի՞նչ լաւ է երկուքս ըլլալ և միայն մեկ անձ կազմել։

Սիրելի Յաննի, այս պզտիկ ճառերը գրելով քեզի, դուքն համակեղծութիւնը չունիմ խորտակելու մեր սերը բնաւութիւնը։ Ա՞Հ, որ Այս սերը չափազանց գեղեցիկ է իր մասին խօսելու համար, և չափազանց խորունկ կարենալ վերլուծելու համար։ Եվ սակայն որքա՜ն խօսիլք այդ մասին, խօսելու փափաքը կ՚ավելնայ։

Աճա, ավելի քան երկու տարի է, որ կխօսինք մեր սիրույն շուրջ, կնկարենք ու կնկարագրենք և դեռ չէ՞ վերջացած։ Վերա ըլլալով մեկն է անհուն երևանքաւ։

Կարելի է գիտել յուրաքանչյուր երեսը, և ո՞ր կողմեն ալ նայինք, միևնույն է, Եվ համակրելի այդ է մեր սիրույն մեծութիւնը։ Մինչ ուրիշ մարդոց սերը գեղեցիկ է միայն միակ կողմով մը, մերինը համաչափա–պես գեղեցիկ է բոլոր կողմերով։ Զգացական ընդհանրութիւններու ան–ծայր և ճշգրտակ համաչափութիւն մը, որ երբեք չենք հոգնիր մտածելէն։ Հոն ամեն անկյուն գեղեցիկ է։

Բայց պետք փնտռել այնտեղ փոքր մասնաւորութիւն անկյուն մը, բանի մը մասը առնելու, որոնք ճամբա նման ուրիշ պետք առնել այնտեղ, այդ միայն մեծ գեղեցկութիւնը։ Խօսք ընծայված գրական է...

Եվ մեկը երգարնիկ ենք, այդ գրական երևակայական ըլլալուս համար։

Գեղանի՜ս, Յաննի, Կ՚րակա, ինչ զէն օրա՞ս հեռու է մեր այդ սիրելի գրականը։

Ի՞նչ փոփոխ... երկու տարիէն ավելի է, որ կրակենք գեղի այդ գրական–ը և գեղ պետք բաւե՞րը։

Մեզի ի՞նչ զգայնութիւններ, վառութիւններ, ալեկոծ յարա–բերութիւններ։

Օսիփեն

Հունվար 27, 1880

Անմոռանալի եղբայրս, Յաննի, Յաննիս,

Հեռացումի իրիկուն է, և ես Արտ. Յունոյա եմ, հանդերձ։ Օրը իրիկուն է, և եւրոպականութիւն կա, ինծի համար ավելի մեծ հաճոյք պայմանական չունիմ, քան առնել գրչիս ձեռքերուս մեջ և երկարօրեն մտածել քու մեծ սիրույդ մասին, որ կպարտիմ ու կպարտավորիմ դեռ իր ամբողջ պատմու–

ճամփին մէջ... Ո՛չ, Դու Սերդ, Յաննի՛ս... Քու Սերդ, որ կշոյէ, և կդրկէ, և կրուրէ, և...՝, և կապանէ հավերժօրէ՜ն, հավերժօրէ՜ն...

Երեկ իրիկուն կինոյի համայնքին «Կրօնքիներու», որ Ֆրանսական ակերթներէն է, բայց ունեցածէն աւելի գաղտ. Ան սէր մը պատմութիւն է, պարզապէս. Բայց ինչպէ՜ս չատ Խրանդներ, ինչպէ՜ս փարթին, գեղեցիկ մանրամասնութիւններ, ինչպէ՜ս կյանք և ինչպէ՜ս Երջանկութիւն Սիրողալի. և դանդաղօրէն ատը արցունքներ կհոսէին այտերս ի վար... «Կարելի՞ է միթէ Կարելի՞ է միթէ— կհարցնէի— Այսքա՜ն գաղղութիւն, այսքա՜ն լոյս, այսքա՜ն գրգանք...»

Բայց հետո, երբ ձեռքս ձգեցի սիրոյդ, նախանձի ատրուամ զգացողութիւն մը հանեց հոգիիս մէջ «Միթէ մե՞րը աւելի խանդալական է, քան մեր սերը»— կհարցնէի ինքզինքիս... Եվ սկսայ աչքերս գոցած գեղի քեզ. ձեռքս երկարեցի և զինանկարդ առի անկողնիս մէջ, պոյն սեղմեցի կուրծքիս, գրկեցի շրթներուս, հոգւոյս խոնավ աչքերուս, և այն ատեն զգացի, թե լռութեանս մեջ, կարծես ատրասայիր և հուշիկ հեծեցիր ինձ. «Ո՛չ, սիրելի՛ս, մեր սերն է ամենեն խանդալականը...»

Ո՛հ, այո՛, Եվ այն ատեն է, որ ես մտածեցի, թե այդ սէրը թերթ էր միայն, և այդ սէրը՝ երևակայութիւն, իսկ երևակայութեան մեջ կարելի է երազել ամենահեշտալին բաները...

Մինչդեռ մեր սերը թերթ չէ, ո՛չ ալ երևակայութիւն... Բայց այնուամենայնիվ... Կարելի՞ է երևակայել սեր մը աւելի խանդալական, քան մերը... Եվ մեր սերն այնքա՛ն է խանդալական, որ երեկ ատրին ի վեր ես կհարցնեմ ինքզինքիս. «Կարելի՞ է միթէ Երանութիւ՞ն է այս, թե՞ Հավերժական Երազ, որ չափազանց երական է իրական ըլլալու համար...»

Կարելի՞ է պատկերացնել աչքեր աւելի սիրազեղ, քան քուկիններդ, ձեռքեր աւելի կակղագին միացած, քան քուկիններդ, շրթունքներ աւելի խոյորեն դողդոջուն, քան քուկիններդ, արցունքներ աւելի տաք, քան քուկիններդ...

Եվ կարելի՞ է երազել սեր մը աւելի սիրատոչոր, քան մերը, վեպ մը աւելի վիպային, քան մերը, խորհուրդ մը աւելի խորհրդաւոր, քան մերը, նվիրում մը աւելի նվիրական, քան մերը, զգայութիւն մը աւելի զգացական, քան մերը, խանդ մը աւելի խանդալական, քան մերը։

Եվ բաւ, որ մենք վեպ մը չե՞նք...

Ինչպե՞ս կարելի է երկրին վրա այսքան բա՛ղդորէն սիրել, Յաննի՛ս

---

* Անըմբռնելի չափ.

Ինչպէ՞ս, Ինչպէ՞ս, Ինչպէ՞ս... Ըսէ՛ ինծի. Ես ինքս չեմ կրնար հաւատալ, չեմ կրնար հասկնալ...

Կարմի՞նը, Կերպա՞սը... Սիրելի՛ս, ըսէ՛ ինծի, ես կմեռնիմ առանց քեզի:

Ռուբէն

Լոզան, փետրուար 12, 1910

Քաղցր Յաննիս,

Ալ հիմա թափուր է սրահը...

Համերգը վերջացաւ, պարահանդէսն աւարտեցաւ, զոյգերը գացին...

Նուագարանական յամրերու պայծառ լոյսին տակ, սեղանին առջև նստած, մինակ կը քաշքշեմ գրիչս թուղթին վրայ:

Չեմ գիտեր, թէ ի՛նչ կուզեմ ըսել քեզի: Միայն կզգամ, որ պէտք է բաներ մը ըսեմ քեզի, խօսիմ հետդ, պարպեմ սիրտս...

Ալ այնքա՜ն քաղցր բաներ կան... Ո՜հ, սիրելի՛ս, այնքա՜ն բաներ, այնքա՜ն բաներ, և բաներ այնքա՜ն անուշ, այնքա՜ն տարապայման, այնքա՜ն քնքուշ, այնքա՜ն ցնորեցուցիչ:

Այս առաւօտ, մութնուլուսուն, դուրս ելայ սառնորակին և լռութեան ու մշուշին մէջ սուզուեցայ դէպի հաւերժութիւնը, հաւերժութիւնը մեր սիրոյ... Ֆեռնեյի [illegible] մը... մենք հանդիպեցանք վերը՝ խարխափելով գագաթին վրայ: Ետքը ճանչցանք մեկ նայուածքով և սիրեցի՜նք... Յետոյ փոխեցինք մը ողջագուրուեցանք, [illegible]... Երեւ[illegible] է, որ մենք կմնայինք մօտեցիր դէպի գագաթը:

Տարի մըն ալ, և մենք կհասնինք գագաթին, կհասնինք այնտեղ մեր սիրոյ բոյնը՝ ուր հետս դուն կապրինք գիրկս, [illegible] վրայ, [illegible] այնտեղ... Ալ ո՛չ փախարիկը, ո՛չ Մա[illegible] այլևս չեն կրնար մեզ բաժնել...

Սիրտս, կհաւատա՞ս, կհաւատա՞ս երջանիկ այս երազներով [illegible], [illegible], կհաւատա՞ս [illegible], կհաւատա՞ս այս [illegible] նկարով տարած՝ լոյս ու մանուշ, [illegible] կրակի [illegible] մէջէն, դիմացի, [illegible] չհամարձակելով [illegible] (չհամարձակելու համար դառնալ) դէպի [illegible] այն [illegible], որ մեր սրտին եղաւ մահմահական...

Այսպէս բարձրացայ մինչև հաւերժութեան... [illegible] համար [illegible], [illegible] հանեցի գրպանէս և երկար, երկար ատեն մնացի հոն, կանգնած, սրտին, չըսե-

ների հղած ստվերին բարև այն մեծ խաչին, որ վերևն, անշարժ, կից-խեր գորբշտա հարևանի անտարբերության վրա...

Ո՜հ, այդ լեռները, ձյուները, գագաթները, ապառաժները, ամպերը, ամառները, սառցադաշտերը, անդունդները...

Հետո, ճզմված ու արյունոտ սրտով վար իջա... Եվ ապա, վախով ու սրտատրոփությամբ, գացի դեպի ամառանոցը, որ ձյունածածկ էր ամբողջովին: Բոլոր պատուհանները գոց էին: Եվ քու պզտիկ պատուհանդ (որին առնթեր սև մարդուկներ մը իջավ վար, որոնցմե կայծ իմ ճակատագիրս գուշակեր...), և իմ պզտիկ պատուհանս (ուր առնթեր շքեղագ-ները հանդիպյան քու խուսափուկ, խուսափուկ ու գեղ խոյս տվող մա-տներուդ վրա), երկուքն ալ՝ գոց: Բախեցի դուռը: Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք: Կարծես գերեզման մը ըլլար...

Ապա մոտ փոքրիկ ամառանոցին ներս, ուր ծանոթ եկա աղոթելու, գրքին ակամա...

Հետո ամբողջ օրը՝ տխրություն, մորմոք, սեր, երազներ... Եվ հետո՝ պարահանդես, ուր չպարեցի... Ու հիմա թախիծ է սրտիս... Եվ ես կուլա՛մ...

Համբույր Տամբերինին՝ Ռուբեն

Իմ հրեշտակային Յաննիս,

Որոշեցի. ես Էրֆուրտի մեջ չեմ ամուսնանար: Անհաղթ դժվարություններ կան Պրուսիո մեջ, և այդ բոլոր դժվարությունները միանգամայն ապուշ են ու ավելորդ: Հիմա, անմիջապես, մեծ ու ճերմակ թուղթի մը վրա գերմաներեն *շատ մաքուր կգրես, թե կփափաքիս ամուսնանալ Ռուբեն Չիլինկիրյանին հետ Լոզանի մեջ: Պետք է ստորագրես, հետո թուղթը տանիս Էրֆուրտի Քաղաքացիական վճռակի պաշտոնակալին կամ քաղաքապետին, որ պետք է նույնպես ստորագրե ի վավերացումն քու ստորագրության:*

Բացի ասկէ, հայրդ ու մայրդ (երկուքն ալ) պետք է գերմաներեն ուրիշ վկայագիր մը գրեն ու ստորագրեն, թե իրենք համաձայն են, որ դուն ամուսնանաս: Եվ հետո Քաղաքացիական վճռակի պաշտոնակալը կամ քաղաքապետը պետք է նույնպես ստորագրե:

Այս ամենը պետք կատարվի մե՛կ օրվա մեջ:

Հետո այդ երկու վկայագիրներն ու քու ծննդյան վկայականդ կու-ղարկես ինձ:

Եվ ես այդ բոլորը իմ թուղթերուս հետ կհանձնեմ Լոզանի Քաղա-քացիական վճռակի պաշտոնակալին:

Ես այսօրվա խոսած եմ։ Ամեն ինչ կարգադրված է։

Ոչ մեկ դժվարություն չեն տար։

Միայն սույն ամենը, Բերիա, եկող ամիս մը բաշե։ Թոմսի դուն Զվիցերիայի քաղաքացի չես։ Կարևոր չէ։ Թերեզա Նուշիկով մեկ ու կես ամիս բաշե։ Ի՞նչ փույթ։ Երջանկության մեջ, փառավ եմ, 5—6 ամիսեն ավելի կառավեր...

Հիմա պետք է անհապաղ ուղարկել ինձի այդ թուղթերը։ Անհապաղ, անհապաղ...

Ես Երջանկության մեջ չեմ ամուսնանալու։ Կերպարված է, վճռված։

Բայց եթե, Լոզանի մեջ քաղաքացիական ամուսնությունեն հետո, ծնողներդ ուզեն մեկ խոսք ու խոստանալ կարդալ Երջանկության մեջ, ընավ դեմ չեմ։ Ավելի լավ...

Սերիչ գրելիք չունիմ։

Համենայն դեպս, եթե ծնողներդ որոշեր են մեր ամուսնությունը, պետք է անհապաղ ինձ գրկեն այդ երեք թուղթերը։ Եվ պետք է գիտնան, որ ես երբեք չեմ փախեր Լոզանի մեջ ամուսնանալու որոշումես։

Այս բոլորի համար իմ հույսը դրած եմ քու արիությանդ, և խոհեմությանդ, և կարողիդ վրա։

Եվ հուսով եմ, որ 2—3 օրեն կստանամ այդ երեք անհրաժեշտ թուղթերը։

Կարոտով քեզ...

Գրկաշատ քեզ...

Համբուրեմ քու հայրը ու մեկ գեղեցկություններդ։

Ցտեսություն։

Քու հավիտենական
սիրահարդ՝
Ռուբեն

Երկուշաբթի, Փետրվար 19, 1912,
իրիկվա ժամը 5

Սիրելի պզտիկ դանձս,

Ահ՛ սոսկալի. գիտեմ, որ հոգնած էիր, ուստի և՛ ծույլ։ Սակայն, եթե թվարկեմ այն բոլոր համբույրները, զոր մենք կորցնեինք անցած երկու օրվա ընթացքին, դուն անպատճառ կներես ինձի։ Ուրեմն, հինգշաբթի իրիկուն, կայարանին մեջ քեզմե բաժնվելե հետո, մենք հաջորդաբար երեք պանդոկ այցելեցինք (ինչպիսիներն նորքը, երկու հարմար մաքրակաց գտնելու համար)։ Հաջորդ օրը, առավոտյան համբույր եկանք քաղաքը

գիտեմ։ Տյովլինյանք կրնար, թե ինքը կհանձնե քաղաքը, և թե ինծի կմնա միայն Հնդկի խոսել։ Եվ այսպես, վարդագույն ցնորքի և մշուշի մեջ ժամ մը քալելե ետքը մենք մեկ զատեր... գերեզմանատուն մեջ, փոխանակ կենդանաբանական պարտեզին, ուր կուզեինք երթալ։ Ի զեղ, ավելի ուշ գտանք զայն... կույրական նեղա թաղին։ Այնուհետև պզտիկ, չոր ճաշարան մը փնտրեցինք մեր բերանը պատառ մը բան դնելու համար։ Հետո Հաշտարարար փնտրեցինք, գտանք ու այցելեցինք Այնտարբեր գեղեցիկ մայր եկեղեցին, Քաղաքապետարանը, Պանթեոնը (ուր հիացումով դիտեցինք Դյուրինի արտաքին), խեցեղենի թանգարան մը (որ, կարծեմ, միակն էր Պալի մեջ. բանգի փողոցին անդին ամեն զույգ կանգ կառնեինք մեր ցուցափեղկին առջև հիանալու համար կար-կանդակներու գեղեցկության վրայ), հետո՝ մեծ գարեջրատուն մը (ուր Տյովլինյանը անգամ մըն ալ հիշեց Համբուրգի էլիտան գարեջրատու-ները), պալատական ճաշարան մը, ուր բուսական անոթեր բերեին մը բրինք, հետո՝ մեծ վարինկին մը, իսկ գիշերը՝ նույն պանդոկին մեջ։ Բայց դեռ այս չէ բոլորը։ Լուսանկարչական թանգարաններ և ճարտարապետներ գնեցինք, գեղեցկեցինք դանակը, նկարներ հանեցինք, և... Տյովլինյանը լուսանկարել ձևացուց ինչ-ինչ մարդիկ, որոնք լռջորեն կկայնեին գոր-ծիքին առջև...

Հաջորդ օրը ուղղի կելլեինք ժամը վեցին (ժամը վեցին դեռ մութ է), կմեկնեինք Գեռն, ուր ընդհանրապես նույն բաները կընեինք. ստեղծին կնաւեինք արչերուն, կայցելեինք մայր եկեղեցին (որուն ձևավորը վար է ինկած), Քաղաքապետարանը և շատ ուրիշ տեղեր։ Կեսօրին իշխանա-վայել ճաշ մը կընեինք (երևակայե, խարոված փասայենե՞ր) Քանքերհամի մեջ, հոկայական ուսկառով, որուն վրա մենք անգամ մը միասին եղանք։ Ճաշեն ետքը չըշագայություն մը կկատարեինք Քարթերի՝ պետական Այդյանեներուն վրա բացվող անհուն սեարանով փոքրիկ բարձունքի մը վրա։ Հետո՝ նորեն թեյարան (Գեռնի մեջ շատ թեյարաններ կան, նույնիսկ՝ պզտիկ Օյա-Բոտիս մը)։ Անկե ետքը կայցելեինք Զետերալ պալատը, ձեռին վար կիջնեինք Միջազգային փոստատունը (հինգ ցեղե-րով), որ դրոշ-դրոշակ մըն է։ Հաջոր անգամ կշտփրփինք կամուրջները, կզատեինք գետափին, չարաչար կհոգնեինք։ Հետո կկարդանք գերմաներեն ազդագրերը, ուր ծանուցված է, թե այս իրիկուն իսկ Վիվարիոր հա-սած է վիեննական արճարանը Տյովլինյանը կրսե, թե վարինկին խումբ մըն է այդ և ալ։ Վիեննական արճարանը գանելու համար կխորհեինք ամենուրեք, վախնալով, որ կուզանանք և ալ։ Կհասնեինք. վիեննական արհարանը ծախուն մըն է, իսկ Վիվարիոր՝ պարզապես գերմանական պարեզոր մը (Սալվատորի տեսակին). Մինչդեռ մենք կկարծեինք, թե

երգիչ-պարողներու խումբ մըն էր։ Խեղճե՜րս Այնքա՜ն հոգնած էինք, փոշեթաթախ, այնքա՜ն անօթի։ Ազգային կոտլետի ապուրով մը կը-հանանք… (Մինչդեռ նկարին պահանջած էինք վեց լավագույն ճաշարաններու խորտիկացուցակները, ոտքերը ունեինք, թե ո՞ր կարելի է առօք-փառօք ուտել)։ Շողեկառք կնստեինք ու կեսօրէերին կհասնեինք տուն։ Կկարծեի, թե որևէ բան կգտնեմ քեզմե. բան չկար։ Բոլորովին թափուր ահնչակը տեսնելով, տխրեցա, շատ տխրեցա։ Հաջորդ օրը՝ երկար նամակ մը քեզմե։ Ինչքան ուրախացա. Աստվա՜ծ իմ, որ դուն տղ-առողջ ես հանեի։ Կափուստա», որ վերջին պահուն լավ չեն համբուրած գիս։ Մի՛ ափսոսար. դուն զիս բավական պինդ համբուրեցիր, նույնիսկ ակամա կծեցիր, բան մը, զոր ես ավելի ուշ զգացի… Աստված լավ նամակ մըն ալ քեզմե, ինչպես նաև քու սիրալիր ծնողներեդ նամակ մը, որուն համար շնորհակալություն կհայտնեմ և ջերմագին բարևներ կուղարկեմ իրենց։ Ստացա երեք ճախարակները, կսպասեմ մյուս երկուքին։ Տասնվեց լուսանկար կղրկեմ հասցեիդ. քեզի պահե լավագույնները, մյուսները տուր բարեկամներուդ։ Կրնամ ուրիշներ ալ ղրկել քեզի, միայն գրե։ Դուն պետք է ինծի ներես, եթե ամեն օր չկարենամ գրել քեզի. պետք է շատ խնայողություններ ընեմ կարենալ ապրելու համար այն դրամով, որ կմնա ինծի այս ճամբորդութենեն հետո։ Մանավանդ որ երեկ ոստիկանությունը նորեն 14 ֆրանք տուգանք պահանջեց ապահովագրյալ նամակով։ Այս վերջինները չեն կրնար ապրիլ… առանց կողոպտելու մարդիկը։ Ես լավ եմ՝ ո՛չ չափազանց տխուր, ո՛չ չափազանց ուրախ, և այն ներքին բերկրանքն ունիմ, որ քեզ… սիրված ըլլալ տեսնեմ… Հազար քաղցրիկ համբույր

քու Ռուբենդ։

Ցավլեթյանս կբարես քեզի և ծնողներուդ. շնորհակալություն հայտանե բացիկին համար։

Ուրբաթ իրիկուն

Անուշիկ Յաննիս,

Շնորհակալ եմ նամակներուդ համար, զոր երեկ օրը մեկ, առտուն կանուխ, կանոնավոր կերպով ստացա։ Շնորհակալ եմ նաև ծննդյանս օրվան առթիվ ըրած նվերներուդ համար։ Դուն պզտիկ գանձ-կին մըն ես, որ շատ կսիրե իր ամուսինը և կուզե հաճույք պատճառել անոր։ Հակառակ ամեն բանի— Սիրելի՜ս, կարծեմ հետդ տարած ես փոխկապի այն գնդակը, զոր անցյալ տարի ծննդյանս օրվան առթիվ ծնողներդ նվիրեցին ինծի և որու մարգարիտը ինկավ վրա էր։ Կխնդրեմ, վերա-

նորոգել տալ զայն։ Ի զուր փնտռեցի նաև ան գաւազանս, որսկանի վերջացնելու գոցել տալի (երրորդ անգամ ըլլալով) կոտրված արծաթը, բայց չգտայ։ Մենք կ՚ենչենք, թե ուր ենք դրած զայն, գրե՛ ինծի հաջորդ նամակիդ մեջ։

Ահա այսօր երկրորդ շաբաթն է, որ մեկնեցաւ քովես Զարմանայի է։ չէ՞։ Եվ մտածել, որ կան տարվա կեսը, երբեմն նույնիսկ տարիներ ցավոտնակ իրարմե բաժնված ապրող մարդիկ։ Ինչ սիրահարնե՞ր են անոնք…

Կուզեն կարծեմս գիտնալ այն քանի մը կարասիներու մասին, զոր կփափաքին տալ քեզի։ Սիրելի՛ս, վարժե ուզածիդ պես, մեր ճաշակները նման են իրար. այդ կարասիներուն մեջ դուն ինծմե ավելի պիտի սաիրես (քանի որ ամբողջ օրը տունը պիտի ըլլաս), այնպես որ կրնաս որոշել բստ քու ցանկությանդ։— Իսկ գալով դաշնամուրին, եթե իսկապես այնքան խանդված է, որ դուն չես ուզեր նվագել զայն, ուրեմն իրոք որ շարժիր ան՛ւացին դրամ վճարել երկուքանն Լոզան և Լոզանեն Պոլիս փոխադրելու համար։ Ավելի լավ կըլլա (ինչպես կըսես) ծախել զայն և այդ դրամով Ցարևրեն դաշնամուր մը վարձել։— Բայց շատ ավելի կարևոր հարց մը կա, զոր կուզեի այսօր գրել քեզի. և որու մասին շատ երկար եմ մտածած։ Դուն գրեր էիր, թե ծնողներդ կուզեն Զվիցերիա մնալ, սրանչելի գաղափար, և ահա թե ինչ կառաջարկեմ քեզի. եթե կուզեն Զվիցերիա մնալ, ավելի լավ է, որ Լոզան գան, որովհետև չկա ավելի տխուր բան, քան օտար երկրի մը մեջ իրենց տունը մին-մինակ ապրող ծեր անձ մը (մտածե Տամաններու մասին. դրամ ունին, կա՞հկարասի ունին, բայց կատարյալ այն պատճառավ, որ չափազանց մինակ են...) Եվ հետո մենք համբույանս Եվրոպա մնացող չենք, որ կուգա (և այդ օրը հեռու չէ, թերևս), երբ կերթանք Պոլիս, այնտեղ ապրելու և այնտեղ մեռնելու համար։ Այն ատեն հաճախակի կմտածես քու խիղճ, միայնակ ծնողներուդ մասին և կզղջաս, որ բստ բավականին երկար ու քովերնին չես ապրած հետևնին ողջերնուն համար անոնց ծերությունը (որովհետև ես ալ հաճախակի կմտածեմ ծեր ծնողներուս մասին, շատ ավելի հաճախ, քան կկարծես)։

Այն օրը սրանչելի աստանոց մը տեսա Սըրբերբիան ծառուղին վրա, անհրաժեշտ անասարանով՝ պարտեզ, հարմարություններ, բակուրակին նոր, շատ գեղեցիկ և այնքա՞ն աժան։ Բայց երկուքիս համար չափազանց մեծ էր։ Կարելի է միասին աստանոց մը վարձել, և մենք անոնց քով փոքրիկ հարկարանին մը կունենանք։ Կեցենք աստնին ծախքերը և այլն։ Ետա ալ հարմար կըլլա մեզի համար, որովհետև, երբ ես գործի տեղ մը ունենամ, Լոզանեն դուրս գտնվող բնակարանի մը մեջ

ամբողջ օրը միմիայն մնալը վտանգաւոր է երիտասարդ կնոջ մը համար։ Նիւ Եորքը է նաեւ Նիւ Հեվն, շատ հաճախ, Նիւ Եորքի վրա հսկելու համար, պետք է որ ես Նիւ Եորքի մեջ ապրեիմ, այն ատեն բոլորովին միայնակ ի՞նչ պիտի ընես նորանոր գալու երեք ամիսներին մեջ։ Մինչդեռ հեռ ծովերու եղերքն հարկին վրա ասողին, չափազանց հարմար կըլլայ։ Նիւ Հեվն գիտես, որ քանի մը ամիս առաջ մորդ կարիքը շատ պիտի զգաս, որովհետեւ չեմ ուզեր քեզ Նիւ Եորքէն զրկել։ Մեկ խոսքով, երկարօրեն խորհեցանք եւ այն եզրակացութեան, որ միակ միջոցը այս է — Կոստանդնուպոլսի յաւ մարդիկ Հանրիեթին վերջացնես. կրնաս այս կարգադրութեամբ խաղաղ անցնել հոս եւ անմիջապես ինծի գրել լուրերդ։

Պատրաստ եմ ինծի. Լա՞վ անցուցի՞ր ծննդյանդ օրը։ Ակիսի շատ ափսոս անցուցի գալը։ Քանի մը օրէ ի վեր քիչ մը գլուխս կցավի՝ անհոգութեան գործառնությամբ. Միայն հաշվելու համար է, որ տունեն դուրս կելլեմ, և այդ է իմ ամբողջ պտույտս։

Կցավիմ, որ շատ հաճախ Պարի ցերեկին՝ 6,40 մեկնող շոգեկառքին, այս իրիկուան իսկ առաքելու համար այս նամակը։ Ցտեսություն, ամենայն, հազար-հազար անուշ համբույրներ կուղարկեմ քեզի։ Իմ ծնողներուդ՝ բոլոր սրտովս։

Քու՝ Ռուբեն

Այս բոլոր լուսանկարները քաշված են մեր գործիքով։

Փետրվար 26, 1917, Երկուշաբթի

Սիրելի պզտիկ Ցանոյ, իմին սիրելի կինս,

Անցա երկար տանեն ի վեր քեզի խոստացված նամակը։ Եվ որպես սիրտս կուզեր քեզի ըսել, թե անկեղծորեն շատ գոհ եմ, որ դուն այնքան ալ հաճախ չես գրեր ինծի, որովհետեւ այդ ցույց կուտա, որ լավ կզվարճանաս։ Ա՜յ աղեկ, կըցանկամ չափ այլուս քաղաք երիտասարդութենեդ և երբեք, երբեք մի՜ մոռնար, որ այդ ձևով միշտ կպատմես ինծի. այդպես մտածելը շատ հաճույք կուտայ։ Ես ինքս չեմ կրնար ըսել, թե կզվարճանամ, բայց մեծապես յաջողություն կուտայ ըսելը, թե կհանգստանամ։ Այնքան լավ կզգամ զիս իմ տանս մեջ, որ միայն ուտելու համար դուրս կելլեմ և անմիջապես տուն կվերադառնամ։ Տասը օրվա մեջ երկու անգամ եմ դուրս եկած գիշերը. անգամ մը մորաքրոջս հետ Համբերգին և անգամ մըն ալ Փիլիպոսը լսելու համար։ Չեմ

կրնար ըսել՝ աղէկի համերգի՞ն, թէ՞ թատրոնին մէջ ձանձրացա. բայց կրնամ անկեղծօրէն ըսել, որ ափսոսեցի դրամս և երեկոս։

Իսկ եթէ հարցնես, թէ ամբողջ օրը ի՞նչ կընեմ ասոնք, ըսեմ թէ կարենամ պատասխանել. գիտեմ, որ շատ կզարմանաս. կգրեմ քիչ մը, կարդամ կրկնեմ հին բանաստեղծութիւններս, կ՚անդրադառնամ (և ինչ-պէ՞ս...), կզվարճանամ մինա-մինակ. [illegible] անգամ [illegible] կընեմ Տյուլեթյանի [illegible] պատմութիւնները (և մինչև նոյն հոգեբանական շարժումներով). կգրեմ հին յուշանկարներս, կնայիմ լուսնկային (որուն շարաթե մը ի վեր ալ [illegible] գեղեցիկ են), կլսեմ թռչուններուն երգն ու [illegible]. Ձեր [illegible] չորսօրեայ [illegible] մէջ անպատասխան մնացած նամակները. Մեկ խոսքով, կօգտվիմ արձակուրդիս վերջին օրերեն, քանզի կկարծեմ, թէ շուտով տեղ մը [illegible] «Հապա ինչե՞ր.— կհարցնես ինձմի.— ժամը վերջին [illegible] ի՞նչ կընես» Այսպես [illegible]. պետք է որ անգամ մը [illegible] թէ ինչ լավ [illegible] է քու պարուկդ. Ան ամէն որ [illegible] Երեկ չէ առջի օրը [illegible] ամբող մը [illegible] Համփիթով և [illegible] քանի մը կաթիլով. Երեկ ձմեռվան գլուխ-գործոց մը պատրաստեց [illegible], [illegible] պանիրով՝ վեց համփիթ. չիրա-չիրա [illegible]... դեռ [illegible] բաներ, զոր չեմ համարձակիր ըսել. Այս [illegible] արժեցավ և [illegible] կաթնով [illegible] վրա է, [illegible] կուտենք՝ շատ ալ ժամանակ չունի ձանձրանալու. Թող ասոր ապացույցն ըլլա այն [illegible], որ ան [illegible] վրա երկու կիրակի Արագածյանինց [illegible] չէ դրած. երեկ երկու անգամ հանդիպեցավ անոնց (Օրչիի և Սեն Ֆրանսուայի վրա) և բարև չավեց. ինչ որ, ի վերջո, [illegible] չցայնացուց զանոնք, կարծեմ. պարզապես այնպես ձևացուց, թէ չի նկատեր զիրենք. Մեկ ավելի զարմացնելու համար ըսեմ, որ [illegible] [illegible] երկար նամակ մը ստացա Տամաեն (օրացույցի մեջի իր լուսանկարին համար), քանի որ իր առաջին նամակին չէի պատասխանած. Ահա թէ ինչու այսօր նամակ մը գրեցի, ներփակելով լուսանկար մը ([illegible]), և գրեցի. որ չորրորդ հարկեն և մեր պատշգամեն բարևներ կուղարկենք ձեզ, և կկարծեմ, թէ այս բանը [illegible] [illegible] Տամանի աչքերեն, և անոնք, պատմելով մեր սիրո պատմութիւնը, այդ [illegible] պիտի ցույց տան [illegible] [illegible]... որ մինչև [illegible] զիրենք [illegible] դեմ... (—[illegible] մանրիկ արցունքով) և խանդավառութեամբ (մանրուքներու դեմ...— կըսե Տյուլեթյանը...):

Մի՞ նեղանար, որ այս թուղթին վրա կգրեմ քեզի. տպագրական

թուղթը իրոք որ բնավ հարմար չէ սիրային նամակի համար։ Այսպես կավարտեմ նամակս, բայց երբեք՝ ամենաթանկագին համբույրներս։ Այն օրը մոռցա շնորհակալություն հայտնելու քեզի անդրավարտիքին համար, զոր կարմ ու պատրաստ գտա պահարանիս մեջ, և որ հրաշալիորեն կվայլե ինծի։ Եվ ճաշակիդ համար անդրավարտիքին (իմ անդրավարտիքիս) և գիշերանոցին ամբողջ հանույքն ու... հանգստավետությունը, ժամը ութին իսկ անկողին կմտնեմ և կկարդամ մինչև կեսգիշեր։ Ուրբ կելլեմ առավա ժամը յոթին ու կեսին, որպեսզի քու դեռ փակ կոպերուդ ղրկեմ բարի լույսի համբույրս... Ջերմագին բարևներ մայրիկին ու հայրիկին։

Քու՝ Ռուբեն։

Տպավորությամբ արդեն խոսում մոռցեր է իր Հայկանույշը։ Երջանի՞կ տրտմած։

Չորեքշաբթի

Սանիր սիրելիս,

Շնորհակալ եմ նամակիդ համար, սակայն իրոք ինձ ցավ պատճառեցիր անքնությամբդ և գիշերային տաղտուկներովդ։ Բայց դուն արձակուրդի գացիր, որպեսզի հանգստանաս ու թարմանաս. քու կուզեմ շատ դժվար բան է ձանձրանալու մարդերով ապրիլը։ Եվ սակայն չեմ կրնար հավատալ, որ իսկապես այդքան վատ կզգաս ու կնեղանաս։ Երեկ իրիկուն երազ տեսա (ես, որ երբեք երազ չեմ տեսներ). դուն այնքա՞ն գեղեցկացեր էիր, այնքա՞ն սիրունիկ էիր դարձեր փարթամացուն աչքեր աչերով, ինչպես ասենք, գիշերաթիթեռնիկներուն մեջ, կհիշե՞ս...

Կիրակի իրիկուն թատրոն գացի. վերին պատշգամբ էր։ Երկու թատերակ ներկայացուցին. Պեռնշթեյնի «Հանկարծահասը» և Ճաթրիանի «Բարեկամ Ֆրիցը»։ Ըստ հասկացածիս հիշածդ առաջինը, որ գլուխ-գործոց մըն է, ինչպես, անշուշտ, Պեռնշթեյնի բոլոր թատերակները։ Ոճերին արանքների կհասկնար, բայց գիտ շատ վշտացուց այն իրողությունը, որ ան չէր խաղար իր միջնա կնոջ հետ (ինչպես ասեն մը, սիրային գրքերուն մեջ)։ Պետք է ըսել, որ հայկական երեկույթներ ի վեր այդ խեղճ միջնան հարսնացրին վրա բնավ չերևաց։ Եվ հետո ամուսինը (ինձի կթվի, թե սենյակի մեկն է) սիրո բնաբը տեսարաններ կխաղար ղԱսիլվային հետ (որ հավանաբար անոր խելքը առեր է իր պճնազեղ արդուզարդով)։ Այս առթիվ ի՞նչ պետք է մտածե խեղճ կինը։ Նորկուլի կյանքը... Վաղը իրիկուն նորեն թատրոն պիտի երթամ Օրֆեալ

Միրզոյի «Դործը գործ է» թատերակը դիտելու Նորին Մեծին «Անիւ-վայրին հետ...

Մայրիկս առանձին բարևներ է ղրկած քեզի և խնդրած է, որ քեզ համբուրեմ իր կողմեն... Ինչքա՜ն բարի է մայրիկս։ Բայց եթե կարելի ըլլար, այնքա՜ն կուզեի անգամ մը համբուրել քեզ իմ կողմես...

Ճարտար օրեն առաջին անհանգի վերա մըն եմ կայացուցած, պետք ըսեմ նույնիսկ՝ Հերոսական Կոտոհ, թե ի՞նչ Այսպես ապրեմն, վերջնականապես ձգած եմ ծխելը... Ահա չորս օր է՝ ոչ մեկ գլանակ չեմ առած ձեռքս... և ասիկա ոչ միայն Առողջության պատճառավ...

Ներփակ կգտնես Տամարի մեկ բացիկը, որով շնորհակալություն կհայտնե մեր լուսանկարին համար (պատշգամի վրա)։ Անկե զատ, հայերեն երկար նամակ մըն է գրած ինծի ըսելու համար, որ եթե մենք փափաքինք Լոզան մնալ, իրենք կուզեն վերադառնալ... Ինչ՞ըՃ մարդ. համենայն դեպս ախորժ բան է...

Լեոնի բանկոբռամեյա երեք նվագը (օրքեստրյալ նվագակը) մեկն է բանաստեղծ ճամփա բռեթացքին։ Ծո՞ւս, ցավակցական բացիկ մը կամ նամակ մը գրե իրեն (նաև ձեզմերունն ու քրոջը)։ Հ. Ադնալյան, Միտաու, Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս)։

Բացի անկե, կփրկեմ բացիկ մը, որ քեզի հասավ մեկնելեդ օր մը առաջ... Նորին ծանոթության համար՝ կա նաև կնքված գերմաներեն նամակ մը (հարսանեկա՞ն, թե՞ նշանտուքի, կամ ատոր նման բան մը)։ չեմ գիտեր՝ որուն, և զոր բացեր եմ չատոնց։

Այնուհետև, մեր փոքրիկ գործերով քաշված լուսանկարներեն քանի մի նմուշ կուղարկեմ։ Հուսամ եմ, որ պիտի... ապշիս...

Դավիթ ուսեյաս, ըսեմ, որ մեծղնի այդ ամբողջ ժողովուրդը [illegible] դեռ անդրադարձավ վրաս։ Հիմա վերադարձեր եմ իմ սիրելի պաներուս. իրիկունը միայն հաց և զվիցերական պանիր կուտեմ։

Ինծի կթվի, թե հազար ըսելիք ունիմ քեզի տակավին, բայց քանի որ ձեռքս դեռ Նոր Հասած Նամակիդ մեջ այնքա՞ն անհամբեր կերևաս, ուստի կփութամ կարճեցնելու չափ շուտ հասնիլ կայարանին դուռը...

Սիրելի Յաննի, իմ շատ աղվոր Յաննիս, գեղեցիկ գարուն է այստեղ, գեղեցիկ երկինք մը կա մեր վերև, գիշերը՝ բյուրավոր աստղեր, [illegible] կա օդին մեջ, և եթե ես այս բոլորի մասին երկար չեմ գրեր, գիտցիր միայն, որ շատ երկար, շատ հաճախ, շատ քնքշորեն և նաև շատ անհամբերությամբ կմտածեմ։ Ահ, կսիրեմ քեզ, իմ գա՜նձս, կուզեի ունենալ քեզ, ունենա՞լ, ունենա՞լ, կուզեի սիրել քեզ, սիրե՜լ քեզ...

Ռուբէն

Յաննի, գա՛նձս,

Հիմա չեմ գիտեր՝ ինչո՞ւ միշտ կըսես, թե կմոռնամ քեզ։ Այլեւ այս մասին մի՛ խոսիր ինծի, կաղաչեմ։ Այդչափ ըսեր եմ քեզի, որ սերդ ինծի համար մեծ, լույս, հավիտենական բան է։ Անիկա միակ զգացումն է, որ մեզ կմնացնե ապագաներուն։ Բեթե սերը, սերը, որ կմոռնա, այլեւ սեր չէ իմ աչքիս, այլ գերեզմանը։ Կրնաս ըլլալ, որ երբեմն կմոռնամ քեզի գրելու համար, բայց չեմ ուզեր, որ այդ պարագին մեջ սերս մոռացում սեպես։ Մանավանդ մինչեւ հիմա չորսական անգամն երեք նամակ եմ միշտ գրած։ Ինծի դուն ավելի քիչ կգրես, Հովհաննեսին կեղծավորին։ Եվ հետո շատ լավ կրնայի բացիկներ գրել քեզի, ամեն օր. Վրդովուած եմ, որ բացիկը չափազանց քիչ է քեզի համար։ Դուն կուզեիր, որ ես ատոնց սիրեմ քեզի գրել և ավարտեմ կետադիծերին, այնպես չէ՞, զգացին ըսեցին։ Հապա աշխատա՞նքը։ Քանզի պետք չէ մոռնալ, որ ես ամեն օր մամր ութեն մինչեւ 12-ը հիվանդանոցն եմ (և [illegible] կրակել անկեց։ Իսկ հիվանդներս՝ կխարդամ։ Հետո քիչ մըն ալ կը-լամ՝ վարի նպատակահարմարին լավ փակելու չափ միայն (միշտ պահելի անհամբերութ...) Կրնայի շատ լավ բաներ գրել գիշերը, բայց այդ անիծյալ Տյուսիմի չարիք վերջակետ ընել իր համալսարական պատմությունները եւ ապագայի ծրագիրներուն, որ երեկոյան ավելի ու ավելի կերթի։ Հաշիվ կընեմ երկու-երեք փորձի բանաստեղծություն գրել՝ պարապ բանկը։ Բայց միշտ կմտածեմ քու վրադ, և Աստված գիտե՝ ինչպե՜ս։ Օրերը կնաշխեմ և հասած եմ, որ այդ բանը անցի կանանց ապրիլի մե-կին, այնպես չէ՞։ Բայց գիտես որ գիտեմ, որ դուն ալ շատ անհամբեր ես, ատոր չեմ ուզեր քեզ ավելի չարչարելու։ Ներփակ կուղարկեմ այն երկու բացիկները, զոր Լեւոնն է գրած քեզի, նաեւ ինծի հասցեագրված երկու նամակները։ Կարե. թե իր քույր հետ Լոզան պիտի գա մայիսին (այս անգամ արդեն անհամբերակո՜ւյս,— կըսեր Կարե հաւկ։ Թե իր մայրիկին կուզեն սրանչելի նվեր մը պիտի բերե քեզի, բայց չըսեր, որ այդ մասին առաջուց ըսեմ քեզի (կուեսենա, որ ես կըսեմ այնպես ամեն այնպես, իսկ ինչո՞ւ այս— Եվ հետո խորհուրդ տալ Բագրատին, որ անմիջապես Պոլիս ղրկե իր նկարները։ ավելի լավ է, որ իրենց տուն մեջ մնան այդ խեղճ տղան։ Ահա այն ամենը, որ կրնամ գրել այսօր։ Կարող չէ մյուս օրը ավելի երկար կգրեմ քեզի և դեղեցիկ բանաստեղծություններ կուղարկեմ։ Կհամբուրեմ քեզ շատ մե՜ծ, շատ մե՜ծ, մե՜ծ, մեծցնե՜ն...

Քո Ռուբենը, ցկյանս

Իմ սիրելագույն կինս,

Այսօր կիրակի է. ո՛չ աղեկ, ո՛չ գեշ, այսինքն՝ փարիզյան եղանակ։ Մոնպառնասը շատ լավ է. բոլորն մեջ կզգամ... (Ես շատ գիտական բան ունիմ)։ Առավոտուն ժամը յոթին առաջ ասոր էրա, սուրճարանի դուրս էր։ Գիշերը ժամը կատարյալ այնպիսի գեղեցկություններ, որոնք ըստ իս չկան Հռոմը... գլուխ ժամը տասին Ավինյոնը ենքավ Պետրոսյան հետ բոլ Հայ-ցից առնելու (սա շատ է զգացված, որ գրեր եւ բրենդ) Հարցրուց նաև, թե ինչու իրենց այլևս չենք այցելեր։ Ես բարի, թե քիչ մը տնհամբերու եմ (և սակայն մնացածը անցյալ էր Տատանյակները յատուկ անցած Արզի էջու ժամը մեկին ճաշեցի. շատ ամ'ամ կերակուր մըն էր (այն օրեն ի վեր, որ այս ճաշարանին մեջ գտնելի սորված մը կերցուցին ինծի, այլես ախորժակով չեմ ուտեր. ի դեպ. գինիին տեղ Պոմանեկի ջուր կխմեմ)։ Տուն վերադարձա և ամենայնիվ սակայն կարդացածս երեկոյան մինչև այս պահս՝ իրիկվա ժամը հինգը։ Եվ ահա հիմա, գիրքը ձեռքս առած՝ բազմած կըրեմ. նստացեր էի Հռոմեկայրական նամակ մը գրելը բերեր, սա-կայն... մեկս չէ, որ կրնաս այստեղ բաներ Պիեռ Լոտիներ, թե ինչու այդ-քան տաղտուկ կզգամ այսօր։ Պատճառն այն է, որ Բովզուլը (ճաշա-կի փառատոնները) Լեզգինկն դալար, պետք է ալ ընդհանուր ինծի Արշակ հա-սած այսօրինակ արարածները, այնքան կանգուն գիտես Եվ մտածել, որ երկիրս հոգին սայրող մարդոց մեծագույն մասը նման արարածներն են... Ո՛հ, ի՜նչ տխուր է ապրիլ կյանքը այսքան արձակուրդ աշխար-հին մեջ։ Եվ ինչպե՞ս բաղցր է ունենալ նավակի կին մը և զավակ, մե-նավոր ծովակի մը մեջ ամբողջ աշխարհ մը ստեղծել։ Ինչպես կտեսնես, ես ավելի ու ավելի մանուկ կդառնամ. ծանո՞ւ, ավելի ու ավելի կհա-մոզիմ մեր փոքրիկ Տաճարն ունենալու երազիս մեջ (դուն գիտես, այն, որ մենք ծրագրեր ենք սրտեին). Եվ հիմա, երբ վերջապես հասեր է գործնական կյանքին, դրամին, տիպագրությունին, գիրքին, ապագային վրա մտածելու ժամը, հիմա ավելի քան երբեք երազող կզգամ ինք-զինքս։ Գործնական կյանքը կըզգենան զիս, մարդիկ սահման կդնեն ինծի, կուզեն մեկ բան միայն. Երջանկությունն և Երևան (գինին, Փերո՞-ջը...) կհիշե՞ս, դուն ինծի կառաջարկեիր վեց ամիս միասին ապրիլ, վեց ամիս՝ առանձին (Թատրոնի սիրույն)։ Ես բերի կըսեի, թե սակայն անկարելի է ինծի համար։ Եվ ինչպե՞ս իրավունք ունեի։ Մեկ ամիս մըն է միայն, որ բաժնված ենք իրարմե, և որքա՜ն գեշ կզգամ ինքզինքս... Եվ ինչպե՞ս կհաշվեմ օրերը, որ կանցնին դեպի քեզի... Եվ ինչպե՞ս մինակ եմ, մինա՜կ, մինա՜կ, ահ, եթե գիտնայի՜ր... Ի՜նչ արժեք ունի կյանքը։ Եթե ծերանալես կերթենք միասին։ Եթե կըսենք այսքան բա-ցավ երջանիկ ըլլալ։ Առածին եմ, ինչո՞ւ չըլլամ... Ի՞նչ գիտեմ, որ

ցեռ երկար պիտի ապրինք (ես ինքս բնավ վստահ չեմ սրտի այս հի-վանդությամբ, զոր շատոնց ունիմ արդեն)։ Ինչո՞ւ։ Արիւնները՞ն հա-ճույք պատճառելու համար։ Իսկ որո՞նք են այդ ուրիշները։ Ինչ՞ը։ Յաննի՛ս, ես քեզ երջանիկ, երջանիկ կդարձնեմ։ Ես դաշտի ծաղիկներ ունիմ, կախարդական աշխարհներ, անհուն բաներ, Հազար ու մեկ գի-շերներու երազներ, քեզի կուտամ այդ բոլորը և միշտ ավելին կուտե-նամ... Կսիրեմ քեզ, գա՛նձս, դուն միակ էակն ես, որ իրոք ընդունակ է անկեղծօրեն և համբերօրեն զիս սիրելու... Կսիրեմ քեզ, հոգի՛ս... Կա-րոտագին կըզգամ անանձ աչքերդ, կըզգամ նայվածքիդ մեջ կարոտը, կըզգամ դդմիդ քեզ, ...։ սրտիդ քեզի, ..., ..., և զգալ, որ կապրիմ... Սիրելի՛ս...

Օարեն

Հինգշաբթի երեկո

Սիրելի Յաննի,

Գիշեր է։ Օլա-Ռոսիայի թեյասենյակին մեջ եմ հիմա։ Սիրային երազներու ժամն է։ Նվագախումբը «Քանտառեթծն» ու գյուղացինս կնր-վագի։ Իսկ ես կմտածեմ քու վրադ... Ահա այն ամբողջ անհրաժեշտ պայմանը, որպեսզի դուն կարենաս երևակայել այս իրիկվա իմ զգաց-մունքային հոգեվիճակս...

Սիրելի՛ս։ Այս բոլորը լավ է անշուշտ։ Բայց կա բան մը, որ կպակ-սի։ Նամակներդ։ Այսօր գրեթե տասը օր է, որ ես ոչինչ եմ ստացած քեզմե։ Բացարձակապես ոչինչ։ Ի՞նչն է պատճառը։ Ազնիվ խոսք, բան չեմ գիտեր։ Եվ սակայն շատ երջանիկ կզգայի զիս, գիտնալով, թե մի-այն ծուլությունը արգելք կըլլա գրելուդ։ Ամենայն անկեղծությամբ բան ինծի՛ արդյոք ունի՞ս ուրիշ պատճառ մը, որ կրնաս գրել...

Երևակայե՛, Յաննի՛ս։ Ահա տասը օր է արդեն։ Եվ դուն ցնցահարող իսկ չես գրած իմ բացակայության ժամանակ։

Երևակայե մեկը, որ ծարավ է և մեկ շաբաթ շարունակ ոչինչ է ստացած իր ծարավը մարելու համար։ Բայց կարելի է մեռնիլ այս-պես... Եվ ես վստահ եմ, որ եթե իմ տեղս դուն ըլլայիր, սիրտ դառն հանդիմանություններ կտեղայիր շատով... Բայց, ինչպես կտեսնես, ես երկար համբերություն ունիմ, և այնքա՞ն սիրելի է ինծ ամեն անգամ քեզի ներելը։

Իմ պաշտելի կատու, քաղցրագույն բարեկամուհիս, վերջին հույսս և սատքին երջանկությունս, դուն, Յաննի՛ս, բարի եղիր ուրեմն ինծի հանդեպ և եթե նույնիսկ շատ զբաղումներ կամ բազմաթիվ ուրիշ պատ-

ճամներ ունենաս, գէթ սիրտ երկաթէ մը գրելու չափ բարի եղիր եղբայր ամիսներդ յղղար...

Դպրոցս ինծի, ես շատ լաւ եմ, միայն քիչ մը հոգնած, ճամբորդութեան պատճառով։ Աղջիկս ձեզի անցյալ տարուան ամենայնիս (որովհետեւ հետս էր հիվանդանոցին) և հիմա Թամարեն ամառանոցն եմ, շատ լաւ կազմակերպուած գեղեցիկ ընդարձակ ամենայնի մը մէջ։ Ուրեմն գրել պիտի է նամակներդ հասցնելու այսպես. «Մ. Ջիլին, Թամարեն ամառանոց (պր. Թամիլյանի տունը). Սուրբ Հրապարակ, Լոզան»։

Հոյս ունիմ, որ այս հասցէն երջանկութիւն կբերէ ինծի և որ այս տարուան թղթակցութիւնը շատ աւելի հաճախակի կըլլայ։

Ընդունէ ամենաստոյգ համբոյրներս նորէն ջերմեռանդ։ Բոլոր բարեւ սիրելի ծնողքիդ։

Քու յաւիտենական Օշական

Ճաղ․ 1

Սիրելի, շատ սիրելի Յաննի,

Հիմա ինչպէ՞ս պէտք է ներողութիւն խնդրեմ քեզմէ ծուլութեանս համար։ Երեկ խոստացայ գրել և ոչինչ գրեցի։ Տառապեցա՞ր այս լռութենէն։ Շա՞տ։ Քի՞չ։ Գիտեմ միայն, որ ես չափազանց տառապեցայ քեզ ապացոյցներ համար։ Ամիսայն ուրիշ բանի անցնինք, այնպէս չէ՞։ Ի՞նչ կուզես ըսել քեզի։ Շատ մը բաներ, համենայն դէպս։ Բայց գրեմ քու կարգին— Նախ, ինծի նորէն գրեցիր, թէ կուզես զիս Միքիմէնի և շրջակայքի պատգամաւոր ընել, ասիկայ այն պայմանով, որ ես նախապէս երթամ և այս ու այնտեղ քանի մը բանախօսութիւն կարդամ։ Ես դեռ չեմ պատասխանած, բայց քու էութեան կ՚արժեմ. Թէ չափազանցեր կրկնապէս մերժելն է։ Ցայժմ մենք տարբերեցանք քու բարեկամներէն աղքատ, բայց և այնպէս քու բարեկամներէն երջանիկ։ Ինչո՞ւ փոխել մեր կյանքը, ինչո՞ւ մեկնումէնկ նեաթիլ անձանօթին գիրկը։ Ճիշդ է, որ ամսական 1.200 ֆրանքը լաւ բան է, բայց ես չորս տարի հետո միշտ կրնամ պատգամաւոր ըլլալ— Հաւ ես քրած Արտաշէսյաններուն գրեցած կկարծեմ, թէ անոնք քիչ մը սրդողած են, որովհետեւ քու մեկնելէդ առաջին ես իրենց տանը առջ չեմ գրած եմ վաղն ալ, կերակրի, մինչ չունիմ երթալու Կուզեմ հետեւան պատիկ շրջագայութիւն մը կատարել, քանզի պէտք է դուրս քաղել այն խեղճ աշխարհի երանութեան, որ շունչ հոս քու մեկնելէդ ի վեր. կարծես Ֆրանսայի Հարաւին ըլլալ. Դեռ— Ես մտածած ուրախ եմ, որ դուն պիտի գաս Ուրեմն ե՞րբ տեղի պիտի ունենայ այդ երջանիկ ժամանակը։ Ինչո՞ւ կուզես ճամբորդել ծնողնե-

քով հետ, մի՞թէ կուզես բերել մեր կանչուքը եւ ի՞նչ կանչուք (Այնուամենայնիւ. պարապ-սարապ բաներ պէտք չեն)։ Իսկ ե՞րբ պէտք է ես հրաժեշտ տամ իմ սենյակիս։ Հա՞րկ է, որ [illegible] բնակարան մը փնտրելու։ Ո՞ր ատենի համար։ Ահա բազմաթիւ հարցեր, որոնց կրնայիր պատասխանել, եթէ ժամանակ ունենայիր — Զարմացնելու համար քեզ, թէ ինչ կարելի է ընել քիչ մը համբերութեամբ, քեզի կըրկեմ երկու լուսանկարներ, որոնցմէ պզտիկը քաշուած է քու փոքրիկ գործիքովդ։ Սքանչելի են, չէ՞, կարծես կեան ըլլան։ Բայց աւելի լաւ լուսանկարներ եմ քաշած, զոր միշտ կպահեմ ծոցատետրիս բարեկամներուս ցույց տալու համար։ Եւ աղէկ իսկ ես քիչիկ մը վարձ կվայելեմ, և բոլորը կուզեն անձամբ դուն լուսանկարուելու, բայց ես չեմ ուզեր, որովհետեւ այդ բանը, այնուամենայնիւ, ծախսի դուռ է ինծի համար։ Միայն երեք լուսանկարներ [illegible]։ Մեծապես գոհ մնաց, այնքա՞ն գոհ, որ ինծի ալ 30 ֆրանկնոց [illegible] մը պիտի գնէ... Ահա թէ ինչու ես [illegible] էի, երբ [illegible], թէ մեր [illegible] Յանիկ [illegible] (Ներողութիւն...) Յանիկ [illegible] մէջ պէտք է ան սենյակ մը ունենար... Հիմակուընէ իսկ [illegible] լուսանկարել փոքրիկս հաճոյքը կվայելեմ... Բնական, ճիշտ է, որ կարելի չէ լուսանկարել Արեւը... Ես [illegible] եմ, որ [illegible] Ձեր գիրեր. Թէ ինչքա՞ն երջանկացուցիր զիս, [illegible] իմ նամակդ [illegible] բան մը կթափանցէ [illegible] և միայն ու միայն քու մասին [illegible] հանգիրն, չեմ [illegible] երկուքին մասին...

Եսա [illegible], որ [illegible] թանկարժէք իրեր է [illegible] Ոչինչ այնքան հմայիչ է, ինչքան [illegible] թանկարժէք իրերով աղւոր ու երիտասարդ կինը (և ոչինչ այնքան տգեղ է, ինչքան ծեր, թանկարժէք իրերով տգեղ կինը)։ [illegible] աւելի [illegible] աւելի [illegible] աւելի մեծ [illegible] կդառնայ, և ես քեզ աւելի ու աւելի կսիրեմ։ Կպաշտեմ քեզ, թանկագինս։ Դուն [illegible] պզտիկ կինն ես, զոր ես երբեւիցէ ճանչցած եմ։

Միշտ քու՝ Ռուբէն

Մարտ 1

Օ, իմին աղւոր կինս,

Ամենալաւագոյնին, ամենահմայիչը, ամենասիրաշխը պզտիկ կիներուն մէջ։ Եթէ հիմա գիտնայիր, թէ ինչքա՞ն կսիրեմ քեզ և ինչպէ՞ս

կատարածիմ քու բաղձանքներդ։ Եվ եթե գիտնայիր, թե ինչքա՜ն ու-րախացայ ու քաղցր սիրտի ըրած քու վերադարձիդ։ Եվ եթե գիտնայիր նաև, թե որքա՜ն կարօտեմ այս կարճ բաժանումէն... Մեծ զգացողութիւն-ները մեծ լեռներ են. երբ մարդ այդ լեռներուն վրա է, աչերուն աչ չի նկատեր անոնց մեծութիւնը. պետք է որոշ տարածութիւն մը, կարե-նալ դատելու համար անոնց վսեմ գեղեցկութեան մասին։ Ինչ ես հիմա-բոյցի մը նման եմ, որ հեռուէն զատելու համար մեհեանին պողոտի մը բարձրութեան մասին, պետք ուղիղ զարնել լերան ստորոտ վրա և այս անգամ արդէն ամէնէն լեռներ ու ամենէն խորունկ չէ՞ք այդ կատարեա-ցոլքաւոր օդը... Տեսնե գիտ կ՚ըսանքներ, այնպես չէ՞, բաղցրի՞կս։ Եվ հանս կներես ինծի, եթե երբեմն քիչ մը պաշ (քիչ մը ձեր. Թերեւս), քիչ մը մտածուն եմ երեւցած քեզի։ Պատճառն այն է, որ առանձինն զատուել այս ճակատին սաէ բոլոր կան, կրակներ, պատերոյն կայծեր, որոնք պիտի ուղին վառվռեցնելու համար ... իմ ամբողջ էութեանս... Եթե գիտնայիր, թե ինչքա՜ն կարեւոր քեզ իմ մեջս...

Սևր 7

Թանկագին Յաննի,

Այս օրը, սատանե, Աղվորը եկավ հարցնելու, թե դուն հիվանդ չե՞ս արդյոք։ Ես պատասխանեցի, թե դուն 4—5 շաբաթով Եգիպտոս ես մեկնած։ Բայց ցերեկները կրակոտ, խե՞ղճ աղջիկ։ Բաղնիք մը դրի իրեն հետ մըն ալ Աղջկանցանիկներուն։ Ես անոնց չեմ այցելած սակայն ներս, որ այն օրը ոչինչ չէի վաղակեր մասին։ Խնդիրն այն է, որ դեռ չէի կերած զայն (մինչև իմ գեշ արամադրութեան պատճառով, որ երեք օր անեցի... ինչպես Լողանի հյուրասիրութեան Հողմերը...) Երեկ, շաբաթ, սրանչելի արև մը կար հոս։ Տյուլերիայի հետ պզտիկ նավակ մը վարձեցինք և կեսօրին ճաշակեցինք վաղակը (1 ֆր. 35 սանտիմով համար)։ Վաղյակին խորտիկս հիանալի էր, սրտի մը պես։ Երբեք այդքան համեղ բան չէի կերած... Վերադարձին, երբ մենք մեր տունն ու տեղը անհետանքս, դուն ինծի Տանձախաղի այգիին պատվական վաղակներ պիտի կերցընես, այնպես չէ՞... Բայց զարմա՞յալ ու միշտ կրակոտ, թե յավելյալ վաղյակը, զոր ես պիտի ուղեի տեսնել ինծի ամբողջ կյանքիս մեջ (և երբեք չկշտանալ անկե), դուն պիտի ըլլաս, իմ հրեշտակ Յաննիս։ Մոռցա՞ր երեք մեծ խոստանկարով և ներքինի նամակով մասերը։ Երբ կուգաս դուն, ես քեզի համար սրանչելի խոստանկարներ կպատրաստեմ, որոնցմէ այնքան յավ սարքեր նկարել։

Քու՝ Մարին

Յաննի, ջանիս,

Կարդամ քեզի Օլգա-Մինասյանին, որ Տյուվիլեթյանի հետ եմ: Օրն ի բուն վազվզեցի պզտիկ, հարմարավետ բնակարան մը գտնելու համար: Նման բան չկա: Այո՛, կան բնակարաններ, բայց կա՛մ բանվորական տուներու մեջ, կա՛մ չափազանց հեռու, կա՛մ չափազանց սուղ: Բայց վերջապես գտեցինք բան մը դաս, Սրբոբեթիան ծառուղի (բարձրաշխարհի՞կ), թիվ 1, երրորդ հարկ: Անկյանի նոր տունը, որ կարծես Աճարյանը: Շատ մաքուր տուն մըն է, պատշաճ բնակիչներով, սորը Ֆրանսուայի, հիվանդանոցի և Շառլի բովիկը: Միևնույն ժամանակ՝ հանրակառք: Երկու մեծ պատշգամ, հիանալի խոհանոց, ամբողջ սրբ՛ և այլն: Միայն անա թե ի՞նչ: Ամբողջ բնակարանն ու սանդուղքի վրա բացվող դռներով երկու բոլորովին առանձին սենյակները վարձողը ծեր մայր մըն է իր աղջկան հետ: Լսա անոնց, այս բոլորը շատ ու շատ է իրենց համար, ուստի իրենք պիտի ապրին դուրսի երկու առանձին սենյակներուն մեջ, իսկ մենք, մինակ, պիտի գրավենք ամբողջ բնակարանը (այսինքն՝ ննջարանը, ընդարձակ պատշգամով շատ մեծ սրահը, լայն պատշգամով նույնպես մեծ ննջասենյակը, կահավորված, լուսավոր ու մեծ խոհանոցը, բոլոր հարմարություններով լոգարանը, աշխատասենյակը), Ելեկտրականություն, և գազ: Մեկ խոսքով՝ ամբողջ բնակարանը: Եվ ամսական 45 ֆրանք, այսինքն՝ ամենեն ալ աժան: Իրենք պիտի ապրին բնակարանեն դուրս գտնվող երկու սենյակներուն մեջ, որոնք ապրելիկ, առանձին բնակարան մը կկազմեն: Միայն մայրը իրավունք պիտի ունենա գալու մեր խոհանոցը (քանզի իրենք խոհանոց չունին): Բայց մենք բոլորովին մեծ՛ մեզի կլլանք: Միայն թե պետք է շատ պատասխան տալ՝ այո թե ոչ Ես քալ: Ես ինքս համաձայն եմ, բայց պետք է հարցնեմ կնոջս կարծիքը: Շիտ պատասխանեցեք հեռագիր բովեց եւ Հոն կմտնենք ապրիլ 15-ին:— Ամառայինը կմանչեմ գիրենք, ապրիլ է անոնց [illegible] և դիս կկատարենք, թե չենք չնորհով մարդիկ են:

Երեկն՝ պատրաստե մեր կահույքը: Բայց չեմ ուզեր, որ նոր դաշնամուր գնես: Լսած բեր հին դաշնամուրը… այստեղ ամէնի սուղ կարելի է ծախել զայն, քան Երեւան, և այդ դրամով կարելի է արանչելի դաշնամուր մը վարձել:

Պետք է վերջացնեմ նամակս: Ժամը վեցն է, և պետք է կեսին ավելի ուշ: Համար համբույր: Կարոտով պատասխանեք:

Քու Օսիպենդ, ջիջանս

Սիրելի կատվիկ,

Ստացայ երեկվա նամակդ և սաստիկ վշտացայ իմանալով, որ կաշխատիս և շատ կհոգնիս։ Միշտ հիշե, որ այս շրջանին քու մեջդ մեծ պատասխանատվություն մը կկրես երրորդ անձի՝ հրեշտակի մը կյանքին ու երջանկության համար և որ եթե դուն այս քանի մը ամիսը ջղային ըլլաս ու դժբախտ, ան ալ ջղային կըլլա ու դժբախտ իր ամբողջ կյանքին մեջ... Լավ մտածե այս մասին և ամբողջ սրտով մաղթե կյանքին, երկարատևության, գեղեցկության, արևին, ծաղկած գարնան և Փերուսին, որ նույնպես կուգա... Եվ եթե նույնիսկ չըլլար այդ երրորդ սպասածը, ես ինքս կարգադեի, եթե վերադառնայիր վտիտ ու գունատ։ Ես քեզ Էրֆուրտ դրկեցի՝ ծնողներուդ քով, որպեսզի երջանիկ ըլլաս, ապրիս անվրդով, հանգստացնես ջիղերդ (որոնք Աստված գիտե, թե ինչքա՞ն էին հոգնած)։ Եվ չեմ ուզեր, որ շատ ավելի ջղային վերադառնաս ինծի։

Երեկ հայտարարություն մը տվի «Ազգաթերթին» մեջ, թե հիվանդանոցի մոտակայքը (Շայի, Սյուբրբեթիան ճամփուն, Բեթյուզի, Լա Սալող, Մոն-Շարման կամ այլուր) խոհանոցով, հարմարություններով, տեսարանով երկու սենյակներով բնակարան մը կփնտրեմ։ Եվ ես ալ անձամբ բավական վազվզեցի գեղեցիկ տուն մը գտնելու համար։ Որովհետև հոսկե չափազանց դժվար է հետո հիվանդանոց բարձրանալը, կեսօրին իջնելն ու երեկոն համբերելին նորեն վեր ելլելը։ Ստացիր եմ բավական երկար մնալու հիվանդանոցին մեջ. երբ բոլորովին ավարտեմ հիմակվա աշխատանքս մաշկային հիվանդություններու և բուժախտի բուժման մեջ մասնագիտանալու ուղղությամբ, կմտնեմ մանկական և համարումական բաժինը։ Եվ այսպես, եթե հիվանդանոցին կողմերը բնակարան մը ճարեմ, ամեն ժամանակ կրնամ երթալ ու աշխատիլ անոր. Անցյալ տառապանքին մեջ։ Կարծեմ պիտի ընեմ, որպեսզի մինչև քու վերադարձդ պզտիկ բնակարան մը գտնեմ, որովհետև զզվեր եմ անտեսող կերակուրներեն (չորս տարին ի վեր կշտացեր եմ անոնցմե) և անհամ կարոտ ունիմ քու եփելիք խորտիկները ուտելու (և ի՞նչ համեղ էր այն խեղճ փասուլյան...)։ Եվ հետո պետք չէ մոռնալ, որ շուտ համանուկ երբը ոչ որ պիտի ուզե մեզ իր սենյակին մեջ տեսնել, և դուն գիտես, թե որու պատճառով... Ուրեմն, երբ բնակարան գտնեմ, պետք է ապարհել կահկարասին, և ատոր համար պետք է, որ իրերը բոլորովին պատրաստ ըլլան։

Իսկ դաշնամուրը ծախեցի՞ն արդեն։

Ազվո՞րս, որ բան մըն ավելի կարդամ քեզ և միշտ ավելի սա-

սիրել կուրծքիս։ Հիմա կզգամ, որ բաժանումին անհամար կսկիծն բազմի
դրա ոսկի մեկը սիրելով, ոչ խոկ մեծ վտանգներու Հիմա կզգամ
քեզ ամբողջ սրտիս։.. Հաւատա՞ս իր կրակը ու խոր հաւատքս,
անհամբերութեամբ..., Ե՞րբ պիտի նորէն տեսնենք զիրար, մանկիկ
իրարու քովի՞ն, անդամա՞ն...

Միայն քու,
Հաւիտեանս քու՝
Ռուբէն

Փարէ մը ըսէ աղջկան Մայիսին Յակոբեանին և Արմէն ամ-
ուսին...

Յունիս 17, 1915

Սիրելիս,
Երեքշաբթի հասայ Չանղըրը։ Ճամբորդեցի վեց օր։ Հոս հանդիպե-
ցայ Բժ. Տիգրանեանին։ Իր հետ նոյն տան մէջ կապրիմ։ Տան առջև պարտէզ
կայ և ծառեր։ Մի՛ մտահոգուիք ինծի համար։ Շնորհքով Աստուծոյ բոլ-
որովին առողջութիւնս կը վերադառնայ և մենք միասին կապրինք։ Միշտ
գրեցէք ինծի։
Իմ հասցէս.
Բժ. Չիլինկիրեան
Չանղըրը
Ամենք Գրամսերին գրեր, բայց հասցէն՝ Մերսինէ։
Բժշկական Տարին գիրք մը ղրկեցէք ինծի։ Կհամբուրեմ Երախա-
ները։

Ձեր սիրողը՝
Ռուբէն

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ (էջ 25—35)

Ռուբեն Սևակի այս ժողովածուն լույս է տեսել 1910 թ. սեպտեմբերին. Գիրքը գրված է «Կիլիկիո կոտորածին առթիվ» (Թեոդիկ, «Ամենուն Տարեցույցը», 1911, էջ 284)։

Ներկա ժողովածուի մեջ «Կարմիր գիրքը» տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության տեքստի (Կ. Պոլիս, 1910, տպագր. Օննիկ Բարսեղյան և որդի, 71 էջ)։

ՋԱՐԴԻ ԽԵՆԹԸ (էջ 25—35)

«Հրաման բրավ յար Հուդաններու
Եօթ տարիներ վար բնակիչներէ առոյ
Յորդ արյան մեջ կոխել...»

Ամենայն հավանականությամբ ակնարկվում է ավետարանական պատմությունը Հերովդես թագավորի մասին, որը հրաման տվեց սպանել Բեթլեհեմի և նրա ամեն սահմանների մեջ գտնվող բոլոր տղաներին՝ երկու տարեկան և դրանից ցած (Ավետարան ըստ Մատթեոսի, Բ, 16)։

«Արկադյան դրախտն ինչո՞ւ վախճանի»— Արկադիան գտնվում է Պելոպոնեսի (Հունաստան) կենտրոնում, որի բնակիչները հին ժամանակներից զբաղվում են

անսահմանափակությամբ։ Հասու անոնց գրականությունից հետո ավանդությունների, Արևելյան բանաստեղծական երկրի մարմնավորում է, մի դրախտավայր, որտեղ մարդիկ ապրում են անհոգ ու երջանիկ կյանքով։

«Այս փառնեո՞ւմ տեղ, որ մր, ո՞վ Միհուն...» — Կիլիկիայի տարածքով հոսող ամենանշանավոր գետը, որի անվանումը ներկայումս թրքացվել դարձել է Սեյհան։ Դրա ափերում Կիլիկիայի աշխարհագրական այս անվանումն ուղղակիորեն մատնանշում է դրախտային մեծության վայրը և միակացը։ Այս տեսարանի ակունքը (բանաստեղծի գրառումը, որ ներում են Միհուն գետը) կարող ենք գտնել Հենց Ա. Սահակի նախորդ գործերում։ 1909 թ. մայիսի 27-ին նա գրում էր Լոզանից. «Միայն Միհուն գետը հոսում հանգիստ, դիակներ բերելով Միջերկրական ծով»։ — նկարագրելով ֆրանսիական մարտանավերի սաղմները («Աշխատանք», 23/5 հունիս, 1909, էջ 364)։

«Հետո պայծառ՝ իրենց մահն Իսեմին...» — Այս բանաստեղծության տարբերակը՝ «Սիրաջին թափորը» վերնագրով, լույս է տեսել Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը»-ում (1915, էջ 201—202)։ Բանաստեղծության վերջում գրված է՝ Բեռն, 1914, կարծես հեղինակը ցանկացել է ընդգծել, որ սա առանձին գործ է, բնական ազգերի մեծ մասը նույնությամբ երգեհում են «Կարմիր գիրքը»-ում զետեղված բանաստեղծությունը։

ՄԱՐԴԿՈՒԹՅՈՒՆ (էջ 43—60).

Դյուցազնական նկարագրին մեջ (էջ 43)

Ա. «Կարդացի Լուկրեցիոս, Էպիկուր, Վոլտեր // Մի հանի ունեմ մտքի գինու ալ գետ // Բայց անհավատ այդ իմաստուն քարերը...» — Լուկրեցիոս (99—55 մ. թ. ա.) — Հռոմեացի բանաստեղծ, փիլիսոփա։ Հեղինակն է «Իրերի բնության մասին» պոեմի, որն իր աշխարհայացքով մոտիկ է Էպիկուրի մատերիալիստական սկզբունքին։ Համոզված է, որ պոեմի ներածական մասում Լուկրեցիոսը փառաբանում է Էպիկուրի ուսմունքը, որ ազատում է մարդկությանը՝ աստվածների հանդեպ տածած վախից և մահվան սարսափից։ Էպիկուր (341—270 մ. թ. ա.) — Հին հունական փիլիսոփա-մատերիալիստ։ Նա գտնում էր, որ աստվածներին պետք է երկրպագել, բայց պետք չէ նրանցից վախենալ կամ օգնություն սպասել։ Վոլտեր (1694—1778) — Ֆրանսիացի փիլիսոփա, գրող, հրապարակախոս։ Հայտնի է որպես մարտնչող աթեիստ և հակակղերական։ Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված երեք անունները մատերիալիստ և աթեիստ փիլիսոփաներ են։

Բ. «Ո՞վ դո՞ւ, ո՞վ Հորաս, Զենոն ու Վոլտեր...» — Հորացիուս (65—8 մ. թ. ա.) — Հռոմեացի բանաստեղծ։ Զենոն Էլեացի (մոտ. 490—մոտ. 430 մ. թ. ա.) — Հին հունական փիլիսոփա։ Արիստոտելը Զենոնին համարում էր դիալեկտիկայի ստեղծող։

«Սար-Սար ամենակ այսնեո Քասնախին...» — Սասնակ — Հայկական ասեար Եգիպտոսում։

«Մոգը Միպլին, Հնդիկ էլլորան...» — Միթրիդատ, Դուշակաչի Հին Հռոմի և գերմանական դիցաբանության մեջ։ Էլլորա — սրբավայր Հին Հնդկաստանում, որտեղ մայրաքաղաք տաճար կա (6—7 դդ.)։

Դ. «Հին ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ տառն բոսրան...» — Ա. Սահակը հավաքաբար նկատի ունի աստվածաշնչյան հնագույն տոհերը, սեր ամենակարող Աստված էլ, անեծ ու չարանաս (Ծննդոց, Ե, 35, 11)։

Ա. «Աստղային Ծի՞ն բարձին բարբարոս...» — Աստղագետների զաման ավագառայի մասին էլ մայրի կատարից անդունդը նետել Հրվանդ, ադեղ և բույլ երկնաներին։

Գյուղական ճամբուն վրա (էջ 49)

Դ. «Ինչո՞ւ ճամբան երբ Միտքն Անմահօրինե՝ // Այսքա՜ն բարին առջե՞ք զարմացածին // Հաշտական երգան մը կըլլա ննջ... // Մինչ կախման երեք կետեր կըլլանք...»— Նույն միտքը, գրեթե նույն բառերով Ռ. Սևակը կրկնում է Յաննի Ապիկյին գրած նամակում (տե՛ս 1909 թ. հուլիսի 23-ի նամակը Յ. Ապիկյին այս ժողովածուի մեջ)։

Է. «Հաւաքարարդ Անդամանի Հասմնայնդի // Եր փախանն իրեն ծախեց Տախանքին...»— Ռ. Սևակն օգտագործել է հռոմեացի հռչակավոր զորավար Մարկոս Անտոնիոսի (83—30 մ. թ. ա.) անվան ֆրանսերեն տառադարձումը։ Երկրորդ տողն ակնարկում է Անտոնիոսի կապը Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի հետ, որը կործանարար եղավ թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի համար։

ԺԱ. «Մաձ պարպնական սրճնած դանակով // Ծիչ մը վախեցնել...»— Մասամբ տարբեր նույն միտքը հանդիպում ենք Ռ. Սևակի «Այս դանակը» պոեմում, որ հեղինակը գտնում է, որ ճշմարիտը ոչ թե դանակը գործածողն է, այլ «վախեցնողը», քանզի, ինչպես նույն պոեմում է ասվում՝ «Մարդկության թեչ խե՞ր մարդասպան մարդերն»։

Գյուղական գինեգործատան մեջ (էջ 54)

Ի. «Անցնեցա նաև սեղ Սատանային, // Զոր Միլտոն, աչքով կույր, նայված արտան, // Երկա՞ն նշդական հարդված Մարդուն...»— Ջոն Միլտոն (1609—1674)— անգլիացի մեծ բանաստեղծ։ Կյանքի վերջում կոչվում է «Դրախտ կորուսյալ» կրոնափիլիսոփայական մավալոսն պոեմում նկարագրում է, թե ինչպես Սատանան ըմբոստացավ աստծու դեմ, և քանի որ վերջինս անպարտելի էր, ապա Սատանան իր վրեժը լուծեց աստծո ստեղծած Մարդուց։

«Չի մնաց նաև մոռնել անձ // Սրինգ, երբ փողին նայելն խնկանեց, կխախանեն Լևիան կրպին տողին...»— խոսքը Ահեղ Դատաստանի օրվա մասին է։

ՄԱՄՈՒԼԻ ԷՋԵՐԻՑ (էջ 61—174)։

Այստեղ զետեղված են Ռ. Սևակի այն բանաստեղծությունները, որոնք լույս են տեսել հեղինակի կենդանության օրոք կամ մահվանից հետո։ Սրանք, հավանաբար, պետք է հիմք դառնային «Կարմիր գիրքը»-ին հաջորդող ժողովածուների համար։ Բանաստեղծությունների մեծ մասը, տարբեր տարիներին, հավաքվել են վերոհիշյալ հինգ գրքերի մեջ (տե՛ս «Կայծերի կողմից» առաջաբանը), սակայն կան այնպիսի գործեր, որոնք դուրս են մնացել կազմողների ուշադրությունից, չնայած հրապարակված էին մամուլում։

Բաժինը կազմող բանաստեղծությունների մեծ մասը («Դիեով սերը»-ից մինչև «Սրինգը») վերցրել ենք Ռ. Սևակի ֆոնդում պահպանվող երկու ընդհանուր տետրակներից (ԳԱՄ, ՌՍՖ, №№ 6, 7)։ Այս տետրակների յուրաքանչյուր էջին Սևակը սոսնձել է մամուլում հրապարակված իր բանաստեղծությունները՝ մոտավոր չափով պահպանելով ժամանակագրական կարգը։ Մենք հարմար գտանք այս բաժնում ևս պահպանել հեղինակի սահմանած հերթականությունը։ Առաջին տետրակի տիտղոսաթերթին տպագիր տառերով սոսնձված են հետևյալ բառերը. «Ռ. Սևակ. Բանաստեղծություններ. Ա. Մասնաւոր»։ Նշանակում է, որ հավաքման այս աշխատանքը հեղինակն սկսել է դեռևս ուսանողական տարիներին և, 1914-ին վերադառնալով Կ. Պոլիս, ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել ավարտին հասցնել այս կարևոր աշխատանքը։ «Սրինգը»-ից հետո նա տպագրել է բազմաթիվ բանաստեղծություններ, որոնք չեն հավաքվել այս տետրակների մեջ։ Մենք հարմար գտանք տետրակներից դուրս մնացած բանաստեղծությունները զետեղել այս բաժնի վերջում։

Երկրորդ տետրակի 20-րդ էջում վերնագրերի մի ցուցակ կա՝ Ռ. Սևակի ձեռագրով. «Միջնադար», Մուսայան և այլն։ Երբ լույս բանաստեղծությունը տպագրվել է «Սիրո և մահվան երգեր» վերնագրով — Ա. Մ.-ը Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (Գիրք առաջին), Անմեղներ չէր, Սախիրը, Կոկոսի կինը, Փողոցի հանգիստ, Ծովակալը, Աղջի հայերը, Ջահ, Պատմությունն իրենց, Աներևույթ փոքր հայրենիքում գալիս են երկու մտերմության վերնագրեր), Առավոտ Այս վերնագրերից շատը անծանոթ են մեզ՝ «Սախիրը», «Կոկոսի կինը», «Աներևույթ փոքր» և «Առավոտ»։ Երևի նրանք անհետ այս գրառումը, որ Ռ. Սևակի մի շարք բանաստեղծությունները գրվել են մի վերնագրով, հետո տպագրվել այլ վերնագրի տակ, ապա հնարավոր է, որ շատերը մեզ հայտնի լինեն։

Գինով սեր (էջ 61)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1907, նոյեմբերի 15, թիվ 34, էջ 684), Ռուբեն Չիլինկիրյան ստորագրությամբ։

«Ձոնված Mlle Yanni Appel-ին» (տե՛ս ՀԱՄԱԿԻՐ բանաստեղծությունը Ճանիի Ապելի մասին)։

Գարնաներգ (էջ 62)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1907, 16 հունիսի, թիվ 30, էջ 604)։ Պահպանվել է բանաստեղծության ինքնագիրը (ԳԱԲ, ՌՍՖ, № 1)։ Բնաբանը՝ Il est d'étranges soirs, où les fleurs ont une âme («Կան անսովոր իրիկուններ, երբ ծաղիկներն ունեն հոգի...») վերցված է Ալբեր Սամենի «Կան անսովոր իրիկուններ...» բանաստեղծությունից (տե՛ս «Ֆրանսիական դասական քնարերգության ժողովածու», Երևան, 1976, Աբրահամ Ալիքյանի թարգմանությամբ, էջ 186—187)։

«Քյուրանսերա աղջիկը լոս կոնտեսի...» — Քյուրա (ֆր. Jura) կամ Յուրա, լեռնաշղթա Ֆրանկո-շվեյցարական սահմանի մոտ, Արևմտյան Ալպերի հյուսիսում, որ 300 կմ. երկարությամբ ձգվում է կենտրոն հյուսիս-արևմտյան և տարածվում ...

Սաքիա-Մունի (էջ 64)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1907, 19 մայիսի, թիվ 26, էջ 518, Ռուբեն Չիլինկիրյան ստորագրությամբ)։ Պահպանվել է այս բանաստեղծության ինքնագիրը՝ «Հասարակություն» վերնագրով (ԳԱԲ, ՌՍՖ, № 1)։ Սաքիա-Մունի կամ Շաքյամունի՝ Գաուտամա Բուդդայի մականուններից մեկը։ Ըստ բուդդայական ուսմունքի, տիեզերքը բաղկացած է ցիկլերից։ Ժամանակը բաժանվում է չորս ցիկլերի։ Չորրորդ ցիկլը, իր հերթին, բաժանվում է մեծ և փոքր հատվածների, որոնց մեջ հատվածները իրար չեն կրկնում։ Գոյություն ունեն «Բուդդայի ցիկլեր» և «դատարկ ցիկլեր»։ Մենք ապրում ենք մի ցիկլի մեջ, որ չորս Բուդդա ունի՝ Կրակուչհանդա, Կանակամունի, Կաշյապա և Շաքյամունի, հինգերորդ Բուդդան՝ Մայտրեյան, դեռ պետք է գա աշխարհ (տե՛ս А. Бэшем, «Чудо, которым была Индия», изд. «Наука», Москва, 1977, стр. 295)։ Այսպիսով, Շաքյամունին համարվում է չորրորդ Բուդդան՝ Գաուտաման, որը պատմական անհատականություն է, որին Շաքյա ցեղախմբի առաջնորդի, որը 5-րդ դարում, մ. թ. ա. նոր կրոն ստեղծեց ընդդեմ բրահմանականության։

Վերջալույս (էջ 65)—Առաջին անգամ տպագրվել է «Լույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 4, էջ 116), Ռուբեն Չիլինկիրյան ստորագրությամբ։

Դռանին աղջիկը (էջ 66)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելյան մամուլ» շաբաթաթերթում (1907, թիվ 32, էջ 814), Ռուբեն Չիլինկիրյան ստորագրությամբ։

Անոր կ'երգեմ, Դանիա (էջ 67)— Առաջին անգամ տպագրվել է Զմյուռնիայում լույս տեսնող «Արևելյան մամուլ» շաբաթաթերթում (1907, թիվ 38, էջ 947), Ռուբեն Չիլինկիրյան ստորագրությամբ։

Աման (էջ 69)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելյան մամուլ»-ում (1907,

թիվ 34, էջ 854), Ռուբեն Չիլինկիրյանի տառադարձությամբ։ Ինքնագիրը գտնվում է Երևանում (ԳԱԹ, ՄՄՖ, № 1)։ Հրանդ Տ. Նազարյանց (1886, Կ. Պոլիս—1962, Բարի, Իտալիա)— Հայ նշանավոր բանաստեղծ, իտալական ֆուտուրիզմի ներկայացուցիչներից մեկը։ Գրում էր նաև իտալերեն ու ֆրանսերեն և սերտ կապերի մեջ էր այդ տարիների նշանավոր իտալացի բանաստեղծների և արվեստագետների հետ։ 1910 թ. հրատարակել է «Ֆ. Թ. Մարինետթի և ապագայապաշտությունը» գիրքը։ Հրանդ Նազարյանցը Ռ. Սևակի մտերիմ բարեկամներից էր։ Նրա ազնվությամբ է լույս տեսել «Կարմիր գիրքը», Մեր ենթադրությամբ, Հ. Նազարյանցի արխիվում, որը ներկայումս Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում է, պետք է բազմաթիվ անտիպներ պահպանված լինեն Ռ. Սևակից։ «Մինչև Ռոնի քույն ջրերը...»— Խոսքը Ռոնա գետի մասին է, որ սկիզբ է առնում Լեման լճից և Ֆրանսիայի տարածքով հոսում դեպի Միջերկրական ծով։

Հոգիս (էջ 70)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1907, 21 ապրիլի, թիվ 22, էջ 440)։ Ռուբեն Չիլինկիրյանի տառադարձությամբ։

Սիրտ չունեմ (էջ 71)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1907, 3 մարտի, թիվ 13, էջ 293)։ Ռ. Չիլինկիրյանի տառադարձությամբ։

Էդելվեյս (էջ 71)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1908, թիվ 3, էջ 161)։ Ռ. Սևակը ծանոթագրում է. «Հետագայի մեջ պիտի հայերեն բոլոր բանաստեղծությունները տպագրված են ծանոթագրությամբ և իբրև՝ հեղինակը այս ակնարկով է հավաքել ժամանակ լույս տեսած իր բանաստեղծությունները։ «Էդելվեյս»-ը համանման առաջիններից մեկն է, որի տակ հայտնվել է ծանոթագրություն։ Բանաստեղծությանը հաջորդող խմբագրական ծանոթագրության մեջ ասված է. «ՄԱՍԻՍ»-ի այս թիվով կհրատարակենք Ռ. Սևակի այս գեղեցիկ բանաստեղծությունը։ Ռ. Սևակ հայտնի մեկն է բժիշկ ուսանողներից, որուն գեղարվեստական ժամանակի հետաքրքրություն մը արթնացած է իր չորրորդ և բնթերցողներին քանակի նշանակության մեջ, թե ո՞վ կարող էր այդ տաղաչափության նորը։ Չենք ուզեր բացատրելու Ռ. Սևակը, բանի որ իսկ գրական գիտակով կարդա բանաստեղծը, բայց ասո՞ւմն մը զանազանում հետաքրքրությունը ընթերցողներուն, թե ան Մասիսի ընթերցողներուն ծանոթ բանաստեղծ մըն է, որ Մասիսի միջոցով իր շատ անանուն հայտնված գործն այ՝ անմիջապես համակրության և գնահատության նշաններով ողջունվեցան ընթերցողներեն, ինչպես պայծ առաջին բերթվածին գնահատ և ծանոթագրել ազգ մի նոր նպատակ։ Բանաստեղծության ինքնագիրը թվագրված է՝ 7 հունվարի, 1908 (ԳԱԹ, ՄՄՖ, № 1)։ Էդելվեյս (Edelweiss գերմ.)— Ալպյան ծաղիկ, ձյունածաղիկ, Կեղևավոր Ծաղիկ, որ աճում է ալպյան անտառների բարձունքներում։

Աղջկան նամակ (էջ 72)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1908, էջ 320)։ 1953 թ. Երևանում լույս տեսած «Երկեր»-ում այս բանաստեղծությունը զետեղված է «Նամակը» վերնագրի տակ։

Նոխ ցիգըն (էջ 73)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիքի քնար» ժողովածուում (1908, թիվ 3, էջ 53)։ Առաջին անգամ է զետեղվում ժողովածուի մեջ։

Պատասխանը (էջ 74)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Լույս»-ում (1908, թիվ 14, էջ 453)։

Փոքր ապանձ (էջ 76)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1908, թիվ 10, էջ 204)։

Տրտում օդի... (էջ 77)— Առաջին անգամ լույս է տեսել «Մասիս»-ում (1908)։

Սիրտ աղբյուր (էջ 78)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Լույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 5, էջ 156)։

Սեղ եղերգ (էջ 79)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 17, էջ 553)։

Անկարելի սեր և լուսնակ լույսով (էջ 80, 81)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արագած» ամսագրի 1911 թ. թիվ 15-ում։ «Անկարելի սերը» բանաստեղծությունը 1955 թ. երևանյան ժողովածուի մեջ լույս է տեսել կրճատված տարբերակով. պակասում է երրորդ քառյակը՝ «Կղզակի մեջ իշխանուհի...» (տե՛ս Ռուբեն Սևակ, Երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1955, էջ 60)։ «Արագած» ամսագրի խմբագրությունը այսպիսի ծանոթագրություն է դրել «Անկարելի սերը» բանաստեղծության տակ. «Նախաճաշակ հեղինակին «Սիրո գիրքեն»։

Գիշերին մեջ և Կարյանին (էջ 81, 82)— Այս բանաստեղծությունները առաջին անգամ են զետեղվում ժողովածուի մեջ։

Համբույրը (էջ 83)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 25, էջ 651)։

Մեներգ իմն Ռուժար (էջ 84)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականության» ամսագրում (1911, թիվ 3, էջ 37)։ Առաջին անգամ է զետեղվում ժողովածուի մեջ։

Այդ գիշերը (էջ 85)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս» ամսագրում (1908, թիվ 15, էջ 254)։

Ժպիտ (էջ 85)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 11, էջ 220)։

Ձյունին (էջ 86)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակի» հանդեսում (1911, թիվ 8, էջ 36)։ Այս բանաստեղծության մասին «Կոչնակ» ամսագրի խմբագիր Մ. Պոտուրյանը գրում է. «Ես ու Սևակ արտասիրտ էինք, ոչ մեկ ատեն ան իմ խնդրանքս չէր մերժեր։ «Բազմավեպի» մեջ կ'երևար, և 1911-ին երբ «Ազդակ» կիսամյա գեղարվեստական թերթը սկսա հրատարակել, գլխավոր աշխատակիցներեն էր։

Խնդրեցի, որ ձյունին տակ լուսանկարվի և մյուս երգն քերթվածով մը։ Ռ. Սևակ Զվիցերիո ցուրտին մեջ նստած ու լուսանկարված է ձմեռնանույշի ծաղկաց («Պիտավանե», գիրք Ա, Պոլիս, 1928, էջ 23, խմբ. Մ. Պոտուրյանի)։

Ռ. Սևակն իր «Բանաստեղծություններ»-ի տետրակում խնդրեյս Մ. Պոտուրյանի նկարագրած էջն է ցանկել. բանաստեղծական տեքստի հետ հեղինակի լուսանկարն է, միայն ոչ թե «Զվիցերիո ցուրտին մեջ նստած», այլ ձյունապատ լեռներ պատկերող ֆոնի առջև։ Մ. Պոտուրյանի բերած փաստը հետաքրքիր է նրանով, որ Ռ. Սևակը բանաստեղծություններ է գրել պատվիրված թեմայով, տակավին, ինչպես տեսնում ենք, չշտամանելով իր ստեղծագործական նկարագրին։

1955 թ. երևանյան ժողովածուի մեջ այս բանաստեղծությունը ներկայացված է խիստ կրճատված, ընդամենը երեք քառյակով (տե՛ս Ռ. Սևակ, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 86)։

Պոլսո ռոմանսին մեջ (էջ 87)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ» շաբաթաթերթում (1909, թիվ 35, էջ 548)։

Չղջում (էջ 88)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1908, էջ 292)։ Բանաստեղծության ինքնագիրը ձեռքում է Նշան Արմենին (ԳԱԲ. ՌՍՖ, № 1), տակավին քանի որ Ն. Արմենը այդ շրջանում «Մասիս»-ի խմբագիրն էր, այդ կարելի է հասկանալ, թե ինչու բանաստեղծությունն առանց ներբաժանումի է տպագրվել։ «Չղջում» բանաստեղծությունն առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։

Սիրո մեռնիլ (էջ 89)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 8, 16 փետրվարի, էջ 262)։ Ինքնագիրը կրում է «Սիրին վրա» վերնագիրը։

Բանաստեղծությունը գրվել է 1907 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Լոզանում (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Զնգակներ... (էջ 90)— Բանաստեղծությունն առաջին անգամ է ընդգրկվում գրքի մեջ։

Դիլոս պատույս (էջ 91)— Բանաստեղծությունն առաջին անգամ է ընդգրկվում գրքի մեջ։

Քնքուշ աղջիկը (էջ 91)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս» շաբաթաթերթում, 1908 թ.։

Աշխեն նայեմ... (էջ 92)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (23 նոյեմբերի, 1909, թիվ 23, էջ 356)։

ՉՀԱՍԿԱՑՎԱԾՆԵՐԸ (էջ 93—96)

Այս վերնագրի տակ Ռ. Սևակը հավաքել է վեց բանաստեղծություններ, որոնք թեմատիկ առումով մի ամբողջություն են կազմում։ Բանաստեղծությունները նվիրված են չարի, բնության մեջ արհամարհված ամեն մարմնավորողներին (Չղջիկ, Կարիճ, Իժ) կամ բնության ու հասարակության կողմից մերժվածներին (Վերջին արքայն, Հայրը)։ Վերջին բանաստեղծությունը սոցիալական մոտիվ է մտցնում այս շարքի մեջ՝ մերժված է ամբողջ մարդկությունը։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ շարքի բոլոր բանաստեղծությունները գրված են սոնետի ձևով։ Կարելի է ենթադրել, որ այս շարքի մեջ պիտի մտներ նաև «Մեր բարեկամ» բանաստեղծությունը, որը թե՛ ձևով, թե՛ բովանդակությամբ հարազատ բնության մասին ուներից էլ շատ մոտիկ է այս շարքին։ Տե՛ս «Մեր բարեկամ» բանաստեղծությունը «Անտիպներ և անհայտ բանաստեղծություններ» բաժնում։

Չղջիկը (էջ 93)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ» շաբաթաթերթում (1909, էջ 470)։ Բանաստեղծությունն առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։

Իժը (էջ 93)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, թիվ 17, էջ 270)։

Հայրը (էջ 94)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (28 մարտի, 1909, թիվ 12, էջ 179)։

Վերջին արքայն (էջ 95)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, թիվ 13)։

Պիտի մեռնի (էջ 95)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, թիվ 15)։

Նարինը (էջ 96)— Առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։

Նարմիր ամպը (էջ 96)— Առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։

Նարմիր դրոշակը (էջ 99)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, թիվ 19)։

Փողոց ավլողը (էջ 100)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Առավոտ» կիրակնօրյա հանդեսում (1911, թիվ 1)։

Կարմիր կատուն (էջ 105)— Բանաստեղծությունն առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։ Տարբերակն արտագրված է Աղբյուր Հանդիսի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 58)։

Զանգակնե՜ր, զանգակնե՜ր... (էջ 106)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, թիվ 25, էջ 387)։ 1955 թ. երևանյան ժողովածուի տեքստից դուրս է մնացել բանաստեղծության վերջին տողը. «Ո՜, զողանջեցե՜ք, Աստված է մեռեր...»։ «Ուռի՜ Նան, գիշերն է առն այն // Որ գայլ ու զանգակ սիրով կ'առածին...»։— Այս զուգորդության հակադրությունը կարդում ենք նաև «Արյան Մատյան» հրատարակչական հոգվածի մեջ (տե՛ս «Ժամերգին գիրքին վերջված էջերը»)։

Վերջին Նայիրի (էջ 108)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ժամանակ» օրաթերթում։ Այս պահը մեծ արձագանք է ունեցել իր օրերի հայկական տարբեր գաղութներ-

թում, 1910 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ռ. Սևակը Լոզանից գրում է Թեոդիկին. «Կցրկեմ «Աքսոր-յին Հայերը», զոր մասնավորապես Տարեցույցին համար պատրաստեցի: Զանազան «Աղտոտ Հոգւոյն փշրանք» հանրագիտարանականին մեջ բաղդատել տարակ Հայոց մեծ կերպերը: Աշխատեցայ հոն բացատրել Պոլսահայ-մանապրական շրջանին մեջ գաղթական Հայերուն հոգին՝ իր բոլոր բացերով դառնացումներ մեջ: Չեմ գիտեր, թե հաջողեցա՞յ: Ամեն պարագայի մեջ կ'ուզեմ, որ Հրատարակութիւնը զերծ կար կ'ըլլայ՝ ժողովուրդը ատտող պատշաճիկոյ տեսակետեն»:

Այս պահեր, սակայն, «Ամենուն Տարեցույցի» մեջ լույս չտեսավ: Թեոդիկը Սևակի ազգային համակրանքներից էր և հավանի թե ստորագրություններ ունենար պահելու բարձր պատիվով համախոհ: Դժվար է ենթադրել, որ «Աքսորյին Հայերը»-ի լեզվական ծրագրայնությունը և հրապարակախոսական սրությունն են պատճառ դարձել, որ այն չի տպվել «Աղտոտ Հոգւոյն փշրանքներ»-ում: Սակայն, ինչպես երևում է, Թեոդիկը այդ գործով հետաքրքրվում շարունակ է եղել: 1911 թ. մարտի 8-ին Սևակը Լոզանից գրում է Թեոդիկին. «...«Աքսորյին Հայերը»-ն ձեռնահասներ է, կ'ըսեն, Պոլսահայերեն, չմերժեցայ ես: Որևէ Եվրոպական երկիր հայի մը խնայա, որ այդ վտարանդիական հայության մեջ ալ գոնե է հայրենասիրության ցոլացներ» (Այս և հաջորդ մեջբերումը՝ Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, 1916—1920, էջ 21—22, Ռ. Սևակ և իր նամակները):

Մի՛ թե Նայելնե՞րս... (էջ 111)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (2/15 սեպտեմբեր, 1909, թիվ 60, էջ 307):

Թրուպատուրներ (էջ 114)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցը»-ում (1911, էջ 91—95): Ինքնագրության ծանոթագրության մեջ ասված էր. «Troubadour-ները Հարավային Ֆրանսայի համերգյան աշուղներն էին Միջին Դարու մեջ, և խոսվածքին անյան լեզուն էր (langue d'oc): Կրեկերեն գլխուն գլուխ՝ երգելու համար իրենց բանաստեղծները՝ Կնոջը, Սիրելույ, լեր, և իրենց արվեստը կոչվերին «զվարթ գիտություն» «[illegible]...»— Ոս կոմ Փո (Pau) քաղաքի Ֆրանսիայի հարավ-արևմուտքում՝ Պիրենեյան լեռների մոտիկ, գինեգործության համար հայտնի:

[illegible] (էջ 118)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցը»-ի մեջ (1920, էջ 115):

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ

Երեք բանաստեղծություններ, այս ընդհանուր վերնագրի տակ, առաջին անգամ լույս են տեսել Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցը»-ի մեջ (1910, էջ 165—166): 1955 թ. երևանյան ժողովածուի մեջ «Կյանքին սեղանաշարը» վերնագրով սխալմամբ տպագրվել է «Աքսորյին սերենադներ», թեև այդ բանաստեղծության ներքո մեջ բացակայում է երրորդ բաղադրը «Սանդուղքին ու՞ր երիտասարդ սպասում...»:

[illegible] (էջ 121)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Լույս» շաբաթաթերթում (1908, թիվ 23, էջ 772—780):

Յասմ (էջ 122)— Այս պահը առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ: Ձեռագիրակն արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՖ, էջ 63): Առաջին անգամ տպագրվել է Սամակ-Մեհրոսի «Վասպուրի տարեցույցը»-ում, Առաջին Տարի, Կ. Պոլիս, 1910 թ., էջ 102—104:

Ինչո՞ւ, Հավիտենական հեքիաթը, Տխրաւն երգը (էջ 124, 125, 126)— Այս երեք բանաստեղծությունները առաջին անգամ տպագրվել են «Ոստան» ամսագրի թիվ 1-ում (1911) «Սիրո գիրքը» ընդհանուր խորագրի տակ: Հեղինակի, բառ երևույթին, ցանկացել է այս փոքրիկ շարքը որպես մի ամբողջություն ներկայացնել, ասաց և Նյասա-

կուճատված պատմե՜ն ներքին հաղորդման մեջ պահպանել ոչ միայն բանաստեղծություն-
ների հերթականությունը, այլև վերնագրերի պայմանական համարակալումը։

Կայծի (էջ 127)— Առաջին անգամ տպագրվել է Բեյրութում լույս տեսնող «Արևել-յան մամուլ»ում (24 մարտի, 1909, թիվ 13, էջ 203)։ «Սիլիվրիեն մայրենին...»— Սի-լիվրիրս, Ռ. Սևակի ծննդավայրը՝ Սիլիվրիի համանման անվանումն է։ «Անուն մը բոց է ...ԱՆ-Բաղաթին...»— Ներոնը՝ ոգեշնչվելով Տրոյայի հրդեհից, հրամայեց հրո ճարակ դարձնել Հռոմը, «Երբ ինչ-որ մեկն ասաց խոսակցության մեջ.— Երբ մեռնեմ, թող աշխարհը կրակի ճարակ դառնա,— Ներոնը նրան ընդհատեց և ասաց.— Կրակի ճարակ թող դառնա թանի ես կամ.— Եվ նա հասավ դրան... Այն որ ոչ ոչինչ չի ունեցել կորստից, այն թիվը հրդեհվում էր, իսկ ժողովուրդը փրկություն էր որոնում քարե հուշարձաններում և գերեզմաններում։ Նա այդ հրդեհը դիտում էր Մեկենասյան աշտարակից, խնդում էր ասում՝ վայելելով հրդեհը կրակների և թատերական զգեստ հագած «Տրոյայի կործանումն» էր երգում (Гай Светоний Транквилл, «Жизнь двенадцати цезарей». Изд. «Наука», Москва, 1964, стр. 164)։

Ուռա՜լ, ուռա՜լ... և նրա գինեաթիր... (էջ 128, 129)— «Միրա գիրք»-ից։ Առաջին անգամ տպագրվել են «Մեր տարեցույց»-ում, Ռ. Տարի, 1911 թ., Կ. Պոլիս, էջ 102—104։ Այս բանաստեղծությունները, գրեթե նույնությամբ, արտագրված են Ա. Հակոբ-վիչի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 79 և 77)։ «Եթե գինեաթիր...» բանաստեղծության առաջին անգամ է զետեղված գրքի մեջ։ Բանաստեղծության ինքնագրից խմբագրված ենք գրության թվականը և վայրը՝ «1910, Կապանդ, Էրֆուրտ, Hotel Silvera» (ԳԱԻ, ՌՍՖ, № 2)։

Պանծիկը (էջ 130)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տարե-ցույց»-ի 1909 թ. գրքում։ 1955 թ. Երևանյան ժողովածուի մեջ ներկայացված է առանց վերնագրի՝ սատաղանքով և հանված է «Կ. Զոհրապին» նվիրաբերումը։

Արցունքին Բերրվածը (էջ 131)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամե-նուն Տարեցույց»-ում (1908, էջ 111)։ Ինքնագիրը երկու՝ դրանից տարբեր վերնագրերով՝ «Արցունքին աղոթքը» և «Իմ արցունք...» (ԳԱԻ, ՌՍՖ, № 1)։

Վերջին կոչը (էջ 132)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տա-րեցույց»-ում (1911, էջ 265)։ Հեղինակն իր «Բանաստեղծություններու» տետրակի մեջ փաստորեն առնդմել է մի նոր տարբերակ. «Տարեցույց»-ում տպագրված բանաստեղ-ծության բաղադրիչներն իր մոտ սահմանել է արդեն հերթականությամբ։ Պահպանվել է մեկ այլ, ինքնական տարբերակ՝ «Վերջին աղոթք» վերնագրով (ԳԱԻ, ՌՍՖ, № 2)։

Ապրտածին Երգը և Կացով Մարդը (էջ 133, 134)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Արտադժ» ամսագրում (1911, թիվ 17)՝ «Միրա գիրք» ընդհանուր վերնագրի տակ։

Հայ ծնունդ (էջ 135)— Առաջին անգամ տպագրվել է Ա. Պատրիկյանի «Առավոտ» հանդեսում (1911, թիվ 2, էջ 27—29)։ Առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։ «Այս գիշեր Բռան դարնո վերջ // Կան ծնի՜ կուսացա Վիրանի մը մեջ...»։ Անհայրի Քրիստոսի ծնունդին։

Ինչո՞ւ և Սիրտ ծառավ (էջ 136)— Առաջին անգամ տպագրվել են Սերոպյան Պար-սամյանի «Ծանիթ» կիսամսյա հանդեսում (1912, թիվ 3, էջ 41)։

Հայաստան (էջ 137)— Առաջին անգամ տպագրվել է Ա. Չոպանյանի խմբագրու-թյամբ լույս տեսնող «Անահիտ» ամսագրում (1919, թիվ 1—2)։ Այս բանաստեղծու-թյան առթիվ Ավետիք Իսահակյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին ժնևից գրում էր Ա. Չո-պանյանին. «Սիրելի բարեկամ Ար. Չոպանյան, այս նամակիս հետ ուղարկում եմ մի ոտանավոր, որ 1913 թ. կորսված մեր եղերաբախտ բանաստեղծ Ռուբեն Չիլինկիրյան-Սևակն գրեց իմ ծոցատետրիս մեջ. այս ծոցատետրս միայն վերջերս հնարավոր եղավ

առանձին (մասն չէր ուրիշ ձեռագրեններին հետ), ուստի և պարտք եմ համարում տպագրության հանձնելու, միգուցե լիարժ այս գեղեցիկ բանաստեղծությունը։ Որքան հիշում եմ ո՛չ մի տեղ չի տպված գա» (Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, վեցերորդ հատոր, էջ 172)։

Ձյունը և Խաղողի (էջ 137, 138)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Շանթ» կիսամսյա հանդեսում (1912, էջ 319)։

Ամենայն պես և Չար աղջիկը (էջ 140, 141)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Շանթ»-ում (1912, էջ 287)։ «Ամենայն պես» բանաստեղծության ինքնագիրը նվիրված է Հարություն Աշիքարին (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Աղոթքներ (էջ 142)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդակ»-ում (1909, էջ 418)։ Առաջին անգամ է զետեղվում գրքի մեջ։

Մե՞ծը Աստված (էջ 144)— Առաջին անգամ տպագրվել է Յարեն Դաղալյանի «Հայ գրականություն» ամսագրում (1912, թիվ 10)։ Այս բանաստեղծության ինքնագիր տարբերակը պահպանվում է Ռուբեն Սևակի ֆոնդում (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1202)։ Տարբերակը կրում է «Տիկնիկը և մարդ» վերնագիրը։

Կորստի երգ (էջ 145)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականություն» ամսագրում (1912, թիվ 3)։ Այս բանաստեղծության տարբերակը՝ «Կարոտը» վերնագրով, զետեղված է 1948 թ. Փարիզյան ժողովածուի մեջ։ Տեքստը համեմատաբար վերցրել ենք Ա. Հակոբովիչի տետրակից, բայց այն նույնությամբ կարդում ենք տետրակում՝ «Կարոտը» վերնագրի տակ (ԱՀՏ, էջ 37—38)։ Հետ որում, որպես գրության վայր նշված է Լոզանը, մինչդեռ մեր՝ ավելի բնորոշ տարբերակում (երկու քառյակ ավելի էլ եղված է) Ժնևը։ Այս վերջինը ավելի համահունչ է թվում, քանի կարոտին շրջապատող մերձարևադարձային բնանկարը ավելի հատկանշական է ժնևյանին, քան Լոզանին։ Նույն բանաստեղծության ինքնագիրը վերնագրված է «Վերհիշում» (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Կրակ և Աեր (էջ 147)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Շանթ» կիսամսյա հանդեսում (1913, թիվ 27)։

Ակնարկ (էջ 148)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականություն» ամսագրում (1913, թիվ 9)։ Բանաստեղծության տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբովիչի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 39)։

Արինը (էջ 149)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականություն» ամսագրում (1913, թիվ 9)։ Արտատպ վերցնում ենք Ռ. Սևակի հավաքած բանաստեղծություններից։ Բանաստեղծության շարունակող մյուս բանաստեղծությունները հավաքել ենք Երուսաղեմում (1944), Փարիզում (1946) և Երևանում (1955) լույս տեսած ժողովածուներից, արևմտահայ և սփյուռքահայ մամուլի էջերից։ Դրանց մի մասը առաջին անգամ է մտնում ժողովածուի մեջ։

Առաջին Սերը և Սիրո և մահվան երգը (էջ 151, 152)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Շանթ»-ում (1912, թիվ 15, էջ 235)։ «Առաջին սերը» բանաստեղծության տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբովիչի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 40—41)։ Պահպանվել է նաև ինքնագիրը՝ «Սերը» վերնագրով, նվիրված Ջիջիին-Սարաֆին (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։ Բանաստեղծություններն առաջին անգամ լույս են տեսել «Սիրո գիրք» խորագրի տակ։ Երկրորդ բանաստեղծության վերնագիրը մի փոքր փոխվել է, ամենայն հավանականությամբ «Շանթ»-ի խմբագրությունում։ Ինքնագիրը, որ գրեթե նույնությամբ համապատասխանում է լույս տեսած տեքստին, կրում է «Մահվան ու սիրո երգը» վերնագիրը (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Բնագրերին նույն տեքստը, ինքնագրի վերնագրի տակ, կարդում

նեք Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 85—86)։ Գրության թվականը և վայրը երկու անգամ էլ նշված է նույնը. «1910 օգոստոս 20, Համբուրգ» «Ճամփու»-ում նշված է միայն գրության վայրը. «Լոզան», որն, անշուշտ, սխալ է։

Հին նժույգ (էջ 153)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցը»-ի մեջ (1909)։ Տիկին Ա. Թեոդիկին— Արշակուհի Թեոդիկ (Ճեզվեճյան Արշակուհի) (1875 թ., Սամաթիա, Կ. Պոլիս—2 հունվարի, 1922 թ., Փարիզ (Ճշգրտված))— Հայ ականավոր լրագրող-բանասեր, գրական գործիչ Թեոդիկի կինը։ 1907 թ. այնուհետև է «Ամենուն Տարեցույցը»-ին. ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն է թողել նրա «Ամիս մը ի Կիլիկիա» ճանապարհորդական-վավերագրական գիրքը՝ նվիրված 1909-ի Ադանայի ջարդերին։ Այս առթիվ կարևոր է նաև Ռ. Սևակի նամակը Ա. Թեոդիկին (տե՛ս «Նամակներ Թեոդիկին» ներկա ժողովածուի «Նամակներ» բաժնում)։

Գիշերին մեջ և Գիշերն իջավ (էջ 154, 155)— Առաջին անգամ տպագրվել են «Ճանճ»-ում (1914, 15 մայիսի, թիվ 58, էջ 147)։ «Հույսի նըշույլ նվիրատվությամբ»— Ռ. Սևակի ավագ եղբայրը։ Նրան է նվիրված նաև «Անհավեր աղջիկներ» պատմվածքը։ Այս եղբոր մասին խոսվում է նաև Գ. Մ.-ին ուղղված նամակներից մեկում (տե՛ս այս շարքի աներևակի նամակը)։ «Գիշերն իջավ» բանաստեղծության տարբերակը կա Ա. Հակոբյանի տետրակում՝ «Թագուհություն» վերնագրով (ԱՀՏ, էջ 17)։

Անձրև մաղ (էջ 155)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականության ամսագրում (1914, թիվ 5)։

Հայ որբը (էջ 156)— «Կիլիկյան երգեր» շարքի «Հայ որբիկը» բանաստեղծության տարբերակն է, որ տպագրվում է նաև որպես առանձին բանաստեղծություն։ Վերցրել ենք 1916 թ. փարիզյան ժողովածուից։ Նույն տեքստը հանդիպում ենք Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 1)։

Սոնէ նվագներ (էջ 156)— Առաջին անգամ տպագրվել է 1916 թ. փարիզյան ժողովածուի մեջ։ Ամենայն հավանականությամբ, տեքստը վերցրել են Ա. Հակոբյանի տետրակից (ԱՀՏ, էջ 8)։

Աղջամուղջում (էջ 157)— Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցը»-ում (1909)։

Հավիտենական ճեղնություն (էջ 158)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայ գրականության ամսագրում (1913, թիվ 2)։ Մասամբ տարբերվող նույն տեքստը, աննշան տարբերություններով, գտնվում է Ճեզինյանի տետրակում (ԴԱՔ, ՌՍՅ, № 2) և Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 72)։ Ինքնագրի տակ նշված է. «1 դեկտ. 1909, Լոզան, 1/4 ժամվա մեջ գրված» առավոտ կանուխ»։

Առնույր (էջ 158)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մեր օրացույցը»-ի մեջ (Ա տարի, 1910, էջ 77)։

Տուն նող (էջ 159)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մեր տարեցույցը»-ի մեջ (Ա տարի, 1910, 78—79 էջեր)։ Պահպանվել է ինքնագիր տարբերակը (ԴԱՔ, ՌՍՅ, № 2)։ Արտագրված է նաև Ա. Հակոբյանի տետրակի մեջ (ԱՀՏ, էջ 60—62)։ Երկուսի տակ էլ նշված է նույնը. «15 օգոստոս 1909, Սիլիվրի»։

Այս գանակը (էջ 160)— Առաջին անգամ տպագրվել է Վենետիկում լույս տեսնող «Բազմավեպ» հանդեսում (1902)։

Նմովայիս ատրանը (էջ 166)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արշալույս» լրագրում (1900, թիվ 32, էջ 498)։ Ինքնագիրը վերնագրված է «1896» և ձոնված է՝ «Համիդին» (ԴԱՔ, ՌՍՅ, № 1)։

Սարին (էջ 168)— Տեքստը վերցրել ենք 1914 թ. (Երուսաղեմ) գրքից։

Մինակ մարդը (էջ 169) — Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Բյուզանդիոն» թերթում (28. 3. 1912, էջ 317)։ Պահպանվել է բանաստեղծության ինքնագիրը (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 4ա)։ Առաջին անգամ է մտնում ժողովածուի մեջ։

Անմոռուկներ (էջ 169) — Վերցրել ենք «Ծաղիկ» հանդեսից (1913, թիվ 2, էջ 19)։ Առաջին անգամ է ընդգրկվում ժողովածուի մեջ։

Բանտին մեջ (էջ 170) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Ծաղիկ» հանդեսում (1919, թիվ 31, էջ 362)։ Բանաստեղծությանը նախորդող խմբագրական փոքրիկ առաջաբանի մեջ ասված է. «Մասնավոր գորգուրանքով կհրատարակենք Ռ. ՍԵՎԱԿԻ ուսանողական շըր-ջանի (հավանաբար նկատի ունեն Պերպերյան վարժարանում ուսանելու շրջանը — Ա. Թ.) մեկ անտիպ ու այնքա՜ն բարախոս քերթվածը, զոր գտանք 1910ին Պերպերյան Վար-ժարանի աշակերտներուն կողմէ խմբագրված ԱՐԵՒԵԼՔ անունով ձեռագիր կիսամյա հան-դեսին։

Հրատարակենք զայն անփոփոխ, իր տաղաչափական զարտուղություններովը և թերություններովը։ Սակայն, եթե այդ չլլար, արդյունքը անգուցած պիտի համե-նէր ժամանակին։ Բայց իր այս անկատար ձևին մեջ իսկ, ան նշխար մըն է մեզի համար, թանկագին և նվիրական, ու հետ ա՞յնքան արժեքական, որ կարենա այսօր գրված ըլլալ»։ Բանաստեղծության ինքնագիրը կրում է «Ասոր հանդեպ մը» վերնագիրը (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Ինքնագրի տեքստը նույնությամբ արտագրված է Ա. Հակոբովի հոդվածում (75—76 էջեր), սակայն բացակայում է բանաստեղծության առաջին տողի առաջին բառը՝ «Նըվիրական», որպեսզի՝ չխեղաթյուրվի։ Տպագրված տեքստում այդ բառը գրված է «Թորգոմական», և տողերի բառերը [illegible] ավելացվել է նաև «Ընդ» բառը։ Այս փոփոխությունը, բաց երևույթից, կատարվել է «Ծաղիկ»-ի խմբագրության։ Բանաստեղծությունն առաջին անգամ է ընդգրկվում ժողովածուի մեջ։

Սեր (էջ 171) — Վերցրել ենք 1911 թ. ժողովածուից։ Պահպանվել է նույն տեքստով Տիգրան Չիթունու ձեռագրով (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 3)։

Հայ Դաշտիկը (էջ 172) — Առաջին անգամ տպագրվել է Միքայել Պոտուրյանի «Դիցա-վան» հանդեսում (1923, Գիրք Ա., էջ 17—20)։ Ըստ Մ. Պոտուրյանի, բանաստեղծությունը գրվել է 1911 թ. «12 տարի առաջ գրված այս անտիպ-քերթվածը իր ձեռքերնեն հաւ մուսայի մը պես կզատեի» («Դիցավան», նույնը)։ Առաջին անգամ է ընդգրկվում ժողովածուի մեջ։

Աստղը մը (էջ 174) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1965, Փետրվար—Մարտ)։ Հրապարակողը պատրաստել է Գևորգ Աբգարյանը։ Ա. Հակոբովի հոդվածում արտագրված է տողերով («ԱՑ», էջ 49)։ Առաջին անգամ է ընդգրկվում ժողովածուի մեջ։

ԱՆՏԻՊՆԵՐ ԵՎ ԱՆՀԱՎԱՔ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 175—221)

Բանաստեղծության զարգի կան մեծ բանաստեղծներից Ռուբեն Սևակը միայն մեկն է, որ տիպար անտիպ և չհավաքված բանաստեղծություններ ունի մինչև այսօր։ Անտիպների մեծ մասը՝ հեղինակի ինքնագրերով ու երկու ընդհանուր տետրեր, երկար ժամանակ պահվել են պոլսահայ գրական զարմից Բորյա Աբգարյանի մոտ։ Այդ տետրակները, սևագ-րած մի շարք այլ նյութերի հետ, Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թան-գարան են հասել 1958—1970 թթ., այսինքն՝ Բ. Աբգարյանի մահվանից (1955) հետո։ Ռ. Սևակի նամակները և բանաստեղծությունների մի քանի ինքնագրեր հայտնաբերվեցին նաև Լոզանի, Հուրեն Միքայելյանի ֆոնդերում։

Անտիպ և անհավաք բանաստեղծությունների մի ամբողջ զանգված է Ռ. Սևակի

քրոջ աղջկա՝ Սաթենիկ Հակոբովիչի տետրակը, որի պատճենը մեզ հաղորդեց բանասեր Ներսես Նալբանդյանը։ Ռ. Սևակի ստեղծագործական դործերի Հավաքման հանձնաժողովը 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին Աղբյուն արտագրել է իր մարնլուր հիշատակի բանաստեղծությունները, որոնցից տասնմեկը անտիպ են, իսկ մնացած երեքանիքը՝ տպագրվածների կրկնություններն են կամ հատվածներ տարբերակներ։ Տետրակի առաջին էջին գրված է. «20 նոյ. 1922, Ռ. Սևակի անտիպ քերթվածները, իր մնացորդներն բնօրինակներ։ Այսօր գտնվում է մեզ մոտ մեկ թիվը այն անդրանիկ արտագրածները, որոնցից զգալի է Ս. Հակոբովիչը, տակավին տեսնում ես, որ դրանք թված են նույն Չեքիջյանի երկու տետրակները (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1, 2)։ Այս հրատարակության տեքստն է տալիս մի քանի անտիպի բնագրային նույնությունը Չեքիջյանի և Ս. Հակոբովիչի տետրակներում։ Եվ հենց այդ տեքստերն էլ մեզ համոզում են, որ Ս. Հակոբովիչի տետրակը, իր գիտական ճշգրտությամբ, վերջին փաստաթղթի և ճիշտ նույնությամբ արտագրված է, եթե վերջանինը այդ տետրակը մեզ հուշում է, որ ՌՍՖ երկրորդ արտագրքներից հետո, 1922 թվականին, մեր այդօր հայտնի հեղինակային երկու տետրակների հետ եղել են նաև ուրիշները։ Արդյո՞ք են դրանք գրանը, հուսանք, որ ժամանակի ընթացքում կհայտնաբերվեն նաև Ռ. Սևակի մյուս թերթագրերը։

Ս. Հակոբովիչի տետրակը եղել է նաև 1946 թ. վարդեյան ժողովածուն կազմողների մոտ։ Գրքի 236-րդ էջում թվարկված են մի շարք վերնագրեր, որոնք վերցված են այդ տետրակից։

Այսպիսով, համարվում է միայն հիմնական բանաստեղծություններ, որոնք, մեր կարծիքով, անտիպ են։ Ձայնը արտի, ժամանակի սղության պատճառով, չհարդարված ամենի մանրամասն ստուգել արձանագրությունը և ամփոփումը, մանավանդ՝ վերջնականորեն պարզելու անտիպների թիվը։ Հնարավոր է, որ այս հիմնականից մի քանիսը լույս են տեսել մամուլում և վրիպել են մեր ուշադրությունից։ Անկարելի չէ նաև, որ այս հրատարակման մեջ ամբողջ տեքստով ներկայացվեն մեջբերումով։

Ա ն տ ի պ ն ե ր բաժինը կազմված է հետևյալ կարգով։ Ռ. Սևակի ինքնագիր տետրակներից հավաքված բանաստեղծությունները (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1, 2), բանաստեղծություններ այլ ֆոնդերից և Ս. Հակոբովիչի տետրակից։ Բանաստեղծությունների դասավորման հերթականությունը թողել ենք այնպես, ինչպես տետրակներում էր։ Ինքնագրերի առաջին տետրակի տիտղոսաթերթին գրված է. «Սրտի ժամեր. 1906. Լոզան. Ռ. Տետրակ» (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։ Մյուս տետրակի տիտղոսաթերթին կարդում ենք. «Ռ. Սևակ. 1909» (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 2)։

Սերը (էջ 175) — Տեքստը վերցված է Չեքիջյանի տետրակից (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։ Բանաստեղծության տարբերակն արտագրված է Ս. Հակոբովիչի տետրակում (ՍՀՏ, էջ 28—29)։

Գիշեր (էջ 176) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1954 թ. N 8-ում։ Տեքստը վերցված է Չեքիջյանի տետրակից (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։

Օվասիս (էջ 177) — Տեքստը վերցված է Չեքիջյանի տետրակից (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։

Համբուրված պատմություն (էջ 178) — Տեքստը վերցված է Չեքիջյանի տետրակից (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։

Սեր բուժում (էջ 178) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1954 թ. N 8-ում։ Տեքստը վերցված է Չեքիջյանի տետրակից (ԳԱԲ, ՌՍՖ, N 1)։ Այս բանաստեղծությունն իր ձևով և բովանդակությամբ մոտիկ է «Հաշվեկցվածները» շարքին։

Վերջին երգը. Կրակը (էջ 179, 180)— Տեքստերը վերցված են Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Զան, ննջ ննջիր (էջ 181, 184)— Տեքստերը վերցված են Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Նամակ (էջ 185)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Զոհ (էջ 186)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում (1985, 12 ապրիլի)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Բանաստեղծության տեքստը, որոշ նույնությամբ, արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 68)։

Որո՞ւ համար (էջ 189)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Գյուղացու սեր (էջ 191)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 29—30)։

Յուսահատ (էջ 191)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 53—56) «Հայրենի հողս» վերնագրի տակ։

Բոլոր սեր (էջ 194)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։ Ա. Հակոբյանի տետրակում կա այս բանաստեղծության տարբերակը՝ «Սև սեր» վերնագրի տակ (ԱՀՏ, էջ 39)։ Ներկա ժողովածուի մեջ զետեղված է ինքնագրի տեքստը (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Նվեր սանտուրի (էջ 195)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Էշֆուտ— գերմանական այս քաղաքում էր ապրում բանաստեղծի աղջիկը՝ Ցանդի Ալույեն։

Աղջի հայերը (էջ 196)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Աղոթք (էջ 198)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Գարուն» ամսագրում (1985, № 4)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Համերգում (էջ 199)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում (1985, ապրիլի 12)։ Այս բանաստեղծության տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 20)։ Ներկա ժողովածուի մեջ զետեղված է ինքնագրի տեքստը (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Գինին սեղանում (էջ 200)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Բարդի ձայն (էջ 201)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Գարուն» ամսագրում (1985, № 4)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։ Ինքնագիրը նույնությամբ արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 81)։

Կրավոր (էջ 202)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Հոգին (էջ 203)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում (1985, 12 ապրիլի)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Երկու էակներ (էջ 204)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրում (1985, № 2)։ Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Իրենց պատմությունը (էջ 205)— Տեքստը վերցված է Հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 2)։

Ճիչը սեր (էջ 206) — Այս բանաստեղծության համառոտված տեքստը (1—4 քառյակը) առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։ Տարբերակն արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 21)։ Ներկա ժողովածուի մեջ զետեղել ենք ինքնագրի տեքստը (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 2)։

Իռեալ կինը (էջ 207) — Տեքստը վերցված է հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 2)։ Բանաստեղծության տարբերակն, անհյուս չգրվածներով, արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 24)։ «Օձի [illegible]» — Նշանավոր արձանագրություն պարունակող և տասնյակ թվականների [illegible], որ հանում է նաև Պ. Սևակը [illegible] են գրված նրա մի շարք բանաստեղծություններ և հոդվածներ։

Ոչ (էջ 209) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Գարուն» ամսագրում (1985, № 4)։ Բանաստեղծությունը նույնությամբ արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 87—88)։ Ներկա ժողովածուի տեքստը վերցված է հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 2)։

Ողիքը (էջ 210) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում (1985, 17 ապրիլի)։ Տեքստը վերցված է հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 2)։

Հայրենին (էջ 211) — Տեքստը վերցված է հեղինակի անտիպից (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 2)։

Պզտիկ մահը (էջ 212) — Այս բանաստեղծության ինքնագիրը պահպանվում է [illegible] Արմենի ֆոնդում (ԳԱԹ, ԵԱՖ, № 1202)։ Բացի այդ, «Փոքրիկ նահատակը» վերնագրով տարբերակն կա հեղինակի «Ա. Տետրակում»։

Կինով գիշեր (էջ 213) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրում (1984, № 8)։ Բանաստեղծությունը նույնությամբ արտագրված է Ա. Հակոբյանի տետրակում (ԱՀՏ, էջ 7)։ Ներկա ժողովածուի մեջ զետեղված է ինքնագրի տեքստը (ԳԱԹ, ՊՍՖ, № 5)։

Որպես (էջ 214) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրում (1985, № 2)։ Այս և հաջորդ համարի բանաստեղծությունների տեքստերը վերցրել ենք Ա. Հակոբյանի տետրակից։

Սուգ (էջ 215) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Գարուն» ամսագրում (1985, № 4)։

Մենք կույր... (էջ 216) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։

Հուսաներ (էջ 217) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։

Սիրե (էջ 219) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1985, № 4)։

Պզտիկ սիրտը (էջ 220) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում (1985, 12 ապրիլի)։

Մարգարիտ (էջ 221) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում (1985, 17 ապրիլի)։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 226—236)

Ինչպես երևում է, Պ. Սևակը թարգմանությամբ առանձնապես շատ չի զբաղվել։ Մինչև այժմ հայտնի էին տասներկու բանաստեղծություններ, որոնց հնարավոր եղավ ավելացնել ընդամենը չորս անտիպ թարգմանություններ։

Երճանդ ու Կի — «Ձուկը» — Առաջին անգամ տպագրվել է «[illegible]» շաբաթաթերթում (1937, թիվ 14, էջ 273)։

Մ. Տոյուրեր — «Սուրբ ծաղիկներ» — Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելյան մա-

Մեղու»-ում (1908, թիվ 20, էջ 509)։ 1955 թ. ժողովածուի մեջ այս բանաստեղծությունը սխալմամբ վերագրվել է Ռ. Սևակին և զետեղվել «Սիրո գիրքը» բաժնի մեջ (տե՛ս Ռ. Սևակ, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 40)։

Հ. Հայնեից թարգմանված չոր բանաստեղծությունները առաջին անգամ տպագրվել են «Արևելյան մամուլ»-ում (1909, թիվ 7, 12, 14 և 28)։

Ալբեր Սամեն— «Անձրևի գիշեր»— Առաջին անգամ տպագրվել է «Շանթ»-ում (1912, թիվ 9—10)։ Ներկայացվող տեքստը վերցրել ենք Հեղինակի ձեռագրից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Ալբեր Սամեն— «Երանություն»— Տեքստը վերցված է Հեղինակի «Ա. Տետրակից» (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

Ալբեր Սամեն— «Ամառվա ժամեր (Ե)»— Այս վերնագրի տակ Ա. Սամենը գրել է վեց սոնետ։ Ռ. Սևակը թարգմանել է միայն չորրի վերջին բանաստեղծությունը։ 1955 թ. ժողովածուի մեջ այս թարգմանությունը ևս սխալմամբ գրվել է Ռ. Սևակի բանաստեղծությունների շարքում (Ռ. Սևակ, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 45)։ Տեքստը վերցրել ենք Հեղինակի ձեռագրից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։

Պոլ Վեռլեն— «Զգացական խոսակցություն»— Տեքստը վերցված է Հեղինակի տետրակից (ԳԱԹ, ՌՍՖ, № 1)։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

Անտոնեն Բրյուն— «Վերյադը»— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս»-ում (1908, թիվ 20, էջ 416)։ 1955 թ. ժողովածուի մեջ այս բանաստեղծությունը ևս վերագրվել է Ռ. Սևակին (Ռ. Սևակ, Երկեր, 1955, էջ 51)։ Առաջին հրապարակման ժամանակ տակ, փակագծերի մեջ, նշված է. «(Նմանողություն Աբրենեն)» Նմանողություն։ Այս պարագայում կազմողը գուցե իրավունք ուներ «Վերյադը» բանաստեղծությունը «Սիրո գիրքը» բաժնում դնել, սակայն անհրաժեշտ էր ընդգծել, որ սա մի տեքստը նմանողություն է։

«Պատասխան Առվերի սոնետին»— Ռ. Սևակը ֆրանսերենից թարգմանել է անհայտ հեղինակի սոնետը, որը պատասխանում է ֆրանսիացի բանաստեղծ Ֆելիքս Առվերին (1806—1850)։ Նա պատմության մեջ մնացել է ընդամենը մեկ սոնետով (Հիշյալ). «Mon âme a son secret, ma vie a son mystère»։ Այս սոնետը շատ տարածված էր դարասկզբի արևմտահայ բանաստեղծների մեջ, ապացույց, որ քանի տարբեր թարգմանություն։ Ալեքս. Փանոսյան («Հայրենիք», 1892), Գառնիկ Ֆնտղյան («Մասիս», 1892), Միսաք Նուպարյան (1904 թ. թարգմանել է, լույս է տեսել «Շանթ»-ում՝ 1917, թիվ 23), Մերուժան Պարսամյան («Մասիս», 1906), Մկրտիչ Աճեմյան (1911, «Զանազան թարգմանություններ»), Վահան Թեքեյան («Շանթ», 1912, թիվ 23)։ Ֆ. Առվերի նշանավոր սոնետը թարգմանվել է նաև մեր օրերում (տե՛ս «Ծաղկաքաղ ֆրանսիական դասական քնարերգության», ֆրանսերենից թարգմ. Արտաշ[illegible] Ալիքյանը, Երևան, 1976, էջ 99)։ Այստեղ նպատակահարմար գտանք ներկայացնել Մ. Պարսամյանի թարգմանությունը, որտեղ բավական համապատասխանություն պահպանված է բնագրի իմաստը.

Կյանքս ևս գաղտնիքն ունի, հոգիս՝ խորհուրդն իր թաքուն.
Վայրկենաբար ըղձացված հավիտենական սեր մը ներս.
Չար ու ցավն սպառնալից, ուստի լռեմ անհույս ըղձերուն
Ու վիշտ ամբողջն ալ սրտիս չհանդուրժած գրկին երբեք։

Ծիծղ էր բոլոր անտեսված սիրտս մերձիմ եւ, ավա՜ղ,
Մինչ կինն մոտ, և առանց մենակ, լռին ու դժկամ.

Եվ մինչ մեռնող հասնողի վերջին վայրկյանը խաղաղ,
Անհամբերանք խնդրելու՝ բան մը պիտի չըստանամ։

Ինձ Աստված փափկասիրտ ստեղծած է ցանկիս,
Պիտի քալե անտառներէ, շուրջը հյուսված սերտալի
Անպատասխան մրմունջը տանող քնով լսելու։

Համառօրեն, երկնառազմ, պարտաճանաչ կին հոգու,
Պիտի բան. երբ կարդա այս տողերը իրմով մի
— Ո՞վ է արդյոք այս կինը...— ու չպիտի ճանչնա։

Այս սոնետը՝ Ֆրանսերենով գրված «պատասխանները» տպագրվել էր «Մասիս»-ում հանգույն տեքստով, «ճշմարիտ է Ալֆրեդ Մյուսե և իր համբավը Հեռվից թանաարկ-ության» [illegible] Ալֆրեդ անմահ քերթված, պատասխան մըն է վերջինին, և նա մեջտեղ հյուծ էր ...իր մասնավոր շահեկանության համար կհրատարակենք բնագիրը այս գրական զոհարին, ապրիմ մը ստեղծելու համար, որ անոր ալ թարգմանությունը կատարվի մեր մեջ. ինչպես անհնար են մեկն ավելի թարգմանություններ Ալֆրեդ Մյուսեին համապատասխան բառարանի մը չէր կրնար ըլլալ, բան համբավյալ բազմերին արժեքավորմամբ այս էջին. Թարգմանության Արդյունք մը համար... («Մասիս», նոր շրջան, թիվ 1, 7 դեկտեմբեր 1908)։ Ռ. Սևակը բացառել է այս հրավերը և թարգմանել «պատասխանը», առկայն մրցանակը յարուցվել է երկրորդական մի գործի։

Ռ. Սևակի այս թարգմանությունը տպագրվում է առաջին անգամ։

Անեի Սեռան— «Աշխարհիկություն»— Տեքստը վերցված է Ռ. Սևակի «Ա. Տետրակի»-ց։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ (էջ 237—369)

ԲԺՇԿԻՆ ԳԻՐՔԵՆ ՓՐՑՎԱԾ ԷՋԵՐ (էջ 237—354)

Ռ. Սևակի պատմվածքներն առաջին անգամ գրքով տպագրվել են 1925 թ. Սոֆիայում («Հառաջ»), որտեղ համարված էին բանաստեղծի մահից հետո պատմվածքներն ու ակնարկները։ Հայերը ժողովածուներում են պատմվածքներ կային Անինից Հայաստանում 1946 թ. փարիզյան ժողովածուն է՝ բանի պատմվածք։ Իսկ բնագիրները, այս վերնագրի տակ լույս է տեսել բանաստեղծի պատմվածքն ու ակնարկը Բասենիեր՝ «Աշտամուրտ», «Ռեզո» և «Սուրհանդակ» թերթերում, իսկ մնացած երեքը՝ Կարո Գևորգյանի «Ամենուն Տարեգիրքը»-ում (1961, 62, 63 թթ.)։

Սեր խենթը (էջ 237)— «Մոսայիկի մենիպպ»— Ընդհանուր անդամալուծություն (ֆր.)։ «Տողնա»— Տարեա, ոչնչացնի սնգախտ (ֆր.)։

Անիծված զանգը— «Բանափի»— բացմոգ (ֆր.)։

Նորելանի մահը— «Անամիոս»— Այսպես, նապոլեոնը ժառանգական Կարոլինգյան։

Աստղերու խոսքերը— «Պեսպանոս»— Պրակախա (ֆր.)։

Տեղերված բռնմենս— Հերման անեկ (լատ.)։

Ալբրեյս կամը— Մոնթենյը— Միշել Մոնտեն (1533—1592) ֆրանսիացի գրող, բարոյախոս, փիլիսոփա։ Պլինիոս— Պլինիոս Ավագ (23—79)— հռոմեացի բնագետ, երեսունյոթ հատորանոց Բնական պատմության հեղինակը։ Պլինիոս Կրտսեր (62—114)— հռոմեացի գրող, նախորդի զարմիկը։ Ռ. Սևակի մեջբերումը համաձայնար Փ. Ավագից է

Կատոն— Կատոն Մարկոս Պորցիոս Կրտսեր կամ Ուտիկացի (95—46 մ. թ. ա.)— հռոմեական նշանավոր հռետոր, փիլիսոփա։ Կատոն Ավագ կամ Ծերը (234—149 մ. թ. ա.)— հռոմեացի պետական գործիչ, որ հայտնի էր իր խստակյաց կենցաղով։ Ռ. Սևակը համանման նկատի ունի Կ. Ավագին։ Հոբբս— նկատի ունի անգլիացի նշանավոր փիլիսոփա, «Լևիաթան»-ի հեղինակ Թոմաս Հոբսին (1588—1679), որն աչքի ընկավ նաև երկարակեցությամբ։ Ուատ— Ջեյմս Ուատ (1736—1819)— շոտլանդացի ինժեներ։ Նյուտոն— Իսահակ Նյուտոն (1642—1727)— անգլիացի մաթեմատիկոս, աստղագետ, ֆիզիկոս և փիլիսոփա։ Ուիլբերֆորս— Վիլբերֆորս (1759—1833)— անգլիացի գործիչ։ Լիտրե— Էմիլ Լիտրե (1801—1881)— ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան և փիլիսոփա։ Բյուֆոն— Բյուֆոն 1707—1788)— ֆրանսիացի նշանավոր բնագետ։

Կեղևոտ զրպարտանք (էջ 319)— «Ինձ համար չէ նամակին ոճը, այն ոճը, որ «Ե ր կ ի ն ք ժ ա ռ ա ն գ ո ւ թ յ ո ւ ն ն է»— և որ պայմանավորված մարդկությանն մի միայն կրնա ճանաչել»— Սերտատան, Սեբաստիան Ռոշ-Նիկոլա Շամֆոր (1740—1794)— ֆրանսիացի նշանավոր բարոյախոս։ Ռ. Սևակը նկատի ունի Շամֆորի հետևյալ մաքսիմը. «Այն, ինչ մեր հասարակությունը բնորոշում է որպես սեր, դա ընդամենը երկու քմահաճույքների խաղ է և երկու մաշկերի շփում» (տե՛ս Chamfort, Maximes et pensées. éd. «Garnier-Flammarion» 1968. Paris. page 133)։

Ստենդալ— Ստենդալ (1783—1842)— ֆրանսիացի մեծ գրող, «Կարմիրը և սևը», «Պարմի մենաստանը» վեպերի հեղինակը։ Մեջբերումը Ստենդալի «Սիրո մասին» տրակտատից է։

Մարկ Ավրել— նկատի ունի Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսին (121—180)։

Մեղքի ծառը (էջ 331)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Մեհյան» օրաթերթում (1914, I/14 փետրվար)։ «...Ինչերում բարի Գիտության ծառը չէ»։— Նկատի ունի աստվածաշնչյան եդեմական ծառը. «Եվ Տեր Աստված պատվիրեց մարդուն՝ ասելով. «Դրախտի բոլոր ծառերից համարձակ կեր, բայց Բարու ու Չարի գիտության ծառից չուտես...» (Ծննդոց, Բ. 16, 17)։ «Մանե, թեկել, փարես»— Հաշված, կշռված, բաժանված։ Մարգարեական նշանախոսք, որն անհրաժեշտ մի ձեռք գրեց այն սրահի պատերին, որտեղ Բաղդասարն իր վերջին խնջույքներն էր վայելում, մինչդեռ Կյուրոսը հաղթական մտնում էր Բաբելոն։ «Այսպես գրված է. ՄԱՆԵ, ԹԵԿԵՂ ՈՒ ՓԱՐԵՍ։ Այս խոսքին մեկնությունն այս է. Մանե, Աստված քո թագավորությունը համրեց և այն վերջացրեց։ Թեկեղ, կշեռքով կշռվեցիր և պակաս գտնվեցար։ Փարես, քո թագավորությունը բաժանվեց և Մարերին ու Պարսիկներին տրվեց» (Մարգարեություն Դանիելի, Ե. 25—28)։ «Կեսարին փողը՝ Կեսարին, մինչ մեր լեռները դառնանք նորեն»։— Ավետարանական հայտնի դարձվածքի պատմությունն է. «Արդ տվեք այն, որ Կայսրինն է Կայսրին, և այն, որ Աստծունն է՝ Աստծուն» (Մատթ. ԻԲ. 21—22)։ Ռ. Սևակի մոտ օգտագործվում է որպես պարտադիր հարկ, որը տալուց հետո կարելի է անցնել ազատ։

Աստված հոգին է (էջ 335)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատամարտ»-ում (14.2.1914, թիվ 8)։ Տեքստը վերցրել ենք «Անահիտ» ամսագրից (1913, թիվ 2, էջ 19—21)։ «Կամենե՞ս սա ծերունին, որ կապված չաշխի նորաթեն ձայն մը լսելու կենսական ...»— Ֆրանսիացի աշխարհահռչակ քիմիկոս և կենսաբան Լուի Պաստյորի (1822—1895) մասին է, որը 1885 թ. հայտնաբերեց կատաղության դեմ պատվաստը՝ նախազգուշական պատվաստումով։ «Կամենե՞ս սա հոյ գիտունն ալ, որ Անտիպիներյան նաստաշյալներուն գիտակից զոհը կ՚ըլլա նոր աշխարհին մեջ...»— Ս. Գյուտում չունի անանց «Բյուզանդիոն» օրաթերթի 1910 թ. հուլիսի 14-ի համարում՝ «Հայ գրո՞ղ մը գիտության» վերնագրով հոդվածի մեջ ասվում է. «Հյս. 12-ին Փրիտորիայի

Ճեֆըրսըն Հիվանդանոցին մէջ մեռաւ Տրդ. Միհրան Գ. Պապազեան, 42 տարեկան, կեսարացի, որ Ամերիկայի մէջ ուսում առած, խնդրինք Սենթինելեան ճառագայթներու մասնագիտութեան նվիրած էր, որուն մէջ նշանաւոր հեղինակութիւն մը համարուած, պատւական գործած գործը հոգինեց, և իր անունն հռչակելով բովանդակ Ամերիկայի մէջ։ Տրդ. Պապազեան գիտութեան զոհ եղաւ, որովհետև խիզախորեն հառաջ տանելով իր փորձարկութիւնները, Սենթինելեան ճառագայթներուն հասուն եղող վէրքեր առաջցած էր իր մարմին այրելովը, և այդ վէրքեր ամէ տարին ի վեր իր վրա հառաջացուցին մորթային քաղցկեղ, և թեւլու բանիցս վիրաբուժական գործողութեան ենթ. ի վերջո նոյն վէրքերն եղան պատճառ իր մահվան... Տրդ. Պապազեան մեկ ու կես տարի առաջ Ն. Փոլիս եկած էր, ուր ամուսնացաւ, և իր գեղատի կինն իր անարի մոտ դիշեր ցերեկ կ'հսկեր Ճեֆըրսըն հիվանդանոցին մէջ, ուր Ամերիկայի ամենեն հանրածանօթ վիրաբույժները իրեն հսկեցուցին. Թե Մ. ճառագայթներուն այրուցքն անբուժելի էր, և իր մեծ մասը ամուսնի դատապարտված է իր մշակած և այնքան զարգացուցած գիտութեան զոհ ըլլալու Մ. ճառագայթներուն և լուսանկարչական բուժման վրա Տրդ. Պապազեանի ժամանակը երկին ամերիկյան համալսարաններուն մէջ իբր դասագիրք կգործածուի այսօր. Տրդ. Պապազեանի երկու մատները արդէն հանված էին, և իր կուրծքին աջ կողմի միսերը կտրված էին, և ի վերջո իր թեւին ոսկորը հանված էին։ Իր հիվանդության վերջին կիսամյակը, և հիվանդանոցին մէջ կեցած ատեն մը ասած էր, որտեղ Մ. ճառագայթներով զարմանալով հիվանդները չկարենաց։ Դերասանք ընթեցիկները մինչ հանձնառու իր գործունեութեան, գինը պատեհով այն մէ քանի նշանավոր անտոնվոց. Ֆրանսացիներու և ամերիկացիներու շարքին, որոնք արդեն զոհված են Սենթինելեան ճառագայթներու դրուսանը («Բյուզանդիոն», Հուլիս 14, 1910)։

Ֆանաֆառաչարդ (էջ 339)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատամարտ»-ում (1914, թիվ 3)։

Մանկին նշանատուն (էջ 347)— Այս պատմվածքը երկու տարբերակ ունի։ Առաջին տարբերակը տպագրվել է «Սուրհանդակ»-ում (1905, 21 հունիս) և վերնագրված էր «Փաքախտավորներու գերեզմանը։ Երկրորդ տարբերակը՝ ավելի ամփոփ և ավելի ծավալուն, «Մանկին նշանատուն» վերնագրի տակ տպագրվել է Կարո Սասունյանի «Անտիպ Տարեգիրք»-ում (1961, էջ 153—160)։

Սարևեիկ (էջ 348)— Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Սասունյանի «Անտիպ Տարեգիրք»-ում (1960, էջ 81—86)։ Պոռնիկ — բրածի մխիթարություն։

Տոնիրա Բոզմոզ (էջ 351)— Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Սասունյանի «Անտիպ Տարեգիրք»-ում (1963, 153—157 էջեր)։ Խոնյունդը— Հակոբյան կամ Ասիլեկյան։ բոլշևիզմին ատված Հին Հռոմում։ Հիբրիսոր— Հիպոկրատ (460—377 մ. թ. ա.)— հռչակավոր բժիշկ Հին Հունաստանում։ Բոմարփոլ— ամբատոլ։ Հրաշավոր կապույտ (Դրրո.)— նախապատ, ճաղար։

ՕՐՍԱՆԱՆ ԳՐՉԵՐԸ (էջ 360—369)

Խաղաղութ և բոխոր (էջ 360)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Սուրհանդակ»-ում (16 հունիսի, 1908)։

Տարի մը վերջ (էջ 363)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելյան մամուլ»-ում (26 հունիսի, 1907, թիվ 26, էջ 610—613)։

Ե. Պերպերյանի հիվանդությունն ու մահը (էջ 367)— Առաջին անգամ տպագրվել է Բ. Ազատյանի խմբագրությամբ, Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Աստղաբերդ» ամսագրում (1951, Ա. տարի, թիվ 4, էջ 82—83)։ Ռեթեոս Պերպերյան (1848—1907)— արևմտահայ ականավոր մանկավարժ, գրական և հասարակական գործիչ։ Պերպերյան վարժա-

բանի հիմնադիր անդամներ։ Ռ. Աբաշը Ռ. Պերպերյանի սիրված և գնահատված աշակերտներից էր և նրա խորհրդով էր, որ գնաց Լոզան ուսանելու։ «20 նոյ. 1848-ին ծնավ...» — Ռ. Պերպերյանի ծննդյան թվականի շուրջ տարբեր կարծիքներ կան։ Գրեթե բոլորը նշում են այս թվականը, մինչդեռ Հր. Աճառյանը՝ 1850 թ. («Էջմիածին» ամսագիր, 1950, նոյեմբեր—դեկտեմբեր, էջ 64)։ «Ամեն սը [illegible] [illegible]...» (ֆր.) — կրթական մտքի մշակ, [illegible] [illegible] մը...» (ֆր.) — [illegible] «[illegible] [illegible] [illegible]...» (ֆր.) — [illegible] «Մինաս Նուպարյան (1842—1929) — [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] և [illegible] Հայկական հայոց «Թրանսիլվանիա [illegible]» (1915) [illegible] նամակագրություն է ունեցել Վիկտոր Հյուգոյի հետ «[illegible]...» — Շավարշ Պերպերյան (1891—19[illegible]) — Ռ. Պերպերյանի որդին, [illegible], մանկավարժ, հրատարակիչ «[illegible]...» — Օննիկ Պերպերյան (1885—1960) — Ռ. Պերպերյանի որդին, բանաստեղծ, երգահան, «[illegible] [illegible]...» (ֆր.) — [illegible] [illegible]։

Հատվածներ օրագրից (էջ 368) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1951, թիվ 1, էջ 10—11)։

Տխուր ռապն (էջ 369) — Առաջին անգամ տպագրվել է Ա[illegible] [illegible] Փարիզում լույս տեսնող «Դրոշակ» և [illegible] ամսագրում (1940, թիվ 4, էջ 61)։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ (էջ 371—449)

ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ (էջ 371—421)

Ա. Իսահակի նամակագրությունը ծավալով մեծ է և, որքան գիտենք, առանձնանում է ընդհանրապես հայ գրողների նամակագրական ժառանգության մեջ։ Այստեղ, անշուշտ, որոշակի դեր է խաղացել ոչ միայն նրա տաղանդը կամ հետաքրքիր կյանքը, այլ ավելի շատ նրա մարդկային-ստեղծագործական նկարագիրը։ Չնայած այդ նամակների գեղարվեստական-ճանաչողական բարձր նշանակությանը, առաջին անգամ է, որ զետեղվում են ժողովածուի մեջ։

Ուսանողի նամակներ (էջ 371) — Առաջին անգամ տպագրվել է «Աշխատավոր» (23/5 հունիս, 1909, էջ 363—364)։

Հոհան Նազարյանին (էջ 374) — Տե՛ս «Հիմնական բանաստեղծության ժառանգություն»։ Հր. Նազարյանը Ա. Իսահակի մտերիմ բարեկամներից էր։ Ներկայացվող նամակները առաջին անգամ տպագրվել են Բաքվի «Մշակ» Տարեգրքում (1928, էջ 366—369)։

Պատրիարք Օրմանյանին (էջ 375) — Այս նամակների բնագրերը պահպանվում են Չեքիոնի ֆոնդում (ԳԱՄ, ՈՒՑ, չկարգված բաժին)։ Տպագրվում են առաջին անգամ։

Միքայել Աղ. Պողոսյանին (էջ 377) — Առաջին անգամ հրատարակվել է Փարիզի «Հայ մշակ» պարբերականում (Ա. Տարի, 1955, թիվ 9—10)։

Բեռլինից (էջ 377) — Ինչպես երևում է, սրանք հատվածներ են, տարբեր տարիների ընթացքում, Իսահակի ամուսիններին գրած նամակներից։ Առաջին հատվածը վերցրել ենք «Ամենուն Տարեգրքի» 1911 թ. գրքից (էջ 218), մնացածները՝ 1916—1920 թթ. գրքից (էջ 21—22)։

Նամակներ Գ. Մ.-ին (էջ 379) — 1925 թ. հունվարի 25-ից մինչև փետրվարի 7-ը «Ժողովուրդ» թերթը ապագեյտ ներկայացնում էր «Ա. Իսահակի անտիպ նամակները». Այդ նամակները Համանական [illegible] [illegible] և հրապարակման էր պատրաստել Տիգրան Ցիթունին (Ցիթեյան)։ Հրապարակմանը նախորդող՝ հունվարի 24-ին լույս տեսած «Անհայտ

դամբանականին տողեր Հովհաննես Տ. Չիթունին պատմում է, թե ինչպիսի արտակարգ պայմաններում է հայտնաբերել այդ նամակները. «Ուրբաթ օրվա էր, որ Թարաշը կիսակեր (ցնցոտիներ, հավանաբար, ակնարկում է ռուսների 1915-ի ահաբեկչ— Ա. Թ.) և այս անգամ Պաշտոնյաց ազգականի մը տանին մառանի մեջ էի, Հոն դիզված փոշեծածկ գիրքերուն և ձեռագիրներուն մեջեն հյան Սևակի ձեռագիր 14 նամակները Հոգանեն ի Պոլիս և 6 քերթվածներ» (այդ «6 քերթվածները» անտիպներ չեն— Ա. Թ.)։

Սակայն Չիթունին հավաստիրոց անուն ազգանվան փորձորեն ինչո՞ւ է ակդրնաստանա գրել «Հիշված անձերուն անուններին հավելաներ Ս. Պ. (որոնց ուղղված են նամակներոն) լրիվ չտալու արդարանալի պատճառն այն է, որ հիշյալը կ'ապրի փոքրցավոր Փրյանսայի մը մեջ և իր անունին հրապարակումը կրնա դուքեն դժվարություններ պատճառել իր գլխին»։

Հայրարանշայիր նամակի վերջում Չիթունին գրել է իր՝ հրապարակողի ծանոթագրությունները։ Ներկա հատորից դուրս թողնել դրանք, նշանակեր խախտել առաջին հրապարակման ամբողջականությունը։ Բացի այդ, Չիթունու ծանոթագրություններն ըզտակար են նաև այսօրվա ընթերցողի համար։ Մեր ծանոթագրությունները տարանջատված են աստղանիշերով։

1906 մարտ 9, Լոզան (էջ 379)— «Քեզամը... Աչոտը... Զարիֆյանը...», ինչպես և հաբեաները՝ Գ. Մ.-ն, անհայտ հավանականությամբ, Ռ. Սևակի զարմիկներն են Գերմերյան վարժարանից։

1906, Ապրիլ 2 (էջ 381)— «abatjour» (ֆր.)— լուսամփոփ, «armoire» (ֆր.)— զգեստապահարան, «dejeuner» (ֆր.)— նախաճաշել, «diner» (ֆր.)— ճաշել, «souper» (ֆր.)— ընթրել, «abonnée» (ֆր.)— այստեղ՝ նախապես վճարածները. «pension» (ֆր.)— այստեղ՝ վարձու բնակարան, ուր նաև կանոնավորապես կերակրում են. «chef de pension» (ֆր.)— վարձու բնակարանի տերը։

1906 Մայիս 11, Լոզան (էջ 386)— «douche» (ֆր.)— ցնցուղ։

1 հուլիս (էջ 388)— «étudiant» (ֆր.)— ուսանող։

12 փետրվար, 1907 (էջ 393)— «originalité» (ֆր.)— ինքնատիպություն։ «Եղբայրս քաղուցին ապաքինած էր»— հավանաբար Հայկի մասին է (տե՛ս «Անտիպ տարակուսիս» ստանավորի ծանոթագրությունը)։ «...Ջե՞մ ու ոչ Ասմեր իր մեկ sonnetովը անմահացաւ»— տե՛ս «Պատասխան Ասմերի» հայկական թարգմանության ծանոթագրությունը։

1907 օգոստոս 26 (էջ 399)— «lumière» (ֆր.)— լուսավորություն։

1907, նոյեմբեր 7 (էջ 402)— «Գևորգյան մասով, Լորս Պիկոնի և Զաքարյան Վարտի, Պղնձե պատանյակ, Եռաչպարարիչ... Կոստանյան և ընկերության մեր...»— Մերուժան Պարսամյանի եղբայրը՝ Միքայել Պարսամյանը «Հայրենիք» օրաթերթի 1928 թ. սեպտեմբերի 7-ի համարում ապացուցել է, որ Ռ. Սևակի անտիպ նամակները հաղթանակ, որոնց փաստում է դրել այս արտահայտության դրաշ բարբառային մտավարությունը։ Հավանաբար Դևոպրերը և արժեքավոր է նշանակ, որ այնտեղ բերվածներ ...ներ են արված Ռ. Սևակի՝ Մերուժան Պարսամյանին ուղարկված նամակներից։ «cousin» (ֆր.)— զարմիկ, ազգական։

Առանց թվի նամակը (էջ 405)— «Կյանք-ու Ձանգյան կատվին candidat ներկայացուց— Մեծածորոսար վանատակե Ասողիանոսոր Զանգը, մասնակ չունենալու պատճառով, իր կնոջ՝ նախկին Զանգի մահից հետո որոշում է իր հարստության մի մասը նվիրաբերել Եվրոպայի համալսարաններում սովորող չքավոր, սակայն ընդունակ հայ երիտասարդներին, որոնց թվում էր նաև Ռուբեն Չիլինկիրյանը։ «Մեծ Եղբորս հիվանդությունը...»— խոսքը հավանաբար Հայկի մասին է (տե՛ս «Անտիպ տարակուսիս» ստանավորի ծանոթագրությունը)։ «Ծնեից Պետրոսյան կեղծիք»— Ծնեից Պերսելյան

(1887–1959)— Ռ. Պերպերյանի որդին։ «Մեծ-Մարդուն մահվան հեռագիր...»— խոսքը Ռ. Պերպերյանի մասին է։

25 դեկտ. 1907 (էջ 408)— Չթնունի ծանոթագրությունների մեջ այսպիսի տողեր կան, որոնք գուցե թեզեցին մոռացվածությունը. «1908-ին տապալեցավ համիդյան բռնակալությունը և Օսմ. Սահմանադրության հռչակումով Եվրոպիկ դարագլուխ մը բացվեցավ Թուրքիո Հայերու համար, ու այդպես ալ պիտի շարունակեր ըլլալ, եթե ավելորդ պատերազմը չբերեր մեր երկիրը»— արևմտահայ գործիչներից ոմանց հատուկ քաղաքական միամտության և կուրության տխրական օրինակ։ Նախ՝ «Թուրքիո Հայերու համար բացված «Եվրոպիկ դարագլուխը» ուղեկցվեց ավելի քան 30.000 զոհ տված Կիլիկիո ջարդերով և հետո, պատերազմը պայթեր թե ոչ, երիտթուրքերը պիտի որևէ կերպ իրագործեին հայերի ցեղասպանության իրենց ծրագիրը։

Ռոմեն Ռոլլանին (էջ 411)— Այս նամակները առաջին անգամ տպագրվել են Գ. Ազնավուրյանի «Արևմտահայ գրողների նամականի»-ում։ Տեքստը վերցրել ենք Ռոմեն Ռոլլանի ֆոնդից (ԳԱԻ, ՆԱՖ)։

1906, Ապրիլ 9— «Հելվետիան»— «Հելվետիա՝ լատիներեն Helvetia բառից է։ Հին հռոմեացիք այդպես էին անվանում ներկայիս Շվեյցարիայի տարածքը՝ այնտեղ բնակվող կելտական ցեղախմբի՝ հելվետների անունով։

Հունվար 26, 1907 (էջ 412)— «Մասիսի մեջ մեկնումս ներառված «Անգլիացի հայասերին պատասխանը» բարձրանալով դրվելի տեղի»— 86՛ս «Պատասխան Անգլիացի հայասերին» թարգմանության ծանոթագրությունը։ «Ինչպե՞ս շնորհավորել նաև այն նախադասությունը, որ ուներ նաև անցրնելով «Մասիս»...»— Ս. Արմենը 1900 թ. դեկտեմբերից մինչև 1905 թ. խմբագրում էր «Մասիս» շաբաթաթերթը։ «Պողոսյան սրտի դրախտության հետ չմնան մեջ ըլլալ»— «Մասիս»-ի 1907 թ. թիվ 14-ում տպագրվել է նկարագրությունը Ռ. Չիլինկիրյանի թարգմանությամբ։ «Tant mieux, ma foi» (ֆր.)— ավելի լավ «...և շնորհավորել զինք ճիշտն ըսած...»— Ռ. Սևակը նկատի ունի Ս. Արմենի «Պիեր» (1906) պատմվածքների ժողովածուն։

1907, 20 հունիս (էջ 413)— «Միայն խնդրեմ, որ մասնավոր ուշադրությամբ մը հրատարակեք այս Ներփակը...»— խոսքը Հովհաննես Թումանյանի «Երկու սև ամպ» բանաստեղծության մասին է, որ լույս է տեսել «Մասիս»-ի 1907 թ. թիվ 34-ում։ «Հուսանքին միջոցավ»— Հ. Նազարյանն էր «Կռունկին տողերը» և «Անմահ» վերնագրով երկու Ներփակ»— Այս բանաստեղծությունները ևս լույս են տեսել ոչ թե «Մասիս»-ում, այլ «Արևելյան մամուլ»-ում։ «centrefilet» (ֆր.)— հոդվածիկ։ «...զոր այնքան լավ կերպով դնելով էիր «Մասիսից վերջին երեսը»— խոսքը, Հովհաննեսը, վերաբերում է «Մասիս»-ի 1907 թ. թիվ 27-ում լույս տեսած գրախոսականին՝ Ն. Ա. ստորագրությամբ։

1907, Հոկտեմբեր 2 (էջ 414)— «...ինչպես գրեր էիր «Զանգյան ամենից մեջ»— «Մասիս»-ի 1907 թ. 1 սեպտեմբերի թիվ 36-ում տպագրվել է Ն. Արմենի «Զանգյան ամենաաշխարհայեր» «Նայիրինէ Պետրոսյանի կողմն պաշտպանելիս...»— Ռ. Պերպերյանի մասին էր «Բյուզանդիոն»— թուրքական միջնակարգ դպրոցը «...ԲՅՈՒԶԱՆԴԻՈՆ» այս մասին լուր մը գտնելեց...»— Կ. Պոլսի «Բյուզանդիոն» օրաթերթի 1907 թ. սեպտեմբերի 15-ի համարում տպագրված է Աշոտ Բ. Թեքյանի «Հուշեր ու ներշնչումներ», որը խոսվում է Զանգյան կոմսի առթիվ ակսված վեճի մասին։ Այնտեղ ակնարկ կա ընդհանուր մասին, հակառակը Հովհաննես վերաբերում է Ռ. Չիլինկիրյանին)։

9 մայիս, 1908 (էջ 416)— «...ինձ անչափ դրկված ՄԱՐՄՆԻ հոդվածը»— խոսքը, Հովհաննեսը, Մ. Մեծարենցի «Նոր Տաղեր»-ի առթիվ՝ Ն. Արմենի գրած հոդվածի մասին է, որը տպագրվել է «Արևելյան մամուլ»-ի 1908 թ. թիվ 15-ում՝ «Անմահության վա-

բացակայող» վերնագրով․ «Հիմա կա՞ք բանաստեղծ, որ Մեծարենցին․ Կոչվածին և իրենց ընկերներուն ալած չառաջուն դասերը անմոռանալի պիտի մնան»։— Այս նախադասությունը դուրս է մնացել Գ. Աղեմաբոյանի հրատարակած տեքստից (տե՛ս «Արևմտահայ գրողների նամականի», Երևան, 1972, էջ 364)։ «...դպրոցական կարճատև ճամփորդությունները»— 1908 թվականից «Մասիսը» նյութական միջոցների բացակայության պատճառով դադարեց լույս տեսնելուց։

Տեոդիկին (էջ 417)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևմտահայ գրողների նամականի»-ում (էջ 365)։ Ներկա ժողովածուի մեջ զետեղված է բնագրի տեքստը (ԳԱՄ, ԻՍՑ)։

Կարեն Միքայելյանին (էջ 417)— Տպագրվում է առաջին անգամ՝ ըստ բնագրի (ԳԱՄ, Կարեն Միքայելյանի ֆոնդ)։— «Ինձմե բանաստեղծություն մը (անտիպ) ուզեր էիր...» — Խոսքը «Ինչպես երբեմն» բանաստեղծության մասին է, որը, սակայն, անտիպ չէր, քանզի մինչև Կ. Միքայելյանի «Պարմանը» ալմանախում լույս տեսնելը արդեն տպագրված էր։

Սիրելի Կարեգին... (էջ 418)— Տեքստը տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակման («Նոր յառաջ», 28 ապրիլ, 1923, էջ 109—110)։ Կարեգին, հավանաբար, Ռ. Սևակի ուսանողական ընկերներից է։ «lettre à lettre» (ֆր.)— տառացի, հատառ, «sentimentale» (ֆր.)— զգայական, սենտիմենտալ. «prosaïque» (ֆր.)— անշուք, արձակի։

Սիրելի Տիկին և Պարոն (էջ 420)— Տպագրվում է առաջին անգամ, այս և հաջորդ նամակների թարգմանությունները՝ Արտաշես Այվազյանի։

Սիրելի Ծնողներս (էջ 421)— Նամակը հասցեագրված է Յաննի Ապելի ծնողներին։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՃԱՆՆԻ ԱՊԵԼԻՆ (ՍԵՎԱԿ)— (էջ 422—449)

«Յաննի Ապել» (ամուսնությունից հետո՝ Սևակ)— Ռ. Սևակի կինը։ Ազգությամբ գերմանուհի էր, սակայն ամուսնանալով Ռ. Սևակի հետ՝ վերջինիս ու միայն նրա գրական ժառանգության, այլև արխիվը կիսեց հայ ժողովրդին բաժին ընկած դառնությունները։ Ծնվել է 1890 թ. Էրֆուրտում։ Նախորդ նամակից իմանում ենք, որ Ռ. Սևակի հետ ծանոթացել է 1907 թ. մայիսին՝ շվեյցարական լեռնային ամառանոցում՝ Շամբերյում։ Այնուհետև, մինչև ամուսնությունը (1910) և դրանից հետո նրանց միջև ծավալվել է ընդարձակ նամակագրություն, որն իր տեսակով անկրկնելի է հայ գրականության մեջ և որն առանց վարանելու կարող ենք համեմատել Չայկովսկու և Ֆոն Մեկկի, Բեռնարդ Շոուի և Թեռիի, Տուրգենևի և Սավինայի նամակագրությունների հետ։ Ռ. Սևակի մեծությունը՝ որպես բանաստեղծի, նույնքան է այս նամակների մեջ, որքան նրա լավագույն բանաստեղծություններում։ Պահպանվել են այդ նամակների մեծ մասը։

Ճաննի Սևակը ամուսնու նահատակումից հետո բնակվել է Ֆրանսիայում, որտեղ և մահացավ 1967 թ.։ Նա թատրոնի ճանաչված դերասանուհի էր։ Հրատարակել է բանաստեղծական մի քանի ժողովածուներ՝ ֆրանսերեն։ Ներկայումս Ֆրանսիայում են բնակվում բանաստեղծի որդին և դուստրը։ Լևոն Չիլինկիրյանը բնակվում է Լիոնում, իսկ Շամիրամը՝ Սեմիրամիս Յուկոն՝ Նիցցայում։

Հուլիս 23, 1909, առտուն (էջ 422)— «Աստված գիտե...»— Այստեղ նամակից մի էջ պակասում է, որը հնարավոր չեղավ գտնել Ռ. Սևակի թղթերի մեջ։ «Ալյանս»։ Ներամուտին մեջ այս բառին առջև կղնեն խաչեր բառացիական նշան մը (?), իսկ Անեկմին մեջ՝ կախման նոր կետեր անմոռունչ (...)— Այս միտքը կրկնվում է Ռ. Սևակի «Մարդերգություն» պոեմի «Պղնձական ճամբուն վրա» գլխի մեջ (Գ. հատված, 3—4 տողերը)։ «Հավերժը մը եմ Ալյոռինանի»— Յաննին իր գրված նամակներից մի քանիսը Ռ. Սևակը ստորագրել է՝ Rubins։

Նոյեմբերի 3.3 1909 (էջ 424)— «Մեծ ցավեր, Ժան-Ժակի կղզին, Թոմսկան աշտարակը... Լազերում պարը... Թոմսկին համերի գրասենյակը...»— Այս նամակը գրված է մի քանի բացիկների վրա, որոնք պատկերում են Լոզանի տեսարանները։ Եվ ինչ որ բան, նախապես չեմ գտել բնավ, որ պատմի է, ավելորդ ամենահաճելի գինը մոռացվելու։ Հայաստանի քաղաքում, նախապես խմբագրություններում, նախապես ամեն ինչի, այստեղ ամենաշատ մարդը սիրելի բան մը ունի։ Ռ. Սևակի և այդ տարիների արևմտահայ մի շարք գործիչների միջև չափազանցության արժանիքներից մեկը ի դեպ, այս նույն՝ 1909 թ. է ստեղծվել «Կարմիր գիրքը»՝ Սիամանթոյի քնարերգության մեկը։ Եվ հատկանշական է, որ այս տողերը գրում էր իր նշանածին՝ օտարազգի մի աղջկա, որն ավելի ազնիվ և ավելի իրապաշտ հայացքով է նայել Թուրքական իրականությանը։

Սիրելի Պապիկս [1909 թ., աշուն] (էջ 429)— Տեքստը վերցված է «Արարատ» թերթից (23 փետրվար, 1985)։

Հունվար 27, 1910 (էջ 430)— «Օրահեռնոլոս ...»— Տե՛ս «Եռանդ հիները բանաստեղծության ժամանակագրությանը»։

Ուրբաթ, փետրվար 19, 1912 (էջ 434)— «Ցուցակներ...»— Ռ. Սևակի բանաստեղծական բնիկներից։ «Պյուվիս»— Անտոն Պյուվի (1827—1901), շվեյցարացի նշանավոր նկարիչ, որի ստեղծագործության հետ սերտ առնչություններ ունի Ռ. Սևակի պոեզիան (մանավանդ «Մահվան մոտիվը»)։ «Բալ»— շվեյցարական Բազել քաղաքի ֆրանսերեն անվանումը՝ Bâle։ «Այս վագոնները...»— շվեյցարական Վո (Vaud) կանտոնի բնակիչները։ «Փետրվար 26, 1912, Երկուշաբթի»— «Մերսի իրիկուն»— Այս նամակը՝ արևելահայերեն թարգմանությամբ, առաջին անգամ լույս է տեսել «Արևմտահայ գրողների նամակներ»-ում (էջ 371—373 և 365—367)։

Չորեքշաբթի (էջ 440)— Առաջին անգամ՝ արևելահայերեն թարգմանությամբ, տպագրվել է «Արևմտահայ գրողների նամակներ»-ում (էջ 367—368)։ «Բերնշտայն»— Անրի Բերնշտայն (1876—1953), ֆրանսիացի դրամատուրգ։ «Էրկման-Շատրիան»— Պետք է լինի Էրկման-Շատրիան։ Այս անվան տակ հանդես էին գալիս ֆրանսիացի երկու գրողներ՝ Էմիլ Էրկմանը (1822—1899) և Ալեքսանդր Շատրիանը (1826—1890)։ «Ժեմիե... Ժիրու... դ'Անիվան...»— Ամենայն հավանականությամբ, այդ տարիների հանաչված դերասաններ։ «Օկտավ Միրբո»— Օկտավ Միրբո (1848—1917), ֆրանսիացի վիպասան, թատերագիր։ «Լ. Աղեքսանդրյան»— Լևոն Աղեքսանդրյան, նկարիչ, Ռ. Սևակի մտերիմ ընկերներից։ Մի քանի անգամ լուսանկարել է Ռ. Սևակին (տե՛ս Վ. Պետրոսյանի «Անհետ նահատակները», 1965, էջ 126—130)։

Իմ սիրելագույն կին... (էջ 443)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևմտահայ գրողների նամակներ»-ում (էջ 369—370)։ Գ. Աղեքսանդրյանի վկայությամբ այս նամակը գրվել է 1912 թ. ապրիլ-մայիսին։ «Ներսես»— Աղեքսանդրի մակդիրը, լույսի, արվեստի սատամ։

Հինգշաբթի իրիկուն (էջ 444)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևմտահայ գրողների նամակներ»-ում (էջ 373—374)։

Շաբաթ (էջ 445)— «...Մեր պաշտելի Ներսեսը»— Ռ. Սևակը նկատի ունի իր պստիկ որդուն։

Շաբաթ, մայիս 23, 1912 (էջ 449)— Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևմտահայ գրողների նամակներ»-ում (էջ 370—371)։ «Ներսես Ինը պիտի ալըսեն Մայիսին...»— Դարձյալ ակնարկում է որդու սպասվող ծնունդը։

Հունիս 17, 1913 (էջ 450)— Տպագրվում է առաջին անգամ։ Նամակը պահպանվում է

Հեղինակի ֆոնդում (ԳԱԻ, ԱԻՄ) Սևակի վերջին նամակներից մեկն է՝ ուղարկված Չանղըրըից։ Ծանոթի նամակից իմանում ենք, որ Ռ. Սևակն աքսորավայրից կնոջ հասցեով ուղարկել է տասը բարու 1915 թ. օգոստոսի 17/30-ին, այսինքն Ռ. Սևակի բարբարոսական սպանությունից շուրջ մի հետո պատմական էր ուղարկում իր ամուսնուն, չիմանալով, որ այդ նամակը անգ չի հասնելու։ Օգոստոսի 13/26-ին Ռուբեն Սևակին, Դանիել Վարուժանին և երեք հայ աքսորյալների (Օննիկ Մաղաղյան, Վահան Քէհյայան և Հարություն անունով մի հացթուխ) Չանղըրըից մեկ այլ տեղ տանելու պատրվակով կառք են նստեցնում։ Ռյանելի մոտ գտնվող Թեքի Օսքանս ձորում, երկու թուրքերի կողմից վարձված տասը հրոսակախմբեր դարանակալ մորթում են նրանց։ Գանմանվել են մի շարք փաստաթղթեր ու վկայություններ, որոնցում մանրամասնորեն ապացուցված է այդ ոճրագործության կանխամտածված բնույթը (Մ. Շամտանչյան, Չանղըրըին վերհուշումներ, Հուշարձան Արմեն Ջամանեի, 1920, Կ. Զալյա, «Կատարյանի մը պատմությունը», «Հայկական Տարեգիրք», 1922, էջ 313, Արամ Անտոնյանի վկայությունները. Մարի Պեռոյանի «Ամենուն Տարեգիրքը», 1959, էջ 134 և 1960, էջ 223, Բյուզանդ Քեչյան. Դրվագ աքսորի շրջանեն. Բոսֆոր. Ամենուն Տարեցույցը», 1922, էջ 41, Հովհան Կարապետյան. «Էջ մը աքսորի հիշատակներես», «Զվարթնոց», Նոր շրջան, Բ տարի, 1957, թիվ 1—2, 3—4, 5—6)։ Ռ. Սևակի նահատակման փաստերին է անդրադառնում նաև Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան զեկուցագիրը՝ հասցեագրված կայսերական կանցլերին (Բեթմանհոլվեգին)։ Այդ փաստաթուղթը որով հրատարակված է Յո. Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer aktenstücke 1919» գրքի մեջ (էջ 163)։ Ահա այդ փաստաթուղթը՝ ամբողջական թարգմանությամբ.

«Առ Կայսերական Կանցլերին
Ա31521 (Ստացի թիվ՝ Նախարարություն)
111 բ. 18547 (Ելքի թիվ՝ Դեսպանատուն)
Գերմանական Կայսերական դեսպանատուն

Բերա, 5 Հոկտ. 1915

Բժիշկ Ռուբեն Չիլինկիրյան, որ աքսորված հայ շրջանակներու մեջ ծանոթ անձնավորություն մըն է, որուն շատ մը հայերու հետ Ապրիլ 24-ին ձերբակալվեցավ Անատոլու աքսորվելու նպատակով (դեսպանատանս ցուցակում է. Ռ. Սևակը ձերբակալվել է ավելի ուշ— Ա. Բ.)։ Նախապես որոշված էր, որ ան Անքարայի մոտ՝ Այաշ աքսորվի. սակայն մը, որ կրցանքին և մասամբ ասիստանական հանգամանքը տակ կրնային ավելի ծանր կերպով ենթարկվողները։ Դեսպանատան միջամտության շնորհիվ ան ՉԱՆՂԸՐԻ (Անքարա) մեջ արգելափակվեցավ, ուր արգելակալները կրնան ազատ կերպով մանգալ և իրենց արհեստները կիրարկել։

Տիկին տոքթ. Չիլինկիրյան և մայրը՝ տիկ. Արևելյան ... ազգությամբ են, թուրքական պաշտոնյաները երկու ... և ... նույնիսկ Չանղըրի ... Տոքթ. Չիլինկիրյան ... ն ... թե ...՝ պաշտպանության ներքո ... պրուսական ... իր ... կրնային Գերմանիա ... Տոքթ. Չիլինկիրյան կնկանը իրեն մեկը այն մասնավորականներեն, որոնց՝ գանգվածներու վրա անհամ ... Դեսպանատան մեջ կնքած էր, որ ... Գերմանիա ... Վերջ Կայսերական դեսպանատանը պաշտոնյա մը Դեսպանի հարցում, թե ի՞նչ էր ...ի, ան ... կերպով ...:

Վերջապէս երկու տիկիններու փորձ մըն ալ բրին տոքթ. Զիւնկիրյանի Անգարա մնալու արտօնութիւն ձեռք ձգելու ուղղութեամբ՝ այն պահուն, երբ իրեն 20 օրուան հեռագիր մը տրուած, որ կհանուցանէր, թէ զինքը նորէն որը Այաշ պետի փոխադրելու Դեսպանատան գրավոր դիմումին վրա. Ներքին գործոց նախարարութիւնը հեռագիրով հրահանգ տըված, որ վերոհիշյալը Զանգըրըի մէջ թողուն և եթե ճամբա հանված է՝ զինքը հոն վերադարձնեն. Այս հեռագրին ի պատասխան, օգոստոս 30-ին, Զանգըրըի կառավարիչը կհանուցանէր, թե տոքթ. Զիւնկիրյանը ամսույն 26-ին Զանգըրըին մեկնած, Գալեճիքի մոտերը ատապատիկներու կողմէ հարձակումի ենթարկված և սպանված էր և թե 13 ատապատիկներէն մը իշխանութիւններու կողմէ ձերբակալված էին։

Այսպէս վերջանում է Յո. Լեպսիուսի դրքում բերված փաստաթուղթը։ Սակայն, մեր պրպտումների շնորհիվ, պարզվեց, որ այդ փաստաթուղթը Յո. Լեպսիուսի ձեռքն է ընկել կրճատված վիճակում։ Ահա շարունակությունը, որ զուրկ է մնացել վերոհիշյալ ժողովածուից. «...Ասոր վրա, Կայսերական Դեսպանատան ընծայած ազնուութեամբ, որուն համար Դեսպանատունը Կայսերական ընդհանուր Հյուպատոսարանի հետ շփման մեջ մտած էր, տիկին Զիւնկիրյանը իր մորը՝ տիկ. Արեկի և երկու զավակներուն հետ նախորդ ամսու 16-ին, առանց թուրք իշխանութիւններուն ներողութեան կրկին, Գերմանիա մեկնեցան։

Դեսպանատան դիմումին վրա Ներքին գործոց նախարարութեանը հրահանգ ուղարկեց ստուգելու համար մեռյալի մոտ գտնված արժեքավոր իրերը և առարկաները և այրիին վերադարձնելու։ [illegible] հոս գրվելու ինչ որ կարելի է [illegible] ձեռք ձգել։

Երբ տիկ. Արեկ իր ամուսնույն դրկած տեղեկութիւններուն մէջ կ'ակնարկեր, թե Դեսպանատունը [illegible] չափով, [illegible] իր ընտանիքին, ոչ [illegible] ազնուութիւն ընծայած է իրեն և զավակ, ան անկեղծ կ'ըլլայ այն պարագան, որ Դեսպանատունը իր զավակ և փեսային համար միայն անպայման [illegible] դիմումներ ընել թուրք կառավարութեան մոտ, քանի որ երկուքն ալ թրքահպատակ էին։ Այս ուղղութեամբ Դեսպանատունը ոչ մեկ բան պակաս թողած է և մինչև իրենց մեկնումը, տիկ. Արեկ և իր զավակը, իրենց բոլոր գործառնութեանց մէջ, թե խորհուրդով և թե գործով աջակցութիւն ստացած են։

Փոխանորդաբար՝
Ֆրայհեր ֆոն Նոյրաթ

Պերլին, 27 Հոկտ. 1915

Լոգանի Կայսերական Հյուպատոսին ի գիտութիւն կհաղորդվի նաև, որ հանգուցյալ կոլյեգ՝ [illegible] Արեկին, որ անցյալ ամսույն 9-ին մեզի դիմած էր և ներփակյալը ուղարկած ու [illegible] խնդրած էր, տեղյակ պահել իր ազգականներուն ի [illegible] Կայսերական Դեսպանատան առած քայլերուն և եթե հնարավոր է, պայմանները իրեն բերանացի հաղորդել։

Կայսերական Վարչապետի
հանձնարարութեամբ
[illegible]

Այս փաստաթղթերի պաշտոնական գրանցման թիվը և վայրը հետևյալն է. «Turkei 183. Band 39. A 31521. von Neurath to (կամ) a Reichskanzler, Oct. 6—1915 (Bonn, Auswartiges Amt. Politisces Archiv)»։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Սևակ— Ստ. Թոփչյան 3
Կազմողի կողմից 19

ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ (1910)

Ջարդի խենթը 25
Թրքուհին 36
Մարդերգություն 43

ՍԱՄՈՒԵԼԻ ԷՋԵՐԻՑ

Գինո՞վ սեր 61
Նարդոսները 62
Սաքիա-Մունի 64
Վերջալույս 65
Դրամին աղոթքը 66
Ա՜հ, կ'երգես «Դալիլա՜»... 67
Չեման 69
Հոգիս 70
Սիրո շողքերը 71
Էդելվեյս 71
Աղջկան հոգիներ (Նամակը) 72
Երեկ գիշեր 73
Պատասխանը 74
Պիտի սպասեմ 76
Տրտո՜ւմ ոգի (սիրերգ) 77
Սիրո աղբյո՜ւր 78
Երգ երգոց 79
Անկարելի սերը 80
Լուսնակ լույսով 81
Գիշերին մեջ («Դուրսը ո՞վ կա...») 81
Կ'արյունի 82
Համբույրը 82
Մեներգ՝ ինձ համար 84
Այդ գիշերը 85
Ժպիտ 85
Ձյունին 86
Պոլսո որովայնին մեջ 87
Զղջում 89
Սիրո մրմունջ 89
Ջնջակցվա՞ծ... 90
Գյուղի աղբյուր 91
Փնացող աղջիկը 91
Ինչպես երբեմն... 92
Ցողիկը 93

Իմը 93
Հայրը 94
Վերջին արքան 95
Փոքր մանուկ 95
Կարինը 96
Կարմիր տանը 96
Կարմիր դրոշակը 97
Փողոց սկիզբը 100
Ազատության համար 104
Կարմիր կարոտ 105
Զանգակնե՜ր, զանգակնե՜ր... 106
Վերջին հայերը 108
Ո՞վ իմ հայրենիքս... 111
Թռուցապատարները 114
Մանազգացում 118
1. Վրեժի սերմնացանը 119
2. Հայոց որբին 120
3. Վերջին սուրը 120
Երնե՜կ, ջո՞ւր 121
Ծամո 122
Ա. Եկո՞ւր 124
Բ. Հավիտենական հեքիաթ 125
Գ. Ծննդյան երգ 126
Կ՚այրի 127
1. Ներո՞ւմ, ներո՞ւմ... 128
2. Եթե փնտրայի՞ր... 129
Փոնիկը 130
Արցունքին բերվածը 131
Վերջին կոչը 132
1. Առաջնորին երգը 132
2. Դաշտի մարգը 133
Հայ ձնունդ 133
Ինչո՞ւ 134
Սիրտ ծարավ 135
Հայրասան 137
Ո՞ւրյոր 137
Խաղաղիկ 138
Ամենուն սեր 140
Ջուր աղջիկը 141
Ողջակեզ 142
Մե՞ձը սառեցած 144
Կարապի երգը 145
Երթա՞լ... 147
Սերը («Բանաստեղծ ... հիշերներն կանացի...») 147
Ծիկալիկ 148

Սրինգ 149
Աստղին մեկը 151
Սիրո և մահվան երգը 152
Հին եղանակ 153
Գիշերի մեջ («Կապույտ երկինքը անծայր ու ջինջ...») 154
Գիշերն իջավ 155
Ծնունդ մահ 155
Հայ որբը 156
Երեք ձիավորները 156
Արգաստավորում 157
Համբարձական հեղինություն 158
Արևելք 158
Ծառ հողի 159
Այս դանակը 160
Եհովայի արցունքը 166
Բաաբել 168
Միակ մարդը 168
Անապանդերը 169
Բանտի մեջ 170
Սեր («Սերը՝ գիտցե՞ք, անուշ գրի լոգանք է...») 171
Հայ զավակը 172
Աստղի մը 174

ԱՆՏԻՊՆԵՐ 175
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 226
ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ 237
ՆԱՄԱԿՆԵՐ 371
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 451

Ռուբեն Սևակ
ԵՐԿԵՐ

Рубен Севак
СОЧИНЕНИЯ
(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван, 1985

Խմբագիր՝ Ա. Ս. Փիլոյան
Նկարիչ՝ Ֆ. Գ. Աթոխյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխն. խմբագիր՝ Մ. Ա. Ճանապարհյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Սանոսյան

ИБ 4904
Հանձնված է շարվածքի 11. 03. 85։ Ստորագրված է տպագրության 27. 11. 85։
ՎՖ 03367։ Չափսը 60×84 1/16։ Թուղթ՝ տպագր. № 1։ Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրությունը՝ բարձր։ 27,9 պայմ. տպ. մամ.։ 28,26 պայմ. ներկ. թերթ.։ 24,0 հրատ. մամ. + 5 ներդիր։ Տպաքանակ 20.000։ Պատվեր 2491։ Գինը 2 ռ. 40 կոպ.։
«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91։
Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան 65։
Типография № 1 Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Арм. ССР, Ереван, ул. Алавердяна, 65.